

УДК: 37.041

*Nilufar ABDUMALIKOVA,
Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi*

O'z Res jamoat xavfsizligi instituti dotsenti N.Xalilova taqrizi asosida

МУТАХАССИС ШАХСИНИ ЎЗИНИ ЎЗИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мақолада шахс ўзини ўзи ривожлантиришнинг асосий мазмун моҳияти, тузилиши ҳамда таркибий жиҳатлари кўрсатиб ўтилган. Айниқса, жаҳон олимлари томонидан шахс ўзини ўзи ривожлантириш бўйича амалга оширган илмий изланишлари атрофлича ёритиб берилган. Шунингдек, шахс ўзини ўзи ривожлантиришга ижтимоий муҳит ва ўқув фаолиятининг таъсир хусусиятлари изоҳлаб берилган.

Калит сўзлар: шахс, ўзини ўзи ривожлантириш, касбий фаолият, ўқув фаолияти, шахсий ривожланиш, интеллектуал ривожланиш, касбий ривожланиш, жисмоний ривожланиш, ҳаёт йўли, ўзини ўзи такомиллаштириш.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ САМОРАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛИСТА

Аннотация

В статье показаны основное содержание, структура и структурные аспекты личностного саморазвития. В частности, подробно освещаются научные исследования, проводимые мировыми учеными по личностному саморазвитию. Также объясняются особенности влияния социальной среды и учебной деятельности на саморазвитие личности.

Ключевые слова: личность, саморазвитие, профессиональная деятельность, учебная деятельность, личностное развитие, интеллектуальное развитие, профессиональное развитие, физическое развитие, жизненный путь, самосовершенствование.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF SELF-DEVELOPMENT OF A SPECIALIST

Annotation

The main content, structure and structural aspects of personal self-development are shown in the article. In particular, the scientific research carried out by world scientists on personal self-development is covered in detail. Also, the features of influence of social environment and educational activities on personal self-development are explained.

Key words: personality, self-development, professional activity, educational activity, personal development, intellectual development, professional development, physical development, life path, self-improvement.

Кириш. Бугунги кунда олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг замонавий шароитида нафақат профессионал малакали, балки доимий ўзгариб турадиган воқеаликка мос келадиган, касбий фаолиятда ўзининг мавқеи ва даражасини сақлаб турадиган ва такомиллаштирадиган, яъни касбий ижодий ўзини ўзи ривожлантиришга қодир мутахассисларни тайёрлаш долзарб бўлиб қолмоқда. Мазкур жараёнда таълим соҳасида касбий ўзини ўзи ривожлантириш алоҳида ўрин тутди. Бу ерда мустақил ижодкорлик, инновацион фикрлаш, рефлексивлик фаолияти, ўз касбий ва шахсий таълими ва ривожланишини прогнозлаш ва лойиҳалаш амалга оширилади. Бўлажак мутахассиснинг касбий ва шахсий ўзини ўзи ривожлантириш назарий билим ва амалий кўникмаларнинг тўлиқ тўпламини, турли вазиятларда муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш усуллари тушунишни, рефлексивлик қобилиятини, амалий ўзини ўзи қадрлашни ва ўзини такомиллаштиришга тайёрликни ўз ичига олади.

Маълумки, замонавий жамиятнинг энг муҳим ижтимоий муаммоларидан бири бу мустақил ишлаб чиқариш фаолияти, ижодий ўзини ўзи такомиллаштириш ва ўзини ўзи ривожлантиришга қодир бўлган профессионал малакали мутахассисни тайёрлашдир. Шахсий ва касбий ўзини ўзи ривожлантириш инсоннинг касбий ўзини ўзи белгилаш босқичидан бошлаб ва касбий ҳаётни тарқ этиш босқичигача бўлган бутун ҳаёти давомида профессионал сифатида шаклланишига ёрдам беради [3]. Шахснинг ўзини ўзи ривожлантириши - бу ўз-ўзидан мақсадли, тизимли, онгли ҳаракатлар жараёни, шу жумладан ўз билимлари, фазилатлари, кўникмалари, қобилиятлари ва умуман олганда, касбий фаолиятда самарадорликни оширишга имкон беради.

Ўзини ўзи ривожлантиришни бир неча таркибий қисмларга ажратиш мумкин: [3]

- шахсий ривожланиш;
- интеллектуал ривожланиш;
- касбий ривожланиш;
- жисмоний ривожланиш.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Касбий ўзини ўзи ривожлантириш жараёнини тўлиқроқ тушуниш учун, умуман олганда, ўзини ўзи ривожлантириш жараёни нима эканлигини аниқлаш керак. Ўзини ўзи ривожлантириш жараёнини “инсон ривожланиши”, “шахсий ривожланиш” ёки “шахсий ривожланиш” каби таркибий қисмларни аниқламасдан таҳлил қилиш мумкин эмас.

Ўзини ўзи ривожлантиришни тушунишга ёндашадиган инсон тараққиёти жараёнининг асослари Д.Б.Богоявленский, П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, Т.И. Ильин, Е.Н.Кабанова-Меллер, З.И.Калмыкова, Н.А.Менчинская, А.В.Петровский, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин ва бошқалар. С.Л.Рубинштейн инсон ривожланишини орттирилган янги ривожланиш ҳолатининг асоси сифатида сифат жиҳатидан янги тартибга солиш жараёни билан бирга бўлган операцияларни, ҳаракатларни умумлаштириш ва мустаҳкамлаш орқали қобилиятларнинг ривожланиши сифатида талқин қилди. [4] Т.И.Ильин қуйидаги таърифни беради: “Инсон ривожланиши – ташқи ва ички, бошқариладиган ва бошқарилмайдиган омиллар таъсирида шахснинг шахсга айланиши ва шаклланиши жараёни бўлиб, улар орасида мақсадли таълим ва тарбия етакчи ўрин эгаллайди [2]. Бошқа олимлар эса инсон тараққиётини “ижтимоийлашув натижасида унинг табиий ўзгариши жараёни” деб таърифлайдилар ва уни ички ва

ташки шароитларга бўйсундилар, деб ҳисоблайдилар. Ички шароитлар инсон томонидан мерос бўлиб ўтадиган барча нарсаларни, унинг танасининг тузилмавий хусусиятларини, физиологик ва руҳий хусусиятларини ўз ичига олади. Ташқи шароитларга инсон яшайдиган ижтимоий муҳит, шунингдек, таълим ва тарбия жараёнлари киради. Л.С.Виготский ва С.Л.Рубинштейннинг тадқиқотларида ташқи шароитлар ички имкониятларни амалга ошириш, инсон ривожланиши учун ички шароитларнинг намён бўлиши учун зарур шарт-шароитларни яратиши аниқланди [4]. Демак, инсоннинг ривожланиш жараёни ва натижаси уч омил – ирсият, муҳит ва тарбия таъсирида юзага келади.

В.И.Андреев таъкидлаганидек, “туғма ва ортирилган хусусият ва сифатлар - бу инсоннинг шахс сифатида ривожланишининг ички дастурини белгилаб берадиган, одамларни бир-биридан фарқ қиладиган ва авлоддан-авлодга ўтадиган физиологик хусусиятлардир”. Инсоннинг интеллектуал қобилиятининг хусусиятларини ўрганган таниқли психолог Г. Айзенк, 70-80% гача бўлган интеллектуал қобилиятларни ривожлантиришда табиий, ирсий омиллар билан олдиндан белгиланади, қолганлари атроф-муҳитнинг хусусиятлари, таълим ва тарбия сифати билан белгиланади [2].

Гуманистик психологиянинг тан олинган олимларидан бири, америкалик олим К.Роджерс таъкидлаганидек, одамларда баъзан инсонда мавжуд бўлмаган қобилият ва майлларни ҳар томонлама ривожлантириш учун эмас, балки ўзини ўзи такомиллаштириш учун чексиз имкониятлар мавжуд. К.Роджерснинг хизмати шундаки, у инсоннинг туғма салоҳиятини ўз-ўзини такомиллаштиришга мойиллигига ҳисса қўшадиган ривожланишнинг муайян шакллари аниқлади [2].

В.В.Столин, инсон камолотининг учта даражасини таъкидлаб: организм, ижтимоий шахс ва шахс, иккинчиси танлов қилиш, ҳаёт йўлини куриш, атрофдаги одамлар билан муносабатлар тизимида ўз хулқ-атворларини мувофиқлаштириш қобилияти сифатида тавсифлади [5].

- **Тадқиқот методологияси.** Педагогикада шахсни ривожлантириш жараёни “психиканинг ривожланиш қонуниятлари, ички субъектнинг ҳолати, унинг ривожланишининг ижтимоий ҳолати таъсири остида шахснинг ўзгариши; “ўзгариш”, “яратилиш”, “такомиллаштириш” сифатида тавсифланади; “унинг дунёқараши, ўз-ўзини англаш, воқеликка муносабат, характер, қобилият, ақлий жараёнларнинг ривожланиши, тажриба тўплаш” [1].

С.Л.Рубинштейн қуйидагиларни таъкидлайди: инсон ўз хулқ-атвори ва фаолиятини онгли равишда бошқаришга имкон берадиган ақлий ривожланиш даражаси билан тавсифланади [4]. Бир сўз билан айтганда, ривожланиш субъектнинг ўз “мен”ини ривожлантириш бўйича маълум бир онгли фаолиятини ўз ичига олади. Шунингдек, шахс томонидан идеални, жамиятдаги стандартни, маданиятни, когнитив излашни ўз ичига олади.

Кўпгина муаллифлар ўз-ўзини ривожлантиришда, биринчи навбатда, ўз-ўзини ўзгартиришда, ўзларининг

маънавий эҳтиёжларини, ижодкорлигини, шахсий салоҳиятини очиб бериш ва бойитишда, табиий физиологик, жисмоний, ақлий ва ижтимоий ривожланиш жараёнида ўз-ўзини тарбиялаш имкониятига бўлган ишонччи амалга оширишда инсоннинг ўз фаолиятини кўришда [7].

- **Таҳлил ва натижалар.** Н.В.Калинин, И.Б.Сенновский ва П.И.Третьяковдан сўнг, “Ўқув фаолияти шароитида педагогика коллежи талабаларининг ўзини ўзи ривожлантириш” тадқиқотида бўлажак мутахассисларнинг ўзини ўзи ривожлантиришнинг қуйидаги таркибий қисмларини белгилайди: рефлексивлик; ўзини ўзи билиш; ўз тақдирини ўзи белгилаш; ўзини ўзи бошқариш ва ўзини ўзи англаш.

Яъни, талабанинг ўқув фаолияти шароитида ўз-ўзини ўзгартириш бўйича асосий эътибор ўзига, унинг фаолияти натижаларига танқидий муносабатда бўлишдан бошланади. Бу эса талабаларни ўз шахсий хусусиятларини ўрганиш ва баҳолашга, ўз ички дунёсини билишга ундайди.

Ўз-ўзини билиш ўз тақдирини ўзи белгилашни фаоллаштиради, бу эса талабани таълим мақсадлари ва вазифаларини мустақил танлашга олиб келади. Ўз-ўзини бошқариш ўз-ўзини англашнинг шarti ва воситаси бўлиб хизмат қиладди, бу “хоҳлайман” ва “мумкин” ўртасидаги зиддиятни ҳал қилишдан иборат.

Ўз-ўзини англаш ўқув шароитида, шу жумладан вазифага бўлган муносабат ва ўқув фаолиятининг бошқа иштирокчилари билан муносабатларни максимал даражада оширишга имкон беради [6].

С.А.Беличева шунингдек, келажакдаги ижтимоий ўқитувчининг шахсий хусусиятларининг асоси бўлган шахснинг ўзини ўзи ривожлантириш кўрсаткичларини ажратиб кўрсатди. Буларга қуйидагилар киради: ижобий йўналтирилган ҳаёт режаларининг мавжудлиги, касбий ниятлар, ўқув фаолиятига муносабат, фойдали билим, кўникма, қизиқишларни ривожлантириш, педагогик таъсирларга бўлган муносабатнинг етарлилиги, жамоавийлик кўриниши, танқидийлик, бошқаларни тўғри баҳолаш қобилияти; ўзини ўзи танқид қилиш, ўзини ўзи таҳлил қилиш, эмпатия қобилияти, иродавий сифатлар, ташқи хулқ-атвор маданияти, спиртли ичимликлар, чекиш, сўқинишлардан воз кечиш [7].

- **Хулоса ва таклифлар.** Юқоридагиларга асосланиб, ўзини ўзи ривожлантириш жараёни инсоннинг доимий ўзини ўзи ўзгартириш, унинг ривожланишини онгли равишда бошқариш, мақсадлар, йўллар ва ўзини ўзи такомиллаштириш воситаларини танлаш бўйича мақсадли фаолият жараёни деган хулосага келишимиз мумкин. Яъни, шахснинг шаклланиши ва ривожланишида ҳаётнинг барча соҳаларида ўз ўрнига эга бўлиш учун унинг ички ҳаракатлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шахс ижтимоий мавжудот бўлганлиги сабабли, ўзини ўзи ривожлантириш жараёни субъектни фаол фаолият жараёнига киритмасдан амалга оширилмайди, бу унинг ривожланишида катта муҳим аҳамиятга эга бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Вачков И.В., Гриншпун И.Б., Пряжников Н.С. Введение в профессию "психолог". Учебное пособие. - Воронеж: МОДЭК, 2007г.
2. Власова, Е.А. История становления проблемы процесса саморазвития. - М.: Фолио, 2007
3. Власова Е. А. Профессиональное саморазвитие будущих социальных педагогов. - Балашов: Арья, 2009г.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии - СПб.: Питер. 2007 г.
5. Столин В. В Самосознание личности - М.: Изд-во МГУ, 1983 г.
6. Калинина Н.В. Саморазвитие студентов педагогического колледжа в условиях учебной деятельности. Автореф. дис. канд. психол. наук. М., 2003
7. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. М., 2002.

Саида АГЗАМХОДЖАЕВА,
фалсафа фанлари доктори, профессор
E-mail: saida19610@mail.ru
Гулноза АМИНОВА,
ЎзМУ 2-босқич магистранти

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ПАРАДИГМАЛАР КОНТЕКСТИДА ГЕНДЕР МУАММОЛАРИ

Аннотация

Мақолада Антик даврдан XX асргача бўлган даврда аёллар, умуман, гендер муаммосига нисбатан файласуф олимларнинг муносабати, олимларнинг инсонларни жинсига нисбатан жамиятдаги мавқеини белгилаш лозимлиги ҳақидаги фикрлари, турли даврларда халқлар онгида мустаҳкамланган интерсубъектив қарашларнинг жамиятда гендер тенгликни таъминлашдаги тўсиқ бўлиб келганлиги тадқиқ қилинган. Шунингдек, мақолада аёл ва эркекнинг оиладаги маънавий ва моддий тенглиги муаммоси тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: гендер, анъаналар, феминизм, никоҳ, маънавият, ахлоқий ғазилатлар, озодлик. методология.

GENDER ISSUES IN THE CONTEXT OF SOCIO-PHILOSOPHICAL PARADIGMS

Abstract

In the article, the attitude of philosophers and scientists to the gender problem in the period from Antiquity to the 20th century, the opinions of scientists about the need to determine the position of people in society in relation to their gender, and intersubjective views strengthened in the minds of peoples in different periods have been an obstacle to ensuring equality in society. Also, the article examines the problem of spiritual and material equality of men and women in the family.

Key words: gender, traditions, feminism, marriage, spirituality, moral qualities, freedom. methodology.

ГЕНДЕРНЫЕ ВОПРОСЫ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ПАРАДИГМ

Аннотация

В статье рассматривается отношение философов и ученых к гендерной проблеме в период от Античности до XX века, укрепляются мнения ученых о необходимости определения положения людей в обществе по отношению к их полу, интерсубъективные воззрения, укрепляющиеся в сознания народов в разные периоды были препятствием на пути к обеспечению равенства в обществе. Также в статье рассматривается проблема духовного и материального равенства мужчин и женщин в семье.

Ключевые слова: гендер, традиции, феминизм, брак, духовность, нравственные качества, свобода. методология.

Инсониятнинг гендер потенциаллини рўёбга чиқаришда техноген ва ижтимоий ўзгаришнинг мураккаб ва қарама-қарши конфигурацияси замонавий жамиятда аёллар ва эркекларнинг ижтимоий ҳулқ-атворини ўрганишда фалсафа ва социология соҳасида кўплаб тадқиқотларни амалга оширилди. Шу билан бирга, муаммога услубий ёндашув ҳодисаларнинг асосий тенденцияси позитивистик ва физик жиҳатдан аниқ намоён бўлди ва ривожланиб келди.

Дастлаб ушбу муаммонинг эътибор қаратиладиган энг муҳим томонлари объектив жиҳатдан жинслар ўртасидаги меҳнат ва ижтимоий ролларни тақсимлаш, биологик, технологик, иқтисодий ишлаб чиқаришдаги ўрни муаммолари бўлган бўлса, ҳозирги кунда субъектив ички шароитга қаратилган муаммолар эркек ва аёл шахснинг хусусиятлари, ижтимоий роллар ва мақомларни кўрсатадиган анъанавий стереотиплар, уларнинг жамоатчилик онгида мустаҳкамланишининг интерсубъектив белгилари каби гендер тенгсизлигини ифода этувчи жиҳатлар сифатида эътироф этилмоқда.

Инсон танасининг табиий, объектив имкониятларининг барқарор парадигмаси, инсон зотининг табиати, ақл-идрокнинг ва нафс муаммоларни таҳлил қилишга бағишланган асарлар низоида кўп. Ушбу масалани энг биринчилардан бўлиб кўриб чиққан муафаккирлардан бири Платон инсоннинг жинсларининг икки томонга бирлигига эътибор қаратди. Биринчи одамлар - андрогинлар, унинг ғояларига кўра, инсоний иккиликни ўзларида уйғунлаштирганлар ва барча уринишларида бахт ва муваффақиятларга эришиб бахтли эдилар. «Ўз кучи ва қудрати билан дахшатли андрогинлар катта режалар

тузган ва ҳатто худоларнинг кучига ҳам тажовуз қилган» Зевс томонидан ажрашгандан сўнг, улар бир-бирларига муҳаббатни сақлаб қолишди. Аммо, афсуски, Платон таъкидлаганидек, «ҳақиқий кучи севгининг ҳақиқий кучидан одамлар беҳабардирлар, чунки агар улар буни билганларида эди, уларга энг катта бинолар ва қурбонгоҳларни қурадилар. Шуниси эътиборга лойикки, бугунги замонавий гендер кўриниши 200 йилдан кўпроқ вақт глобал феминистик ҳаракатга эркеклар ҳукмронлигига қарши эълон қилинган «уруш»дан кейин андрогиния ғоя қайта туғилганга ўхшайди. Л.М.Богатованинг фикрича, инсоннинг таъсир кўрсатиш тизими ва ижтимоий ривожланиши билан тўла бўлишини файласуфлар ҳам назарий, ҳам эмпирик жиҳатдан ҳам ҳали тушунишмаган [1].

Платон фикрича, пайдо бўлиш бошланишида биринчи навбатда, аёллик ва эркеклик сифатида тан олинмиши муҳим: эркек - ҳаракат ва у пайдо бўлиш бошланишини ўз ичига олган бўлса, аёл - моддий бошланиш сифатида вужудга келади» [2]. Аристотелнинг эркекка нисбатан фаол қарама-қаршилигини бир четга суриб қўямиз ва ибтидо - ҳаракат ва пассив сифатида аёл - материал, унинг кейинги фалсафада самарали эканлигини таъкидлаш лозим бу икки модданинг инсон зотининг мавжудлиги учун ўзаро зарурат экани борасидаги ғоясига эътибор қаратиш лозим. Шундай қилиб, эркек ва аёл қиймат билан ҳам, табиий равишда ҳам, яъни биологик ёки ижтимоий-маданий маънода таққослаб бўлмайди, чунки улар бир хил даражада зарур ва пастдан юқорига қараб континуум бўйича баҳолаб бўлмайди. Аёлда насл пайдо бўлади, лекин эркекда эмас - деб таъкидлайди

Аристотел, - иккаласи ҳам ҳосил бўлган нарсани аёлга олиб келади, чунки аёлда ишлаб чиқарилган нарса бор» [3]. Жинсларнинг ўзаро таъсирида фақат табиий мувофиқлик принципіга асосланиб, ҳатто маданий мувофиқлик омилини ҳисобга олмаган ҳолда, олим гендер муносабатларини янада чуқурроқ тушуниш учун жуда муҳим хулосага келди: аёл ва эркак – инсон зотининг икки жинси вакиллари.

Фома Аквинский христиан дини нуқтаи назаридан Аристотелнинг эркак ва аёлнинг ўзига ҳослиги ҳақидаги ғоясини ривожлантиришда давом этди. Худо суратида яратилган инсоннинг оқилона табиатини ўрганиш христиан фалсафасининг асосий муаммоларидан бири эди. Шу билан бирга, Томас Акуинас нафақат жинслар ўртасидаги фарқни, балки аёлнинг иккиламчи маъноси ҳақида фикрга ишора қилади: Эр хотиндан эмас, хотин эрдандир ва эр хотин учун эмас, балки хотин эр учун яратилган» [4]. Тахмин қилиш мумкинки, агар эркак ҳам, аёл ҳам Худо киёфасида яратилган бўлса, демак, улар оқилона яратиш учун ақлий қобилиятлари билан бир хил. «Шунинг учун, энг оқилона ижодда Худонинг сурати фақат ақлга мувофиқ равишда намоён бўлиши қолади» [5].

Аёлларнинг қобилиятлари доираси (замонавийроқ айтганда, уларнинг гендер салоҳияти), тўғри Аквинский концепциясидан келиб чиқиб, уларнинг оқилона ва маънавийлиги роли эркак ёрдамчилар орқали насл бериш масаласида ва ичиди иқтисодий ҳаёт, унинг иродасига бўйсунадиган жиҳатлар билан белгиланади. Шундай қилиб, аёл субъективлик, бошқариш қобилияти билан ажралиб турмайди деган хулосага келиш мумкин. Лекин бу ундан талаб қилинмайди, «чунки эркак киши кўпроқ ақлга асосланган қарор қабул қилади» [6].

Ф.Бекон билим кучи билан ўзлаштирилиши керак бўлган битмас-туганмас ресурсларни ўзида мужассам этган табиатнинг аёллик моҳияти устидан инсон онгини тимсол қилувчи эркаклик тамойилининг ҳукмронлиги ғоясини янада аниқроқ намоён этди. Олим билим ва табиат ўртасидаги, унда билувчи субъект тайинланган табиат ва аёл устидан ўз кучи ва ҳукмронлигини тасдиқловчи эркакнинг роли ва ишига асосланган қонуний никоҳни тасдиқлашни тақлиф қилди. Шундай қилиб, билимнинг яхшилик сифатидаги қадимий ғояси Ф.Бекон фалсафасида қуйидаги фикр билан алмаштирилди - «билим – бу куч» [7].

Аёллар ва эркаклар шахси ҳақида умумий жиҳатлар Ж.-Ж.Руссо томонидан аниқ кўрсатилган: «Биз аниқ биламизки, улардаги умумий бўлган ҳамма нарса ҳам жинсга тегишли ва улардаги ҳар хил нарса ҳам жинсга тегишли. Ушбу икки томонлама нуқтаи назардан, биз улар орасида шунчалик кўп ўзаро боғлиқликларни ва жуда кўп қарама-қаршиликларни топамизки, у табиатнинг мўъжизаларидан бири бўлиб, у бир-бирига ўхшаш иккита мавжудотни яратиб, уларни шундай бошқа имкониятлар билан таъминлаган. Уларнинг умумий жиҳатларида улар тенгдир; улар турли хил нарсаларга эга бўлганлиги сабабли, улар тенгсиздир» [8]. Унга кўра, аёлнинг бир қатор ижобий фазилатларга эга эканлиги ва шунинг учун эркакка ахлоқий таъсир кўрсатиши мумкинлигига ишонилади. Шунинг учун, сизга керак бўлган аёлликни ёвузлик билан эмас, балки уни ақл билан бошқариш, аёлга нисбатан шахвонийликни назорат қилиш ва шахсий хусусиятларни, жумладан хотин ва онанинг оилавий ролини мақсадли тарбиялаш учун зарурдир. Аммо жинсларнинг тенглигини тан олиб, Ж.-Ж.Руссо эркак билан солиштирганда аёлнинг никоҳга садоқати, оилани сақлаб қолиш, қоидабузарликлардан сақланишдаги маънавий масъулиятини юқори баҳолайди. Шундай қилиб, у эркакларнинг ҳиёлати охир-оқибат бир хил оқибатларга олиб келишини эътиборсиз қолдиради.

Немис классик фалсафасида эркаклар ва аёллар муносабатларининг мантиқий асослари давом эттирилиб, бу муносабат табиийлик - инсон зотини сақлаб қолиш йўли сифатида қаралади. И.Г.Фихтега кўра, уларнинг ўзаро муносабатларида тажрибадан юқори ва табиат ҳолатидан олий бўлган, одатда одамлар томонидан амалга ошириб бўлмайдиган табиатнинг трансцендентал мақсади ётади [9]. Бу мақсад инсониятни давом эттиришдир. Бу фақат жинсни яратувчи кучнинг иккита мутлақо бир-бирига боғлиқ бўлган ярмига бўлинишни бошлаши ва фақат уларнинг бирлашувида давом этадиган бир бутунлиқни яратадиган икки қисмга бўлиниши туфайли мумкин бўлади. И.Г.Фихте назарда тутган жиҳат қонун яратувчи икки жинснинг ўзаро изоляцияси бўлиб, уларнинг кескин фарқини оқлаш учун, яъни бир жинс фаол, иккинчиси эса ўзини фақат азоб сифатида тутишини эътироф этади.

Иккала шахснинг маънавий тенглигини тан олган Фихте аёл жинсини «табиатнинг тартибига кўра» эркакдан бир қадам пастда туради, деб ҳисоблайди. Бироқ, у аёлнинг қобилиятли эканлигини инкор этмади, «эркинлик туфайли» табиатингиздан юқорига кўтаринг, лекин «бундай баландлик пастга тушишдан кўра яхшироқ эмас». Шубҳасиз, аёлнинг ривожланиши ҳам эркакка ўхшаб кетиш йўлидан бориши мумкин ва бу унга аёллик йўқотишни олиб келади.

И.Г.Фихтенинг фалсафий қарашларига кўра, аёлнинг ахлоқий мазмуни ифодаланган севги унинг шахсияти ва кадр-қиммати ва эркакнинг ахлоқий мазмунига эга бўлган ягона танланганига аёл устидан саховатли ҳукмронликда, бу уни олижаноб ва унинг ҳурматида лойиқ бўлишга ундайди. Шунинг учун, турмуш ўртоқлар ўртасидаги идеал муносабатлар И.Г.Фихтега кўра, қул устидан хўжайин каби ҳукмронлик эмас, лекин бир-бирига бўлган севги ва ҳурмат туйғулари билан тўлдирилган муносабатлар. Фақат бундай никоҳда «эркак ва аёлнинг иттифоқи, э) яхлит шахсни тўлиқ англашда табиат маҳсули ва фақат шу иттифокда эзгуликка ташқи туртки бўлади» [10].

И.Кант аёлларнинг аёллар ҳақидаги мулоҳазалари жуда мавҳум, уларнинг фикр юритиш қобилиятига жуда шубҳа билан қараган. Умуман олганда, уларнинг ижтимоий функцияларини бола туғиш билан чеклаш, «жинснинг сақланиши» ва ахлоқий жиҳатдан эркаклар хулқ-атворида маданий таъсир» кўрсатувчи, яхши хулқ-атвор, нотиклик ва юз ифодаси ёрдамида эркаклар томонидан юмшоқ ва мулоим муомала қилиш даъвоси каби омиллар натижада жамиятнинг аёллиги билан олижаноблиги ортиб боришини таъкидлаган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, у аёлликдаги «маданият учун зарур бўлган нозикроқ туйғулар, яъни хушмуомалалик ва одоб туйғуларини» - табиийликни кўрган [11].

Кантнинг улкан ижтимоий ғояси бўлган «аёлликнинг маданий ва ахлоқий салоҳияти» на назария, на дунё амалиётида амалий жиҳатдан ҳалигача «чўкиб кетган» аёлларнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларида тенглиги ва тенг ҳуқуқлилиги тўғрисидаги мунозараларда ҳам феминистик ҳаракатларда ўзининг муносиб ифодасини топгани йўқ [12].

И.Кантнинг фикрича, эркак ва аёл ўз-ўзидан табиий фазилатлар бир-бирини тўлдирди. Олижаноблик, мулоҳазалилик, меҳнатсеварлик, мақсадлилиқ, мавҳум фикрлаш инсонга хосдир. Аёлда у энг аввало гўзаллиқни, ҳаёни, хайрихоҳлик, хайрихоҳлик, нозиклиқни кидириш лозим. Аммо аёллик фазилатлари эркакларга хос ахлоқий қадриятларга эга эмас, чунки улар табиатан унга берилган ва уларни талаб қилмайди. Инсоннинг бурч туйғусидан келиб чиқадиган саъй-ҳаракатлари, барча ахлоқий ҳаракатларнинг универсал принципи - категорик ахлоқий

императивлар ҳар икки жинсга ўз табиатига мос равишда берилган [13].

Г.В.Гегел «Рух феноменологияси» ва «Хуқук фалсафаси» асарларида аёлларнинг фуқаролик жамиятида тўлақонли жамоатчилик иштирок этиш қобилиятини инкор этади, чунки уларнинг ҳаракатлари жамиятнинг универсаллиги умумий манфаатини тушунишга эмас, балки улардаги ҳис-туйғулар ва оилавий шахсий онгга асосланган. Гегел аёл ва эркак ахлоқий субстанциясининг дихотомиясини шахснинг бирлиги ва қарама-қаршилиги орқали, бир томондан ва умуман олганда-фуқаролик жамиятида, бошқа томондан эса шахсда, оилада кўриб чиқади. «Шунинг учун бир жинс - бу ўзи учун муҳим шахсий мустақилликни, билим ва эркин умуминсонийлик иродасини ривожлантирувчи маънавий, ўз-ўзини англаш фикри ва объектив якуний мақсад иродаси; бошқа жинс аниқ индивидуаллик ва туйғу шаклида субстанциянинг билими ва иродаси сифатида бирликда сақланган маънавийни ифодалайди; биринчи жинсий алоқа ўзининг ташқи муносабатларида кучли ва фаол таъминл, иккинчиси-пассив ва субектив» [14]. «Хуқук фалсафаси» асарида олим севгига асосланган никоҳ муносабатлари хусусий эканлигини қайд этади оилавий муносабатлар соҳаси жамиятга қараганда қамроқ даражада ҳуқуқий тартибга солишга муҳтож бўлиб, у фақат тегишли муносабатлар заифлашган ҳолларда қўлланилишини топади. Ва оила асосан аёллар ҳокимияти доираси бўлганлиги сабабли, аёлларнинг ижтимоий мавқеи ҳақида борасидаги расмий тенглик фуқаролик жамияти бўйича муҳим аҳамиятга эга эмас деб қарайди.

Гарчи ижтимоий оламга нисбатан оиланинг ахлоқи ва уни ифодаловчи аёл моҳияти Гегелнинг фикрича, жинслар ва уларнинг ахлоқий мазмуни ўртасидаги фарқ ҳали ҳам модданинг бирлигида қолади ва айнан унинг ҳаракати уларнинг шаклланиши доимийдир. Шунинг учун аёл ахлоқи унда «яккалик учун таъриф» билан тавсифланади, фуқаро сифатида инсон ўз-ўзини англайдиган универсаллик кучига эга. Бироқ, Гегел шахснинг диалектик ўзаро боғлиқлигини, оилани ижтимоий оламнинг субстрати ва жамиятни умуминсонийлик ҳодисаси сифатида очиб берди. Шу муносабат билан у эркак ва аёлни ажратмаган каби объектлар юқорироқ ва пастки ижтимоий намоён. Улар бир-биридан фарқ қилади, лекин ўзаро зарурдир, аммо бу аёллар ва эркалар қобилиятларини қўллаш соҳаларини аниқ ажратишга тўсқинлик қилмади.

Гендер муносабатларини фалсафий тушунишда бироз бошқача позицияни иррационализм ва антропоцентризм вакиллари эгаллаган. А.Шопенгауер ва Ф.Ницшелар эркак ва аёл қобилиятларининг ижтимоий қобилиятга нисбати ҳақидаги уларнинг мулоҳазалари ўзаро таъсир бир-бирини тўлдириш формуласига тўғри келмайди, аксинча, эркаларнинг аёлга нисбатан тўлиқ интеллектуал, ахлоқий устунлиги ва ҳукмронлигини тан олишга асосланадиган [15].

Бизнинг фикримизча, А. Шопенгауер мулоҳазаларида «аёл жуда кўп иш учун мўлжалланмаган, энг катта азоб-уқубатлар, қувончлар ва кучларнинг кучли намоён бўлиши учун яратилмаган». Унинг касби болаларни тарбиялаш, турмушнинг кийин шароитларида эрга тасалли беришдир, эркадан аёлларнинг ақлий қобилиятларининг заиф томонлари кўплиги учун улар бахтсиз одамларга кўпроқ раҳм-шафқат қиладилар, лекин улар адолат масаласида кучли жинсдан пастроқдирлар.

Аёлларнинг қобилияти болаларни чинакам севиш, бунини даъво қилиш, отанинг болаларга бўлган муҳаббати бутунлай бошқача ва кўп кучлироқ. Бу уларнинг ички дунёсини тан олишга асосланади, шунинг учун бу метафизик ҳодисадир» [16]. А.Шопенгауер аёлларнинг ижтимоий моҳиятини тушуниш шахсийга ҳукмга

асосланган тарзда ифодалайди, чунки у нафақат табиатан итоаткорликка маҳкум, балки тўлиқ мустақилликка эришган тақдирда ўзини бошқарадиган одамга ўз ихтиёри билан ҳам рухсат беради.

Ф.Ницше аёл табиатида ижобийдан кўра салбий томонларни кўрди. У феминизмга ишонган аёл ўзини ўзи қош қилишда ноқулай уринишлар бошқа нарса эмас. Унинг фикрича, агар аёл феминизм таъсирига тушиб қолган бўлса, ўзининг эҳтиёткорлиги ва назоратини унута бошласа, нафис ва ўйноқи бўлиш, ташвишларни ҳайдаш, агар у ёқимли нарсага қандай мурожаат қилишни унутиб қўйса, ва одамдан кўрқиб яширинган ва жиловланган бепарволик ҳамма нарсага осон муносабатда бўлиш «истаклари», шунда чинакам аёлликка хос бўлган педантик, юзакилик, майда дабдабалик, бемаънилик пайдо бўлади [17].

Шундай қилиб, Ф.Ницше шундай хулосага келди: «Аёлнинг озодлиги - бу бахтсизларнинг инстинктив нафратидир, яъни туғиш учун яроқсиз аёлларнинг муваффақиятли аёлнинг эрка билан жанг қилиш учун фақат восита, баҳона, тактикадир».

Платондан рационалистик фалсафа В.Гегел мантикий ва конкрет ҳукм учун услубий асосни тайёрлашдан олдин-марксистик ва позитивистик парадигмаларда гендер муаммоларини социологик таҳлил қилиш лозим.

Гендер тадқиқотларининг позитивистик методологиясининг асослари О.Конт, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, Г.Симмел, К.Маркс, Ф.Энгелс, А.Бebel, Т.Парсонсларнинг асарларида баён этилган. Позитивизмнинг кучли томони фалсафа ва унинг новдалари (эмпирик социология, бихевиоризм, миқдорлаштириш, структурарий-функционал таҳлил) - ишончли фактларга асосланган умумий илмий қилиш усулларини қўллашда намоён бўлади.

Позитивизм, сциентизм ва марксистик фалсафа мантигига яқин, барча вариантларда тадқиқотчиларни гендер муносабатларида ижтимоий-жинслар ўртасидаги маданий алоқалардан ишлаб чиқариш муносабатларининг барча аспектлари тасдиқлайди. Меҳнат тақсимооти эркалар ўртасидаги аёл эса инсон зотининг мавжудлиги учун асосий зарурият ҳисобланади. Эҳтиёжларнинг ўсиши билан бирга меҳнат тақсимооти ҳам ривожланади, бу дастлаб фақат меҳнат тақсимооти эди, табиий равишда содир бўлган меҳнат тақсимооти табиий мойиллик (масалан, жисмоний куч), эҳтиёжлар, бахтсиз ҳодисалар туфайли генден муносабатлари ҳам шакллана бошланган».

Ф.Энгелс гендер муносабатларини меҳнат тақсимоотининг тарихий турлари ва меҳнат қуролларига эгалик шакллари билан беvosита боғлайди. Унинг фикрича, «Оиладаги меҳнат тақсимооти эркалар ва аёллар ўртасидаги мулк тақсимоотини белгилаб берди ва шундай хулосага келдиларки, уларнинг ҳуқуқлари тенгламаси шундай: «Аёлнинг эмансипацияси фақат у катта, ижтимоий микёсда ишлаб чиқаришда иштирок эта олган тақдирдагина вужудга келади ва уй ишлари уни фақат кичик даражада эгаллайди» [18]. Гендер тадқиқотларининг марксистик методологияси нимани инкор этиш билан ажралиб турарди яъни эркалар ва аёлларнинг ақлий сифатларининг биологик асосларидаги сезиларли фарқлар.

Аёлнинг маънавий қобилиятларини ривожланишига салбий таъсир кўрсатадиган асосий омил, иктисодий тенгсизлик, инсон қўлида тўпланган ҳукмронлик иерархияси туфайли ижтимоий мақом кўриб чиқилди.

Бу масала айниқса А.Бebelнинг «Аёл ва социализм» номли тадқиқотида ёрқин нуқтаи назари пайдо бўлади. У эркак ва аёл миясининг структурасидаги сезиларли ҳеч қандай фарқлар йўқлиги ҳақидаги илмий маълумотларга асосланиб ва Чарлз Дарвиннинг

эволюцион назариясига асосланиб, А.Бебел табиат фанлари қонунлари одамларга жуда мос келади, деган позицияни таъкидлайди. «ирсият ва мослашиш инсонга нисбатан табиатнинг ҳар бир бошқа жонзотиға ҳам бир хил маънога эга ва иккала жинснинг маънавий ва жисмоний ривожланишидаги сезиларли фарқларнинг сабаби минг йиллар давомида давом этган эркакларнинг ҳукмрон мавқеидир» [19].

Шундай қилиб, марксистик ёндашувда учун Гендер тенгсизлигини ўрганишда биз позитивизмни акс эттирувчи қўплаб тамойилларни топамиз: табиатшунослик тадқиқотлари натижаларидан фойдаланиш, илмий талқин қилишга интилиш. турли ижтимоий функцияларга эга бўлган жинсларнинг биологик тенглигини тасдиқлов-

чи фактлар. А.А.Костикованинг таъкидлашича: «Назарий марксистик феминизм - марксизм назариясининг таркибий қисмидир, яъни инсонни ижтимоий зулмдан озод қилиш учун курашнинг бир қисмидир. Балки, айнан ушбу масалалар К.Маркснинг «Оиланинг келиб чиқиши, хусусий мулк ва давлатлар» (1843), Ф.Энгелснинг А.Бебелнинг иши «Аёл ва социализм» (1879) номли асарлари аёллар масаласида аёлни тушунишда бугунги кунда назарий жиҳатдан талаб қилинган классикага айланган. Бу масалалар аёл - махсус инсоннинг кейинги тури эмас, балки тўлиқ ҳуқуқли аъзоси ҳисобланади, энг аввало, уларга нисбатан хусусий мулк муаммолари сабабли ижтимоий зулм келиб чиқди.

АДАБИЁТЛАР

1. Богатова Л.М. Феноменология пола: социально-философский дискурс проблемы: Дис. ... д-ра филос. наук. – Казань, 2009. – 313 с.
2. Платон. Пир. Собр. соч.: в 4-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 1993. – С. 98.
3. Аристотель. О возникновении животных. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1990. – С. 91.
4. Аристотель. О возникновении животных. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1990. – С. 86.
5. Аквинский Фома. Святой Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. 1. Вопросы 65–119 / Пер. А.В.Апполонова. – М., 2007. – С. 372.
6. Аквинский Фома. Святой Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. 1. Вопросы 65–119 / Пер. А.В.Апполонова. – М., 2007. – С. 359.
7. Merchant C. Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution. San Francisco, Harper and Row, 1980, p. 87.
8. Ж.-Ж. Руссо. Книга V. Софи, или Женщина. Избр. соч. В 3-х т. Т. 1. – М.: Гослитиздат, 1968. – С. 546.
9. Фихте И.Г. Основоположения естественного права согласно принципам наукоучения. Первое приложение естественного права. Очерк семейного права// Философские науки. – 1972. – № 5. – С. 120.
10. Шу асар. –Б. 121
11. Фихте И.Г. Основоположения естественного права согласно принципам наукоучения. Первое приложение естественного права. Очерк семейного права// Философские науки. – 1972. – № 5. – С.125.
12. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. – СПб.: Наука, 1999. – С. 406.
13. Кант И. О различии возвышенного и прекрасного у мужчин и женщин // Соч. Т. 2. – М., 1964. – С. 152– 155.
14. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 215.
15. Гегель. Феноменология духа. – М.: Наука, 2000. – С. 232
16. Шопенгауэр А. О женщинах. Сборник произведений / Пер. с нем., вступ. ст. и прим. И.С. Нарского. – М.: Попурри, 1998. – С. 68.
17. Ницше Ф. Соч.: В 2-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 1996. – С. 232.
18. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 33; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: Политиздат, 1989. – С. 167.
19. Бебел А. Женщина и социализм. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 167

УДК: 372.881.111.1

Maxfuza AZIMOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti
E-mail: M.Azimova.92@mail.ru
Samarqand davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD. N.A.Isakova taqrizi asosida

SOCIAL, SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL BASES OF FORMATION OF COMMUNICATION CULTURE IN FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Abstract

This article is devoted to the problem of forming a culture of communication in a foreign language of future foreign language teachers. It provides theoretical and methodological information on the study of the peculiarities of communication in a foreign language in the theory and practice of training future foreign language teachers. The article also identifies the pedagogical conditions for the effective formation of a culture of communication in a foreign language. In addition, the distance between non-verbal behaviors, gestures, facial expressions or speakers, which are part of the culture of communication in conjunction with the teaching of English by future foreign language teachers. The importance of both is taken into account. The effective introduction and practice of culturally specific elements such as compound sentences, idioms or proverbs is also important in shaping the communication culture of future English learners.

Keywords: communication, pedagogical conditions, culture, culture of communication, creativity, gestures, facial expressions, idioms, proverbs, skills, intercultural approach

СОЦИАЛЬНЫЕ И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме формирования культуры общения на иностранном языке у будущих учителей иностранного языка. Приведены теоретико-методические сведения по изучению особенностей общения на иностранном языке в теории и практике подготовки будущих учителей иностранного языка. Также в статье определены педагогические условия эффективного формирования культуры общения на иностранном языке. Кроме того, учитывается дистанция между невербальным поведением, жестами, мимикой или говорящими, которые являются частью культуры общения в совокупности с преподаванием английского языка будущими учителями иностранных языков. Эффективное введение и применение культурно-специфических элементов, таких как сложные предложения, идиомы или пословицы, также важно для формирования культуры общения будущих изучающих английский язык.

Ключевые слова: общение, педагогические условия, культура, культура общения, творчество, жесты, мимика, идиомы, пословицы, навыки, межкультурный подход.

BO'LAJAK CHET TILI O'QITUVCHILARIDA MULOQOT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY, ILMIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola bo'lajak chet tili o'qituvchilarining chet tilidagi muloqot madaniyatini shakllantirish muammosiga bag'ishlangan. Unda bo'lajak chet tili o'qituvchilarini tayyorlash nazariyasi va amaliyotida chet tilidagi muloqotning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga oid nazariy va uslubiy ma'lumotlar keltirilgan. Maqolada, shuningdek, chet tilidagi muloqot madaniyatini samarali shakllantirish maqsadi bo'lgan pedagogik shart-sharoitlar ham aniqlangan. Bundan tashqari, bo'lajak chet tili o'qituvchilarining ingliz tilini o'rgatish bilan birgalikda muloqot madaniyatining bir qismi hisoblangan og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlarni ko'z bilan aloqa qilish, imo-ishoralar, mimika yoki ma'ruzachilar orasidagi masofa ham muhimligi inobatga olingan. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining muloqot madaniyatini shakllantirishda qo'shma gaplar, idiomalar yoki maqollar kabi madaniyatga xos elementlarni samarali joriy etish va amaliyotga tatbiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: muloqot, pedagogik shart-sharoitlar, madaniyat, muloqot madaniyati, ijodkorlik, imo-ishora, mimika, idiomalar, maqollar, mahorat, madaniyatlararo yondashuv

Kirish. Bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish jarayoni amalga oshirilayotgan davrda yuqori malakali kadrlar tayyorlash zamonaviy jamiyatining eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bu muammoni hal qilish uchun bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kasbiy bilim va ko'nikmalarini baholash, qayta yo'naltirish hamda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilishni talab qiladi. Davlat ta'lim standartida o'z aksini topgan oliy ta'lim muassasalarida ta'limning maqsadi jahon darajasidagi umumiy va kasbiy madaniyatga erishishdir. Talabalarni kasbiy tayyorlashga bunday yondashuv bo'lajak ingliz tili mutaxassislarining kasbiy kompetentsiyasining tarkibiy qismi sifatida og'zaki muloqot madaniyatini shakllantirish muammosining ahamiyatini dolzarblashtiradi. Mamlakatimizda jahon madaniy va iqtisodiy sohalarining integratsiyalashuvi, xalqaro munosabatlarning rivojlanishi, ishlab chiqarishning kengayishi

munosabati bilan malakali mutaxassis tayyorlash, chet tilini tegishli darajada bilish zaruriy xususiyatga aylandi[7].

-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy-metodik adabiyotlar tahlil qilinganda, ko'pchilik tadqiqotchilar insoniyat yangi madaniyat – o'zaro muloqot madaniyati, muloqot madaniyati doirasida yashashni o'rganishi kerakligiga ishonch hosil qilishlari ma'lum bo'ldi. Shunday qilib ular "chet tilidagi muloqot madaniyati" tushunchasiga murojaat qilishadi. Bo'lajak chet tili o'qituvchilarining nafaqat o'z mamlakati, balki chet elning madaniy voqealari sohasidagi bilimlarini chuqurlashtirishning asosiy vositalari chet tili darslari bo'lib, unda talabalarga turli vazifalar tizimi, turli madaniyatlarning hodisalarini o'zlashtirishga alohida e'tibor beriladi.

Bo'lajak chet tili o'qituvchisining chet tilidagi muloqot madaniyatini shakllantirishning pedagogik shartlari sifatida

quyidagilarni misol qilib aytish mumkin. Bo'lajak chet tili o'qituvchisini faol ijodiy faoliyatga jalb qilish. Bu chet tili va madaniyatini o'rganishga bo'lgan qiziqishni uyg'otadi. Pedagogik ijodkorlik - bu tizimli ta'lim hisoblanadi. U o'qituvchining shaxsiy va kasbiy faoliyatini tavsiflovchi elementlarni o'z ichiga oladi. O'qituvchi ijodkorligi tizim sifatida har bir elementni va ular o'rtasidagi aloqalarni intensiv takomillashtirish natijasida faoliyat ko'rsatadi va rivojlanadi. Ijodkorlikni amalga oshirish insonning ijodiy faoliyatida amalga oshiriladi. Demak, K.Abulxanova-Slavskayaning fikricha, "... o'z-o'zini rivojlantirish faoliyati sub'yektlarning bir-biriga nisbatan ob'ektga nisbatan faol munosabatlari tizimi bo'lib, ular bilvosita ta'sir qilish vositalari va dasturlardir" [1;19-b]. Binobarin, chet tilini o'rganishda talabalar chet tilidagi muloqot madaniyatini shakllantirish jarayoni amalga oshirishi talabaning ham, o'qituvchining ham ijodiy faoliyati samarali bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, o'quvchilarning ijodiy faoliyati tufayli mashg'ulotlarning samaradorligi qanday funktsiya bilan belgilanadi bilim olish jarayonida o'rganishni amalga oshiradi: ma'lumotni o'zlashtirishning passiv yoki faol (ijodiy) funktsiyasi mavjud. O'qituvchining vazifasi - talabalarning maksimal darajada o'z-o'zini rivojlantirish, ularda faol, ijodiy fikrlashni rivojlantirish, bunda zarur uslub va usullarni ko'rsatishga erishishdir. Shuni aytib o'tish kerakki, ko'pchilik olimlarning fikricha, kognitiv qiziqish shaxsning maqsadlilik, maqsadga erishishda qat'iyatlilik, harakatni yakunlash uchun intilish, yakuniy natijalarga erishish kabi qimmatli fazilatlarini rivojlantirishda muhim turtki hisoblanadi. Ya'ni, ularsiz sifatlar har qanday o'quv intizomi bo'yicha, shu jumladan chet tilini o'rganishni tasavvur qilib bo'lmaydi. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, chet tili o'qituvchisi chet tilidagi muloqot madaniyatini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun quyidagi fazilatlariga ega bo'lishi kerak.

Oliy ta'lim talabalari:

1. nafaqat o'qitish metodikasi sohasida, balki o'quvchilar o'rganayotgan u yoki bu chet tilida so'zlashuvchi xalqlari bir yoki bir necha xorijiy davlatlarning madaniyati sohasida ham mutaxassis bo'lish;

2. o'quv jarayonida nafaqat o'z madaniyati, balki chet el madaniyatining tashuvchisi vazifasini bajarish, o'quvchilarga boshqa mamlakatlar madaniyatining turli qirralarini ko'rsatish; o'rganilayotgan til mamlakatining madaniy qadriyatlarini bilan tanishish, tushunishga ko'maklashish;

3. chet tili o'rganilayotgan mamlakat madaniyatining sohibi bo'lishi, chet tili o'rganilayotgan davlatning qabul qilingan xulq-atvor normalariga ega bo'lishi.

4. nafaqat chet tilini bilish, balki shu tilning nutqiy xulq-atvor madaniyatida, nutqning boyligida, ifodaliligida to'g'rilikda ifodalangan madaniyatini ham egallash; nutqiy odob-axloq qoidalariga rioya qilgan holda[6].

Shunday qilib, ijodiy faoliyatdan foydalangan holda chet tilini o'rganishni tashkil etish sifatida yuqoridagi pedagogik shartlarning umumlashganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

-Tadqiqot metodologiyasi. Muloqot madaniyatini bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida shakllantirish ahamiyatidir. Shunday ekan muloqot madaniyatini shakllantirishda eng muhim masala - bu ishonchli manbalardan (authentic materials) foydalanishdir. Peterson va Coltrane (2003) ta'kidlaganidek, ishonchli manbalardan olingan materiallar til o'rganuvchilarga haqiqiy madaniy tajribalarni taqdim etishga yordam beradi. Bu teleko'rsatuvlar, yangiliklar ko'rsatuvlari, filmlar, turli veb-saytlar yoki bosma materiallardan (television shows, news broadcasts, films, the use of different websites or printed materials) foydalanish, masalan, sayohat broshyuralari, fotosuratlar, gazetalar, jurnallar, restoran menyusi (such as travel brochures, photographs, newspapers, magazines,

restaurant menus and others) va oshqalarni o'z ichiga olishi mumkin [2]. Bu materiallar orqali talabalarning malaka darajasi oshiriladi. Bundan tashqari, ushbu manbaalarni ularning bilim darajasiga moslashtirilish ham mumkin - hatto yangi o'rganuvchilar ham haqiqiy vizual yoki audio materiallarni tomosha qilishlari yoki tinglashlari va turli madaniy jarayonlarni masalan, salomlashishga e'tibor berishlari mumkin. Talabalarga tomosha qilish yoki tinglash paytida turli xil topshiriqlar berilishi mumkin, masalan, diagrammalar, xaritalar yoki chizmalarni (such as completing diagrams, charts, or outlines) to'ldirish. Shunday qilib, tegishli vizual va audio materiallar tomosha qilgandan yoki tinglagandan so'ng, madaniy me'yorlari, xususiyatlari va qadriyatlarini muhokama qilish kerak, ular ko'z bilan aloqa qilish, imo-ishoralar, mimika yoki ma'ruzachilar orasidagi masofa (eye contact, gestures, mimicry, or distance between speakers) kabi og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlarni ham o'z ichiga olishi mumkin.

Demak, talabalarni tasvirlashga kuzatilgan xatti-harakatlar va maqsadli tilda muloqot qilish strategiyalarini taklif qilish va sinab ko'rishga undash maqsadga muvofiqdir.

Muloqot madaniyatini shakllantirishda qo'shma gaplar, idiomalar yoki maqollar (collocations, idioms, or proverbs) kabi madaniyatga xos elementlarni samarali joriy etish va amaliyotga tatbiq etish ham muhim hisoblanadi. Til o'rganuvchilar uchun birikmalarni eslab qolish qiyin bo'lib tuyulishi mumkin, chunki talabalar ma'nolarni tom ma'noda tarjima qilishga harakat qilishlari mumkin. Shuning uchun bu tuzilmalar o'qituvchi tomonidan tushuntirilishi va amaliyotda qo'llanilishi kerak. Misol uchun idish-tovoq yuvish, do'stlashish yoki uxlab qolish kabi (do the dishes, make friends, or take a nap) inglizcha birikmalar birgalikda ma'no anglatadi. Agar ularning bittasi tushirib qoldirilsa kutilgan ma'noni chiqara olmaymiz.

Idiomalar (iboralar) ham muloqot jarayonida yanada katta qiyinchilik tug'diradi. Longman lug'atida (Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics,) til o'rgatish va amaliy tilshunoslik lug'atida idioma atamasi "yagona birlik vazifasini bajaradigan va uning alohida qismlaridan ma'nosini ishlab chiqara olmaydigan ibora" deb ta'riflangan. Masalan: she washed her hands of the matter. Buning ma'nosi u biror bir ish-harakat qilishdan bosh tortdi deb tarjima qilinadi. (Richards & Schmidt 2010: 270). Irujo (1986) ingliz tilida so'zlashmaydiganlar idiomalar bilan bog'liq muammolar uchun uchta mumkin bo'lgan tushuntirishlarni beradi: so'zma-so'z bo'lmaganlik, idiomalarga ta'sir qilish va to'g'ri foydalanish. To'g'ridan-to'g'ri bo'lmaganlik deganda, u ularning ma'nosi tom ma'noda aytganlaridan farq qiladi. "Masalan, he spilled the beans so'zining idiomatik ma'nosi loviya yoki to'kish bilan hech qanday aloqasi yo'q. Aksariyat idiomalarning tom ma'nodagi o'xshashlari ham bor, bu ularni o'rganishni yanada qiyinlashtiradi"[3]. Til o'rganuvchilarda so'zma-so'z bo'lmaganlik va mumkin bo'lgan so'zma-so'z o'xshashlar idiomani tanib olish yoki to'g'ri ishlatishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Idiomalarning ta'siriga kelsak, muammo aslida ta'sir qilmaslik yoki yetarli darajada ta'sir qilish emas, chunki ona tilida so'zlashuvchilar ikkinchi tilni o'rganuvchilar yoki ona tili bo'lmaganlar bilan gaplashganda soddalashtirilgan tildan foydalanadilar. "Shunday qilib, o'quvchining idiomalarga ta'siri asosan interaktiv bo'lmagan-da namoyon bo'ladi o'quvchilarga ma'noni aniqlashtirish va foydalanish bo'yicha fikr-mulohazalarni olish imkonini beradigan interfaol vaziyatlarda emas, balki ma'noni muhokama qilish imkoniyati bo'lmagan vaziyatlarda"[3]. To'g'ri foydalanish haqida Irujo quyidagi omillarga e'tibor qaratadi: "idiomalar rasmiyatchilikda jargon (siz tushundingiz) va so'zlashuv so'zlaridan (u chelakni tepdi) rasmiy vaziyatlarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan (tavakkal)gacha farqlanadi" va haqiqat «ko'p idiomalarda grammatik cheklolvar mavjud»[3].

-Tahlil va natijalar. Muloqot madaniyatini shakllantirishning yana bir omili sifatida maqolni ham keltirish mumkin. Maqol ingliz tilining Oksford Living lug'atlarida (English Oxford Living Dictionaries) "umumiy haqiqat yoki maslahatni ifodalovchi qisqa, taniqli qisqa gap" sifatida ta'riflangan maqolning til o'rganuvchining ona tilida ham o'xshashi bo'lishi mumkin yoki bo'lmashligi mumkin. Peterson va Coltrane (2003) o'rganilayotgan tilda maqollarni kiritishda o'quvchilarning ona tilidagi maqollarning farqlari va o'xshashliklarini muhokama qilishni tavsiya qiladi. Ularning fikricha, "maqollarni ishlatish madaniyatni o'rganish usuli sifatida madaniyat haqidagi stereotiplar va noto'g'ri tasavvurlarni tahlil qilish, shuningdek, o'quvchilarga o'z ona madaniyati maqollarida tez-tez uchraydigan qadriyatlarini o'rganish imkonini beradi" (1).

Rol o'yinlari yoki simulyatsiyalar ham madaniyatga mos keladigan turli xil til shakllari va xatti-harakatlarini mashq qilishda foydali deb aytish mumkin. Turli xil madaniyatga xos realiyalardan foydalanish, shuningdek, maqsadli til madaniyatiga xos bo'lgan kundalik hayot va tartiblar haqida ko'proq ma'lumot olishga yordam beradi. Til o'rgatishdagi realiya "misol sifatida sinfga keltirilgan haqiqiy ob'ektlar va narsalarni anglatadi yoki ular haqida gapirish yoki yozish va o'qitishda foydalanish uchun yordam sifatida" (4). Fotosuratlar, oshxona asboblari, kiyim-kechak buyumlari, suvenirlar, musiqa asboblari yoki hatto oziq-ovqat kabi narsalardan ularning madaniy ahamiyatini muhokama qilish va madaniy yoki tarixiy ahamiyatiga qarab turli tadbirlarni rejalashtirish uchun foydalanish mumkin.

Bizning fikrimizcha, bo'lajak chet tili o'qituvchilarda muloqot madaniyatini shakllantirishda o'quv dasturining madaniy mazmuni bo'yicha aniq maqsadlarni shakllantirish va o'z maqsadlariga muvofiq muayyan madaniy tadbirlarni ishlab chiqish uchun tayyorlanishi kerak. Biroq, ulardan barcha o'quv materiallarini o'zlari ishlab chiqishlarini kutish mumkin emas. Ular mavjud, tavsiya etilgan va akkreditatsiya qilingan darsliklarga tanqidiy yondashishlari kerak, ular til sinfiga ishlatilishi mumkin va nafaqat to'rtta "an'anaviy" ko'nikmalarni (o'qish, tinglash, yozish va gapirish) rivojlantirish uchun eng yaxshi materiallarni taklif qilishlari balki "beshinchi mahorat" madaniyatni ham rivojlantirishlari maqsadga muvofiqdir.

Ingliz tili xalqaro til bo'lib, ingliz tili darslarida madaniy tarkibni ham e'tiborga olish kerak. Tilning xalqaro qo'llanilishi ham darsliklarda aks ettirilishi kerak va "beshinchi mahorat" madaniyatlararo yondashuvni qabul qilgan holda ishlab chiqilishi kerak. Cortazzi va Jin (1999) va McKay (2000) ingliz tili darsliklarining madaniy mazmunini

tahlil qilish uchun uchta toifani tavsiya qiladi: manba madaniyati (o'quvchining ona tili madaniyati), maqsadli madaniyat (masalan, Britaniya, Amerika yoki Avstraliya madaniyati) va xalqaro maqsadli madaniyat (maqsadli madaniyatning turlari butun dunyo bo'ylab, ingliz tilida so'zlashadigan mamlakatlarga xosdir) [4]. Shunday qilib, ushbu uch toifaga mutanosib ravishda munosabatda bo'lgan darsliklarni topish muhimdir. O'qituvchilarni tayyorlashda bo'lajak o'qituvchilarga maqsadli loyihalar va tadbirlar orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga va mas'uliyatli tanlov qilishga yordam berish mumkin akkreditatsiyadan o'tgan darsliklarning madaniy mazmunini tahlil qilish va muhokama qilishning muhimligidir.

Ingliz tili darslarida talabalarga madaniy mazmun bilan ishlashning amaliy jihatlariga ko'proq e'tibor qaratish lozim. Bunday faoliyatlar haqiqiy materiallarni tanlash va ulardan foydalanishni o'z ichiga olishi mumkin (masalan, teleko'rsatuvlar, yangiliklar ko'rsatuvlari, filmlar, turli veb-saytlar yoki bosma materiallar, masalan, sayohat broshyuralari, fotosuratlar, gazetalari, jurnallar, restoran menyusi) madaniyatning o'ziga xos elementlarini birikmalar, idiomalar, maqollar yoki realiya kabi o'rgatish uchun mashg'ulotlar va mashqlarni loyihalash va tanlash; madaniy jihatdan maqbul va mos tildan foydalanish va xatti-harakatlar bilan bog'liq rolli o'yinlar yoki simulyatsiyalarni rejalashtirish va ularga yordam berish; akkreditatsiyadan o'tgan darsliklarning madaniy mazmunini muhokama qilish va qiyosiy o'rganish.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bo'lajak chet tili o'qituvchisining chet tilidagi muloqot madaniyatini shakllantirishning pedagogik shartlari sifatida ijodiy faoliyatni muhim xususiyatlarini keltirish mumkin. Bu chet tilini o'rganish bilan birgalikda, o'sha mamlakatlarning madaniyatini o'rganishga bo'lgan qiziqishni ham uyg'otadi. Bundan tashqari, turli xil visual va audio materiallarni tomosha qilish yoki tinglash orqali madaniy me'yorlari, xususiyatlari va qadriyatlarini ham bilib olish mumkin. Muloqot madaniyatini shakllantirish uchun og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlarni ko'z bilan aloqa qilish, imo-ishoralari, mimika yoki ma'ruzachilar orasidagi masofa (eye contact, gestures, mimicry, or distance between speakers) kabilar ham muhi ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining muloqot madaniyatini shakllantirishda qo'shma gaplar, idiomalar yoki maqollar (collocations, idioms, or proverbs) kabi madaniyatga xos elementlarni samarali joriy etish va amaliyotga tatbiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 1999. 224 с.
2. Peterson, Elizabeth-Coltrane, Bronwyn. 2003. Culture in second language teaching. ERIC Clearinghouse on Languages and Linguistics, EDO-FL-03-09. 3. Irujo, Suzanne. 1986. A piece of cake: learning and teaching idioms. *ELT Journal* 40(3). Oxford: Oxford University Press. 236 p.
3. Richards, Jack. C.-Schmidt, Richard. W. 2010 [1985]. *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics*. London: Pearson.
4. Cortazzi, Martin-Jin, Lixian. 1999. Cultural mirrors: materials and methods in the EFL classroom. In: Hinkel, Eli (ed.), *Culture in second language teaching and learning*. Cambridge: Cambridge University Press. 196-220 p.
5. McKay, Sandra Lee. 2000. Teaching English as an international language: implications for cultural materials in the classroom. *TESOL Journal* 9(4): 7-11.
6. Khalikov A.A. Development of pedagogical skills of future teachers in higher education institutions. Monograph. - Tashkent: Economics and Finance, 2015. - 112-115
7. Sodiqov Kh. Developing Communicative and Speech Culture and Communicative Competence of Future Teachers. // *Eastern European Scientific Journal*. Germany. 2018. Issue 3. -B. 224-229

УДК:37.015.4.(575.1)

Алохон АЛИКАРИЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети докторанти, соц.ф.н., доцент.
E-mail: alohon@mail.ru

Социология фанлари доктори О.Хакимов тақризи асосида

THE USE OF THE CLUSTER METHOD IN IMPROVING THE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM OF EDUCATION

Abstract

This article is devoted to the problem of studying the clustering experience. The purpose of the article is to consider the cluster approach and the experience of foreign countries from the point of view of the problem of modernization of the education system. Theoretical positions and conclusions are based on general scientific and special methodological approaches: a systematic approach, methods of expert and logical analysis. At the same time, the author, analyzing the foreign experience of developed and developing countries, comes to the conclusion that the cluster approach contributes to increasing the level of competitiveness of higher education institutions, as well as the formation of new clusters of economic development on their basis and the development of the quality management system of education.

Keywords: Education, quality of education, management, cluster programs, educational cluster, modernization of the education system, cluster approach.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЛАСТЕРНОГО МЕТОДА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИСТЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме изучения опыта кластеризации. Цель статьи – рассмотреть кластерный подход и опыт зарубежных стран с точки зрения проблемы модернизации системы образования. Теоретические положения и выводы базируются на общенаучных и специально-методологических подходах: системном подходе, методах экспертного и логического анализа. При этом автор, анализируя зарубежный опыт развитых и развивающихся стран, приходит к выводу, что кластерный подход способствует повышению уровня конкурентоспособности высших учебных заведений, а также формированию на их основе новых кластеров экономического развития и развитию системы менеджмента качества образования.

Ключевые слова: Образование, качество образования, управление, кластерные программы, образовательный кластер, модернизация системы образования, кластерный подход.

КЛАСТЕР УСУЛИДАН ТАЪЛИМ СИФАТИ МЕНЕЖМЕНТИ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ҲОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Ушбу мақола таълимни кластерлаш тажрибаси муаммосига бағишланган. Мақоланинг мақсади таълим тизимини модернизация қилиш муаммоси нуқтаи назаридан кластер ёндашуви ва хорижий мамлакатлар тажрибасини қўриб чиқишдир. Назарий қоидалар ва ҳулосалар умумий илмий ва махсус услубий ёндашувларга асосланган: тизимли ёндашув, эксперт ва мантикий таҳлил усуллари. Шу билан бирга, муаллиф ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларнинг хорижий тажрибасини таҳлил қилиб, олий таълим муассасаларининг рақобатбардошлик даражасини оширишга, шунингдек, улар асосида иқтисодий ривожланишнинг янги кластерларини шакллантиришга ҳамда таълим сифатини менежменти тизимини ривожлантиришга кластерли ёндашув ёрдам беради, деган ҳулосага келади.

Калит сўзлар: таълим, таълим сифати, менежмент, кластер дастурлари, таълим кластери, таълим тизимини модернизация қилиш, кластер ёндашуви.

Кирриш. Ижтимоий онгни модернизация қилиш зарурати таълим тизимида етарли ўзгаришларни талаб қилади. Истиқболли илмий йўналишлардан бири бу кластер ёндашувидир. Кластерли ёндашув асосида узлуксиз таълим тизимини модернизация қилиш, узлуксиз таълим тизимининг кластер ривожланиш моделига ўтишини ривожлантириш доимийлик, узлуксизлик, ва изчиллик тамойилларини амалга ошириш ва ривожлантиришни таъминлашга қодир ва шу билан рақобатбардош ва профессионал мобил мутахассисларни янада самарали тайёрлаш учун шароит яратди. Ҳозирги вақтда кластер ёндашуви олий таълим муассасаларининг рақобатбардошлигини ошириш, таълимни ривожлантириш бўйича бир қатор вазифаларни ҳал қилиш воситаси сифатида давлат бошқаруви амалиётига фаол жорий этилмоқда.

Мавзуга онд адабиётлар таҳлили. Кластер назарияси XIX асрда дастлаб немис иқтисодчиси Йоган

Генрих фон Тюнен ва унинг издошлари В.Лаунхард ҳамда А.Веберлар томонидан илгари сурилган. А.Маршалл ўзининг “Иқтисодиёт фани принциплари” ишида тадқиқот объекти тарзида шаҳар агломерацияси ва индустриал ҳудудларни танлаб, ўтказган тадқиқотларида самарадорлик ва ишлаб чиқариш географик локализацияси ўзаро боғлиқлигини баён этган. У корхона ва ташкилотлар самарадорлиги уларнинг иқтисодий зоналар яқинида географик жойлашувига боғлиқлигини исботлаган. Б.Лундвал ва Б.Йонсонлар эса кластер назарияси билан боғлиқ “ривожланиш блоклари” концепциясини таклиф этганлар ҳамда соҳа ёки ҳудудий ишлаб чиқариш бирлашмалари, бутун мамлакат аҳолисини узлуксиз ўқитиш жараёни миллий иқтисодий юксалиш ва рақобатбардошлик манбаи эканлигини таъкидлаганлар [1, 2].

Кластер назариясининг замонавий талқини XX асрнинг 80-йилларида тўлақонли шаклланди. М.Потер

йирик рақобатбардош компаниялар маълум ҳудудларда концентрациялашувга мойиллигини эмпирик жиҳатдан исботлаган. Кластерларнинг қуйидаги асосий талқинлари замонавий илмий адабиётларда кенг тан олинган. М.Портернинг сўзларига кўра, кластер – бу ўзаро боғлиқ компаниялар, компонентлар, материаллар ва хизматларни етказиб берувчилар, шунингдек, уларнинг фаолияти билан боғлиқ ташкилотлар (масалан, олий таълим муассасалари, илмий-тадқиқот институтлари, савдо уюшмалари) маълум соҳаларда рақобатлашадиган, аммо айна пайтда биргаликда ишлайдиган географик жиҳатдан жамланган гуруҳдир [3]. С.Розенфельд кластерни ушбу ҳудудда етарлича кенг миқёсда бўлишига қарамай, яқин географик жойлашуви ва ўзаро боғлиқлиги туфайли синергетик таъсирга эриша оладиган фирмаларнинг концентрацияси тушунчаси орқали белгилайди [4]. В.Элснернинг ёндашувига кўра, кластер – бу вертикал ва горизонтал равишда бозор томонидан функционал равишда боғланган фирмалар гуруҳидир [5]. Берилган ушбу таърифлар кластерларнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатади: географик маҳаллийлаштириш, саноат ихтисослашуви, рақобат институтларининг комбинацияси ва кластердаги фирмаларнинг ҳамкорлиги. Таъкидлаш жоизки, хорижлик муаллифлар асарларида Р.Кулатанинг асарлари бундан мустасно, таълим кластер моделининг визуализацияси амалда амалга оширилмайди [6, 7].

Россия олимлари илмий нашрларида саноат ва инновацион кластерларни шакллантириш муаммоларига катта эътибор берилади [8, 9, 10, 11]. Таълим кластерлари, қоида тариқасида, ўрта таълим муассасалари (мактаблар, гимназиялар), техник мактаблар, олий ўқув юртлири, шу жумладан, кичик гуруҳлар, деб қабул қилинади. Бу хусусиятни кластер концепциясини ишлаб чикувчи етакчи хорижий мутахассисларнинг ишларида ҳам кузатиш мумкин [12,13]. Бироқ, А.В.Смирнова, О.А.Рябкова, Г.И.Грекова ва О.А.Фихтнер асарларида таълим кластерини мустақил тузилмалар сифатида шакллантиришга ёндашувлари, шу жумладан, график визуализацияни тақдим этадилар [14,15].

Мамлакатимизда кластерлар билан боғлиқ илмий изланишлар бошланиши 2000 йилларга [16,17] тўғри келади, бу борадаги илмий-амалий ишлар эса Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан қабул қилинган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида демократик ислохотларни чуқурлаштириш, етакчи тармоқларни модернизация ва диверсификация қилиш асосида мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш борасида барча соҳаларда кенг қўлдамли ислохотлар олиб бориш билан бошланди. Мазкур жараёнлар билан боғлиқ технополис, технопарк, кластер каби қатор тушунчалар турмуш тарзимизга кириб келди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги ПФ-5712-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги ПФ-5847-сон Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сон, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 18 апрелдаги “Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3682-сон, 2020 йил 6 ноябрдаги “Таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4884-сон қарорлари ҳамда мазкур фаолият билан боғлиқ

бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш бўйича қатор ишлар амалга оширилмоқда [18].

Маъруф Тошпўлатов ўз мақоласида: “кластер - инглиз тилидаги «cluster» сўзидан олинган бўлиб, таржимада гуруҳ, тўп, тўплам, боғ, шода каби маъноларни англатади”, дея фикр билдирган [19]. Ғ.И.Муҳамедовнинг «Педагогик таълим инновацион кластери: эҳтиёж, зарурат, натижа» номли мақоласида таълим кластери янада кенгрок ёритиб берилган бўлиб, унда жумладан, «... Тошкент вилоятида педагогик таълим инновацион кластерини яратиш билан боғлиқ янги тизимни ўзининг устувор стратегик йўналиши сифатида белгилаб олди ... Педагогик таълим инновацион кластери узлуксиз таълим тизимидаги барча таълим турлари, илмий тадқиқот институтлари ва марказлари, амалиёт базалари, илмий ва илмий-методик тузилмаларнинг бир бутунлиги бўлиб, уларнинг биргаликдаги вазифалар тақсимланган фаолияти педагогик таълим тизимини сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш имконини беради...», дейилади [20].

Тадқиқот методологияси. Бугунги кунда олий ўқув юртлири нафақат юқори малакали мутахассислар ишлаб чиқариши, балки кадрлар капитали – мамлакатнинг ҳозирги ва келажакдаги эҳтиёжларини қондирадиган мутахассислар захирасини шакллантириши керак. Таълим кластери – бу саноат ва саноат қорхоналари билан ҳамкорлик билан бирлаштирилган ўзаро боғлиқ олий, ўрта ва бошланғич касб-ҳунар таълими муассасалари тўпламидир. Таълим кластерининг ўзига хос хусусиятлари турли даражадаги касб-ҳунар таълимига эга мутахассисларни шакллантириш учун шароит яратиш; таълимнинг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграцияси; юқори малакали ишчи касбларнинг нуфузини кўтаришдир.

Таълим кластерларини шакллантириш шартларини ўрганиш уларнинг ривожланишига таъсир қилувчи асосий омилларни аниқлашга имкон берди, улар қуйидагиларни ўз ичига олади: умумий тизимли омиллар ёки таълим кластери респондентлари томонидан назорат қилинмайдиган ва доимий ўрганиш ва уларга мослашиш зонасида бўлган атроф-муҳит омиллари; таълим кластерининг ядроси бўлган ташкилот томонидан назорат қилинмайдиган омиллар, унга: ҳамкорлар, рақобатчилар, истеъмолчиларнинг хатти-ҳаракатлари ва уларнинг тахминлари, касбий малака талаблари ва бошқаларни ўз ичига олади; таълим кластерининг ядроси бўлган ташкилот томонидан бошқариладиган омиллар, улар касб-ҳунар таълими йўналишлари (мутахассисликлари) бўйича таълим хизматларини танлаш, уларнинг профил йўналиши, узок муддатли, ўрта муддатли ва қисқа муддатли истиқболларга мўлжалланган вазифалари, мақсадлари ва вазифалари, таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, илмий тадқиқотлар ўтказиш, таълим хизматларини амалга ошириш сифатини таъминлайдиган шарт-шароитларни аниқлаш ва бошқа соҳаларда ўқув кластери ва ҳамкорлик концепциясининг респондентлари қиради.

Таҳлил ва натижалар. Таълим хизматларини кўрсатиш учун турли хил манбалардан фойдаланилади: моддий, меҳнат, харажат, маълумот. Белгиланган ёндашувлар таълим кластерида олий таълим муассасаларининг таълим хизматлари самарадорлигини эришилган ва қўлга оlingан натижаларга, шу жумладан, белгиланган меъёр ва талабларга мувофиқлик даражасини тавсифловчи интеграл кўрсаткич шаклида тақдим этишга имкон берди. Алоҳида параметрлар ва уларнинг комбинацияси шартлари, шу жумладан, киришда ҳудудий эҳтиёжлар мавжудлигини баҳолаш, хизмат кўрсатишдаги кластерлар ва абитуриентларнинг интеллектуал салоҳияти даражаси, чиқишда – битирувчиларни ишга жойлаштириш самарадорлигини баҳолаш, хизматлар кўрсатиш жараёни

– ўқув жараёни, унинг ресурс билан таъминланиши, интеллектуал салоҳияти ва уни талабалар ва илмий-педагогик ходимлар ўртасида ошириш.

Олий таълим муассасаларининг таълим хизматларини кластерли ривожлантириш концепциясини шакллантиришга комплекс ёндашув ҳар бир таълим кластери учун долзарб бўлган қуйидаги вазифаларни ҳал этиш имконини беради:

худудий кластерларнинг таълим хизматларига жорий ва истикболдаги эҳтиёжларини аниқлаш;

худудий иқтисодиёт талаб қилаётган, шу жумладан, худудий кластерлар респондентларининг бевосита

иштирокида таълим хизматларини ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни шакллантириш;

таълим дастурлари мазмунига ва битирувчиларнинг ваколатларига ҳудудий талаблар асосида таълим хизматларининг сифат хусусиятларини шакллантириш;

уларнинг сифатини ошириш йўналишларини аниқлаш мақсадида таълимни бошқаришнинг турли даражаларида, шу жумладан, алоҳида олий ўқув юртларида таълим хизматлари самарадорлигини мониторинг қилиш тизимини шакллантириш.

Таълим кластерлари моделларининг афзалликлари ва камчиликларини аниқлаш нуктаи назаридан қиёсий таҳлил натижалари қуйидаги 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Таълим кластерини шакллантириш моделларининг қиёсий таҳлили

	Кластер модели			
	Р.Қўлатанинг инновацион таълим кластери	А.В.Смирновнинг таълим кластери	О.А.Рябовнинг таълим кластери	Г.И.Треклов ва О.А.Фиктнерларнинг таълим кластери
Моделнинг афзалликлари	кластернинг ўзаро боғлиқ таълим, таълим ва тижорат шериқларининг кўп босқичли тармоғи сифатида намоён бўлиши; кластер фаолияти таълим муҳитида инновацион жараёнларни фаоллаштиришга қаратилган; кластерда саноат ҳамкорлигини амалга ошириш имконияти; кластернинг адреси таълим ва таълим ташкилотлари бўлиши мумкин.	кластернинг ўзаро боғлиқ ўқув, илмий-таълим ва инновацион ташкilotлар, корхоналар, ҳокимиятларнинг минтақавий тизими сифатида намоён бўлиши; кластердаги ташкilot ва институционал тузилманинг ўзаро боғлиқлиги; кластерда саноат ҳамкорлигини амалга ошириш имконияти.	кластер талабаларни ўқитишда инновацион йўналишга эга бўлган ўрта ва олий касбий таълим манфаатлари бирлиги сифатида намоён бўлади; кластернинг субъект таркиби бизнес- инкубатор билан тўлдирлади; ушбу таълим тизими доирасида кластер лойиҳалари амалга оширилади; "Мақтаб- коллеж-олий ўқув юрти" занжир қаламақдаги касбни танлашда мотивацияни шакллантириш имконини беради.	таълим кластерини шакллантириш Болония жараёни тамойилларига мувофиқ таълим субъектларининг тармоқ ўзаро ҳамкорлиги асосида амалга оширилади; модел таълим жараёни субъектлари ўртасидаги ҳамкорлик шаклларини белгилайди; кластер ташкilot этилган, яъни модел лойиҳани мувофиқлаштирувчи махсус органи яратилган назарда тутади.
Моделнинг камчиликлари	ҳокимият ва тартибга солувчи давлат тузилмалари кластерга қўймайди; аслида кластер модели таълим, фан ва бизнес интеграцияси шакли сифатида тақдим этилган.	кластерни яратилган ҳудудий хусусият устуңлиқ қилади; даражани қўтариш муаммосини ҳал қилишга устувор аҳамият берилди; таълим, ишлаб чиқаришнинг инновацион ривожлантиришга иззатчи даражали роль берилди; модел иштирокчиларнинг ўзаро таъсирининг асосий шаклларини акс эттирмайди.	таълим кластери иштирокчиларининг чекланган доиралари; институционал ривожининг пастлиги; кластер элементлари; кластер аъзоларининг ҳамкорлик йўналишлари белгиланмаган.	кластерни ташкilot этишдан мақсад юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ва бозорда факат халқаро талаблар ва стандартларга жавоб берадиган таълим хизматларини илгари суриш; иштирокчиларнинг инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқариш ва уларни қайтартириш тижоратлаштириш бўйича ўзаро ҳамкорлиги таъминланмаган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, таълим кластерларининг ўзига хос хусусиятлари таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграцияси; меҳнат бозорида талаб қилинадиган юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш учун шароит яратиш; кластерларнинг тармоқ йўналиши, ривожланган институционал тузилма, шу жумладан, давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, махсус яратилган кластер лойиҳаларини назорат қилувчи ташкilotлар ва таълим-инновация соҳасини ривожлантиришнинг меъёрий-ҳуқуқий базасидан иборатдир.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида санаб ўтилганларни умумлаштириб, биз қуйидаги хулосага келдик: таълим кластерларини яратиш ва фаолият кўрсатиши олий ўқув юртларида таълим сифати менежменти тизимини ривожлантиришга имкон беради, таълим илмий-таълим ташкilotлари, корхоналар, таълим муассасалари, молиявий, консалтинг ва бошқа тузилмалар ўртасидаги интеграцияни кучайтириш орқали минтақанинг таълим ва инновацион тизимининг рақобатбардошлигини ошириш таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, 1993.
2. Усмонов Б.Ш., Раджабов О. Изучение опыта инновациями в кластерах. – Т.: Fan va texnologiya, 2017.
3. Портер М. Конкуренция. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 608 с.
4. Rosenfeld S.A. Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development // European Planning Studies. 1997. № 5(1). – P. 3–23.
5. Elsner W. An industrial policy agenda 2000 and beyond // Experience, Theory and Policy. 2000. Vol. 72. – P. 411–486.
6. Culatta R. Accelerating Innovation in Educational Technology. EDUCAUSE Review. November/December. 2012. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://net.educause.edu/ir/library/pdf/ERM1262.pdf> (дата обращения: 21.05.2014).
7. Culatta R. From Innovation Clusters to Datapalooza: Accelerating Innovation in Educational Technology [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.educause.edu/ero/article/innovation-clusters-datapalooza-accelerating-innovation-educational-technology> (дата обращения: 25.05.2014).
8. Миролюбова Т.В., Карлина Т.В., Ковалева Т.Ю. Идентификация региональных кластеров (на примере Пермского края) // Проблемы теории и практики управления. 2012. № 6. – С. 8–19.
9. Вилицкий Д.А. Формирование кластерной политики как механизма развития экономики промышленных отраслей России // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. «Экономика». 2010. № 1. – С. 50–56.
10. Гафуров И.Р., Васильева В.Л., Кашбиева Р.Р. Инновационные кластеры и социально-экономическое развитие регионов: анализ методических подходов. М.: «Анkil», 2012. – 292 с.
11. Домбровский М.А. Выявление экономических кластеров в Пермском крае: результаты экспертной оценки // Вестн. Перм. ун-та. Сер. «Экономика». 2013. № 4 (19). – С. 48–55.
12. Andersson T., Schwaag S. The Cluster Policies Whitebook // IKED. Malmo. 2004. 250 p.
13. Bergman E.M., Feser E.J. Industrial and Regional Cluster: Concepts and Comparative Applications. 1999 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rri.wvu.edu/WebBook/Bergman-Feser/contents.htm> (дата обращения: 31.08.2012).
14. Рябков О.А. Образовательный кластер – инструмент управления системой непрерывного образования // Вестн. Моск. гос. ун-та приборостроения и информатики. Сер. «Социально-экономические науки». 2012. № 39. – С. 183–190.
15. Грекова Г.И., Фихтнер О.А. Сетевые механизмы интеграции России в европейское образовательное пространство // Вестн. Челяб. гос. ун-та. 2010. № 26 (207). Экономика. Вып. 28. – С. 11–17.

УДК:374.582

Саломат АЛМАРДАНОВА,
ТерДУ Психология кафедраси ўқитувчиси
E-mail: salomatalmardanova@gmail.com

ТарДУ доценти, псих.ф.н Х.Г. Шарафутдинова тақризи асосида

METHODOLOGY OF DETERMINING COPPING STRATEGY IN THE PROFESSIONAL FORMATION OF STUDENTS

Annotation

This article is dedicated to the method of determining the coping strategy in the professional formation of students, in which the professional formation covers the long-term period of the individual's activity, and it is related to the individual characteristics of the person, social status, lifestyle, and the continuation of traditions between generations.

Key words: Student, person, tradition, profession, coping, activity, strategy, methodology, era, feature, social.

МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТРАТЕГИИ КОПИНГА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ СТАНОВЛЕНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Данная статья посвящена методике определения стратегии совладания в профессиональном становлении студентов, при которой профессиональное становление охватывает многолетний период деятельности личности и связано с индивидуальными особенностями личности, социальным статусом, образ жизни и продолжение традиций между поколениями.

Ключевые слова: Ученик, человек, традиция, профессия, копинг, деятельность, стратегия, методология, эпоха, черта, соц.

ТАЛАБАЛАР КАСБИЙ ШАКЛЛАНИШИДА КОППИНГ СТРАТЕГИЯНИ АНИҚЛАШ МЕТОДИКАСИ

Аннотация

Ушбу мақола талабалар касбий шаклланишида коппинг стратегияни аниқлаш методикасига бағишланган бўлиб, унда касбий шаклланиш шахс фаолиятининг узок муддатли даврини камраб олиб, у шахснинг индивидуал хусусиятлари, ижтимоий мавқе, яшаш тарзи ва авлодлар ўртасидаги анъаналарнинг давом эттирилиши қабилар билан боғлиқлиги ҳаётимизда ўз аксини топишлиги ҳақида.

Калит сўзлар: Талаба, шахс, анъана, касб, коппинг, фаолият, стратегия, методика, давр, хусусият, ижтимоий.

Кириш. Бугун мамлакатимизда кадрлар салоҳияти масаласи ижтимоий- иқтисодий ривожланиши учун ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмокда. Ёш авлоднинг касбий шаклланиши ва уларнинг касб-хунар эгаллашлари учун барча зарур шароитларни яратиш жамият олдидаги энг асосий муаммолардан биридир.

Ўзбекистонда ёшларни олий ўқув юртига киргунгача бўлган таълим босқичлари учун касб-хунарга ўргатиш, касб танлаш, касбга йўналтириш масалаларида педагогик-психологик йўналишларда маълум талаблар мавжуд. Аммо, талаба бўлганидан сўнг гўёки касб билан боғлиқ муммо тугагандек, энди ҳаммаси жойига тушгандек бу муаммони бир оз муддат унутамиз. Тўғри, талабалар давридаги ёшлар оқу қорани таниган, нима керагу нима керак эмаслигини ажратадиган ёшдагилар ҳисобланади. Олий таълимда улар қабул қилинган йўналиш бўйича ва умуман ижтимоий, маънавий ва касбий шаклланиши учун назарий ҳамда амалий билимлар бериб борилади.

Шу билан бир қаторда олий ўқув юртида таълим олаётган талабаларнинг мутахассис сифатида камол топишида уларнинг шахсий ҳамда касбий шаклланишини таъминлашга тўсиқ бўлувчи омиллар ҳам мавжуд. – жамиятда мутахассисларга қўйиладиган касбий ва шахсий талабларнинг ўсиб бораётганлиги; – аксарият ёшларнинг ўз қизиқишлари ва қобилиятларига мос таълим йўналишига эмас, “олий таълим олсам бўлди” қабилда иш тутиб, унга мутлақо мос бўлмаган йўналишларга ўқишга кирганликлари; – ўспирин касбий тасаввурларининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларга, бозор муносабатларига ҳамоҳанг ўзгараётганлиги ҳамда касб-

хунар ва тегишли мутахассислик йўналишлари ўртасидаги тафовутнинг кескин ортаётганлиги; – ота-оналарнинг фарзандлари мутахассислик йўналишларини танлашларида аниқ тасаввур, мақсади, фаолият йўналиши, истикбол режаларини белгилашларига бефарқлиги қабилар. Бунинг натижасида ёшларнинг олий ўқув юртига киргандан кейинги фаолиятини самарали бўлмаслиги, қизиқишлари ва ҳаётга бўлган муносабатларининг ўзгариши, зарур касбий билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга ўз вақтида интилмаслик, касбий ўзлиқни англашдаги иккиланишлар, иккинчи ва учинчи мутахассисликни эгаллаш ҳақида фикрларнинг пайдо бўлиши каби шахсий ва касбий ўсишини пайсалга солувчи ҳолатлар юзага келади. Шу нуқтаи назардан талабалар касбий шаклланишига таъсир этувчи ва келтирилган жиҳатларнинг талаба касбий шаклланишига салбий таъсирини бартараф этишнинг психологик усулларини тадқиқ этиш энг долзарб муаммо ҳисобланади.

Хўш, “Бу ижтимоий муаммонинг ечими қандай бўлиши мумкин?” – деган муаммони савол тугилиши табиий ҳол. Бизнинг назаримизда бунинг қуйидаги иккита муҳим ечими мавжуд: биринчи ечим, жамиятда олий таълим муассасаларига қабул қилишда ислохотни амалга ошириш (олий таълим муассасига абитуриентларни ёппасига ўзлари хоҳлаган йўналишларига ва тест асосида қабул қилишдан воз кечиб, энг аввало уларнинг ички салоҳияти, имкониятлари, қизиқишлари, мойилликларини психологик ва бошқа касбий тестлар асосида аниқлаш, касбий зарур фанлардан имтиҳондан ўтказиш ва ҳоказолар.); иккинчи ечим, олий ўқув юртига қабул қилинган талабалар билан касбий шакллантириш

ишларини йўлга қўйиш, улар билан касбга қизиқтириш, энг муҳими ўзининг ички имкониятларини ишга солиш учун ижобий коппинг стратегияни шакллантириш бўйича психологик-педагогик ишларни йўлга қўйиш (касбий коппинг стратегияни шакллантириш). Биз биринчи ечим бўйича ислохотларни амалга ошириш давлат миқёсида ҳал этиладиган муаммо эканлигини ҳисобга олиб, иккинчи ечимдан фойдаланиш бўйича назарий ва амалий тадқиқотларни олиб беришни лозим топдик.

Дарҳақиқат, касбий шаклланиш масаласи шахс ҳаётида муҳим ўрин тутати. Касбий шаклланиш бу – фақатгина касбий қизиқишларни аниқлаш, касб танлаш, касбга йўналтириш, касбий маслаҳат билан амалга оширадиган иш эмас. Бу борада педагоглар ва психологлар томонидан бир қанча тадқиқот ишлари жумладан, касбий шаклланиш муаммоси касб танлаш, касбга йўналтириш, касбий таълим жараёни ва шахснинг касбий камолоти сингари бир қатор муаммолар психолог-педагоглар томонидан тадқиқ этилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Рус психологларидан Е.А.Климов, Т.В.Кудрявцев, К.М.Гуревич, Н.Д.Левитов; ўзбек психологларидан М.Г.Давлатшин, Б.Р.Қодиров, Э.Ғ.Ғозиев, Р.З.Гайнутдинов, А.М.Жаббаров, Ш.Р.Баротов ва бошқалар касбий фаолият ҳамда унинг турли босқичларига хос муаммоларнинг психологик жиҳатларини таҳлил этганлар. Шунингдек, мазкур йўшналишдаги ишлар ҳалқ таълими тизимида фаолият юритаётган амалиётчи психологлар томонидан амалга ошириб келинмоқда.

Психолог Т.В.Кудрявцев фикрича, шахснинг касбий шаклланиши тўрт асосий босқичдан иборат бўлиб, уларга қуйидагиларни қиритиш мумкин: а) касбий интилишларнинг шаклланиши; б) касбий таълим; в) касбий мослашиш; г) шахснинг касбий фаолиятга қисман ва тўлиқ ўзини ўзи бағишлаш.

Тадқиқот методологияси. “Коппинг” атамаси биринчи марта психологик адабиётларда 1962 йилда болаларнинг ёш инкирозларини қандай енгиланиши ўрганиш мақсадида қўлланилган. Р.Лазарус “Психологик стресс ва уни енгил жараёни” (1966) китобида коппингни ташвиш ва стресс билан қурашиш стратегияси сифатида таърифлаган: “когнитив ва ҳуқ-атвор соҳаларида муайян ташқи ёки ички талабларни енгил учун доимий равишда ўзгариб турадиган уринишлар, инсон ресурслари сифатида баҳоланади”[2].

Ҳозирги вақтда коппинг стратегиялари деганда кишининг онгли равишда фойдаланадиган турли муаммоларни вазиятлар, шароитлар билан қурашиш усуллари, ҳуқ-атвор стратегиялари тўплами, когнитив ва ҳуқ-атвор соҳаларида муайян ташқи ёки ички талабларни енгил учун уринишларни ўзгартиришда қўлланиладиган инсон ресурслари тушунилади.

Коппинг стратегияни доимий ўзгаришини ўз ичига олган жараён сифатида қараш тушуниш лозим, чунки инсон ва атроф-муҳит ажралмас динамик муносабатларни ҳосил қилади ва бир-бирига ўзаро таъсир ўтказди. Коппинг стратегияси усули муайян муаммонинг хусусиятига, инсоннинг ўзини қандай ҳис қилишига боғлиқ. Ҳозирги кунда коппинг усуллари жуда хилма-хил бўлиб, бир неча турларни бирлаштиради.

Талабаларнинг касбий шаклланиши билан боғлиқ муаммоларнинг доимий ўсиб бориши мутахассисларни маълум касбий муҳим фазилатларни, шунингдек, уларнинг соғлиги ва ўзини ўзи кадрлаштини сақлаб қолишда қийин вазиятларни енгилга ёрдам берадиган муайян ҳуқ-атвор стратегияларини излашга ундайди. Бундай изланишнинг йўналишларидан энг самаралиси коппинг стратегия бўлиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Талабаларини касбий шаклланишида коппинг стратегияни ўрганишнинг

долзарблиги, биринчи навбатда, уларнинг келажақда ўзини касб эгаси сифатида ҳис қилиши, қизиқишлари, билим, қўникма ва малакаларни егаллашга, маҳоратли касб эгаси бўлишга ишончсизлиги туфайли қўрқув ва стресс омилларининг мавжудлиги, ёки аксинча, касбий шаклланишига бефарқлик, ҳавотирнинг йўқлиги билан боғлиқ.

Тадқиқотчи Б.Х.Варданяннинг таърифида кўра, стрессга чидамлилиқ психик фаолиятнинг барча таркибий қисмларининг, шу жумладан ҳиссиётнинг ўзаро таъсирдан иборат. Муаллифнинг фикрича, стрессга чидамлилиқ "... ҳиссий ҳолатларда психик фаолиятнинг барча таркибий қисмлари ўртасидаги уйғун муносабатни таъминлайдиган ва шу билан фаолиятнинг муваффақиятли бажарилишига ҳисса қўшадиган шахсий хусусият сифатида таърифланиши мумкин"[1]. Биз мазкур таърифга таяниб, талабалар касбий шаклланишида коппинг стратегияни турли тўсиқларни енгилда муҳим восита бўлиши мумкинлиги ҳақида ҳулосага келдик ва талабаларда коппинг стратегияни аниқлаш бўйича психодиагностик воситаларни ўрганиш ва улардан фойдаланишга жазм этдик.

Дж.Амирхон стрессга чидамлилиқ факторли таҳлил қилиш асосида “Коппинг стратегияси индикатори” ни ишлаб чиқган. У коппинг стратегияларининг 3 гуруҳини ажратиб қўрсатган бўлиб, улар: муаммоларни ҳал қилишга интилиш, ижтимоий ёрдам излаш ва муаммолардан қочиш.

Коппинг стратегияси индикаторини инсон хатти-ҳаракатларининг асосий стратегияларини ўрганиш учун энг муваффақиятли воситалардан бири деб ҳисоблаш мумкин. Ушбу сўровноманинг бош ғояси, инсонда ҳаёт давомида шаклланадиган барча ҳуқ-атвор стратегияларини учта катта гуруҳга бўлиш мумкин:

Муаммони ҳал қилиш стратегияси – бу одам муаммони самарали ҳал қилишнинг мумкин бўлган йўллари топишда ўзида мавжуд бўлган барча шахсий ресурслардан фойдаланишга ҳаракат қиладиган фаол хатти-ҳаракатлар стратегиясидир.

Ижтимоий қўллаб-қувватлаш стратегияси - бу муаммони самарали ҳал қилиш учун одам ўз атроф-муҳитидан: оиласидан, дўстларидан, бошқа яқинларидан ёрдам сўрайдиган фаол хатти-ҳаракатлар стратегиясидир.

Муаммодан қочиш стратегияси – бу одам атрофдаги ҳақиқат билан алоқа қилишдан қочишга, муаммоларни ҳал қилишдан узоқлашишга ҳаракат қиладиган ҳуқ-атвор стратегиясидир. Бунда киши касалликка чалинмаслик ёки спиртли ичимликлар, гиёҳванд моддаларни истеъмол қилишдан қочишнинг пассив усуллари билан фойдаланиши мумкин, масалан, суициддан фойдаланиб, “муаммоларни ҳал қилишдан бутунлай воз кечиши” мумкин.

Муаммодан қочиш стратегияси нотўғри, псевдо хатти-ҳаракатларни шакллантирувчи ҳуқ-атвор стратегияси бўлиб, тараққиёт даражаси паст бўлган шахс томонидан муаммони енгил ёки қамайтиришга қаратилган.

Дж.Амирхоннинг фикрича – “Вазиятга қараб келтирилган учта ҳуқ-атвор стратегиясидан тўғри фойдаланиш энг самарали ҳисобланади. Баъзи ҳолларда, инсон юзага келган қийинчиликларни мустақил равишда енгилши мумкин, бошқа бир ҳолатларда бошқаларнинг ёрдами ва кўмагидан фойдаланиш, учинчисида киши муаммоларни вазиятга дуч келмаслик, унинг салбий оқибатлари ҳақида олдиндан ўйлаш ва ундан ўзини тортиб қутулиши мумкин.”

Талабаларда коппинг стратегиянинг шаклланиши даражасини аниқлаш мақсадида биз Дж.Амирхоннинг “Коппинг стратегия индикатори методикаси” дан фойдаландик. Мазкур методика сўровномаси 33 та

саволдан иборат. Натижалар куйидаги 3 та шкала бўйича таҳлил қилинади:

- “Муаммони ҳал этиш.”;
- “Ижтимоий ёрдамдан фойдаланиш.”;
- “Муаммодан қочиш.”

Синалувчиларга куйидагича кўрсатма берилди: “Биз сизнинг ҳаётдаги муаммолар, қийинчиликлар ва хавотирларни қандай енгиларингиз билан қизиқамиз. Бланкда муаммоларни бартараф этишнинг бир нечта мумкин бўлган усулларини тақдим этилади. Ҳукмларни кўриб чиқиш орқали сиз таклиф қилинган вариантлардан қайси бири одатда сиз томонидан қўлланилишини аниқлайсиз. Сизнинг барча жавобларингиз сир сақланади. Дастлаб, танлаган мутахассислигингиз бўйича дуч келган ва дуч келишингиз мумкин бўлган ва сизни жуда хавотирга солаётган асосий муаммолардан бири ҳақида ўйлашга ҳаракат қилинг ва муаммони бир неча сўз билан тасвирлаб беринг.

Энди, куйидаги ҳукмларни ўқиётганингизда, ҳар бир ҳукм учун учта энг яхши жавобдан (қатъий розиман; розиман; рози эмасман) бирини танланг.”

Методика бўйича синов натижаларини қайта ишлаш ва талқин қилиш.

“Муаммони ҳал этиш” шкаласи бўйича - куйидаги саволларга “Ҳа” деб жавоб берганда: 2, 3, 8, 9, 11, 15, 16, 17, 20, 29, 30.

“Ижтимоий ёрдамни қидириш” шкаласи бўйича – куйидаги саволларга “Ҳа” деб жавоб берганда: 1, 5, 7, 12, 14, 19, 23, 24, 25, 31, 32.

«Муаммони четлаб ўтиш» шкаласи бўйича – куйидаги саволларга “Ҳа” деб жавоб берганда: 4, 6, 10, 13, 18, 21, 22, 26, 27, 28, 30.

Баллар куйидаги схема бўйича берилади:

“Тўлиқ розиман” жавоби 3 балл билан баҳоланади.

“Розиман” жавоби 2 балл.

“Мен рози эмасман” жавоби 1 балл.

Жадвал-1

Синов натижаларини баҳолаш меъёрлари

Даражаси	“Муаммони ҳал этиш”	“Ижтимоий ёрдамни қидириш”	“Муаммони четлаб ўтиш”
Жуда паст	<16	<13	<15
Паст	17—21	14 — 18	16 — 23
Ўртача	22 — 30	19 — 28	24 — 26
Юқори	>31	>29	>27

Мазкур методикадан фойдаланиб олиб борган тадқиқотларимиз турли мутахассисликларда таҳсил олаётган талабаларда ўзига хосликларни намоён этди.

Жадвал-2

Талабаларда копинг стратегия даражалари

Даражаси	Мутахассислик	“Муаммони ҳал этиш” n=60		“Ижтимоий ёрдамни қидириш” n=60		“Муаммони четлаб ўтиш” n=60	
		сон	%	сон	%	сон	%
Жуда паст	Физика	6	10%	8	13,3%	12	20%
	Тарих	12	20%	10	16,6%	13	21,6%
Паст	Физика	15	25%	17	28,3%	18	30%
	Тарих	17	28,3%	11	18,3%	19	31,6%
Ўртача	Физика	28	46,6%	32	53,3%	25	41,6%
	Тарих	25	41,6%	28	46,6%	22	36,6%
Юқори	Физика	11	18,3%	6	10%	5	8,3%
	Тарих	6	10%	11	18,3%	6	10%

Дж.Амирхон “Копинг стратегия индикатори” методикаси бўйича тадқиқотлар олий таълим муассасалари талабаларининг копинг стратегия даражалари учта шкала бўйича фарқ қилиши билан биргаликда физика ва тарих йўналишлари талабаларининг копинг стратегияси даражасида ҳам фарқлар мавжудлиги кузатилди.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, талабаларнинг касбий шаклланиши жараёнида

турли тўсиқлар, қийинчиликлар мавжуд ва уларнинг таъсирида стресслар келиб чиқади. Бу вазиятларда талабаларнинг копинг стратегия хусусиятларини ишга солиш орқали касбий шаклланишдаги қийинчиликларни енгил имкониятлари мавжуд. Бундай имкониятларни аниқлаш ва улардан тўғри фойдаланиш йўллари излаб топиш ва қўллаш психологик тадқиқотларни талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

- Варданян Б.Х. Механизмы саморегуляции эмоциональной устойчивости // Категории, принципы и методы психологии. Психологические процессы. - М.: 1983.
- Лазарус Р.С. Индивидуальна[1]я чувствительность и устойчивость к психологическому стрессу// Психологические факторы на работе и охрана здоровья. - М.-Женева, 1989. - С. 121 - 126.
- Психология состояний. Хрестоматия Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров: Под ред. Прохорова А. О. - СПб.: Речь. - 2004.
- Қодиров Б.Р., Қодиров И.Б. “Касбий таъхис методикалари тўплами” Тошкент, 2003 й.
- Ғозиев Э.Ғ., Мамедов К.К. “Касб психологияси” Тошкент 2003 й.
- Кондаков И.М. “Диагностика профессиональных установок подростков” 1997 г.
- Климов Е.А. «Как выбрать профессию», Москва 1990 г.

*Муножатхон АСПАНБАЕВА,
Наманган давлат университети ўқитувчиси, (PhD)*

НамДУ профессори, н.ф.д Ў.Асқарова тақризи асосида

OILADAGI O'ZARO MUNOSABATLARNING BOLA XARAKTERIGA TA'SIRI

Abstract

Bolaning aqliy rivojlanishining uning psixikasiga ta'siri ko'p qirrali ob'ektiv va sub'ektiv omillar, xususan, undagi "men" ni anglash, o'z-o'zini baholash, munosabatlarning tabiati bilan bog'liq. Bu, birinchi navbatda, inson shaxsiyatining psixologik asoslarini tashkil etuvchi, uning hissiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga asos soladigan ontogeneznining dastlabki bosqichlariga taalluqlidir.

Kalit so'zlar: Ota-onalar, hissiy munosabatlar, nizolar, oila, ijtimoiy munosabatlar, g'amxo'rlik, qiziqish

ВЛИЯНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СЕМЬЕ НА ХАРАКТЕР РЕБЕНКА

Аннотация

Влияние психического развития ребенка на его психику обусловлено многогранными объективными и субъективными факторами, в частности, осознанием в нем "я", самооценками, а также характером взаимоотношений. Это относится, прежде всего, к ранним этапам онтогенеза, которые формируют психологические основы личности человека, закладывая основу для его эмоционального, интеллектуального и социального развития.

Ключевые слова: Родители, эмоциональные установки, конфликты, семья, социальные установки, забота, интерес

THE INFLUENCE OF INTERACTIONS IN THE FAMILY ON THE CHILD'S CHARACTER

Annotation

The influence of the child's psychic development on his psyche is due to multifaceted objective and subjective factors, in particular, to the awareness of the self in him, self-giving assessments, as well as the nature of the relationship. This applies, first of all, to the early stages of ontogenesis, which form the psychological foundations of a person's personality, laying the foundation for his emotional, intellectual and social development

Keywords: Parent, emotional attitude, conflicts, family, social attitude, care interest

Kirish. Bolaning psixik rivojlanishi uning ruhiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillarga, xususan, undagi o'zlikni anglash, o'ziga-o'zi beradigan baholar hamda munosabatlarning xarakteriga bog'liqdir. Bu, avvalo, inson shaxsining psixologik asoslarini shakllantiruvchi, uning emotsional, intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga zamin yaratuvchi ontogeneznining dastlabki bosqichlariga taalluqlidir. Bunda oiladagi munosabatlar, xususan, ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, shuningdek, ota-ona va farzandlar o'rtasida o'rnatiladigan munosabatlarning tabiati katta rol o'ynaydi.

Inson axloqiy, ma'naviy va ruhiy qiyofasining poydevori oilada qo'yiladi, bunda oilaviy munosabatlar, kattalarning farzandlari bilan bo'lgan munosabatining ahamiyati juda katta. Shuning uchun ham mashhur allomalar oila tarbiyasiga katta e'tibor berishgan hamda shu masalaga bag'ishlab qator qimmatli asarlar yozishgan. Donoxalqimiz «Bola-boshidan, nihol yoshidan» degan naqlni bejiz aytmagan. Modomiki shunday ekan, yosh avlodni tarkib toptirish, tarbiyalash ishini yoshlikdan, oilada boshlash kerak.

Binobarin, oiladagi tarbiya jarayonida har bir daqiqa va fursatni qo'ldan boy berish orqali ota-onalar keyinchalik ko'pgina qiyinchiliklarga duch keladilar. Axir, noto'g'ri tarbiya tufayli nafs balosiga giriftor bo'lgan, o'n gulidan bir guli ham ochilmay turib umri xazon bo'lgan va bo'layotgan yoshlar kammi?!

O'zbekxalqining ko'pasrlik boy madaniyativatarixi bor. Mazkur madaniy meros jamiyatdagi jamiki ma'naviy boyliklarni o'z ichiga qamrab oladi.

Ayniqsa O'rta Osiyo xalqlari pedagogikasi, ma'naviy-madaniy tarixi boy merosi ega bo'lib, ularning mohiyati, mazmuni xalq ijodiyotida, ilg'or mutafakkirlarning asarlarida kelgan.

Yosh avlodni shaxsini shakllantirishda oilaviy munosabatlarni, ya'ni oilaning ma'naviy dunyosini takomillashtirish uchun unga zarur ruxiy xotirjamlik, ibratli ruxiy munosabat, o'zaro totuvlik yaratilgan bo'lishi zarur. Oilaviy munosabat – ya'ni ota-onalar o'rtasida o'zaro munosabatda hamjixatlik, mehr-oqibat, o'zaro xurmat, shirinsuxanlik, bir-biriga g'amxo'rlik mavjud bo'lsa bunday muomala-munosabat bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir qiladi. Ular o'z farzandlariga chinakkam baxt va quvonch hadya etadilar.

Oila a'zolarining did-farosati, qiziqishi, mayllari, extiyojlari, intilishlari o'zaro bir-biriga munosib bo'lsa, oilaninginoq, axil turmush kechirishlariga, oilaviy munosabatlarning mustaxkam bo'lishiga puxta zamin tayyorlaydi.

Ota-onaning bolaga bo'lgan emotsional munosabati quyidagi variantlarga bo'linadi:

Shartsiz emotsional qabul qilish-hech narsaga qaramay farzandni yaxshiko'rish;

Shartli emotsional qabul qilish - bolani xulq-atvori, yutuqlariga qarab yaxshiko'rish;

Ambivalent emotsional munosabat - bolaga nisbatan ijobiy va salbiy munosabatlarning qo'shilib ketgani. Masalan: muhabbat vanafarat;

Indifferent munosabat-befarqlik, sovuqqonlik, masofa saqlash, pastempatiya;

Emotsional inkor etish.

Odatda oilada ijtimoiy faollikni oshirish bola irodasini chiniqtirish orqali amalga oshiriladi. Chunki ko'pincha ota-onalar bolalarining aqli, farosatli bo'lib yetishlariga e'tibor berib, uning ruhiyatini hamda jismoniy quvvatini oshirishga, irodasini mustahkamlashga bee'tibor qoladilar. Buning oqibatida bola turmush so'qmoqlarida tez qoqiladigan, turli ijtimoiy vaziyatlarda qiyinchiliklarni yenga olmaydigan, ruhiyati mo'rt bo'lib katta bo'ladi. Shuning uchun ham oilaviy

ijtimoiylashuvda bolaning ijtimoiy bilimdonligi, ijtimoiy ko'nikmalar va ularni oshirishga qaratilgan chora- tadbirlarga alohida urg'u beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mutaxassislar oilaviy sotsializatsiyaning bosqichlari, funksiyalarini tafovutlash bilan birgalikda uning har birida o'ziga xos ijtimoiylashuv usullari ustivor bo'lishini ham ta'kidlaydilar. Masalan, rus sotsiologi N.Andreenkova ijtimoiylashuv jarayonini ikki katta bosqichda tasavvur qiladi. Uning birinchi bosqichi – individning ijtimoiy mavjudot sifatida shakllanishini ta'minlovchi hayot bo'lagini o'z ichiga olib, u inson hayotining qariyb uchdan bir qismini tashkil etadi. Bu davrda asosan bolaning:

dastlabki ilk sotsializatsiyasi (bolalik davri);

normativ xulqning orginal jihatlarini o'zlashtirish davri (o'smirlik davriga to'g'rikeladi);

o'spirinlikdan balog'at yoshiga o'tish davrini o'z ichiga olgan ijtimoiylashuv oqibatlari yaxlit namoyon bo'ladiganbosqich.

Ikkinchi bosqich – shakllanib bo'lgan shaxsning jamiyatda faoliyat yuritishi davrlarini o'z ichiga olgan hayot bosqichi. Bunda shaxs dastlab mehnatga yaroqli jamiyat a'zosi sifatida, so'ngra nafaqa yoshiga yetgan inson sifatida o'z o'rniga ega bo'ladi.

Ijtimoiylashuvning dastlabki yillarida uning samaradorligi ko'proq yuqorida ta'kidlaganimizdek, oila, undagi ijtimoiy-psixologik muhit va ota-onaning tarbiyachilik burchini qanday ado etganligiga bog'liq bo'lsa, uning keyingi bosqichlarida ta'lim muassasalari va mehnat jamoalarining roli ortib boradi. Shunga mos ravishda ijtimoiylashuv usullari ham turlicha bo'ladi.

Tadqiqod metodologiyasi. Ko'plab olimlar va oila masalalari bo'yicha mutaxassislarni xavotirga solgan jihat shuki, zamonaviy oila o'zining bola shaxsini ijtimoiylashtiruvchi vazifasini yaxshi va to'liq ado etmayapti. A.Antonovning ta'kidlashicha, zamonaviy oila oilaviy turmush tarzini shakllantira olmayotganligi sababli ham o'zining bola tarbiyasi borasidagi ijtimoiy bilimdonligini namoyon eta olmayapti. Bundan tashqari, G'arb mamlakatlarida o'tkazilgan tadqiqotlarda aksariyat ayollarda onalik ustanovkalarining yo'qligi, bola tarbiyalash xohishining yo'qligi, qo'yidchiqding bemaol amalga oshirilishi, rasman FXDYo bo'limlarini nikohni qayd etmay yashash (fuqarolik nikohi), ajrimlardan keyingi erkak va ayolning o'zaro yomon munosabatlari bolalarning ijtimoiylashuviga nihoyatda salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday er-xotinlarning farzandlari bir tomondan umuman oila institutiga va nikohga nisbatansalbiy qarashlarga ega bo'lib, voyaga yetmalar, ikkinchi tomondan, ularning xarakterida asosan xudbinlik, egoizm, aggressivlik kabi salbiy sifatlar egasi sifatida shakllanmoqda. Demak, jamiyatda o'z davriga munosib, sog'lom fikrlovchi yoshlarni tarbiyalab, voyaga yetkazishning muhim omili bu rasmiy nikohda bo'lgan er-xotinlar oilasining hamjihatlikda yashashlaridir.

Tahlil va natijalar. Psixolog olim V.I.Selivanov oilada shaxsni shakllantirish jarayonini o'rganib, baxtli bolalik – bu oiladagi quvonchni, hamjihatlikni hamda ota-onalarning bolalariga g'amxo'rligining samarasidir degan xulosaga keladi.

Muallifoilaningyo'nalishigaqarabuchtoifagamansubek anliginiko'rsatibberadi:

Ijtimoiy – ilg'or yo'nalishdagioila.

Ziddiyatli yo'nalishga ega bo'lganoila.

Past darajadagi ijtimoiy yo'nalishga ega bo'lganoila.

Birinchi toifaga xos bo'lgan oilalar bizdagi oilalarning ko'pchilik qismini tashkil qiladi. Bundan oilalarda shaxslararo munosabatlar axloq printsiplari va qoidalaridan kelib chiqqan xolda amalga oshiriladi, shuningdek xar tomonlama kamol topgan shaxsning ijtimoiy ideali (yuksak orzu timsoli) nazarda tutiladi.

Ijtimoiy ilg'or yo'nalishdagi oilalarning voyaga yetgan a'zolari ishlab chiqarishda, korxonada, jamoat ishlarida faol qatnashadilar, ilg'or madaniyatga nisbatan qiziqishlarni namoyish qiladilar, shuning bilan bu narsaga o'z farzandlarida ham xavas uyg'otadilar.

Oilada goxo bo'ladigan ziddiyatlarni juda qisqa muddatda hamjihatlik bilan bartaraf qiladilar. Ushbu toifaga mansub oilalarda xo'jalik ashyolari, qimmatbaxo materiallar xar-hil extiyojlarni qondirish vositasi sifatida qaraladi, bu narsalar shaxsning kelajak istiqboli bilan mutlaqo bog'lanmaydi.

Ikkinchi toifaga mansub oilada barqaror yo'nalish bo'lmaydi.Oiladagi turmush munosabatlari uzluksiz ravishda biron-bir g'oyani boshqa g'oya bilan o'zaro niqoblangan kurashi bosqichida bo'ladi. U yokibuqarashlarningustunligi, istiqboli xech qanday ahamiyat kasb etmaydi.

Er-xotinnig yoki boshqa voyaga yetgan oila a'zolarining murosasiz pozitsiyalari (nuqtainazarlari) ko'pincha ularning fe'l atvor xususiyatlariga tafovut negizi bilan bog'liq bo'lib, oilada so'z bilan ish birligi masalasi bir-biriga qarama-qarshi yo'nalishda bo'ladi. Burch xissigina muayyan majburiyat ni bajarishgina oila a'zolarining o'zaro birlashtirib turadi.

Mazkur oilalarda barcha narsa yagona narsaga bo'ysundirilgan, ya'ni mol- dunyo to'plashga, moddiy-maishiy jixatadan ustunlikka erishishga qaratilgan. Voyaga yetgan oila-a'zolarining, ota-onaning korxonada, muassasada, tashkilotda mehnat qilishi ana shu ko'zlagan maqsadga etishi vositasi sifatida, xar qanday mehnat esa ish xaqi miqdori bilan o'lchanadi.

Oila boshlig'ining zo'ravonligi, zolimligi, unga ko'r-ko'rona va so'zsiz bo'ysunishlik sajda qilishlik, zaif va nimjon oila a'zolari faolligini poymol qilishga intilishi va hokazolar ustun bo'ladi. Ishchanlik ideali va diniy e'tiqod doirasidan tashqari chiqish hollari (kitob o'qish, ijtimoiy turmush faoliyatida ishtirok etish) kamsitilib, bekorga vaqt sarflash deb baholanadi.

Shu bois past darajadagi ijtimoiy yo'nalishga mansub oilalarda xudbin, qo'qoq, jamiyat uchun nafikam tegadigan o'g'il-qizlar yetishib chiqishi mumkin. Oiladagi munosabatlar ta'sirida ilk bolalikdan umumiy ishga sodiqlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, qat'iylik, qadr-qimmatxissi kabi insoniy xislar shakllana boshlaydi.

Xulosa va takliflar. Oila boshlig'i xisoblangan ota-onalarninga sosiy diqqat e'tibori ahloq normalari va qoidalari talabidan kelib chiqqan xolda o'z farzandlarida ijobiy xarakter xislarini zamon ruxiga mos shaxs fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan. Mazkur toifadagi oila a'zolari davrasidagi suhbatlar, munozaralar, mulohazalar o'zaro tinchlik, o'zaro hurmat ruhiga bo'ysindiriladi.

Hozirgi vaqtda jahon psixologik ilmida ham bola xulq-atvori va ruhiyatining shakllanishida oila va ota-ona muhim rol o'ynaydi, degan yondashuv yetakchilik qiladi. Boshqa tomondan, bolaning rivojlanayotgan shaxs sifatidagi faolligi ham oiladagi o'zaro munosabatlar xususiyatini belgilab beradi. Oilada bola shaxsi rivojlanishining manbasi va shakllantiruvchi omillar oila muhiti va undagi o'zaro munosabatlarning xarakteriga bevosita bog'liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Karimova V. "Oila ma'rifati" Toshkent-2009 yil
2. Shoumarov G'.B. "Oila psixologiyasi" Toshkent "Sharq" -2008 yil
3. Karimova V. "Oilaviy hayot psixologiyasi" O'quv qo'llanma Toshkent-2006 yil

UO'K: .542.06.

Zokir ATAULLAYEV,
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: a_zokir16@mail.ru

Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori, b.f.d. R.A.Eshchanov taqrizi asosida

KIMYO DARSLARIDA O'QUVCHILARNING MUSTAQIL ISHLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHGA YANGICHA YONDASHUVLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada kimyo darslarida o'quvchilar mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishning muhokama qilinishi muhokama qilinadi. Kredit-modul tizimining yurtimiz oliygohlarida joriy etilishi jarayonini, maktablardan mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakillantirishni talab qiladi. Kimyo fanida rasmlar bilan yoritilgan o'quv-uslubiy qo'llanmalarining umumta'lim maktablarga joriy qilinishi yoritilgan. O'quvchilarning mustaqil bilim olishlari uchun virtual laboratoriyalardan va axborot texnologiyalaridan dars jarayonlarida foydalanish, ta'lim jarayonini zamonaviy, asosan interaktiv, ta'lim vositalari va shuningdek maktab o'quvchilarining mustaqil bilim olish ko'nikmasi va ijodiy faolligini oshirish usullari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Kredit-modul, o'quvchi, o'qituvchi, ijodiy qobiliyat, ko'nikma, malaka, 3D rasm, mustaqil ta'lim, o'quv-uslubiy qo'llanma, virtual laboratoriya, kaliy, natriy, ishqoriy, xlor, yod, rivojlantirish.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ ХИМИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы и пути их решения по развитию навыков самостоятельной работы учащихся на уроках химии. Это требует введения кредитно-модульной системы в вузах нашей страны и формирования у школ навыков самостоятельной работы. Освещается внедрение иллюстрированных рисунками учебно-методических пособий по химии в общеобразовательные школы. Даны сведения об использовании на уроках виртуальных лабораторий и информационных технологий для самостоятельного обучения учащихся, современных, преимущественно интерактивных, средств обучения, а также способах повышения навыков самостоятельного обучения и творческой активности школьников.

Ключевые слова: Кредитный модуль, студент, преподаватель, творческие способности, умение, квалификация, трехмерное рисование, самостоятельное обучение, учебное пособие, виртуальная лаборатория, калий, натрий, щелочь, хлор, йод, развитие.

NEW APPROACHES TO DEVELOPMENT OF STUDENTS' INDEPENDENT WORK SKILLS IN CHEMISTRY LESSONS

Annotation

This article discusses the problems and solutions of developing students' independent work skills in chemistry classes. It requires the introduction of the credit-module system in the universities of our country and the formation of independent work skills from schools. The introduction of teaching-methodical manuals illustrated with pictures in the science of chemistry to general education schools is highlighted. Information about the use of virtual laboratories and information technologies in the classroom for independent learning of students, modern, mainly interactive, educational tools, as well as ways to increase the independent learning skills and creative activity of schoolchildren. given

Keywords: Credit module, student, teacher, creative ability, skill, qualification, 3D drawing, independent education, educational guide, virtual laboratory, potassium, sodium, alkali, chlorine iodine, development.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xalqaro tashkilotlar va nufuzli olimlar tomonidan olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar, bildirilayotgan fikrlarga ko'ra hozirda mavjud va yaqin kelajakda yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan muammolarni bartaraf etish hamda oldini olishning yagona yo'li to'plangan bilim, shakllangan ko'nikma va malakalar, orttirilgan tajriba va xulosalarni yagona maqsad sari yo'naltirish, ta'lim-tarbiya jarayoni, shuningdek, fan va texnika taraqqiyoti bilan samarali uyg'unlashtirishdan iborat. Bu esa o'z navbatida, jahonda, xususan, yurtimizda bevosita ta'lim muassasalari oldiga yangi vazifalarni qo'yadi.

Umumta'lim maktab ta'lim tizimida ilg'or pedagog va ilmiy kadrlarni tayyorlash, ularning jahon mehnat bozori talablariga muvofiq raqobatdoshligini ta'minlash, mustaqil va ijodiy fikrlaydigan mutaxassislarni yetishtirish o'quv dargohlarida yo'lga qo'yilgan ta'lim-tarbiya jarayoni qanday tizim asosida yo'lga qo'yilganligi bilan chambarchas bog'liq.

Jahondagi ilg'or mamlakatlar tajribalariga tayangan holda 2030-yilga qadar respublikamizdagi barcha oliy ta'lim

muassasasining 85 foizi, jumladan, 2020/2021 o'quv yilining o'zida 33 ta oliy ta'lim muassasalarini kredit-modul tizimiga o'tkazish ko'rsatib o'tildi.

Kredit-modul tizimi mamlakatimizda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning yangicha tizimidir.

Kredit-modul tizimida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi:

- talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash;
- talabalar bilimini keidit reyting asosida baholash.

Ushbu tizimda pedagog ta'lim oluvchining o'zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahat beradi, tekshiradi. Talaba esa yo'naltirilgan obyekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg'u ham talabalarining mustaqil ta'lim olishiga qaratiladi. O'quv jarayonida mustaqil ta'lim olishning ahamiyati ortadi va bu kelajakda mutaxassislarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi hamda faolligini oshirishga olib kelishi shart, lekin bugun maktab ta'limi o'quvchilarni mustaqil ishlash ko'nikmalarini past darajada tayorlamokda, chunki o'quvchilar test yodlashdani

nariga o'ta olmayapti bu eng katta muomolardan biri hisoblanadi.

Kredit-modul tizimiga o'tishda amalga oshirilayotgan ishlar, oliy ta'lim talabalarining mustaqil ishlashga yo'naltirishni, fikrimizcha umumiy o'rta ta'lim maktablarda o'quvchilarning mustaqil bilim olish ko'nikmalarini rivojlantirishlardan boshlash lozim. Bu borada, Mamlakati-mizda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 4805-sonli qarori qabul qilingan. Mazkur qarorda o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida tabiiy fanlar o'quv dasturlarida amaliy mashg'ulotlarning ulushini ko'paytirish choralari belgilab berilgan.

Kimyo fanini o'rganishda zamonaviy o'quv adabiyotlari alohida o'rin tutadi, chunki o'quvchi bilimlarni faqat shaxsiy mustaqil ta'lim faoliyati jarayonida olishi hech kimga sir emas. Mustaqil o'quv ishi deganda, odatda, maxsus ajratilgan vaqt ichida qo'yilgan didaktik maqsadni bajarish uchun o'qituvchi tomonidan tashkil etilgan, o'quvchilarning yangi bilimlarni izlash, ularni tushunish, mustahkamlash, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirish, bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish kabi har qanday aktiv faoliyatlari tushuniladi. Didaktik hodisa sifatida o'quvchilarning mustaqil ishi, bir tomondan, uning uchun tarbiyaviy vazifadir, chunki, o'quvchi uni bajarishi orqali, albatta, biror natijaga erishishi tabiiy, boshqa tomondan, tegishli faoliyatning amalga oshishi hisobiga o'quvchi o'quv vazifasini bajarayotganda xotirasi mustahkamlanishi va ijodiy fikrlashi oshadi, albatta bu o'quvchining butunlay yangicha bilim olishiga olib keladi.

Maktablarda kimyo fanidan o'quvchilar har doim sinfdan tashqari vaqtlarda imkon qadar mustaqil o'qib o'rganish bugungi kun talabidir. Umumiy o'rta ta'lim maktablarda kimyodan o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etishga yangicha yondashishni kamdan-kam uchratish mumkin.

Buning sababi shuki, aksariyat maktablarda mustaqil ishlarini tashkil etish uchun kimyo fani o'qituvchilarida kimyodan o'quv-uslubiy qo'llanmalar, kompyuter dasturlarida virtual laboratoriyalar va kimyoni o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalar hamda boshqa yordamchi vositalar yetarli emas.

Bugungi kunning o'quvchilariga har xil turdagi topshiriqlarni bajarish, kompyuter dasturlarida virtual laboratoriyalar tajribalarini bajarish, darslik va qo'shimcha o'quv-uslubiy qo'llanmalardan foydalanish texnikasi mahoratlarini o'rgatish zarur.

O'quvchilarning kimyo fanidan mustaqil ishi doimo ma'lum didaktik yo'nalishga ega. Ular quyidagilar:

1. Yangi materialni o'rganish;
2. Mavjud bilim ko'nikmalarini takomillashtirish;
3. Ta'lim natijalarini tekshirish.

Ko'p hollarda bir xil ish turi bir vaqtning o'zida bir nechta muammolarni hal qilish imkonini beradi. Masalan, o'quvchilar yangi materialni mustaqil o'rganganda, darslikni o'qiganda yoki laboratoriya tajribalarini bajarganda yangi bilimlarni idrok etish bilan bir qatorda mavjud bilimlari takomillashtiriladi, natijada o'quvchi o'z-o'zi tekshiriladi, ba'zi hollarda esa bu odatda test sinovi tarzida o'tkaziladi.

Kimyo sohasida ham bir qator mutaxassislar Shirova M.F., N.A.Goncharova, A.V.Danilkevich,

J.J.Karbozova, V.A.Kuklev, R.R.Nasibullov, A.V.Obrubova, A.Yu.Uvarovlar sohadagi mutaxassislarining tafakkur tarzi hamda ijodiy fikrlash layoqatlarini rivojlantirib borish kerak deb ta'kidlashgan.

Tadqiqot maqsadi. Kimyo darslarida o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish usullarini

umumta'lim maktablarda joriy qilish dolzarb ekanligini tajribada asoslash.

Tadqiqot vazifasi. Umumta'lim maktab o'quvchilari-da hamda kimyo va biologiya fanlariga ixtisoslashtirilgan maktablarda kimyo darslarida o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish usullari orqali bilim va ko'nikmalarini aniqlash.

Tadqiqotning uslubi. Pedagogik kuzatishlar, anketa so'rovlar, nazorat testlaridan foydalanildi. Bunda mustaqil va ijodiy fikrlashi bo'lgan munosabati sotsiologik tadqiqot orqali o'rganildi hamda sohadagi yetuk mutaxassislarining fikrlari tahlil qilindi.

Tajriba ishtirokchilari kontingenti. Tajribada Xorazm viloyati Yangiobzor tumani 24-IDUM dan 9-sinflarda 48 nafar o'quvchi, 2 ta sinf pedagogik tajriba-sinov ishlari o'tkazdi. 4 nafar malakali mutaxassislar ishtirok etdi.

Tadqiqot natijalari. Kimyo sohasini rivojlantirishda umumta'lim maktablariga o'quv-uslubiy qo'llanmalarni joriy qilinishi, ta'lim oluvchilarning ehtiyoji, o'qituvchilar saviyasi, amalda foydalanilayotgan o'quv adabiyotlarining mazmuni hamda ta'lim oluvchilarning darsda va darsdan tashqari vaqtlarda mustaqil ta'limini shakllantirishga qaratilgan infratuzilmani bevosita ta'minlab berishi zarur. Virtual laboratoriyalardan va axborot texnologiyalaridan dars jarayonlarida foydalanishlar bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari deyarli bajarilmagan.

Mustaqil ish tizimi o'quvchilarda individuallikni va mantiqiy fikrlashni oshiradi. O'quvchilarda o'z bilimlarini mustaqil ravishda tizimli o'zlashtirishi psixologik munosabatni rivojlantiradi va yangi vazifalarni hal qilishda ilmiy mushohada qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Individuallikning ajralib turadigan asosiy xususiyati - faqat topshiriqlarni bajarish emas, balki o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlashga yo'naltirilganligidir.

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil qilingan mustaqil ishlash usullari hozirda oliy ta'lim muassasalariga ta'sis etilayotgan kredit modul tizimiga javob bera olmaydi. Aksariyat hollarda umumta'lim maktablarida o'quvchilarga mustaqil ta'lim tushunchalari darslikda berilgan masala va mashqlar bilan cheklangan xolos. Shu sabab umumta'lim maktablariga o'quv-uslubiy qo'llanmalarni joriy qilinishi, avvalambor, ta'lim oluvchilarning ehtiyoji, o'qituvchilar saviyasi, amalda foydalanilayotgan o'quv adabiyotlarining mazmuni hamda ta'lim oluvchilarning darsda va darsdan tashqari vaqtlarda mustaqil ta'limini shakllantirishga qaratilgan infratuzilmani bevosita ta'minlab berish zarur.

Ushbu infratuzilmani ta'minlab berish uchun esa, zamonaviy o'quv binolari, axborot resurs markazlari va kimyo fanini o'qitishning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari talab qilinadi.

Boshqa fanlarga qaraganda kimyo fani bilim oluvchilarning faniga qiziqish va e'tiborini jalb qilish uchun fazoviy tasavvur bilan tanishtirish, 3D texnologiyaga asosida yoritilgan rasmlar bilan jarayoni tushuntirish ijobiy samara berishi tabiiy. O'quvchilarda moddalar rangi va unlarining tashqi ko'rinishi va boshqa xususiyatlari haqidagi tasavvurlar va ko'nikmalar yetarlicha shakllanmagan.

Kimyo fanidan rasmlar bilan yoritilgan o'quv-uslubiy qo'llanmalarni umumta'lim maktablarga joriy qilinishi o'quvchilarning mustaqil o'rganish qobiliyatini va qiziqishini oshiradi. Kimyo fanida 3D rasmlar bilan yoritilgan o'quv qo'llanma ta'lim oluvchilarning dasturda belgilangan bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi. Bunday qo'llanmalar ta'lim oluvchilarning mustaqil bilim olishlari uchun bevosita o'quv qurollariga aylanishi tabiiy.

Kimyo fani boshqa fanlarga qaraganda bilim oluvchilarning e'tiborini tortishlari uchun kimyoviy tajribalar bilan ajralib turadi.

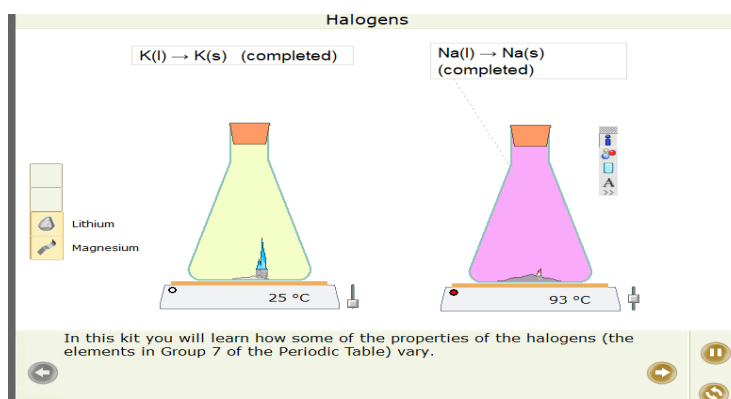
Ko'pchilik umumta'lim maktablarda qo'shimcha laboratoriya tajribalarini bajarish uchun kimyoviy asbob-uskunalarini yig'ish va tajribani o'tkazish uchun reaktivlar yetarli emas yetarli bo'lgan taqdirda ham tajribalarni bajarishga ko'p vaqt talab qiladi. Shu sabab, ayrim tajribalarni to'liq bajarish, tajriba xulosalarini yozish, mavzuni mustahkamlash juda ko'p vaqt talab qiladi. Bu esa o'quvchilarda zarur bilim va ko'nikmalarni shakllantirmay qolishiga asosiy to'siq bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi PQ-4805-son qarorining 5-ilova 19-band ikkinchi qismida 2021-2022-o'quv yilidan boshlab oliy va professional ta'lim muassasalarida "virtual laboratoriya" larni o'quv jarayoniga bosqichma-bosqich joriy etish vazifalari belgilab berilgan.

Mazkur qaror ijrosini a'lo darajada bajarish uchun avval jarayonni umumta'lim maktablaridan boshlansa, yani u yerda virtual laboratoriya borasidagi bazaviy bilimlar shakllantirilib, undan keyin professional va oliy ta'lim muassasalariga joriy etilisa, natija kutilgandan ham muvaffaqiyatli bo'ladi.

Kimyo darslarida virtual laboratoriyalar bilan kimyo tajribalarni olib borish yangi materialni tushuntirish, zaxarli bo'lgan kimyoviy moddalar bilan tajribalar o'tkazish, noyob va qimmat reaktivlardan xoxlagan miqdorda foydalanish, o'rganilayotgan mavzuni mustahkamlash, tajriba natijalaridan xulosalar chiqarish kabi vazifalar to'liq va qisqa vaqt ichida bajariladi.

Umumiy o'rta ta'lim o'quvchilari kompyuter dasturlarida laboratoriya tajribalarni bajarib ko'rsatishning afzalligi shundaki, probirkasiz, kimyoviy moddalarsiz, virtual tarzda laboratoriya tajribasini o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, 1-rasmda keltirilgan laboratoriya tajribasini bajarishda, tajriba uchun juda kam vaqt talab qilinadi, kaliy metalining xlor bilan reaksiyasini amalga oshirish uchun texnika xavfsizlik qoidalariga rioya qilish zarurati mavjud. Undan tashqari natriy metalining yod bilan ta'sirlashish tajribasini bajarish uchun laboratoriyada ishlash texnikasi juda yuqori bo'lishi kerak. Ushbu kimyovi tajriba va o'zgarishlarni qisqa vaqtda kuzatishi va xulosalar chiqarish mumkin.

1-rasm. Virtual usulda ishqoriy metallarning galogenlar bilan reaksiyasi.

Ta'lim jarayonida kompyuter dasturlaridan foydalanib dars mashg'ulotlarini olib borish quyidagi yutuqlarga erishishda yordam beradi: darsni yanada qiziqarli, ko'rgazmali olib borilish; o'quvchilarning barchasini dars jarayoniga jalb qilish; qimmat uskunalar va reaktivlarni sotib olishning zarurati yo'qoladi; laboratoriya sharoitida olib borishi imkonsiz bo'lgan tajribalarni modellashtirish imkoniyati; qisqa vaqt ichida tajribani kuzatish; kimyoviy laboratoriya

xavfsizligi; mustaqil va masofaviy ta'limda virtual laboratoriyadan foydalanish imkoniyatlarini beradi.

Virtual laboratoriyalardan va axborot texnologiyalaridan dars jarayonlarida foydalanishning asosiy maqsadi ta'limda yangi sifatga erishish, ta'lim jarayonini zamonaviy, asosan interaktiv, ta'lim vositalari va shakllari yordamida uslubiy ta'minlash, shuningdek maktab o'quvchilarining mustaqil bilim olish ko'nikmasi va ijodiy faolligini oshirishda juda kata yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 4805-sonli qarori.
2. Широ́ва М.Ф. Организация самостоятельной работы учащихся // Химия в школе, 2001, №9. С.38.
3. Атауллаев З.М. Важность формирования типа самостоятельной учебы студентов в высшей школе. Ж. Гуманитарный тракт, 2020, №98. С. 15-18. <https://idpluton.ru/vypusk-97-nauchnogo-zhurnala-gumanitarnyj-traktat-2/>
4. Ataulaev Z.M, Baltayeva M.M, Abdurakhmonova T.R, Ibodulloeva M.I. Independent study in higher education and the importance of forming a type of self-students. IJIEMR, Volume 10, Issue 01, P. 123-127.
5. Ataulaev Z.M., Eshchanov R.A., Bekchanov D.J., Jalilova R.M., Sabirova J.R., O'quvchilarning mustaqil ishlashi uchun kimyo fanidan ayrim atama va terminlar o'quv – uslubiy qo'llanma, Chirchiq.

Феруза АТАМУРАТОВА,
Тошкент тиббиёт академияси
Ижтимоий фанлар кафедраси доценти, ф.ф.н.

фалсафа фанлари доктори, профессор Абилов Урал Муродович тақризи асосида

ЯТРОГЕНИЯ - XXI КАСАЛЛИГИ

Аннотация

Мазкур мақола, ятрогения, яъни шифокорнинг эҳтиётсизлиги, савиясизлиги, маданиятсизлиги, маҳоратсизлиги, хатоси туфайли келиб чиқадиган касалликка бағишланган бўлиб, унда ятроген касалликларнинг келиб чиқиш сабабалари таҳлил этилган. Ушбу масала Н.И.Пироговнинг амалий фаолияти ва ёзган асарлари ёрдамида асосланган.

Калит сўзлар: тиббиёт, ятрогения, хато, касаллик, бемор, рухият, тушкунлик, зарар.

ЯТРОГЕНИЯ - БОЛЕЗНЬ XXI ВЕКА

Аннотация

Данная статья посвящена ятрогенным заболеваниям, т. е. заболеваниям, вызванным халатностью, некомпетентностью, бескультурьем, неквалифицированностью и ошибкой врача. В ней анализируются причины возникновения ятрогенных заболеваний. Данный вопрос обоснован на практической деятельности и трудах Н. И. Пирогова.

Ключевые слова: медицина, ятрогения, ошибка, болезнь, пациент, психика, депрессия, ущерб.

IATROGENY - DISEASE OF THE XXI CENTURY

Abstract

This article is devoted to iatrogenic disease, i.e., the disease caused by a doctor's carelessness, incompetence, lack of culture, incompetence, and error, and the causes of iatrogenic diseases are analyzed in it. This issue is based on the practical work and writings of N.I. Pirogov.

Key words: medicine, iatrogenic, error, disease, patient, psyche, depression, harm.

Ятроген касалликлар – шифокорнинг эҳтиётсизлиги туфайли айtilган ноўрин гаплари ёки хатти-ҳаракатларининг бемор рухиятига таъсир этишидан келиб чиқадиган касалликлар ҳисобланади. Ятроген касалликлар термини (грек тилидан -iatros - шифокор + gennao - шикастлайман деган маънони англатади, яъни - «врач хатоси туфайли юзага келган касаллик») 1970 йилда бутунжаҳон касалликларининг 10 та классификацияси аниқлангандан сўнг ятрогения номини олди.

Ятрогения – шифокорнинг савиясизлиги, маданиятсизлиги, маҳоратсизлиги, хатоси туфайли касалликларнинг диагностикасида, даволашда, муолажа ва маслаҳат бериш, суҳбат ўтказиладиган вақтда қолган нохуш асорат бўлиб, бемор организми функцияси, хатти-ҳаракатларини чеклаб қўяди баъзан беморларни ногирон ва ҳатто ўлимига ҳам сабаб бўлувчи асорат ҳисобланади [1].

Шифокор профилактика, диагностика, даволаш жараёнида бемор соғлиғига бўлган совуққонлиги, нотўғри мулоқоти, дори-дармонларни нотўғри тавсия этиши ёки меъёрини билмаслиги, нотўғри таъхисга асосланиб даволаши, инъекция ёки операцияларни нотўғри бажариши натижасида беморнинг касаллигига қўшимча яна қандайдир рухий тушкунлик (депрессия) ёки қандайдир соматик ёки инфекцион касаллик юктириши юзага келишига сабабчи бўлиши ятрогения деб аталади.

Тиббиёт тарихидан маълумки, бундай касалликлар анча олдин аниқланган. Бироқ, "ятрогения" атамаси 1925 йилда немис рухшунос олими О. Бумке "Шифокор рухий бузулишнинг сабабчиси сифатида" асарининг нашр этилишидан кейин кенг қўлланила бошлаган. Ҳозирги вақтда ятрогения деганда профилактика, диагностика ёки терапевтик мақсадларда олиб бориладиган тиббий хатти-ҳаракатлар натижасида юзага келади барча касалликлар ва патологик жараёнлар тушунилади. Ятрогеник касалликлар нотўғри ва асоссиз, шунингдек

шифокорнинг тўғри хатти-ҳаракатлари натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин.

Бу касалликка аксари инжиқ, васвас, ўта таъсирчан ва асаби заифроқ кишилар дучор бўлади. Баъзи ҳолларда бемор томонидан шифокор хулосасини қаттиқ ташвишланиб қабул қилиши; ўзини соғлом деб юрган кишига шифокор томонидан бирор оғир, хавфли (масалан, ўсма) ёки кишини мулзам қиладиган (тери-таносил, гинекологик) касаллиги борлиги ҳақида тахминнинг айтилиши ҳам ятроген касалликларга сабаб бўлиши мумкин.

Сўнгги йилларда ятроген касалликлар билан боғлиқ ўлимлар сонининг сезиларли даражада кўпайиши қисман янги дориларнинг тшлаб чиқиши, диагностика ва терапевтик манипуляцияларнинг кенг амалиётга татбиқ этилиши билан боғлиқ.

Ятрогенияга қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин:

1. Шифокор ва бошқа тиббиёт ходимларининг хулқ-атворидаги маданиятсизлик.
2. Масъулият ҳисси ва касбий бурчнинг етарли эмаслиги.
3. Бемор билан ҳақиқий тиббий танишиш ўрнига инструментал ва лаборатория тадқиқотлари қиймати асосланиб берилган баҳо.
4. Касбий тайёргарликнинг ёмонлиги.
5. Асоссиз ўзига бўлган ишонч, ўз хатоларини тан олишни истамаслик.
6. Беморларни парвариш қилишни ташкил этишга эътибор бермаслик, ҳамширалар назоратини эътиборсиз қолдириш.
7. Беморларни ўз вақтида текширувдан ўтказмаслик.
8. Фаол диагностика ва терапевтик муолажаларни асоссиз ўтказиш.
9. Антисептиклар ва эпидемияга қарши режим қоидаларини бузиш.

10. Пассивлик, зарур фаол ҳаракатлардан қочиш.

Шифокор орасида биринчи бўлиб Н.И.Пирогов Дерпте шаҳридаги профессор И. Моер клиникасида "Дерпте университети клиникасининг жаррохлик бўлими йилномалари"ни нашр этди. Ушбу асарида у яширмасдан ўз тиббий фаолиятидаги хатолар ҳақида гапириб берди ва барча ҳамкасбларини ҳайратга солди. Кейинчалик Пирогов шундай деб ёзган эди: "Мен тиббий фаолиятимнинг бошиданоқ: хатоларим ёки муваффақиятсизликларимни яширмаслигим кераклигини қоида қилиб олдим ва буни барча хатоларимни нашр этишим орқали исботладим. Ёнди виждоним олдида покман" [3]. Ўз наشري орқали Пирогов шифокорда ҳам хато қилиш ҳуқуқининг мавжудлиги ва уни яшириши мумкин эмаслиги ҳақида гапирди. "Мен ... ўз хатоларимни тан олиш ва уларга баҳо бериш орқали ёш шифокорларни уларни такрорлашдан огоҳлантирмоқчиман ... фақат шу йўл билан мен тажрибамнинг етишмовчилигини қоплашим ва тингловчиларда ҳақиқатга бўлган муҳаббатни уйғотишим мумкин" [3].

Шифокор ўзига ишониб топширилган ҳар бир ҳаёт учун доимий юксак ахлоқий масъулият ҳис этиши керак. Шифокорнинг жасорати - беморнинг саломатлиги ва ҳаёти тиббий хатоларнинг натижасида бўлиши мумкинлигини эсдан чиқармаслиги керак.

Тиббий хатолар шифокорнинг ўзига ҳам, унинг ҳамкасбига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Агар шифокор шундай вазиятга дуч келса, қандай йўл тутиши керак? Ҳамкасбининг хатосини кўргач, шифокор у билан учрашишга ҳаракат қилиши, хатонинг барча ҳолатларини, уни тузатиш усулларини муҳокама қилиши керак, аммо ҳеч қачон бемор бу вазиятни билмаслиги зарур. Беморнинг ишончини ҳамкасбини танқид қилиш билан эмас, балки юқори касбий маҳорат билан қозиниши керак, чунки муайян ҳатти-ҳаракати билан беморга қўшимча азоб-уқубатлар келтириши муқаррар.

"Мен ҳар қандай хонадонга фақатгина беморларнинг фойдаси учунгина қираман, бемор хоҳ аёл ёки эркак, хоҳ қул ёки озод киши бўлсин, ундан ҳеч нимани тама

қилмайман", [4]. деб ёзган эди Гиппократ. Парваришлаш, ёрдам бериш, қўллаб-қувватлашга қаратилган шифокорнинг беморга нисбатан амалий муносабати шифокор ахлоқининг асосий хусусияти ҳисобланади.

1854 йилда "Ҳарбий тиббиёт журнали"да Н.И.Пироговнинг "Жаррохлик касалликларини тан олишдаги қийинчиликлар ва жаррохликдаги бахт ҳақида" мақоласи чоп этилди. Бу асарни ҳам у ўзининг тиббий хатоларини таҳлил қилишга бағишлади. Унинг ёзишича, амалиётидаги хатоликлар шундан иборат эдики, у иложи борида кўпроқ беморларга тез ёрдам беришга уриниши ўлим сонининг кўпайишига олиб келди. Пирогов, ўтказилган операциялар илмий ва ахлоқий жиҳатдан етарлича кўриб чиқилмаганлиги ва таҳлил қилинмаганлиги учун ўзини айблади. Бу ёндашув замонавий субъектив тиббий хатоларни тушунишга асос бўлди. "Тиббий хато" тушунчасида Пирогов ўзига хос ахлоқий маъно берди. У "ўз хатоларини тан олиш қобилияти виждон масаласидир, бу инсоннинг илоҳий табиатининг қонунидир", [3] деб билди.

Охириги 40-50 йил ичида тиббий фаолиятда ятроген касалликларнинг хавфи бир неча бор ошди. Бу тиббиёт амалиётига юқори технологияларнинг кириб келиши, трансплантология, репродуктив технологияларнинг ривожланиши билан боғлиқ. Ҳозирда шифокор инсон табиатига ҳаддан ташқари аралашиб, учун мисли кўрилмаган имкониятни олди ва шунга мос равишда беморга зарар етказиш хавфи ҳам ошди. Тиббиётнинг "зарар етказма" ва "фаол аралашиб, яхши натижага эриш" деган иккита асосий тамойили ўртасидаги парда жуда нозик бўлиб қолди. Б.Е. Вотчал, бу масалани "ҳаддан ташқари эҳтиёткорлар ва эҳтиётсиз жасорат орасидаги тор йўлак" [5] деб атади.

О.Бисмаркнинг "Фақат аҳмоқларгина ўз хатоларидан сабоқ олишади, ақлли одамлар бошқаларнинг хатоларидан ўрганишни афзал кўришади", [6] деган сўзларидан келиб чиқадиган бўлсак, албатта ятрогенцияни чуқур таҳлил этиш ва замон талабларига мос равишда ўрганиш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Рустамов И.Х., Расулов Ш.М. Ятрогенция. Шифохона ичи инфекцияларининг этиологияси, эпидемиологияси, профилактикаси ва эпидемиологик назорати. Ўқув -услугий қўлланма. Тошкент, 2018. – Б.32. <http://epi.medprof.tma.uz/wp-content/uploads>
2. Ятрогенция//http://medpsy.ru/dictionary/dictionary27_001.php
3. Интересные факты из жизни. Н.И. Пирогове//URL: <http://vivareit.ru/pirogov-nikolaj-ivanovich-interesnye-fakty>
4. Клятва Гиппократ: как она возникла и приносят ли ее на самом деле врачи сегодня?// <https://foma.ru/klyatva-gippokrata-kak-ona-voznikla-i-prinosyat-li-ee-na-samom-dele-vрачи-segodnya.html>
5. Вотчал Б.Е. Очерки клинической фармакологии. М.: Медицина, 1965. – Б.76.
6. Черников Е.Э., Зарецкий М.М., Черникова Н.М. Врачебная ошибка: невежество или халатность? // Украинская медицинская часопис. №2(70) III - IV 2009 г. // <https://www.umj.com.ua/article/2695/vrachebnaya-oshibka-nevezhestvo-ili-xalatnost>
7. Атамуратова Феруза Садуллаевна, Рахманова Сарвиноз. Защиты данных - этические проблемы в период пандемии COVID-19//Этические проблемы чрезвычайных ситуаций: ответ биоэтики на пандемию COVID-19». – Ташкент, 2021. – С. 16-17.

Ворис АХРОРОВ,
Самарқанд давлат университети катта ўқитувчиси
E-mail: voris1983@mail.ru

ЎзМУ профессори Д.Мухаммедова тақризи асосида

ANALYSIS OF THE RESULTS OF AN EMPIRICAL STUDY OF FACTORS AFFECTING THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF STUDENTS

Abstract

This article is devoted to the study of factors affecting the psychological health of students of higher educational institutions, which analyzes the definitions of the term psychological health. In addition, the psychological and pedagogical factors that affect the psychological health of students of higher educational institutions are described, and the results obtained during the study are analyzed.

Keywords: psychological health, educational environment, satisfaction, healthy lifestyle, emotional stability, anxiety, self-esteem.

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ФАКТОРОВ ВЛИЯЮЩИХ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению факторов, влияющих на психологическое здоровье студентов высших учебных заведений, в котором анализируются определения термина психологическое здоровье. Кроме того, описаны психолого-педагогические факторы, влияющие на психологическое здоровье студентов высших учебных заведений, и проанализированы результаты, полученные в ходе исследования.

Ключевые слова: психологическое здоровье, образовательная среда, удовлетворенность, здоровый образ жизни, эмоциональная устойчивость, тревожность, самооценка.

ТАЛАБАЛАР ПСИХОЛОГИК САЛОМАТЛИГИГА ТАЪСИР КЎРСАТУВЧИ ОМИЛЛАРНИ ЭМПИРИК ЎРГАНИШ НАТИЖАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мазкур мақола олий таълим муассаси талабалари психологик саломатлигига таъсир кўрсатувчи омилларни тадқиқ этишга бағишланган бўлиб, унда психологик саломатлик атамасига доир таърифлар таҳлил қилинган. Бундан ташқари олий таълим муассасалари талабаларининг психологик саломатлигига таъсир кўрсатувчи психологик-педагогик омиллар тавсифланиб, тадқиқот давомида олинган натижалар таҳлили келтирилган.

Калит сўзлар: психологик саломатлик, таъриф, таълим муҳити, қониқиш, соғлом турмуш тарзи, эмоционал барқарорлик, хавотирланиш, ўз-ўзига баҳо.

Кириш. Бугунги кунда жаҳонда «оммавий маданият» шаклланинг жадал суръатларда тарғиб қилиниши, ўспиринлик ва етуқлик давридаги ёшларнинг маънавий ривожланиши масаласи, уларнинг психикаси, руҳий саломатлигига таъсир кўрсатувчи омилларни тадқиқ этиш психология соҳасида устувор йўналишлардан бири сифатида қаралмоқда. Айниқса, Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ассамблеяси «...психик саломатликсиз саломатлик мавжуд бўлмайди» [1] тамойили асосида комплекс ҳаракатлар режасини амалга ошираётганлиги муаммонинг долзарблигини кўрсатиб бермоқда. Шу мақсадда олий таълим муассасаларида талабаларнинг ўз саломатлигига муносабатини барқарор қадрият сифатида шакллантириш, саломатликни таъминлаш ва мустаҳкамлаш масалалари бўйича тиббиёт, психология ҳамда педагогика соҳасида тизимли ишлар амалга оширилмоқда.

Психологик саломатликни таъминлашнинг тиббий, ижтимоий-психологик муаммоларига қаратилган тадқиқотлар хусусан, шахснинг ўз саломатлигига қадрият сифатида муносабатини тадқиқ этиш, саломатлик ижтимоий психологиясининг назарий ва тадқиқот соҳасини концепциялаштириш, соғлиққа ижтимоий ҳодиса сифатида муносабатда бўлишнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, соғлом ҳуқ-атворнинг ижтимоий психологик моделлари, уни ўзгартирувчи таълим ва тренинг дастурлари йўналишлари, саломатликка

муносабат ва унинг компонентларини ёритишга оид тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шунинг билан биргаликда олий таълим муассасалари талабаларининг психологик саломатлигини таъминлашнинг психологик-педагогик омилларини аниқлаш ҳамда илмий асослаш масалаларини тадқиқ этишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Республикамызда сўнгги йилларда олиб борилаётган ислохотлар туфайли «...ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, юқори иқтисодий ўсишга эришиш ҳисобидан халқимизнинг фаровонлигини ошириш ва кундалик ҳаётидаги муаммоларни ҳал этиш» [2] кўникмаларини шакллантириш механизмларининг меъёрий асослари яратилмоқда. Шу мақсадда «...психологик саломатликни кенг тарғиб этишга ва психик саломатлик билим ва кўникмаларини ёшлар ва катталарда шакллантиришга қаратилган ижтимоий, амалий, илмий ва фундаментал лойиҳалар таъсис этиш» [3] масаласи устувор вазифалар этиб белгиланганлиги, олий таълим муассасалари талабалари психологик саломатлигини таъминлашнинг психологик-педагогик омилларини аниқлаш, психологик саломатликни қадрият сифатида шакллантириш технологияларини жорий этиш йўналишларида илмий изланишларни чуқурлаштиришни талаб этмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. «Психологик саломатлик» тушунчаси бир қатор психолог олимлар Б.С. Братусь [4], И.В. Дубровина [5], Ю.М. Забродин [6], В.И. Коновальчук [7], В.Э. Пахальян [8], Ю.И. Родин [9], Е.А. Сергиенко [10], О.В. Хухлаева [11] ва бошқаларнинг изланишларида ўз аксини топган бўлиб, уларда психологик саломатликни мустаҳкамлаш муаммосининг назарий-методологик асослари ёритиб берилган.

В.И. Коновальчук «психологик саломатлик» атамаси инсоннинг яхлитлигини, ундаги жисмоний ва руҳий ажралмаслиқни, иккаласининг ҳам ҳаётни тўлиқ амалга оширишдаги зарурлигини, ва айнан саломатлик ўз-ўзидан мақсад эмас, балки инсоннинг ўзига хос вазифасини амалга ошириши учун шарт сифатида қаралишини, шунинг учун саломатлик мавзусидаги илмий ва амалий ишланмалар қоидаларига асосланиб, айнан психологик саломатлик жисмоний саломатлик учун зарурий шарт сифатида талқин қилиниши мумкин [7], деб таъкидлайди.

Ҳозирда илмий адабиётларда психологик саломатлиқнинг зарур шартлари сифатида шахснинг тўлақонли ривожланиши (И.В. Дубровина), ижобий эмоцияларнинг салбийларидан устиворлик қилиши (М.Ю. Стожарова), позитив «дунёни эмоционал ҳис этиш»ни ҳосил қилувчи, шахснинг эмоционал фаровонлик сифатида тавсифловчи ҳолати, «ички руҳий қулайлик» (Я.Л. Колеминский) қабилар кўрсатиб ўтилади [10].

С.В. Борисова, И.В. Дубровина, В.В. Кудряшова, С.И. Оксанич, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых каби тадқиқотчилар ўқувчи ва талабаларнинг психологик саломатлигини мустаҳкамлашга доир назарий-экспериментал тадқиқотларни амалга оширишлари натижасида таълим муҳитида «психологик саломатлик» тушунчаси илмий истёмолга янада кенгрок қиритилади. Шу ўринда юқорида номлари келтирилган муаллифлар И.В. Дубровинанинг ёндашувини қўллаб-қувватлаб, психологик саломатлик бир-бутун шахсга тегишли бўлиб, инсон руҳининг энг юксак кўринишлари билан узвий боғланган ҳамда тиббий, социологик, фалсафий ва бошқалардан фарқли ўлароқ, психик саломатлиқнинг махсус соҳасини ажратиш имконини беради, деб ҳисоблашади.

Тадқиқот методологияси. И.В. Дубровина таъкидлаганидек, «психологик саломатлик болалар ва мактаб ўқувчиларининг ривожланиши, таълим-тарбияси ўртасидаги чуқур ўзаро таъсирнинг натижасидир. Шу билан бирга у бир томондан уларнинг психологик саломатлиги, бошқа томондан, уларнинг психологик саводхонлиги ва ривожланаётган шахснинг психологик маданиятининг маълум даражаси билан боғлиқ» [5] ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан инсон саломатлиги муаммосининг психологик компоненти ижтимоий нуқтаи назардан кўриб чиқилсагина алоҳида ажратиб кўрсатилиши мумкин.

Шахснинг ташқи олам билан узвийлиги ва ҳамкорлиги хусусиятларининг психик саломатлиқни таъминлашда етакчи ўринга эгаллигига психиатр-олимлар В.Х. Кандинский ва С.С. Корсаковлар катта баҳо беришади. Уларнинг таъкидлашича, «Ўзига бўлган ишонч, ўзлигини қадрлаш, ўз-ўзини тўғри баҳолай билиш, ўз руҳий ҳолатини бошқара билиш инсонни маиший ва касбий стресслардан ҳимоя қила олади» [12].

Л.Р. Кашкарева эса, «психологик саломатлиқни инсоннинг ҳозирги ҳаёти учун зарур бўлган барча психик тузилмаларининг самарали ишлаши, ташқи (инсон ва атрофидаги одамлар, табиат, макон ўртасидаги) ва ички (жисмоний танаси, унинг фикрлари ва ҳис-туйғулари) таркибга бўлинган, инсон билан атроф-муҳит ўртасидаги фаол динамик мувозанатни таъминлайдиган инсоннинг динамик уйғунлиги» [13] сифатида тушунади.

Н.А. Пронина «Психологик саломатлик деганда инсоннинг шахс сифатида соғломлигини, руҳий қулайлик, атрофидаги дунёга, одамларга, ўзига нисбатан етарли адекват муносабатини, ўзи ва бошқаларни ривожлантириш қобилиятини, руҳий касалликларнинг йўқлигини тушунишимиз лозим» [14] деб таъкидласа, И.А. Ральникова эса, «Психологик саломатлик инсон ҳаётнинг турли соҳаларида ўз-ўзини англаши, ҳаётининг махсуддорлиги, ҳаётий танлов ва ҳаракатлар натижаларидан қониқиш учун муҳим асос бўлиб хизмат қилади. Психологик саломатлик сифатининг пасайиши инсоннинг адаптив ресурсларига сезиларли даражада таъсир кўрсатади, шахсий ривожланишга тўсқинлик қилади ва психологик ҳимояни оширади» [15], дея унинг амалий жиҳатларига эътиборни қаратади.

Таҳлил ва натижалар. Эксперимент ўтказишда талабаларнинг психологик саломатлигига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш мақсадида қуйидаги психодиагностик методикалар мажмуасидан фойдаланилди:

- талабаларнинг олий таълим муассасаси таълим муҳитидан қониқиш даражаси («Олий таълим муассасаси талабаларининг таълим муҳитидан қониқиш даражасини ўрганиш анкетаси»);

- талабаларнинг соғлом турмуш тарзига доир тасаввурлари («Талабаларнинг соғлом турмуш тарзи тўғрисидаги тасаввурларини ўрганиш анкетаси»);

- эмоционал барқарорлиги-беқарорлиги (нейротизм) даражаси (Г. Айзенкнинг «ЕРІ шахс сўровномаси» (Eysenck Personality Inventory)нинг «Нейротизм» шкаласи);

- таълим муҳитидаги хавотирланиш ҳолатлари тавсифи (Б. Филлипснинг «Таълим муҳитида хавотирланиш даражасини аниқлаш» методикаси); ўз-ўзига бўлган муносабати (Дембо-Рубинштейннинг «Ўз-ўзини баҳолашни ўрганиш» методика) қабилар тадқиқ этилди.

Талабаларнинг психологик саломатлигига таъсир кўрсатувчи таълим жараёни билан боғлиқ омиллар сифатида уларнинг профессор-ўқитувчилар ҳамда курсдошлари билан ўзаро муносабатлари, муаммо ва қийинчиликлар юзасидан билдирган илтимос ва таклифларга диққатлилиқ, шахсий муаммо ва қийинчиликлари билан ёлғиз қолдирмаслик, ташаббус ва фаоллик кўрсатишлари учун имконият яратилиши, таълим муассасаси раҳбарияти ва устозлари, курсдошлари томонидан уларнинг кадр-қимматининг сақланиши, шахсига нисбатан ҳурмат кўрсатилиши, таълим муҳитидаги эмоционал қулайлик, зарур ҳолларда ёрдам кўрсатилишига ишонч, таълим олиш жараёнида ташкилий ва услубий масалаларда нуқтаи назарларининг эътиборга олиниши, қарор қабул қилишларида ёрдам кўрсатилиши қабилар қайд этилди. Тадқиқот натижалари таълим муҳитининг иштирокчилари бўлиш талабаларнинг аксарияти таълим муҳитидан етарлича қониқмасликларини кўрсатди. Бу эса ўз навбатида таълим муҳитининг ўрганилган индикаторлари таъсирида талабаларнинг таълим мотивациясининг сусайиши, ўз-ўзини баҳолаши, ўзини намоён қилиши, ўқиш жараёнида хавотирланиш, стрессли ҳолатларининг пайдо бўлиши эҳтимолини ошириши мумкин.

Талабаларнинг соғлом турмуш тарзига доир тасаввурлари бўйича сўрови натижалари частотали таҳлили соғлом турмуш тарзи таркибига кирувчи мезонларни муҳимлиги бўйича қуйидагича тартиблантириш имконини берди: гиёҳвандликдан хоилиқ (I); спорт билан шуғулланиш (II); алкоғолга ружў қўймаслик, чекмаслик (III); тартибсиз жинсий ҳаёт кечирмаслик (IV); соғлом маънавий ҳаёт (V); соғлом ва тўғри овқатланиш (VI); мазмунга эга бўлган ҳаёт кечириш (VII); ўзига

нисбатан ижобий муносабат (VIII); ўз-ўзини ривожлантириш, такомиллаштириш (IX); оиладаги тўқис муносабат (X) кўринишга эга бўлди. Бу ўринда I-VI ўринларда жойлашган тасаввурлар муҳим сифатида, VII-X ўринларда жойлашганлар эса ўртача муҳимликка эга тасаввурлар сифатида тавсифланиши мумкин. Мазкур натижалар талабалар психологик саломатликка бевосита таъсир кўрсатувчи омилларнинг моҳиятини умуман олганда тушунишларидан далолат беради. Шу билан бирга талабаларнинг жавобларида саломатликнинг физиологик мазмунига эга бўлган танловлари (I-IV, VI) психологик мазмунга эга танловлардан (V, VII-X) устиворлик қилганлигини кўришимиз мумкин.

Талабалар эмоционал ҳолатини тадқиқ этиш уларнинг ҳар бештасидан бирида (20,5%) эмоционал нотурғунлик (беқарорлик)нинг юқори даражаси намоён бўлганлигидан далолат беради. Бу эса, бундай талабаларнинг шарт-шароитларга мослашишда кийинчиликларга дуч келишлари, уларда безовталик, стресс, мувозанатдан чиқиш ҳолати содир бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Бу ўз навбатида салбий оқибатларни, турли кўринишдаги психосоматик муаммоларни вужудга келтириши мумкин. Талабаларнинг эмоционал барқарорлиги – беқарорлиги (нейротизм) кўрсаткичининг таҳлили, баъзи талабаларда ички нохуш эмоционал ҳолатнинг мавжудлиги, бу эса уларнинг психологик саломатлик даражасининг пастлашувига сабаб бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Таълим муҳиtida хавотирланиш кўринишидаги муаммоларга эга бўлган талабаларда стрессга физиологик қаршилиқ кўрсатишга ожизлик кўринишидаги эмоционал ҳолати намоён бўлиб, унинг таъсирида ижтимоий алоқалар ижобий ёки салбий кўринишда ривожланиб,

уларда атрофдагилар умидларига мос келмасликдан кўрқиш, яъни баҳолари ҳақида хавотирланишнинг намоён бўлиши, ўзини намоён қилишдан кўрқиш, билими, муваффақияти, имкониятларини синаб кўриш ҳолатларида салбий муносабатни намоён қилиниши, хавотирланишни бошдан кечирилиши, муваффақиятга бўлган эҳтиёжларини ривожлантиришга, юқори натижаларга эришишга имкон бермайдиган ноқулай фоннинг кузатилиши, стрессга қаршилиқ кўрсатишга ожизлик, стрессоген вазиятларга мослашувчанликни пасайтирувчи, муҳитнинг хавотирли омилларига ноадекват, деструктив жавоб қайтариш эҳтимолини оширувчи ўзига хос хусусиятнинг намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Талабаларнинг психологик саломатлигига таъсир кўрсатувчи психологик-педагогик омилларни тавсифлар эканмиз, уларнинг психологик саломатлиги таълим муассасасидаги психологик муҳит, мулоқот ва таълим-тарбия воситалари, талабаларнинг ўз-ўзига, ўқитувчилар ва курсдошлари билан ўзаро муносабатига кўпроқ боғлиқ эканлигини қайд этиб ўтаемиз. Талабаларнинг психологик саломатлиги даражасига таъсир кўрсатувчи таълим муҳити билан боғлиқ психологик-педагогик омиллар уларнинг таълим мотивациясининг сусайиши, ўз-ўзини баҳолаши, ўзини намоён қилиши, ўқиш жараёнида хавотирланиш, стрессли ҳолатлар эҳтимолини ошириши мумкин.

Эмпирик тадқиқот натижаларини умумлаштириш асосида талабаларнинг психологик саломатлигига ижобий таъсир кўрсатувчи омиллар сифатида таълим муҳитидан қониқиш, соғлом турмуш тарзига доир мутаносиб тасаввурлар, эмоционал барқарорлик, таълим муҳитидаги хавотирланишнинг адекват ҳолати, ўз-ўзига бўлган адекват муносабат қабили белгиланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Всемирная ассамблея здравоохранения, 66. (2013). Комплексный план действий в области психического здоровья на 2013-2020 гг.. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/151502>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 3 февралдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги ПФ-6155-сон Фармон. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.02.2021 й., 06/21/6155/0082-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.10.2021 й., 07/21/5254/0933-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 7 июндаги «Психология соҳасида кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш ва жамиятда ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш чора-тадбирлари тўғрисида» 472-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (www.lex.uz), 2019 йил 8 июнь.
4. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии // Вопросы психологии. – М., 1997. № 5. – С. 3-19.
5. Дубровина И.В. Практическая психология в лабиринтах современного образования: монография. – Москва: МПСУ, 2014. – 464 с.
6. Забродин Ю.М. Пахальян В.Э. Психологическое консультирование. – Москва: Эксмо, 2010. – 384 с.
7. Коновальчук В.И. Психологическое здоровье как ценность образовательного пространства// Балтийский гуманитарный журнал. – Калининград, № 2. 2013. – С. 13-16.
8. Пахальян В.Э. Психопрофилактика и безопасность психологического здоровья детей // Прикладная психология. 2002. – № 5-6. – С. 83-94.
9. Родин Ю.И. Метелкина Д.С., Мишина А.В. Психологическое здоровье студентов младших курсов педагогического вуза // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. – 2018. – Т. 7. – № 2А. – С. 90-96.
10. Сергиенко Е. А. Психологическое здоровье: субъективные факторы // Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». 2017. №4 (10). – С. 99-117. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskoe-zdorovie-subektivnye-factory>.
11. Основы психологического консультирования и психологической коррекции: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / О.В. Хухлаева. – 5-е изд., стер. – М.: «Академия», 2008. – 208 с.
12. Дубровина И.В. Практическая психология образования. – Москва: Просвещение, 1998. – 525 с.
13. Кашкарева Л.Р. Диалектическая взаимосвязь между психическим и психологическим здоровьем человека как условиями его самореализации субъекта жизни // Человек, субъект, личность в современной психологии. Материалы Международной конференции, посвященной 80-летию А.В. Брушлинского. Том 2 / Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 424-428.
14. Пронина Н.А. Формирование психологического здоровья у студентов педагогического ВУЗа//Сборник тезисов докладов участников пула научно-практических конференций. – Керчь, 25-28 января 2021 г. – С. 525-527.
15. Ральникова И.А. Психологическое здоровье и жизненные перспективы личности. Здоровье человека, теория и методика физической культуры и спорта. №4(15). – Барнаул, 2019. – С. 121-126.

UDK: 373.31.028.02.

Mavluda ACHILOVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi
E-mail: botirov.i.2021@mail.ru

Pedagogika fanlari doktori, professor U.N.Xodjamqulov taqrizi asosida

QO'L MEHNATI ORQALI O'QUVCHILAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH JARAYONINING TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqola qo'l mehnati orqali o'quvchilar tafakkurini rivojlantirish jarayonining mavjud holati tahlili yoritib berilgan. Har bir inson ijodiy fikrlash qobiliyati va g'oyalari ega, lekin bolalarda ko'proq yangi fikrlar bo'y ko'rsatishi hamda ular yosh jihatdan hali qattiq mantiq va konvergent qarashlardan to'liq xabardor bo'lmasligi to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Mehnat, qo'l mehnati, o'quvchi, tafakkur, qobiliyat, mantiq, ekologik, texnologiya, ijodkorlik, konstruksiya.

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПУТЕМ РУКОВОДСТВА

Аннотация

В данной статье освещается анализ современного состояния процесса развития мышления учащихся посредством ручной работы. У всех есть способность мыслить творчески и иметь идеи, но считается, что дети более изобретательны и в более молодом возрасте еще не полностью осознают жесткую логику и конвергентные взгляды.

Ключевые слова: Труд, ручной труд, школьник, мышление, способность, логика, экологичность, технология, творчество, строительство.

ANALYSIS OF THE PROCESS OF DEVELOPING STUDENTS' THINKING THROUGH MANUAL WORK

Abstract

This article highlights the analysis of the current state of the process of developing students' thinking through manual work. Everyone has the ability to think creatively and have ideas, but children are thought to be more innovative and at a younger age not yet fully aware of rigid logic and convergent views.

Key words: Labor, manual labor, student, thinking, ability, logic, ecological, technology, creativity, construction.

Kirish. Kuchli o'zgarib borayotgan dunyoda o'sib kelayotgan yosh avlodni global, ekologik, texnologik va iqtisodiy jihatdan insoniyat bashorat qila olishi mushkul bo'lgan dunyoga moslashishga tayyorlash uchun ularga zamonaviy kasb-hunarlarini o'rgatish to'g'ri qaror bo'la oladi. Fanlarni o'qitishda ko'pincha amaldagi milliy va davlat ta'lim standartlariga tayaniladi. Biroq jamiyat talablarining o'zgarishi fanlar o'rtasidagi tafovut va tabaqalanishni ham keltirib chiqarmoqda. Bugungi kunga kelib ayrim fan tarmoqlari va yo'nalishlar o'z tadqiqot ob'ektini o'zgartirishga majbur bo'lmoqdaki, bu ham o'sha fan tarmoqlarining zamon talabiga javob bermay qolgani bilan izohlanadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni hayotga, ta'limga moslashishi uchun ular o'zlarining atrofini, imkoniyatlarini, natijalarini o'ziga xos bolalarcha tahlil qilishlari va o'z faoliyatlarini baholash imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Tanqidiy fikrlash imkoniyatiga ega bo'lish uchun o'quvchilarni ijodiy tafakkurini rivojlantirish va o'zlariga taqdim etilgan muammolarning bir nechta echimlarini izlash ko'nikmasini shakllantirish kerak.

Ijodkorlik har doim ham muammolarni hal qilish, tanqidiy fikrlash yoki muammoni topish bilan bog'liq emas. SHunga qaramay, bugungi kunda o'qituvchilar o'quvchilarni fikrlashga va muammolarni hal qilishdan zavqlanishga o'rgatmas ekan, ko'pchilikni yuqori malakali xodimlar sifatida shakllantirish mumkindir, ammo yangilik yaratishga qodir ijodkor xodimlarni tarbiyalab bo'lmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'tgan yillar davomida ijodkorlikni o'rganish ilmiy qiziqish sifatida baholandi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi psixologik tadqiqotlarni o'rganish va idrok etish kabi aniq kuzatilishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarga ko'proq e'tibor qaratildi. Kognitiv inqilobgacha ijodkorlik o'rganishga loyiq konstruksiyaga aylanmadi. SHunga qaramay, bugungi kunda ijodkorlikni o'rganish ta'lim va psixologik tadqiqotlarda

yaxshi yo'lga qo'yilgan. Ijodkorlikni tushunish zarurati texnologik asrning doimiy o'zgaruvchan dinamikasi (Prentice, 2000; Lau, 2006) va inson sifatida bizning atrof-muhitga moslashishga bo'lgan ehtiyojimizdan dalolat beradi. Haqiqiy ijodiy moslashish odamlarning rivojlanayotgan dunyodan xabardor bo'lishlari uchun yagona imkoniyatdir.

Shuning uchun ijodkorlikni yosh bolalarda, ayniqsa, maktabgacha ta'lim va ilk maktab yoshida rivojlantirishni boshlash kerak. SHunday bo'lsa-da, yosh bolalar qo'l mehnati orqali ijodkor bo'lishga qodirmi? Agar shunday bo'lsa, ijodkorlik qobiliyati qanday yo'llar bilan shakllantiriladi? Ularning ijodi tug'mami yoki o'rnatilganmi? Agar qo'l mehnati orqali bolalarning ijodkorlik qobiliyati o'rnatilgan bo'lsa, biz yosh bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qanday yordam berishimiz mumkin? Ushbu dissertatsiyada o'quvchilar qacda, qanday va qachon qo'l mehnati orqali ijodkorlik bilan shug'ullanishi, bolalik ijodini nima rag'batlantirishi va uni nima cheklashi tadqiq etiladi. Nazariy yo'nalish sifatida rivojlanish, jumladan, bolalarda qo'l mehnati orqali ijodkorlikka ta'sir etuvchi va to'sqinlik qiluvchi biologik, pedagogik, psixologik va ijtimoiy tizimlarni olish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Har bir inson ijodiy fikrlash qobiliyati va g'oyalari ega, lekin bolalarda ko'proq yangi fikrlar bo'y ko'rsatadi, chunki ular yosh jihatdan hali qattiq mantiq va konvergent qarashlardan to'liq xabardor bo'lmaydilar. Ular turlicha, ya'ni ochiq, ixtirochi va o'ynoqi bo'lib, ijodkorlikning o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi. Kattalar ham o'zlarining ijodkorliklarini mehnat va ta'lim orqali namoyish etishlari mumkin. Umuman olganda, har bir kishida muayyan darajada ijodkorlik qobiliyati mavjud bo'lib, uning rivojiga uchta omil yordam beradi:

- ko'nikmalar;
- muhit (shu jumladan vositalar)
- motivatsiya.

Boshlang'ich ta'limda ijodiy fikrlar bo'yicha biz quyidagi uchta asosiy fikrni tahlil qilamiz va ta'kidlaymiz:

- maktabdagi reja bo'yicha o'tiladigan barcha mavzularda ijodkorlikni, o'quvchilarni mushohada va tahlil qilishga yo'naltirilgan topshiriqlarning bo'lishi;

- o'quvchilar uchun garchi fikrlar bir-biridan juda farqli bo'lsa-da, ijodiy fikr yuritishlari uchun imkoniyatlar yaratilishi;

- o'qituvchilar o'qitish amaliyotida ijodkor bo'lishi va tabiiyki o'z ijodiy fikrlaridan kelib chiqqan holda o'quvchilarni ham shunga undashi lozim.

Ijodiy fikrlashni rivojlantirish har doim ham oson bo'lmagan va tadqiqot, tajriba yoki muvaffaqiyatli amaliyotdan olingan muayyan xulosalarga tayanish zarurati mavjud. Mavjud holatni o'rganish natijasida biz tadqiqotimizda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish zarur, degan xulosaga keldik:

- a) ijodkorlikka tavsiyalar bo'yicha tadqiqotlar;
- b) guruh amaliyoti bo'yicha tadqiqotlar;
- v) mualliflarning shaxsiy tajribalari.

Boshlang'ich ta'limda ijodkorlik va ijodiy fikrlashni kuchaytiruvchi muassasa faoliyati bo'yicha oddiy yo'l-yo'riqlarni taklif qilish zarur, amaliyot tadqiqot va nazariyani boshqarishini inobatga olsak, fikrimiz tasdiqlanadi. YA'ni, amaliyotni takomillashtirishga e'tibor qaratish eng yaxshi aniq g'oyalarni ochib beradi. Bunday usulda o'quvchilar o'rgangan narsalarini tahlil qilish orqali keng ko'lamli tadqiqotlar olib borish mumkin. Ammo amaliyot tadqiqot emas va u boshqaruvchi bo'lishi maqsadga muvofiq. Buni hisobga olib, quyidagilarga harakat qilinadi:

- yaxshi/mos keladigan misollar orqali inson ijodi haqida dalillar keltirish;

- amaliy natijalarni ta'kidlash;

- yaxshi amaliyot(lar)ni ajratib ko'rsatish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun tadbirlarni tavsiya etish.

Tadqiqotimiz ijodiy fikrlashning sakkizta asosiy tamoyillarini o'z ichiga oladi. Ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ta'lim sharoitida ijodkorlikni rivojlantirish uchun bir xil darajada muhimdir. Tarbiyalanuvchilarda ijodiy fikrlashni samarali yo'naltirish uchun biz boshlang'ich ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqishimiz va quyidagilarni qayta ko'rib chiqish orqali yangi ta'lim kelajagi qanday belgilanishi mumkinligi haqida fikr yuritishimiz kerak:

- bolalar nimani o'rganadi (masalan, o'z o'rganish yo'llari bo'yicha turli ko'nikmalar va mavzu mazmuni);

- ular qanday o'rganishi (masalan, muammoli ta'lim, konstruktivizm, o'z-o'zini tashkil etuvchi ta'lim, ta'limni loyihalash, o'yinga asoslangan ta'lim kabi o'rganish yondashuvlari va usullari);

- ular qaerda o'rganadilar (masalan, muassasa binolarining istalgan joyida – foyelar, dam olish xonalari, umumiy maydonlar va koridorlar – uyda, to'garaklarda yoki ko'chada);

- ular o'rganganlarida (masalan, rasmiy muassasa soatlaridan keyin va har qanday yoshda);

- ular kim bilan (masalan, nafaqat tarbiyachilar va guruhdoshlari bilan, balki bir qator boshqa odamlar, masalan, tengdoshlar, ekspertlar va ularga yaqin yoki uzoqda bo'lgan odamlar bilan, ota-onasi bilan, aka-ukasi va boshqalar bilan) o'rganadilar;

- ular kim uchun va nima uchun o'rganishadi (masalan, nafaqat o'zlari yoki bo'lajak to'garak musobaqalari uchun, balki o'z qiziqishlari, jamiyat va butun dunyo uchun).

O'quvchilar atrof-muhit bilan muntazam o'zaro aloqada bo'lib, uning ichidagi narsalarni harakatga keltiradi va unga teginib ko'rishga qiziqadi. Ob'ektlarni manipulyasiya qilish uchun nozik vosita mahoratidan foydalanish bolaga atrof-muhitni samarali tushunish uchun zarur bo'lgan idrok etish ma'lumotlarini beradi. Nozik vosita ko'nikmalari qo'l yozuvi, qo'l mehnati orqali nimadir yasash, kichik narsalarni

ushlash kabi harakat va funksiyalarni bajaradigan tananing kichik mushaklaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar. Nozik motorikaning zaifligi bolaning ovqatlanishi, aniq yozishi, kompyuterdan foydalanishi, kitob sahifalarini varaqlashi, ko'ylak tugmasini qaday olishi kabi o'z-o'zini parvarishlash mashg'ulotlarida qatnashishiga ta'sir qilishi mumkin. Nozik vosita ko'nikmalari nafaqat kichik mushaklarni, ayniqsa, qo'lni manipulyasiya qilishni, balki ko'z va qo'lning birgalikdagi harakatlarini muvofiqlashtirishni ham o'z ichiga oladi.

Tik ish yuzasi nozik vosita mahoratini oshiradi; shuning uchun boshlang'ich ta'limda o'quvchiga doska, dastgohda rasm chizish yoki hatto yorug'lik bilan o'ynash kabi o'yinlar bilan shug'ullanish ham foydali bo'ladi. O'quvchilarda qo'l yozuvini, qo'l mehnatini o'rganish vaqti kelganida nozik vosita mahorati tobora muhim ahamiyat kasb etadi. Bolaning jismoniy barqarorligi va holati yaxshi bo'lishi, yaxshi tushunishi, yozuv asbobi bilan qo'lni to'g'ri joylashtirishi va qog'ozni yaxshi joylashtira bilishi kerak.

Nozik vosita mahoratiga ta'sir qiladigan sohalar quyidagilardir:

- idrok;
- jismoniy omillar;
- tajriba;
- xulq-atvor;
- tushunish;
- qo'l / barmoq epchilligi;
- ko'z va qo'llarni muvofiqlashtirish;
- ikki tomonlama qo'l qobiliyatlari.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda boshlang'ich ta'lim o'quvchisi nimalar qila olishi mumkinligini tahlil qilib chiqdik. Ular quyidagilar:

7-8 yosh:

- to'g'ri va egri chiziqlarni kuzatib borish va kesish uchun qaychidan foydalana oladi;

- tugmalar va tirgaklarni to'liq boshqara oladi;

- rasm chizadi va nusxa oladi (bitta vertikal va bitta gorizontaal kesishuvchi chiziqlar);

- barmoqlari bilan vilkani ushlay oladi;

- o'zining ovqatini to'kmasdan eydi;

- qog'ozni ikkiga bo'lib, chetlari bir-biriga mos kelishiga ishonch hosil qiladi;

- kalitni qulfga soladi va ochadi;

yozuv asboblari (bosh barmog'i va bir-ikki barmoq uchlari) "shtativli ushlagich" dan foydalanadi va yozish/chizish uchun faqat barmoqlardan foydalanadi (chunki qo'lning kichik mushaklari rivojlangan).

8-9 yosh:

- O'zi to'liq kiyina oladi va odatda poyabzal bog'ichlarini bog'laydi;

- Qaychi bilan kvadrat, uchburchak, doira va oddiy rasmlarni qirqadi;

- Oziq-ovqat mahsulotlarini (jele, eryong'oq moyi, mayonez va boshqalar) kesish va surtish uchun pichoqdan foydalanadi;

- diagonal chiziq chizish va nusxa ko'chirish qobiliyati shakllanadi;

- 7-8 blokli kko'prikk qura oladi;

- konturga to'g'ri rioya qilgan holda murakkab rasmlarni kesish uchun etarli ikki tomonlama qo'lni muvofiqlashtira oladi;

- harflar yoki raqamlar ketma-ketligini to'g'ri nusxalash qobiliyatiga ega bo'ladi.

9-10 yosh;

- murakkab boshqotirmalarni bajara oladi;

- platilin yoki boshqa materiallardan foydalanib, nusxaga qaramasdan turli hayvonlarning maketini yarata oladi;

- qiz bolalar matolarni andaza bo'yicha kesish va ularni tikish orqali qug'irchoq uchun kiyimlar tika oladi;

- o'g'il bolalar amaliy san'at ustalariga murakkab bo'lmagan elementlarni bajarish orqali yordam bera oladi;
- murakkab bo'lmagan uy yumushlarini mustaqil bajara oladi;
- "Ligo"da anchayin murakkab konstruksiyali binolarni va texnikalarning maketini ijodiy yarata oladi;
- tig'li moslama bilan qalamning uchini chiqara oladi;
- ijodiy fantaziya ega bo'ladi.

YUqorida keltirib o'tilganlarga asoslangan holda shuni aytish mumkinki, qo'l mehnati bu bolaning qo'llari bilan bajaradigan barcha ishlaridir. Bolalar o'z qo'llari bilan chiroyli va foydali narsalarni qanday qilishni o'rganishlari juda yaxshi. Xo'sh, uyda qo'l mehnatini qanday o'rgatamiz?

Xulosa va takliflar. Sog'lom bolalar maktabda kunlik faoliyat rejimida harakat qilish va o'ynashga ko'p vaqt ajratiladi, shuning uchun ularningkun bo'yi qo'llar bilan ishlash uchun ko'plab imkoniyatlar mavjud bo'ladi. Qo'llar va barmoqlarda kuch va muvofiqlashtirishni rivojlantirish boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar uchun ijodiy rivojlanish manbaidir. Qo'llarning rivojlanishi neyrorivojlanish bilan bog'liq. SHuningdek, u sinflarda yozish, chizish va badiiy ish uchun asos yaratadi. Ammo, ehtimol, qo'l bilan ishlashning eng muhim sababi shundaki, "qo'l mehnati" inson sifatida bizning merosimiz uchun muhim ahamiyatga ega, u qo'llarimizdan asboblardan va zarur narsalarni yaratishda, ovqat tayyorlashda yoki ularimiz va hayotimizni yanada go'zal qilishda foydalaniladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari quyidagi hollarda qo'llari bilan ishlaydi:

- bloklar bilan o'ynaganda, qal'alar qurganda;
- qumda o'ynaganda;

- barcha turdagi modellashirish materiallari bilan ishlaganda;
- chizish, kesish va yopishtirish uchun materiallar bilan o'ynaganda;
- barmoq o'yinlarini mashq qilganda;
- ovqat pishirish, bog'dorchilik va tozalashda yordam berganda;
- barmoqlar orqali to'qish, jun tarash, qo'lda tikish kabi oddiy qo'l san'atlarini o'rganganda. Ammo bu o'rinda san'at tushunchasini professional san'at ma'nosida tushunmaslik kerak. CHunki o'quvchilar hali san'at asarlarini yaratish darjasida mahoratli bo'lishmaydi, ammo urinish va mo'ljal san'at asari yaratishga yo'naltiriladi. Zero, Maykl Xovardi "Bolalik davrida biz bolalarga san'at va hunarmandchilikni "o'rgatmaymiz", chunki biz bolalarga kundalik hayotning tabiiy qismi sifatida san'at sohasi bilan tanishish va shug'ullanish imkoniyatini yaratamiz", - degan edi.

SHuni yodda tutish lozimki, boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilar hayotni, jarayonlarni, hodisalarni taqlid qilish orqali o'rganadilar. O'qituvchining (ota-onasi yoki boshqa kishilarning) hunarmandchilik yoki qo'l mehnati bilan shug'ullanayotganini ko'rish ular uchun ajoyib yangilikdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga maktablarda ijodiy o'yinlar uchun ko'p vaqt va kerakli maydon bo'lishi lozim. Bunday sharoitni o'qituvchi maktabda mavjud imkoniyatlardan kelib chiqqan holda yarata olishi kerak. SHundagina o'quvchilar uchun texnologik ta'lim sharoitida turli narsa-buyumlar yasash yoki bolalarga uning xayoliy o'yinlari uchun buyumlar yasashda yordam berish mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Sukerman G.A., Masterov B.M. Psixologiya samorazvitiya. Moskva: Interpraks, 1995. – 284 s.
2. Rubsova L.V. Sanogennoe myshlenie: uchebno-metod. kompleks / L. V. Rubsova. – Novosibirsk: Izd. NGPU, 2010. – 205 s. 113-141 s.
3. Davydenko T.M. Refleksivnoe upravlenie shkoly: teoriya i praktika. – Moskva: Belgorod, 1995. – S. 251.
4. Achilova S (2020). Phonetic and phonemic disorders and their correction in children worn out dysarthria. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 8(3).
5. SH.A.Do'stmuhamedova, X.A.Tillashayxova, G.Baykunosova, G. Ziyavitdinova "Umumiy psixologiya (2- kitob)" (Yosh davrlari va pedagogik psixologiya) darslik.Toshkent-2020.

УДК: 345.781

Олтибой БЕГИМКУЛОВ,
Термиз давлат педагогика институти доценти
E-mail: begimkulov@gmail.com

АДУ профессори, н.ф.д З.Э.Азимова тақризи асосида

КУРАШ СПОРТ ТУРИ ОРҚАЛИ ТАЛАБАЛАРНИ ВАТАНГА МУХАББАТ РУХИДА ТАРБИЯЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада кураш спорт тури орқали талабаларни ватанга мухаббат руҳида тарбиялашнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, мақолада кураш спорт турининг тарихи, хорижий давлатларда ва Ўзбекистонда яратилган шароитлар, курашнинг асосий қондалари, спортнинг аҳамияти, халқаро майдондаги ўрни ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: кураш, ватанга мухаббат, спорт, жисмонан соғлом авлодни тарбиялаш, оммавий спорт, тарбия, халқаро ҳаваскорлар кураш федерацияси.

ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ В ДУХЕ ЛЮБВИ К РОДИНЕ ЧЕРЕЗ СПОРТИВНУЮ БОРЬБУ

Аннотация

В данной статье говорится об особенностях воспитания школьников в духе патриотизма через занятия борьбой. В статье также содержится информация об истории борьбы, условиях, созданных в зарубежных странах и Узбекистане, основных правилах борьбы, значении вида спорта, его месте на международной арене.

Ключевые слова: борьба, патриотизм, спорт, воспитание физически здорового поколения, массовый спорт, образование, международная федерация любительской борьбы.

PECULIARITIES OF EDUCATION OF STUDENTS IN THE SPIRIT OF LOVE FOR THE HOMELAND THROUGH SPORTS WRESTLING

Abstract

This article talks about the specific features of educating students in the spirit of patriotism through the sport of wrestling. The article also contains information about the history of wrestling, the conditions created in foreign countries and Uzbekistan, the main rules of wrestling, the importance of the sport and its place in the international arena.

Key words: wrestling, patriotism, sports, raising a physically healthy generation, mass sports, education, international amateur wrestling federation.

Кириш. Ватан равнақи ғоясини шакллантириш шахс, жамият маънавиятини юксак даражага кўтариш билан боғлиқ бўлиб, унинг аҳамияти ниҳоятда муҳимдир. Ватан равнақи ғоясини ўзида мужассам этган шахс жамиятнинг, ўз касб - қадриятларининг маънавий талабларига жавоб беради, уни мустаҳкамлайди. Талабаларда ватанга мухаббат ғоясини шакллантиришнинг мақсади фақатгина жамиятимизнинг истиқлоли ва истиқболлини мустаҳкамлаш билан чегараланиб қолмай, балки миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида касб маданиятини ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшади. Талабаларда ватан равнақи ғоясини шакллантириш орқали касбий қадриятларни ривожлантиришда янги усуллар, воситалар, шаклларни амалга ошириш, уларни бошқариш ва назорат қилиш муҳимдир.

Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш барчамиз учун ўз долзарблиги ва аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган масаладир. Шунинг унутмаслигимиз керакки, келажагимиз пойдевори билим даргоҳларида яратилади, бошқача айтганда, халқимизнинг эртанги куни қандай бўлиши фарзандларимизнинг бутун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ.

Ватан ва миллат равнақи учун фидойи ёшларни тарбиялаш, ишчан, ақлли, иродали, иймони бут, ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганишга интилувчи, юрагида ватан туйғуси кучли бўлган ёш кадрларни етиштириш, уларда ватанпарварлик ҳиссини таркиб топтириш, ҳозирги ёшларда ва келгуси авлодда ўз давлати, халқининг тарихини шакл-шубҳасиз билиши билан бир қаторда, жаҳон тарихи ва маданияти

ютуқларини чуқур ўрганиш зарурлигини тушуниш ва англаш ҳиссини тарбиялаш муҳим аҳамият касб этибгина қолмасдан, билим, кўникмаларини ҳаётга татбиқ эта оладиган маҳоратли касб эгаларининг ҳам камол топишига туртки бўлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Билим қанчалик мустаҳкам бўлса, талаба дунёқараши, интеллектуал салоҳияти шунчалик ривожланади ва камол топади. Ҳозирги кунда талаба-ёшларнинг ўзлари танлаган касблари учун зарур бўлган ахборот, информацион саводхонлик даражаси таълим самардорлигини оширишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Ўзлуксиз таълим тизимининг олий бўғини бўлган олий таълим тизими олдида қўйилган давлат талабларига мувофиқ, мазкур таълим муассасалари таълим-тарбия жараёнининг самардорлигини ошириш, илм-фаннинг сўнгги ютуқларини амалиётга жорий этиш орқали ижодкор, ижтимоий фаол, юксак маънавиятли, касб-хунарли, она Ватанга садоқатли, миллий ва умуминсоний қадриятларни ардоқлайдиган, ижодий ва мустақил фикр юрита оладиган, давлат, жамият ва оила олдида ўз бурчи ва жавобгарлигини ҳис этадиган баркамол шахсни камолга етказиш, бир сўз билан айтганда «янги авлод кадрлари»нинг онги ва қалбига миллий истиқлол ғоясини сингдириш каби муҳим вазифаларни амалга ошириш назарда тутилади.

Ватанпарварлик – қадимий тушунча бўлиб, унинг асоси юнон тилидан («pater») олинган, яъни ватан сўзидан олинган. Ватанпарварлик деганда, Ватанга мухаббат, унинг ўтмиши ва ҳозирги куни учун ғурурланиш

мазмунидаги маънавий ва сиёсий тамойил, ижтимоий ҳиссиёт тушунилади. Ёшларда ватанпарварлик ҳисси авваламбор оиладан, мактабгача таълим ёшидан сингдирила бошланади. Кейинчалик умумий ўрта таълим муассасаларида, шакллантирилиб, бу жараён олий таълим муассасаларида ривожлантирилади. Умумий ўрта таълим муассасаларида асосан Ватанни табиий ва маънавий муҳит сифатида акс эттирувчи кадрятлар интериоризацияси, яъни ватанпарварликнинг ҳиссий компонентлари ташкил топади.

Ватанпарварлик — кишиларнинг она юртига, ўз ошёнига муҳаббати ва садоқатини ифодаладиган тушунча. Ватанпарварлик барча кишилар, халқ, миллатлар учун умумий бўлган, асрлар давомида сайқалланиб келган умуминсоний туйғу, маънавий кадрятлардан бири. Тарихий жиҳатдан Ватанпарварлик кишиларнинг ўз ватанлари тақдири билан боғлиқ ижтимоий ривожланиш, халқларнинг ўзлари яшаётган ҳудуднинг дахлсизлиги ва мустақиллиги йўлидаги кураши жараёнида тақомиллашиб келган ҳис-туйғулар жамланмаси ҳамдир. Бу ватаннинг ўтмиши ва ҳозир билан фахрланишда, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда намоён бўлади. Ватанни севиш иймондандир деб ҳам бежизга айтишмаган.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг жорий йил 15 февралдаги Маданият ва спорт соҳасида бошқарув тизимини янада тақомиллаштириш чора тadbирлари тўғрисидаги фармони мамлакатимиз спорти ривожига янги даврни бошлаб берди. Фармонга биноан, Ўзбекистон Республикаси Жисмоний тарбия ва спорт давлат қўмитаси ташкил қилинди. Аҳоли кенг қатламини спорт билан шуғулланишга жалб этиш, жисмонан соғлом авлодни тарбиялаш, спорт индустрияси ва инфратузилмасини ривожлантириш, шаҳар ва туманларда оммавий спорт тadbирлари ва мусобақалар ўтказиш, Миллий олимпия қўмитаси, спорт турлари бўйича федерациялар ва ассоциациялар билан биргаликда истедодли спортчиларни танлаш, тайёрлаш ва маҳоратини ошириш, кадрлар тайёрлаш, соҳага замонавий технологияларни жорий этиш ва халқаро алоқаларни кенгайтириш унинг асосий вазифалари этиб белгиланди [1].

Кураш - спорт тури, белгиланган қоидага мувофиқ икки спортчининг яккама-якка олишуви. Курашиш санъати кўп халқларда қадим замонлардан буён маълум. Кураш айниқса Юнонистонда кенг тарқалиб, қадимги олимпиада мусобақаларидан доимий ўрин олиб келган. Миллий Курашнинг хилма-хил кўринишлари Греция, Италия, Япония, Туркия, Эрон, Афғонистон, Россия, Ўзбекистон, Грузия, Арманистон, Озарбайжон, Қозғистон ва бошқа мамлакатларда мавжуд [3].

Замонавий спорт курашининг асосий қоидалари 18-аср охири 19-аср бошларида Европанинг бир неча мамлакатларида ишлаб чиқилди. 1912 йил Халқаро ҳаваскорлар кураш федератсияси тузилди (ҳозир унга 144 мамлакат, Ўзбекистон 1993 йилдан аъзо). Халқаро майдонда спорт Курашининг юнонрум кураши, эркин кураш, дзюдо, самбо ва бошқа турлари кенг тарқалган.

Кейинги йилларда ўзбек Кураши ҳам алоҳида Кураш тури сифатида дунё миқёсида тан олина бошланди. Кураш инсонни кучли, эңчил, чидамли ва иродали қилиб тарбиялаш воситаларидан бири ҳисобланади. Шифокорлар назорати остида 12 ёшдан Кураш билан шуғулланишга рухсат этилади. Кураш азалдан ўзбек турмуш тарзининг узвий қисми бўлганлигини археологик топилмалар, тарихий қўлёзмалар тасдиқлайди. Қадимги Бактрия (Ўзбекистон жанубий) ҳудудидан топилган жез даврга оид цилиндрсимон сопол идишда икки полвон ва улардан бири иккинчисини чалаётгани тасвирланган. Шу даврга мансуб бошқа археологик топилмада эса полвонларнинг Кураш усулларини намойиш қилаётгани

акс эттирилган. Бу ноёб топилмалар милoddan 1,5 минг йил илгари ҳам Кураш аждодларимиз турмуш тарзининг бир қисми бўлганидан далолат беради. Юнон ёзувчиси Клавдий элиан (2-3-аср) ва бошқа тарихий шахсларнинг ёзишича, шу ҳудудда умр кечирган сак қабиласи қизлари ўзларига куёвни йигитлар билан курашиб танлаганлар. Кейинчалик қизлар куёвни шарт қўйиш йўли билан аниқлашган ва бу шартда Кураш мусобақаси бўлган [1]. Бунга ўзбек халқ қаҳрамонлик достони - «Алпомиш»даги Барчин шартларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарида ёзган: «Курашнинг турлари ҳам бор Улардан бири икки курашувчининг бири ўз рақибининг белбоғидан ушлаб ўзига тортади, шу билан бирга ўз рақибидан қутулишнинг чорасини қилади...». Бу таъриф замонавий Кураш қоидаларига яқиндир. Шунингдек, Махмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк», Алишер Навоийнинг «Ҳамса», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувват-номаи султоний», Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида Кураш ҳақида қимматли маълумотлар бор. 9-16-асрларда Кураш халқ ўртасида кенг оммалашган. Шу даврда Паҳлавон Махмуд, Содик полвон қабила Кураш доврўғини оширишган [5]. Ўзбек халқ якка курашининг белбоғли кураш деб номланган тури ҳам бор. Унга ҳам тааллуқли қўплаб археологик топилмалар ва тарихий қўлёзмалар мавжуд. Бундан 5 минг йил илгари даврга мансуб қадимги Месопотамия ҳудудидан топилган ҳайкалчада белбоғли кураш усулида мусобақалашаётган полвонлар тасвирланган. Хитойнинг қадимги «Тан-шу» қўлёзмасида Фарғона водийсида тўйлар, сайллар Кураш мусобақаларисиз ўтмаслиги ёзилган. Аҳмад Полвон, Хўжа полвон ва шу қаби Курашнинг ана шу турида шуҳрат қозонишган (19-аср охири - 20-аср боши).

Чоризм истилоси ва шўролар даврида ўзбек миллий Курашини халқ турмуш тарзидан сунъий равишда сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинди. 20-асрнинг 90-йиллари охирига келиб бу уринишларга барҳам берилди. 1991 йилда курашчилар сулоласи вакили, бир неча Кураш турлари бўйича халқаро миқёсда спорт устаси Комил Юсупов ўзбекча Курашнинг халқаро андозаларга мосланган қўйидаги қоидаларини ишлаб чиқди: Кураш тушувчилар 14x14 м дан 16x16 м гача бўлган, четроқ қисми қизил рангли «хавфли чизиқ» билан белгиланган кўк-яшил тусли Кураш гиламида тик турган ҳолатда беллашадилар. Ғолиб ишлатилган усуллар ва майдондаги ҳаттиҳаракатларига қўйиладиган баҳоларга қараб аниқланади.

Курашда бўғиш, рақибга оғриқ берувчи усуллар қўллашга рухсат этилмайди, курашувчиларнинг бири кўк, иккинчиси яшил рангли яктак (аёллар яктак ичидан оқ рангли футболка) кияди, белга эни 4-5 см ли тасма (белбоғ) боғланади, эркаклар 60, 66, 73, 81, 90, 100 кг ва 100 кг дан зиёд, аёллар 48, 52, 57, 63, 70, 78, ва 78 кг дан зиёд вазн тоифаларида курашадилар (болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, ёши улуғлар ва қизлар мусобақаларида ҳам ёш хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда вазн тоифалари белгиланади). Халқаро кураш ассотсиатсияси (ИКА)нинг 2003 йил Тошкентда ўтган конгресси ҳар бир учрашувнинг қизғин бўлишини таъминлаш мақсадида расмий мусобақаларда беллашув вақтини 3 минут қилиб белгилади. Ишлатилган усулларга бажарилишига мос равишда «чала», «ёнбош», «ҳалол» баҳолари, қоидага зид ҳаракатларга эса «танбех», «дакки», «ғирром» жазолари берилди. Курашувчи «ҳалол» баҳосини олса (ёки рақиб «ғирром» билан жазоланса) бу унинг ғалабасини билдиради. Икки бор «ёнбош» баҳосини олиш (ёки рақибининг икки бор «дакки» дея жазоланиши) ҳам ғалабани англатади. «Чала» баҳолари ҳисобга олиб

борилиб, баҳо олган курашчига ғалаба берилади, курашчиларнинг баҳо ва жазолари сони тенг ҳолатда баҳо устунликка эга бўлади, жазолар сони тенг бўлса охириги жазо олган мағлуб ҳисобланади, агар барчаси тенг (ёки баҳо ва жазо олинмаган) бўлса, ғолиб ҳакамларнинг кўпчилики овозига кўра эълон қилинади. 1992 йилда Ўзбекистонда кураш федератсияси, 2001 йилда Ўзбекистонда белбоғли кураш федератсияси тузилди. 1998 йил сентябрда Тошкентда 28 давлат (АҚШ, Боливия, Буюк Британия, Голландия, Россия, Ўзбекистон, Япония ва ҳ.к.) вакиллари Халқаро кураш ассоциатсияси (ИКА) муассислари бўлиши ва шу муносабат билан бу ерда ўзбекча Кураш бўйича йирик халқаро мусобақа ўтказилди [9].

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Халқаро кураш ассоциатсиясини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармони (1999 йил 1 феврал) ўзбек миллий Курашнинг янада ривожланишига туртки бўлди. Ўша йили Тошкентда ўзбекча Кураш бўйича биринчи жаҳон чемпионати, Россиянинг Брянск шаҳрида аёллар ўртасида халқаро мусобақа бўлиб ўтди. ИКА қошида Халқаро Кураш академияси, Бутун жаҳон Курашни ривожлантириш жамғармаси тузилди, ассоциатсия муассислигида «Кураш» журнали таъсис қилинди. Адабий-бадий, ижтимоий-публицистик, ахборот-реклама йўналишидаги бу журнал Тошкентда 1999 йил октябр ойдан буён нашр этилади. 2000 йил Ўзбекистонда Кураш ойлиги ўтказилди. Бу ойлик давомида 2 миллионга яқин киши Кураш гиламига чиқди. Буюк Британияда ИКА фахрий президенти Ислоҳ Каримов номидаги анъанавий халқаро мусобақага асос солинди. 2001 йилдан Халқаро Кураш интитут (Тошкентда) фаолият кўрсата бошлади. ИКА га 66 та миллий федератсия аъзо бўлиб кирди (2003). Европа, Осиё, Панамерика ва Океания Кураш конфедерациялари тузилди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги пайтда ўзбекча Кураш билан хорижий мамлакатларда 600 мингдан зиёд киши шуғулланади. Курашнинг бу тури бўйича жаҳон, қита ва мамлакатлар чемпионатлари ҳамда биринчиликлари, Ўзбекистонда ат-Термизий, Пахлавон Маҳмуд хотирасига бағишланган ва бошқа кўплаб халқаро мусобақалар мунтазам ўтказилади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда 22 та олимпиада ўринбосарлари мактаби, 37 та болалар-ўсмирлар спорт мактаби ва 206 та Кураш мактабида спортнинг бу тури бўйича ўқувчиларга таҳсил берилади. Олий ўқув юрғларида 100 дан ортиқ Кураш тўғрақлари фаолият кўрсатади. Курашчилар билан 851 нафар мураббий шуғулланади (2003). Осиё олимпия кенгаши 2003 йилда Курашнинг бу турини Осиё ўйинлари дастурига киритди. Кураш бўйича ўтказилган жаҳон чемпионатларида Баҳром Аназов, Исоҳ Аҳмедов, Махтумқули Маҳмудов, Камол Муродов, Тоштемир Муҳаммадиев, Ақобир Қурбонов (Ўзбекистон), Кубашхоним элқур, Селим Тотар ўғли (Туркия), Александр Катсураги, Карлос Хонорато (Бразилия), Павел Мелананетс (Польша), Хироёши Кашимото (Япония) ва бошқалар ғолиб чиқдилар ва совриндор бўлдилар [3]. Курашнинг Осиё ўйинлари дастурига киритилгани расман эълон қилинди Кураш XVIII Осиё ўйинлари дастурига расман киритилди. Бу ҳақда Осиё Олимпия кенгаши Бош ассамблеясида эълон қилинди. Курашнинг 2018 йили Индонезияда бўлиб ўтган XVIII Осиё ўйинлари дастурига киритилгани расман эълон қилинди, деб хабар қилди ЎЗА. Бу ҳақда Туркменистоннинг Ашхобод шаҳрида бўлиб ўтган Ёпиқ иншоотда жанг санъатлари бўйича ўтказилган Осиё ўйинлари доирасида кураш расман Осиё Олимпия кенгаши Бош ассамблеясида эълон қилинди. Мустақилликнинг илк йилларида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Исоҳ Каримов соврини учун

Шахрисабзда Амир Темур, Термиз шаҳрида Ҳаким ат-Термизий хотирасига бағишлаб халқаро турнирлар ташкил этилди. 1992–1998 йилларда Жанубий Корея, Канада, Япония, Ҳиндистон, Америка, Россия каби мамлакатларда бўлиб ўтган йирик спорт анжуманларида ўзбек кураши кенг намоён қилинди. Жаҳон ҳамжамияти 1998 йил 6 сентябр куни ўзбек курашини халқаро спорт тури сифатида расман эътироф этди. Осиё, Европа ва Американинг 28 давлати вакиллари иштирокида ўтказилган таъсис конгрессида кураш халқаро ассоциатсиясига асос солинди [8,10]. «Осиё олимпия кенгаши томонидан ҳар тўрт йилда ташкил этиладиган ва қитъа олимпиадаси сифатида эътироф этилган ёзги Осиё ўйинлари нуфузи ва аҳамияти жиҳатидан Олимпия ўйинларидан кейинги муҳим мусобақадир. Унда қитъамизнинг деярли барча мамлакатларидан минглаб спортчилар иштирок этади. Шу боис мазкур ўйинлар дастуридан жаҳон миқёсида ўз ўрнига эга, барча қитъаларда ривожланиб бораётган спорт турлари жой олади, — деди кураш халқаро ассоциатсияси матбуот қотиби Жамшид Намозов. — Курашнинг XVIII ёзги Осиё ўйинлари дастурига расман киритилиши бу йўналишда залворли қадам қўйилганидан, унинг халқаро спорт ҳамжамияти томонидан кенг эътироф этилаётганидан далолатдир» [3]. XVIII ёзги Осиё ўйинларида кураш мусобақалари саккизта вазн тоифасида бўлиб ўтди. унга кўра Эркаклар 66, 73, 81, 90 килограммгача, 90 ва ундан ортиқ, хотин-қизлар эса 52, 63, 78 килограммгача вазн тоифасида ғолиблик учун беллашдилар. Улар буров, қайирма, қайтарма, чала-қайтарма, ёнбош, илиш, тўсиш, айлантириш (тегирмон), улоқтириш, чап тиззага миндириб ташлаш (бетга ташлаш), босма, чайқатиш (силташ), қифлаш, қўшала-ёнбош, тўғанок, чалиш атамалари ва бошқа бир қанча амаллар азалдан қўлланган. Ана шу номлар узок, йиллик изланишлар натижасида тикланган бел олиш кураши амалларининг бир қисмидир. Аммо улар қачон ва қайси даврдан шундай номлангани малум эмас. Албатта, бу номлар туркий сўзлар бўлгани боис ҳозиргача бир қанча туркий миллатларда, айниқса, уларнинг энг кўпи Марказий Осиё давлатларида сақланиб қолган.

Ўзбекларда кураш илми китоби бўлганини қуйидаги манбадан билса ҳам бўлади: “1937 йил “Гулистон” журналида “Кураш ҳадиси” — кураш илми ҳақида бир парча элон қилинган. Ўша даврда журнал лотин имлосида босилган бўлиб, унда шундай дейилади: “Кураш ҳадисини пухта билган фарғоналик Хожимат полвоннинг айтишича, бел олиш курашида қўлоёқ билан бел кучигина иш беради, полвонлар кучни учга бўлиб қарайдилар: — суяк кучи энг асосий куч ҳисобланиб, чандир ва пайларнинг пишиқлигига боғлиқ. 20-25 ёшли полвонларда бу куч яхши натижа беради. Суяк кучи семиришни кўтармайди, полвонлар семирса, курашдан қолади. — мускул кучи бўлиб, суяк кучи ҳам шу мускул кучидан айри нарсасиз, лекин полвонлар бунга яхши фарқлайди. Гўшт кучи 25-50 ёшли одамлар орасида ривожланиб, полвон узок йил кураш тушолмайди. Лекин кўп машқ қилиб, курашиб ўзини пишитганлар умрининг охиригача полвонлик қилади. Аксар машхур полвонлар шу гуруҳдан чиқади, дейишади. — белбоғ кучи 18-20 ёш орасида бўлиб, бу полвонлар тез сўниб қолади [1].

Хулоса ва тақлифлар. Шунга қарамай лозимки кураш бизнинг ота боболаримиздан бизга мерос бўлиб келмоқда ва юртимизда кураш спортига эътибор ва қизиқиш кундан кун ошиб бу ўз натижасини бериб ўзбек спортчилари халқаро майдонларда юртимиз байроғини юқорига кўтарилишига ўз хиссаларини қўшиб келмоқдалар юртимизда кураш заллари ва мактаблари салмоғи бир мунча ошгани бунинг яқол исботи сифатида қўринади.

Кураш спорт тури орқали талабаларни ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашнинг қуйидаги омилларни муҳим деб ҳисоблаймиз:

- давлатнинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш, тадбиркорликни ривожлантириш, иқтисодий фаолият эркинлиги, иқтисодиётни илғор технологиялар асосида модернизациялаш орқали касбий билимларни мунтазам ошириб бориш;

- халқнинг маънавий бойлиги, унинг интеллектуал салоҳияти ва профессионализмини ошириш орқали касб маҳоратини сайқаллаш;

- халқнинг бунёдкорлик қобилиятларидан ҳар томонлама ва тўла-тўқис фойдаланиш орқали ўз касбига бўлган меҳр-муҳаббатни ошириш;

- маънавий бой, интеллектуал ва юксак маданият-ли, ахлоқан ҳамда жисмонан соғлом ёшларни тарбиялаш баробарида етук салоҳиятли касб маданиятига эга бўлган шахсларни етиштириш. Бугунги кунда таълим сифат самарадорлигини ошириш энг долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 15, 2017 No. PF-4956 1. AA Dilloevich, Prospects for the development of national wrestling in Uzbekistan
2. "On measures to further develop physical culture and sports" of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. May 27, 1999.
3. Imamov MP "Formation of professional culture of students in professional colleges" // Journal of school and life 2012-№2 B page 26
4. Abdurasulova G.B., Nuritdinova Sh.N., Tajibaev S.S. Theory and methodology of Taekwondo. Textbook. Tashkent - 2015.
5. Computer program "Determination of special physical training of highly qualified boxers (CPUDERG-4)" created by Khalmuhamedov R.D., S.S.Tajibaev Programs for electronic machines of the Republic of Uzbekistan.
6. Marchenko V.M. Methodology for improving the technique of weightlifters: the teaching method: theme "Basic means of training and methods of their application": V.V. Marchenko, V.N. Rogozyan, D.V. Popov. Krasnodar, 2002; 117.
7. Matkarimov R.M. Weightlifting: Textbook for institutes of physical culture. Tashkent, 2005; 384.
8. Oleshko V.G. Features of time and angular characteristics of equipment of weightlifters of different qualifications: Weightlifting. Moscow, 1982;
9. Chernyak AV. Criteria of technical readiness: Methodology for training a weightlifter. Moscow, 1978; 23-26.
10. Аминов Б., Расулов Т. Ватан юракдаги жавоҳир. – Т.: «Ўқитувчи», 2001.

УДК: 3701342

Бекзод БОЙМАТОВ,
Тошкент шаҳар 59-sonli ИДҶМ География фани ўқитувчиси
E-mail: boymatovbekzod12@gmail.com

ТДПУ доценти, н.ф.ф.д. (PhD) Д.Н.Абдуллаева тақризи остида

TECHNOLOGIES FOR IMPROVING MEDIA COMPETENCE OF STUDENTS IN UNIVERSAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

Developing the scientific outlook of students in educational processes in the world, creating mechanisms for the integrated teaching of subjects in the public education system, determining the pedagogical and didactic foundations and implementing them in practice, creating a scientifically based system of design, implementation and improvement based on the media technological approach and modern methods, improving media knowledge based on an integrative approach a lot of scientific research is being conducted on the development of media competence. These researches expand the possibilities of using pedagogical and information and communication technologies in educational processes based on an integrative approach, and forming media-technological knowledge in students.

Key words: Educational system, information technologies, modern education, media education, media technologies, media competence, pedagogical technologies, innovative technologies, teaching based on media technologies.

ТЕХНОЛОГИИ ПОВЫШЕНИЯ МЕДИАКОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

Развитие научного мировоззрения обучающихся в образовательных процессах в мире, создание механизмов интегрированного преподавания предметов в системе народного образования, определение педагогических и дидактических основ и реализация их на практике, создание научно обоснованной системы проектирования, внедрения и совершенствования на основе медиатехнологического подхода и современных методов, совершенствования медиазнаний на основе интегративного подхода проводится множество научных исследований по развитию медиакомпетентности. Эти исследования расширяют возможности использования педагогических и информационно-коммуникационных технологий в образовательных процессах на основе интегративного подхода, формирования у студентов медиатехнологических знаний.

Ключевые слова: Образовательная система, информационные технологии, современное образование, медиаобразование, медиатехнологии, медиакомпетентность, педагогические технологии, инновационные технологии, обучение на основе медиатехнологий.

УМУМТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МЕДИАКОМПЕТЕНТЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Аннотация

Дунёда таълим жараёнларида ўқувчиларнинг илмий дунёқарабини ривожлантириш, халқ таълими тизимида фанларни интеграциялаб ўқитиш механизмларини яратиш, педагогик ва дидактик асосларини аниқлаш ҳамда амалиётга татбиқ этиш, медиатехнологик ёндашув ва замонавий усуллар асосида лойиҳалаш, амалга ошириш ва такомиллаштиришнинг илмий асосланган тизимини яратиш, медиабилимларни интегратив ёндашув асосида такомиллаштириш орқали медиакомпетентликни ривожлантириш борасида кўпгина илмий изланишлар олиб борилмоқда. Ушбу изланишлар таълим жараёнларида педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларидан интегратив ёндашув асосида фойдаланиш, ўқувчиларда медиатехнологик билимларни шакллантириш имкониятларини кенгайтирмоқда.

Калит сўзлар: Таълим тизими, ахборот технологиялари, замонавий таълим, медиатаълим, медиатехнологиялар, медиакомпетентлик, педагогик технологиялар, инновацион технологиялар, медиатехнологиялар асосида ўқитиш.

Кириш. Бугунги кунда мамлакатимизнинг янада тараққий этиши, жаҳоннинг етакчи ривожланган давлатлари қаторидан ўрин олиши кўп жиҳатдан ўсиб келаётган ёш-авлодларга боғлиқ. Шундай экан, таълим тизимида фаолият олиб бораётган ҳар бир педагог бугунги кун ёшларига таълим ва тарбия беришдек масъулиятли вазифасини сидқидилдан бажариши, таълим жараёнларини замонавий медиатехнологиялар асосида сифатли ва самарали ташкил этиши устуворлик касб этмоқда. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 22 декабрда Олий Мажлисга қилган мурожаатномасида “Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгиланишига қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта, чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги

фикр, янги ғояга ва инновацияга таянган давлат ютади. Инновация, бу- келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак” [1] - деб таъкидлаган эдилар.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти-нинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли [2], 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сонли [3], 2022-йил 28-январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармон [4]ларида таълим жараёнларини замон

таблаларига мос ташкил этиш борасида асосий вазифалар белгилаб берилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Кўплаб адабиётларда медиа тушунчасига бир қанча таърифлар берилган. Жумладан, "Медиа - оммавий ахборот воситалари, ҳам кенг, ҳам махсус аудиторияга мўлжалланган кўнгилочар таклифларни тавсия этувчи, янгилик, ахборот ва реклама ахборотини тарқатишга йўналтирилган кўп сонли ҳамда серкирра функцияларни амалга оширувчи коммуникация каналларидир" [5].

Я.Маматова, С.Сулаймановалар замонавий медиа-ларнинг асосий жиҳатлари сирасига креативлик (яратувчанлик, ижодкорлик) ва инновацияларни киритадилар [6]. Рус олими А.В.Шариков медиатаълим тушунчасига тўхталиб, "Бугунги кунда медиатаълим бўйича ундан ортик концепциялар яратилган бўлса-да, унинг турли йўналишдаги педагогик тажриба тўпланмасини яхлит ҳолга келтирувчи ягона назарияси мавжуд эмас"- деб таъкилайди [7]. Инглиз олими А.Доррининг фикрича, медиатаълим медиани ўрганиш орқали медиасаводхонликни оширишга хизмат қилади [8]. Ушбу таърифга ўхшаш фикрни ЮНЕСКО ташкилоти томонидан келтирилган таърифда ҳам кўриш мумкин, унда "Медиатаълим замонавий оммавий ахборот воситалари бўйича билимнинг назария ва амалиётини ўрганишидир"- тарзида талқин қилинади [9]. Россиянинг "Педагогик комусий лугат"да келтирилишича, "Медиатаълим мактаб ўқувчиларига оммавий коммуникацияни ўргатувчи педагогиканинг бир йўналиши"- деб таърифланган [10].

Медиатеологияларни такомиллаштириш босқичи бевосита медиатаълим билан боғлиқдир. Республикамизда А.Саидакбаров, Н.И.Тайлаков, Ш.Н.Тайлакова, Д.Э.Тоштемиров, С.К.Турсунов, О.Х.Тўрақулов, Ж.Г.Йўлдошев каби олимлар компьютерлаштирилган ўқув жараёни, замонавий педагогик таълимда ахборот технологияларини жорий этишга доир тадқиқот ишларини амалга оширганлар.

Таълим соҳасига "медиатеологиялар асосида ўқитиш" тушунчасини олиб кириш зарурати масалаларини А.А.Журиннинг илмий ишларида кўришимиз мумкин [11]. Олимнинг фикрича, медиатеологиялар таълимнинг таянч тушунчасини аниқлаб олишда яққол кўзга ташланади. Муаллифнинг фикрича, медиатеологиялар таълимнинг ОАВ ларини маданият ва ахборот дунёсини тушунишдаги билимни берувчи ва медиаахборотлар билан самарали ишлаш кўникмасини такомиллаштирувчи қисмидир. Ж.Гонне медиатеологияларни таҳлил қилар экан бутунлай янгилик фикрларни олға сурди. Унинг фикрича, таълим жараёнига ахборот воситаларини самарали жорий этишда таълим муассасалари педагогларига ёрдам берувчи медиатеологиялар марказини ташкил этиб, унда ўқитувчи ўз илмий-методик таъминотини такомиллаштиришда 5 турдаги методик тавсияни бирлаштирган, яъни турли ахборот манбаларини таққослаш, тинглай олиш, фикрлар хилма-хиллиги ва уларнинг нисбийлиги турли медиаахборотлардан фойдалана олиш маҳоратини ўз ичига олса, бошқа томондан эса фаннинг турли соҳаларни ташкил этиш тамойиллари ҳақидаги таълим мазмунини аниқлаш маҳорати ҳамда турли ҳодисалардаги ўхшашликларни аниқлаш, таххислаш каби билимлар назарда тутилади [12].

Тадқиқот методологияси. Медиатеологиялар асосида медиатаълим вужудга келган бўлиб, рус олими А.Журин медиатаълимни уч турга ажратади:

1. Оммавий ахборот воситаларининг болалар ва ўсмирларга таъсирини ўргатувчи ва назарий масалаларини ишлаб чиқувчи, таълим олувчиларни ОАВ дунёси билан учрашувга тайёрловчи педагогик фан;

2. Болалар ва ўсмирларни оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш, медианинг дунёдаги ролини тушунишга тайёрловчи ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги амалий фаолияти;

3. Таълимнинг ОАВларини маданият ва дунёни тушунишдаги роли ҳақида билим берувчи, медиа ахборотлар билан самарали ишлаш кўникмасини шакллантирувчи қисми.

Медиатеологиялар ўз хусусиятига кўра қуйидагича таснифланади:

аудиовизуал технологиялар (магнитофон, кино, телевизор, видео ускуналар);

мультимедиа технологиялари (компьютер, видеокуз, проектор, динамиклар, мультимедиа технологиялари);

гиперматнли технологиялар (интернет сайтлари, электрон дарсликлар, электрон кутубхоналардаги кўрсаткичи ва изоҳли лугатлар, энциклопедиялар);

холографик технологиялар (волуметрик ва чуқур акс эттирувчи, қайта тикланадиган - келажак технологиялари).

Медиатеологияларнинг бу гуруҳи мураккаб усулда кўпгина бошқа технологиялар гуруҳларига кириб боради. Юқори аниқликдаги бу гуруҳнинг асосий қисми медиатеологиялар интеграциялашган мураккаб технологик тузилмаларни ташкил этади.

Умумтаълим муассасаларида ўқувчиларнинг медиакомпетентлигини ривожлантиришда медиатеологиялар асосида яратилган электрон таълим воситаларидан фойдаланиш орқали қуйидаги афзалликларга эришилади:

1. Электрон ахборот таълим ресурслари асосида ўқитиш ўқувчиларнинг фанларни ўзлаштиришларида ахборот саводхонликларни такомиллаштиришга шароит яратади.

2. Медиатеология ресурслари замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишни ўргатади, мустақил ҳолда билим эгаллаш эҳтиёжини кучайтиради.

3. Фанларни ўқитишнинг ижодий муҳити яратилади.

4. Медиатеологиялар асосида ўқувчилар сифатли ва замонавий ўқув материаллари билан таъминланади;

5. Фанлар бўйича илм-фан, техника ва технологияларнинг энг сўнги ютуқларидан хабардор бўлади.

Таҳлил ва натижалар. Замонавий медиатеологиялар ривожланиб бораётган бугунги кунда таълим тизимига, жумладан, география дарсларида олиб бориладиган амалий машғулотларни бажаришда медиатеологиялардан фойдаланиш уларнинг медиакомпетентлик даражасининг ошишига олиб келади. Амалий машғулотларни бажаришда интернетнинг имкониятларидан кенг фойдаланиш ўқувчиларнинг амалий машғулотларни бажариш жараёнида уларнинг фанга бўлган қизиқишини орттириш билан бир қаторда компьютер саводхонлигини, медиасаводхонлигини, медиакомпетентлигини оширади ҳамда медиамаданияти такомиллашади.

1982 йилда машҳур француз медиапедагоги Ж.Гонне (J.Gonnet) Франция таълим вазирлигига турли типдаги оммавий ахборот воситаларини ўқув жараёнига самарали жорий этишда ўқув муассасалари педагогларига ёрдам берувчи миллий медиатеологиялар таълим марказини ташкил этади, П.Вандевурд (P.Vandevoorde) билан "Медиатаълим марказ" нинг мақсадлари билан бирга медиатеологиялардан фойдаланишнинг медиатаълим методларини ишлаб чиқади. Булар қуйидагилар [13]:

1) турли ахборот манбаларини таққослаш методи орқали медиатаълимни такомиллаштириш;

2) тинглай олиш, фикрлар хилма-хиллиги ва уларнинг нисбийлигини тушуниш;

3) мазкур методик инновацияни таълим муассаларининг ўқув жараёнига жорий этиш;

4) медиа изоляциясидан мактабни чиқариш, реал ҳаёт билан муносабат ўрнатиш;

5) жамиятдаги босма ва аудиовизуал маданиятнинг устунлик ва қулайликларидан фойдаланиш.

Таълим амалиётида медиатеchnологиялардан фойдаланишга оид илмий тадқиқотлар, амалий ёндашувларнинг хорижий манбалари, тажрибаларини ўрганишлар натижалари шуни кўрсатдики, медиатеchnологиялар, асосан, миллий аҳамиятга молик фанлар, устувор тарзда маҳаллий тилларни ўрганиш жараёнида фойдаланилган. Шунингдек, Россияда медиатеchnологиялар таълим жараёни ҳозирги кунда қуйидаги йўналишларда ривожланмоқда:

1) таълим муассасаларини замонавий АКТ билан таъминлаш ва улардан таълим жараёни самарадорлигини оширувчи янги методик қурол сифатида фойдаланиш;

2) замонавий ахборот, телекоммуникация воситалари ва маълумотлар базасидан таълим жараёнини

ахборотлаштириш, қўллаб-қувватлаш, илмий, ўқув-методик ахборотлар билан таъминлашда фойдаланиш;

3) таълим жараёни ва мустақил таълимни реализация қилишнинг янги шакллларини кенг ривожлантириш, таълим жараёни миқёсини кенгайтириш, аҳолининг Дунё мамлакатлари таълим ресурсларига кириш имкониятини таъминлаш;

4) ўқувчиларни фақат информатика бўйича тайёрлаш эмас, постиндустриал ахборот шароитига тайёрлаш учун зарурий малакани шакллантириш.

Хулоса ва тақлифлар. Демак, медиатеchnологияларнинг ривожланган давлатлар таълим жараёнида интегратив татбиқ этилиши таълим жараёнининг самарали қафолатланган натижага эришишидир. Шу маънода республикаимизда ҳам умумтаълим муассасаларида фанларни ўқитиш методикасини такомиллаштиришда медиатеchnологиялар муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчиларнинг медиасаводхонлигини ривожлантириш орқали уларни замонавий, ҳар томонлама етук, ривожланган мамлакатлар ёшлари билан рақобатлаша оладиган даражага етказа оламиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга муроржаатномаси “Халқ сўзи”, №261 (6955) 2017 йил, 27 декабрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сонли Фармони.
4. 2022-йил 28-январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.
5. UNESCO (1999) Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization UNESCO. In Education for the Media and the Digital Age Vienna pp 273-274.
6. Маматова Я., Сулайманова С. Ўзбекистон медиатаълим тараққиёти йўлида. Ўқув қўлланма. -Т.: Extremum-press, 2015. 60-64-б.
7. Шариков А.В. Так что же такое медиаобразование? // Медиаобразование. 2005. № 2. - С. 77.
8. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М. БимБад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. - М.: Большая Рос. энцикл., 2002. -138 с.
9. UNESCO, 1984. Media education. Paris: UNESCO. P. 8.
10. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М. БимБад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. - М.: Большая Рос. энцикл., 2002. -138 с.
11. Журин А.А. Медиаобразование школьников на уроках химии. – М.: Изд-во Российской Академии образования, 2004. – 184 с.
12. Gonnet, J. (1997). Education et medias. Paris: Presses universitaires de France.
13. CLEMI (1996). L'Actualite' et les medias a l'ecole primaire, au college et au lycee. Paris: CLEMI, 120 p p. 12.

Низомиддин БОЗОРОВ,
Чирчиқ давлат педагогика университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: nnematovich7@gmail.com

педагогика фанлари доктори Ж.Э. Ўсаров тақризи асосида

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА УМУМИЙ ВА КАСБИЙ ТАЪЛИМНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ

Аннотация

Сўнгги йилларда таълим мазмуни ва шакллари интеграциялаш масаласига таълим жараёни яхлитлигини таъминлашга, унинг имкониятлари шахсий ривожланиш вазибаларини амалга оширишга, таълим мазмунининг асосий элементлари бўлган предметли, фаолиятли, ижодий ва шахсий тажрибага мувофиқ ўзлаштирилишини таъминлашнинг самарали усули сифатида қаралмоқда.

Калит сўзлар: интеграция, дидактика, амалиёт, назария, касбий таълим, таълим кластери, кўника.

ИНТЕГРАЦИЯ ОБЩЕГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Аннотация

В последние годы вопрос интеграции содержания и форм обучения рассматривается как эффективный способ обеспечения целостности образовательного процесса, обеспечения использования его возможностей в соответствии с предметным, творческим и личностным опытом.

Ключевые слова: интеграция, дидактика, практика, теория, профессиональное образование, образовательный кластер, навыки.

INTEGRATION OF GENERAL AND VOCATIONAL EDUCATION IN SECONDARY SCHOOLS

Annotation

In recent years, the issue of integrating the content and forms of education is considered as an effective way to ensure the integrity of the educational process, to ensure the use of its capabilities in accordance with subject, creative and personal experience.

Keywords: integration, didactics, practice, theory, professional education, education cluster, competention.

Кириш. Интеграция (лотинча integratio - тиклаш, тўлдириш) - бу таълим тизими элементларини ўзаро боғлаш жараёни бўлиб, бунда таълим субъектлари таълим элементлари ўртасидаги алоқаларни (муносабатларни) онгли ва мақсадли равишда ўзгартириб, таълим ташкилотининг ягона кунда таълим мазмунини такомиллаштириш, унга замонавий фан-таълим янгиликларини сингдириш ва таълим сифатида таъсир қилувчи омиллар, тамойиллар ва ёндашув шакллари интеграциялаш, таълим жараёни яхлитлигини таъминлашга, унинг имкониятлари шахсий ривожланиш вазибаларини амалга оширишга, педагогик таълим инновацион кластерини таъминловчи компонентларни ўзлаштирилишини таъминлаш масаласи моҳиятан устуворлик касб этмоқда.

Адабиётлар таҳлили ва методология: Бугунги кунда халқ таълими тизимида кластер ва таълимни интеграциялаш муаммоси бўйича олиб борилаётган илмий тадқиқотларда қуйидаги қарама-қаршиликлар мавжуд: 1) Умумтаълим мактабларида 90 йиллар бошларида жамоавий қадриятларидан воз кечилди, тарбиявий вазибалар сустлашди, йўналтириш, ривожланиш йўқолди, янгиликлар кўп жиҳатдан маълум бир ҳаракат услубининг ижтимоий меъёрлари сифатида педагогик мода сифатини олди (С.Л.Гильманов, А.Е.Марон); 2) бугунги кунда халқ таълими тизимида тизимли ассиметрия муаммоси мавжуд бўлиб, у умумтаълим мактабини методологик тасаввурлар асосида яхлит шакллантиришга қаратилган ёндашув-

ларнинг йўқлиги натижасида пайдо бўлган; кўп тадқиқотчилар томонидан педагогика фанини ривожлантиришнинг замонавий босқичида педагогик тизимларнинг табақалаштириш кўп парадигмали педагогика соҳаси сифатида тавсифланади (Н.А.Алексеев, В.П.Беспалько, Б.С.Гершунский, И.К.Журавлев, И.А.Колесникова, И.Я.Лернер, В.М.Махов, Н.М.Шахмаев ва бошқалар).

Таълимда интеграция муаммоларини ўрганган тадқиқотчилар (И.С.Антонов, И.Д.Зверев, И.А.Лошкарёва, В.Н.Максимова, Г.Ф.Федорев ва бошқалар) таълимни мазмуний интеграциясини илмий ва маданиятлараро ҳамкорлик жараёнининг объектив рефлексияси сифатида кўриб чиқадилар.

Интеграция атамаси меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, илмий тадқиқотлар, таълим соҳасидаги тавсиялар ва кўплаб педагогик ишларда қўлланилади, у педагогика назарияси ва амалиётида ҳар хил элементлар ва алоқаларни узвийлаштирган ҳолда кўриб чиқилади. Бир қатор олимлар, таълимда интеграциялаш хусусиятларининг пайдо бўлишини белгилловчи механизмларни, унинг самарадорлигини ошириш мақсадида таълим тизимининг оддий элементлари йиғиндисига киритмайдилар. Кўпинча, ўзаро таъсир бир босқичда ёки бир хил даражада эмас, балки алгоритмик кетма-кетликда ва бир неча босқичда содир бўлса анча мураккаблашади.

Яхлит тизимга ўтиш мавжуд компонентларнинг алоқаларини мустаҳкамлаш, аввал ажратилган компонентларнинг ўзаро таъсири, янги компонентлар ва уларнинг алоқаларини яратиш ёки мавжудларини қайта тартибга солиш орқали содир бўлади. Бундай ҳолда, нафақат кўшилиш, балки ўзаро нейтраллаш, олиб ташлаш ва ўзаро таъсирнинг бошқа шакллари юзага келади, бу эса умумий тизимнинг янги сифат хусусиятлари каби муносабатларга олиб келади.

Интеграция - бу ўзаро бириктириш, билимларни унификациялаш жараёни бўлиб, бўлиниш, ажратиш, табақалаштириш каби қарама-қарши жараёнларнинг бирлашиши орқали намоён бўлади; одамларнинг моддий-ишлаб чиқариш ва ижтимоий-сиёсий фаолияти турлари ва компонентларининг ўзаро кириб боришига мўлжалланган жараёндир, унинг фўндаментал асослари дунёнинг моддий бирлиги, умумий алоқалари, сифат жиҳатидан хилма-хил тузилмаларнинг бирлашиши билан аниқланади ва тавсифланади.

Интеграция-бу маълум бир ҳодиса ва жараёни яъни воқеликни англашнинг бир-бирини тўлдиришга асосланган шакллари ва дунёнинг шахсий-қўп ўлчовли тасвирини шакллантириш ва бу дунёда ўзини англаш учун педагогик шарт-шароит яратишга асосланган таълим жараёнини амалга ошириш тамойилидир. Бу таърифда таълимни мазмунан демократлаштириш, турли тумнлик, муқобиллик, ошқоралик, инсонпарварлик, табақалаштириш, таълим ривожланишида узлуксизлик интеграциянинг миллий мактабни янгилашнинг методологик тамойиллари ҳисобланади (Э. Днепров). Ушбу тамойилларнинг ўзаро таъсири таълим тизими фаолиятининг барча жабҳаларида намоён бўлади.

Интеграция таълим тизимининг очиклигини назарда тутди, фан, санъат, тарих, дин ва бошқа турли соҳаларда мутахассисларни ўқитиш жараёнини ўз ичига олади; муқобиллик ва хилма-хиллик шахс, оила ва тез ўзгарувчан жамиятнинг эҳтиёжларига мувофиқ таълимга янгича мазмун киритиш имконини беради. Таълим жараёнида интеграция таълимнинг ривожланишини таъминлайди, чунки у ўқувчи шахсининг (бошқа тоифадаги ўқувчиларнинг) турли соҳаларига йўналтирилади ва дунёни ҳар томонлама билиш, англаш имконини беради. Таълим мазмунига янги интеграцион мавзуларни жалб қилиш ёки аксинча, қизиқли таълим траекториясига эга курслар мазмунини умумлаштириш узлуксиз мақсадли таълим жараёнини амалга ошириш учун шароит яратади. Ҳатто янгиланаётган мактабда таълим сиёсати тамойилларининг ўзаро таъсири бизнинг фикримизча, интеграцияни замонавий таълим жараёнини қуришнинг методологик тамойили сифатида тан олиш имконияти тўғрисида ҳулоса чиқариш имконини беради.

Қўпчилик тадқиқотчилар интеграцияни дидактик тамойил сифатида қарайди. В.Н.Максимованинг тадқиқот ишида замонавий мактабнинг дидактик тамойили сифатида фанлараро интеграцион алоқаларнинг аҳамияти, унинг илмийлик, мувофиқликлик, ҳаётийлик, кўргазмалилик, индивидуаллик ва таълимни дифференциаллаштириш тамойиллари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик кўрсатиб берилган.

Дидактик тамойил сифатида интеграцияни фанлараро алоқа тамойилини сифат жиҳатидан янги босқичи сифатида қараш мумкин, лекин шу билан бирга, у таълим мазмунини умумлаштиришнинг юқори даражаси ва таълимнинг шакллари, воситалари ва методларини танлашга ўз ҳиссасини қўшади. Аммо, бизнингча, таълим жараёнида фанлараро интеграцион алоқаларни ва интеграцияни амалга ошириш тамойилининг мавжудлигини тан олиш зарур. Биз интеграциянинг ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқамиз, биринчи навбатда, ушбу тамойил умумтаълим соҳасига тааллуқли умумий тавсифга эга, хусусан таълим жараёнининг ўзи билан бир қаторда, таълим муассасаси ишининг барча соҳалари (бошқарув, ташкилий, методик, кадрлар, моддий техник ва бошқалар)га таъсир қилишини кўришимиз мумкин.

Интеграция методик ва дидактик тамойил сифатида шахсга таъсир этувчи таълим жараёнининг мақсади, мазмуни ва воситаларини қайта қуради, бунда шахснинг бошқа соҳаларига бевосита таъсир қилса ҳам, фанлараро интеграцион алоқаларни амалга ошириш

тамойили сифатида билиш соҳасидаги ўзгаришларга таъсир этади. Фанлараро интеграцион алоқаларни амалга ошириш тамойили, таърифга қўра, таълимнинг предмет тизими доирасида ишлайди, бунда интеграция методик тамойил сифатида нафақат таълим соҳасига қиради, балки ўқув режасини ишлаб чиқиш, кенгроқ айтганда, барча таълим муассасасининг иш режаси ва ҳатто турли даражадаги минтақавий тизимларнинг ривожланиши шартли ва усуллари сифатида ҳам қаралади.

Таълим жараёнида интеграция тамойили инсонни яхлит мураккаб ҳодиса, тана, руҳ ва қалб бирлиги, атроф оламнинг қўп қиррали ва эҳтимолли сифатини англаб, умуминсоний маданият асосларини эгаллаган, эркин фикрловчи, маънавий бой ижодкор шахс, моддий дунёда ўз ўрнини англашга интилувчан ва уни ташкил этиш тамойилларига мувофиқ ривожланишга интилувчан шахс сифатида тасаввур қилади. Шундай қилиб, замонавий мактаб (умумтаълим мактаблари, академик лицейлар, мактаб интернатлари, коллеж ва бошқалар)да таълим жараёнининг методик асоси сифатида интеграция тамойили таълим муассасасининг барча жабҳаларига сезиларли таъсир кўрсатади, бу эса ўқувчиларнинг ривожланиши учун зарурий педагогик шарт-шароитларни яратишга имкон беради. Бу шароит педагогик таълим инновацион кластери муҳитида яратилади ҳамда узлуксиз таълим босқичларида таълим самарадорлигини таъминловчи воситалардан бири ҳисобланади [3].

Мамлакатимиз таълим тизимида интеграция ғоясининг қисқача тавсифи шуни кўрсатадики, у турли даражаларда: қизиқли таълим траекториясига эга фан курслари доирасида амалга ошириладиган, юқори даражада умумлаштирилган фанлараро интеграцион алоқаларда, интеграциялашган дарслар ва курслар шаклларида намоён бўлади, янги фанлар, таълим муассасалари моделлари ва минтақавий таълим тизимларининг асоси бўлиб хизмат қилади. Бу интеграцияни замонавий таълим тизимини янгилаш, таълим кластерини методик тамойил сифатида кўриб чиқиш имконияти ҳақидаги фикрни тасдиқлайди.

Табиий-илмий фанларда интеграциянинг дидактик даражаси, интеграциянинг асосини белгилловчи (табиатнинг алоҳида объекти ёки ҳодисаси, назария, қонун, билиш усуллари, таянч табиий илмий ғоялар, дунёнинг табиий илмий манзараси ёки дунёни табиий-илмий билиш, мавжудлик асоси) таълим мазмунининг устунлигида намоён бўлади. Шундай қилиб, олиб борилган кузатувлар ва назарий таҳлиллар (И.Ю.Алексашина, Н.В.Груздева, И.Л.Колесникова, В.И.Максимова ва бошқалар) таълим тизимини ривожлантириш амалиёти интеграцияни педагогик воқелик сифатини ўзгартиришнинг энг самарали усулларида бири сифатида кўриб чиқиш имконини беради, бу эса ўқувчилар ва ўқитувчилар орасида шахснинг янги интеграл сифатларини эгаллаш имконини беради; яхлит, шахсий-аҳамиятли дунёқарашни эгаллик, дунёда ўз ўзини англаш; ўқувчиларнинг психологик ва физиологик хусусиятларини ва тез ўзгарувчан дунёда уларнинг жамиятга мослашувини ҳисобга олган ҳолда таълим мазмунини янгилаш имконини беради; шахсни ривожланишида дунёни англашнинг янги механизмларини жорий этиш; таълим жараёнида инновацион шакл ва методлардан фойдаланиш; жараёни оптимал ташкил этилишини таъминлаш имконини беради.

Л.В.Тарасов таълимда иккита асосий интеграция даражасини белгилайди: “бошқа соҳага кириб бориш” ва умумий методик тамойиллардан фойдаланиш даражаси. Аслида, биринчи ҳолда, фанлараро алоқани амалга ошириш ҳақида сўз юритилади. Умумий методик тамойилларга қуйидагилар қиради: эҳтимоллик қонунларининг таянччилик ва симметриклик тамойили; бунда

зарурий ва тасодифий диалектика ва симметрия ҳақида сўз боради. Шу сабабли, таълим мазмунининг ўзгариши: эҳтимолли ёндашувлар ва тушунчаларни киритиш; симметрия тамойилини сақлаш ғоясининг ифодаси, педагогик объектлар ва ҳодисалардаги умумийлиқни аниқлаш усули сифатида кўриб чиқишда рўй беради.

Натижалар. Бир қатор муаллифлар таълим соҳасидаги интеграция жараёнларини ўрганиб, назарий-методик ва назарий-амалий даражаларни ажратиб кўрсатадилар. Биринчи йўналиш (Г.И.Батурина, В.С.Безрукова, Б.Л.Вульфсон, В.И.Загвязинский, М.Махмутов, Ю.С.Тюнников, В.С.Чапаев) педагогика фани ва амалиётида фанлараро интеграциянинг универсал ва махсус педагогик функциялари мавжудлиги, педагогик интеграция, уни амалга ошириш механизми ва воситаларининг моҳияти билан тавсифланади. Интеграция ғояси предметлар, жараёнлар ва ҳодисаларнинг умумий алоқасининг намоён бўлиши, методологик ёндашув сифатида замонавий педагогика назарияси ва амалиётининг ривожланишини белгилаши, педагогик мақсад сифатида инсоннинг фанлараро билимларини таҳлили муаммоси сифатида изоҳланади. Улар буни таълим тизимлари, интеграция жараёнларининг ўсишини, шу жумладан, мураккаблик, вариантларнинг хилма-хиллиги, педагогик интеграция механизмларини ривожлантиришнинг ички захираси сифатида кўрадилар.

Иккинчи йўналиш таълим тизимини ривожлантиришда, таълим-тарбия фаолиятида, таълим муассасалари фаолиятида интеграция жараёнларини ўрганади. Бу изланишда биз Л.Я.Данилюкнинг интеграция ва таълим назариясига, унинг интеграл таълим тизимига йўналтирилган талабларига таянамиз. Уларга қуйидагилар қиради:

1. Таълим тизимларини ташкил этиш босқичида, ҳақиқий таълим жараёнини амалга оширишдан олдин, ўқитувчи тизимга маълум яхлитликни киритиши, материалнинг изчиллигини, узвийлигини таъминлаши ва уни ўқувчи учун очик бўлишига мазмуний жиҳатдан ҳисса қўшиши мумкин.

2. Таълим интеграцияси-бу фақатгина турли хил мазмундаги билимларни янги ўқув матнига киритиш эмас, балки ўқувчи онгига турли хил матнларнинг бирикмасини етказиб бериш, ментал билишни шакллантириш ва фикрлаш соҳасини кенгайтиришдан иборат. Ўқувчи онги таълим интеграциясининг етакчи омили ҳисобланади. Таълим тизимида билим ва онгнинг изчил интеграциясини амалга ошириш мумкин эмас.

3. Ўқувчи агар ўз онгига турли хил таълимий матнларни сингдирса нафақат маънога (нима учун, балки), балки таълимнинг ташкилий маркази (таълим субъекти)га ҳам айланади. Турли билимларнинг онг билан интеграцияси янги билимларнинг пайдо бўлишига олиб келади, шунинг учун марказлаштирилган, ривожлантирувчи таълимнинг энг муҳим кўрсаткичи - бу ўқувчининг янги матнларни яратиш қобилияти ҳисобланади.

4. Ривожланаётган турдаги таълим тизимида ўқитувчи ўқувчига марказий ўринни ажратади ва унинг онгини интеграция омили сифатида тан олади.

Таълим мазмунини интеграциялаш муаммоси учта таркибий қисмга асосланиб ҳал этилади:

- ўқув машғулоти (дарслар, маърузалар, семинарлар ва бошқалар), турли кўринишдаги мустақил ишлар орқали амалга оширилаётган назарий тайёргарлик;
- билим, амалий кўникма ва малакаларни чуқурлаштириш орқали ўқув ва ишлаб чиқариш амалиёти давомидаги амалий тайёргарлик;

- барқарор ахлоқий салоҳиятга эга, ўз-ўзини тарбиялаш ва ўз-ўзини ривожлантиришга қодир ўқувчи шахсини шакллантириш.

Бир қатор тадқиқотчилар таълимни ривожлантиришда турли таълим дастурлари мазмунини такомиллаштириш, ўқув курсларининг узлуксизлиги ва бир-бирини тўлдиретишидаги таркибий ўзгаришларга эътибор қаратадилар, улар бир хил даражадаги турли мактабларда таълимнинг бир даражасидан бошқасига ўтишни таъминлайди (В.С.Безрукова, Г.И.Батурина, В.Л.Максимова, М.И.Махмутов, Н.К.Чапаев).

Педагогикага киритилган “интеграция” атамаси таълим муассасалари фаолиятининг мақсадлари яқинлаштириши, уларнинг замонавий шароитда ижтимоий ва субъектли, маданиятли ва ахлоқли шахс, компетентли ва ижодкор мутахассис сифатида шахснинг ривожланишига йўналтирилишини рефлексиялайди. Бундай мақсадларга эришиш учун унга мос воситалар изланади. У шахсни ривожлантирувчи таълим соҳасини куришни таъминлайди. Бу, биринчи навбатда, таълим мазмуни ва технологияларига тааллуқлидир, уларнинг янгиланиши ва қайта курилиши яхлит касбий-педагогик дунёқарашни шакллантиришга, бўлажак мутахассиснинг касбий мослашувчанлиги ва ҳаракатчанлигини таъминлашга, унинг доимий технологик ўзгаришларга мослашишига қаратилган.

Назария ва амалиётда “интеграция” атамасининг талқинлари таҳлили шуни кўрсатадики, унинг қатъий тушунчаси, интеграциянинг ташки қўринишлари билан боғлиқ - керакли натижага йўналтирилганлик, фанлараро алоқа талабларига ўхшашлик, таълим жараёнини ташкил этишнинг интеграциялашган шаклларида фойдаланиш ва бошқалар, асосий мақсадга тўлиқ мос келмайди. “Интеграция” атамасининг маъноси бирлик, яхлитлик, тизим, жараён, синтез, табақалаштириш, уйғунлик, боғлиқлик тушунчалари орқали ёритилади. Унинг асосий хусусиятлари шундаки, интеграция бу:

- ушбу ҳодисага хос бўлган барча муҳим хусусиятларга (уни компонентларга ажратмаслик, кейингиларининг мустақиллиги, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, ўзаро таъсир тизимининг яхлитлиги, уларни ўзгартиришда ички барқарорликни таъминлаш) эга ҳар қандай элементларни бирлаштириш (И.З.Цехмистро);

- хилма-хилликнинг бирлиги, яъни табақалаштириш бундан мустасно эмас, балки диалектик тарзда инкор қилинади - у элементлар даражасида сақланади, тизим даражасидан олиб ташланади (М.С.Анисимов, А.Турсунов ва бошқалар);

- ҳар қандай, шу жумладан педагогик тизимларнинг яхлитлигига эришиш йўли. Яхлитликни “тиқловчи” сифатида у турли ҳолатда ўз ўрнида яхлитлик даражаси ва турини аниқловчи субстракт-функционал даражада бўлиши мумкин (Т.П.Федорев).

Шу нуқтаи назардан, элементларни ягона тизимга интеграциялаш - бу уларни яхлит, асосий хусусиятларига бўйсунитидир, улар педагогик фаолиятда лойиҳалаштирилиши ва мақсадга мувофиқ ҳаракат қилиши мумкин, уларни мувофиқлаштириш ва мустаҳкамлаш (В.С.Ильин) тизимни амалга оширишнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бунда лойиҳалаштирилаётган тизим бажариши керак бўлган вазифаларни билишдан тортиб, бу вазифаларни бажарилишини таъминлашгача бўлган лойиҳалаштиришнинг мантиғини ҳам аниқланади.

Демак, педагогик тизимнинг юқори ривожланишининг “максимал интеграл кўрсаткичи” унинг уйғунлигидир. Агар интеграция хилма-хилликнинг бирлиги бўлса, у ҳолда уйғунлик - бу турли кўриниш бирлигидир (Г.П.Федорев), унга қисмли, ўлчамли яхлит уйғунлик каби таркибий қисмлар қиради; бундан ўзаро фаолиятда ҳар бир элемент ўз имкониятларини тўлиқ амалга ошириши учун шароитга эга бўлади.

Интеграция анъаналари таълим амалиёти ривожланишининг институционал жиҳатларида, бу ерда

“юкоридан” эмас, балки ҳаётнинг ўзи, унинг эҳтиёжлари билан турли даражадаги таълим дастурларини амалга оширувчи илм-фан муассасалари (мактабгача ва мактаб, мактаб ва олий таълим, турли даражадаги касб-хунар таълими ва бошқалар) ва таълим амалиёти ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг турли шаклларида фаол намоён бўлади. [4] Бу ҳар хил турдаги ва мақсадли педагогик мажмуаларнинг яратилиши, ишлаши ва ривожланишида яққол кўринади.

Бизнинг тадқиқотимизда таълим деганда эгалланган билим, кўникма ва малакаларни шахснинг дунёқараши, аксиологик, маданияти тажрибаси билан тизимлаштирган ҳолда ўзлаштириш натижаси ва яхлит узлуксиз жараён тушунилади, тарбия воситаси натижасида фаол ижодкор шахс ҳаётга тайёрланади. Бунда ижро механизми таълим субъектлари (бола+оила+ота-она+ижтимоий муҳит)нинг кузатув нуктаси ўзгариши билан объектга айланиши билан ўзига хосдир. Бу таълим-тарбия жараёнининг иштирокчилари, таъсир кўрсатувчи омиллари таълим берувчи ва таълим олувчи билан чегараланиб қолмайди, уларга албатта ташқи муҳит таъсир қилади ва бу “ташқи муҳитни” таълим субъектлари сифатида қараш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Умумтаълим тизимининг яхлитлиги фанлараро алоқалар, унинг элементлари тузилиши, уларни ўзлаш-

тириш тажрибаси ва технологиялари орқали таъминланади. Турли ўқув фанлари ўртасидаги фанлараро алоқалар (мафкуравий, тарихий-хронологик, билиш, инструментал), уларнинг ўрнатилиши ва жорий этилиши, билим, кўникма ва малакаларни самарали умумлаштириш ва тизимлаштириш ҳамда ўқувчиларни унинг маъноси ва қадриятларини англаши, муомала маданияти, таълим интеграциясини кўриб чиқишда тизимли ёндашувни амалга ошириш имконини беради (М.Н.Скаткин, А.В.Усова, В.Н.Федорова ва бошқалар).

Хулоса. Шундай қилиб, умумий ва касбий таълимни интеграция асосида бирлаштиришда таълим шакли, туридан қатъий назар ўқувчининг умумий дунёқараши, афаккурини кенгайтиришга йўналтирилган умумтаълим фанлари ҳамда ўзига хос аниқ йўналиш талаб қилувчи касбий таълим стратегияси устувор вазифа ҳисобланади, чунки у шахсининг комиллигини, замонавий тилда компетентлигини таъминлаш имконини беради. Шу маънода, умумий, касбий таълим ва тарбиянинг интеграцияси деганда, уларнинг ҳар бирига зарар етказмаган ҳолда, яхлит тизимга бирлашиш йўналишида ривожланаётган иккита таълим тузилмасининг ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятини тушуниш керак ва бу ёндашув зарурий шароитларга тез мослашувчан (мобил) кадрларни тайёрлашда қўл келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Bekmatov, B. D., & Bekmatova, E. E. (2021). SITUATIONAL ANALYSIS METHOD. Academic Research in Educational Sciences, 2(1), 1035-1040.
2. Bekmatov, B. D., & Bozorov, N. N. (2021). Formation of social competence at students of professional colleges. academic research in educational sciences, 2(3), 200-204.
3. Mukhamedov Gafurdjan Isroilovich, & Usarov Djabbar Eshbekovich. (2020). Technologies for the Development of Competencies in Physics in General Secondary Education using Multimedia Resources. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering, 9(3), 2677 -2684.
4. Usarov Djabbar Eshkulovich, & Suyarov Kusharbay Tashbaevich. (2020).Developing Pupils' Learning and Research Skills on the Basis of Physical Experiments. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(02), 1337 -1346.
5. Usarov J.E, Eshnayeve N., Kodirov I.D. (2020) “Problems of formation of learning motives in pupils”, IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 5, no. 8, p. 6,
6. Кирикилица Э.Н., Смирнова А.В., Фейгина Э.Е. Организационно-методические основы разработки рабочей учебно-программной документации. мет. пос. /Вологда.2018.-94с.
7. Усаров, Жаббор Эшбекович. "Формирование компетенций учащихся как фактор повышения эффективности обучения." Theoretical & Applied Science 9 (2017): 79-82.
8. Федорец Г.Ф. Проблемы интеграции в теории и практике обучения– Л., 2009. – 94с.
9. Ходулина, О. Б. Интеграция образовательных программ начального и среднего профессионального образования на основе их сопряжения / О. Б. Ходулина. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2010. - № 4 (15). - С. 380-384.
10. Чебоксарова С.О. Об экспериментальной модели интегрированного учебного плана. Интеграция начального и среднего профессионального образования – М.: НП АПО, 2007.- 7-11 с.
11. Читаева О.Б. Интеграционные процессы в профессиональной школе. Интеграция начального и среднего профессионального образования– М.: НП АПО, 2007. – 42-47 с.

УДК: 13.14

Лочин ВАЛИЕВ,
Тошкент давлат транспорт университети таянч докторанти
E-mail: valiyev133@gmail.com

Тошкент давлат транспорт университети профессори, ф.ф.д Раматов Ж.С. тақризи асосида

THE SPIRITUAL SIGNIFICANCE OF SRI AUROBINDO'S PHILOSOPHY IN THE 21ST CENTURY

Annotation

In our article we are talking about the will and its power in the philosophy of Aurobindo Ghosh, which provides the higher consciousness of man, as well as free will. We have also explained that the true self is a divine entity that interprets human nature. At the same time, the supernatural ability of man lies in the fact that he has passed from the subconscious to perfection, and that the new spiritual power is the true path of man to perfection, true happiness and the law of life.

Keywords: Will, man, society, free will, divine love, madam, companion, God, God, infinite energy, vitalistics, Superman, human "I", perfect man, life and matter, age of materialism, Yoga, sect, Naqshbandi, ideal man.

ДУХОВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФИЛОСОФИИ ШРИ АУРОБИНДО В XXI ВЕКЕ

Аннотация

В философии Ауробиндо Гоша в нашей статье речь идет о воле и ее силе, которая обеспечивает высшее сознание человека, а также свободу воли. Мы также объяснили, что истинное «я» — это божественная сущность, интерпретирующая человеческую природу. В то же время сверхъестественная способность человека заключается в том, что он перешел от подсознания к совершенству, и что новая духовная сила есть истинный путь человека к совершенству, истинному счастью и закону жизни.

Ключевые слова: Воля, человек, общество, свобода воли, божественная любовь, госпожа, спутница, Бог, Бог, бесконечная энергия, виталистика, Сверхчеловек, человеческое «Я», совершенный человек, жизнь и материя, век материализма, Йога, секта, Накшбанди, идеальный человек.

ШРИ АУРОБИНДО ФАЛСАФАСИНИНГ XXI АСРДАГИ МАЪНАВИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Такдим қилаётган мақоламиз Ауробиндо Гхош фалсафасида инсоннинг олий онгини таъминловчи ирода ва унинг кучи тўғрисида ҳамда ирода эркинлиги ҳақида сўз боради. Бундан ташқари ҳақиқий “мен” одамзотнинг табиатини талқин қилувчи илохий моҳият эканлигини тушунтириб ўтганмиз. Шу билан бирга инсоннинг ғайритабиий қобилияти бу унинг юқори ондан мукамалликка қараб ўтиб кетганлиги ва янги руҳий куч инсоннинг ҳақиқий камолот йўли, чин бахти ва ҳаёт қонунидир.

Калит сўзлар: Ирода, шахс, жамият, ирода эркинлиги, илохий севги, маъшуқа, ёр, Тангри, Худо, туганмас энергияси, виталистика, Супермен, инсон “мен” и, комил инсон, ҳаёт ва материя, матириализм даври, Йога, тариқат, Накшбандия, идеал шахс.

Кирриш. Файласуф Гхош XXI асрдаги маънавий босим ва руҳий қийинчиликларни ирода кучи билан енгиб ўтишининг энг яхши усулларини кўрсатиб, инсонларга маънавий тарбия улашган психолог олимлардан биридир. У томонидан ташкил қилин “Шри Ауробиндо Гхош Ашрами” ибодатхонаси ҳозир кунда Ҳиндистондаги инсонлар руҳий титиклик олувчи, ички хотиржамликка эришувчи энг мукамал марказларидан бири бўлиб келмоқда. Гхош XX асрнинг кучли файласуфи, олими, ёзувчиси, шоири, Йогиси, сиёсий етакчиси, руҳий тарбиячиси ва идеал муаллими ҳисобланади. Биз ҳозир XXI асрда барча деразалари очик бўлган уйда яшаймиз, шамол ва бурон очик деразага бемалол кирганидек бизнинг онгимизи тур хил ёд гоёлар билан осонгина забт этиб этадиган вазиятдамиз. Аммо бундай вазиятни олдини олиш осон, фақатгина биз ўз ан - аналаримиз ва урф – одатларимизга содиқ ҳолда ҳаёт кечирсак инсоний фазилатларимиз ва онгимизни соф ҳолда ушлаб тураоламиз.

Биз ҳозирда келтирган фикрларимизни юқорида ҳам ўхшаш фикрларимиз билан ёзиб ўтгандек аммо яъна шуни ҳам таъкидлашимиз мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 19 январь куни маънавий - маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари

бўйича видеоселектор йиғилишида “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир” деб таъкидладилар. Шу билан бирга президинтимиз “Биз янги Ўзбекистонни барпо этишга қарор қилган эканмиз, иккита мустахкам устунга таянамиз. Биринчиси – бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. Иккинчиси – аждодларимизнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавият” деган фикрларни ҳам қўшимча қилди. Бу фикрлар ўз – ўзидан таъкидланмади, бу жамиятни ва халқ мафаатларини кўзлаб одамларимизни маънавий жиҳатдан бойитиш зарурлигини биринчи мақсад эканлигини кўрсатиб ўтди.

Компютер технолологиялари ва ривожланган информацион ахборот асрида файласуфнинг маънавий – руҳий фалсафининг ўрни канчалик аҳамиятли? Агар одам бу дунёда тинчлик ва хотиржамлик ва маънавий юксалиш истаса Ауробиндо Гхошнинг руҳий фалсафи жуда муҳим ва аҳамиятлидир. Сабаби бизнинг онгимизга ҳар сонияда ўта катта босимда ахборот ҳужумига учраймиз, бунга қарши туриш учун инсонда руҳий хотиржамлик кучли бўлмоғи зарур, бу ички хотиржамлик файласуф таълимотининг асосий босқичларида туради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Адабиётларимизнинг кўп қисми хориж адабиётларидан ташкил топган бўлиб, асосан мақоламиз мавзуси асосида

йирилган. Бундан ташқари ўзимизнинг шахсий мақолаларимиздан ҳам иқтибослар келтириб ўтилган. Хусусан Е.С. Крюкованинг. “Шри Ауробиндо о духовной трансформации и ее необходимости для духовного возрождения человечества” номли мақола мавзусига мос ҳолда уни очиб беришда фойдаланилган. Худди шунга мос адабиётларимиздан Булгаков С.Н., свящ. Тихие думы ва Ауробиндо Гхош. Человеческий цикл асарларида инсон ҳаётининг олий мақсади ва инсон онгининг Supermind даражалари кўрсатиб ўтилган. Бундан ташқари Шри Ауробиндо Гхошнинг айнан мақоламиз асоси бўлган Синтез Йоги ва Ромашнинг О.В. Теория культуры асарлари ўрин олган. Буларда инсон онгининг устириш илмий ривожланиш орқали маънавий юксаликка эришиш йўллари ҳақида ўзимизнинг шахсий фикрларимизни киритиб ўтдик.

Таъкидот методологияси. Гхошнинг фикрича “инсоният фақат илмий тараққиёт орқали доимий тинчликка эришаолмайди”. Буни биз йигирманчи асрда илм – фанни ривожига ҳаддан ташқари кўп аҳамият беришимиз натижасида дунёда иккита катта жаҳон урушини бошимиздан ўтказдек, аммо шу эътиборни одамларнинг маънавиятини юксалтиришга қаратганимизда бунчалик хунрезликларни кўрмаган бўлар эдик. Ҳозирда қайси бир жамият дунёнинг бирон бир ерида уруш олови очилса қанчалик нафрат билан боқишини ҳаттоки давлатларнинг маълум бир санкциялар билан ўз нафратини билдиришини кўраемиз. Инсон онгининг йилдан йилга ривожланиб бориши бир томондан ижобий бўлса, иккинчи томондан ута салбий ҳамдир. Буни биз юқоридаги фикрларимизда ҳам келтириб ўтдик.

Файласуф ўз кўзи билан Иккинчи жаҳон урушини кўриб, инсонларнинг қўлидан келадиган кўплаб фаолиятларни тушуниб бизга одамзот ер – юзини йўқ қилиб юборишга қодир ердаги энг кучли маҳлуқот эканлигини етказди. Жаҳон урушидан кейинги Японияда портлаган атом бомбасининг ҳалокатининг натижасига кўра юқоридаги фикрларни билдирди. Бундан ташқари у ҳозирда дунёдаги гигант давлатлар ядро қуролларини яратиб ўз ҳалокати учун ҳам чоҳ қазишмоқда, бу ўз навбатида дунёни бутунлай вайронага айлантириш мумкинлигини улар ўйлаб ҳам кўрмаётгани эса ачинарли ҳолгича қолмоқда. XX асрдан бошлаб дунёнинг барча ҳудудларини сунъий йўлдош, техника – технология ҳамда турли хил алоқа воситаларини яратган ҳолда эгаллаб бормоқдамиз. Бу ҳол инсонларни ҳар қандай соҳада мукамаллик томон етаклаб бормоқда натижада биз ўз – ўзимиздан янги клонлар яратиб ҳар қандай касалликка дучор бўлган инсонларни даволашга уларни мукамал усуллар яратишга муваффақ бўлдек. “Бунча ютуқларни биз иккита жаҳон урушида қўлга киритдек дунё халқларининг яшаш тарзи, услублари ва урф – одатларини ҳам бутунлай ўзгартириб юбордек. Шуниси аниқ бўлдики, инсоннинг турли соҳаларда ривожланиши ҳар доим ҳам ижобий томонга силжишини аниқлашмайди. Ривожланиш иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан бўлган тақдирда маданият томонидан орқага қайтиши мумкинлигини ҳозирги Европа давлатлари мисолида кўришимиз мумкин”.

Таҳлил ва натижалар. Ауробинда Гхошнинг фикрича “Илоҳий ҳақиқат ҳар қандай нарсадан устундир, хоҳ у давлат конституцияси бўлсин, хоҳ у бирор бир диний ақида”. Файласуф ғояларининг марказида асосан антропологик фикрлардан иборат бўлиб инсоннинг илоҳий ҳаёт эволюцияси ётар эди. Унинг таъкидлашича “Одамзод бу дунёнинг ўтиш даври мавжудодидир. Инсон тугалланувчи эмас. Инсоннинг энг катта ютуқларидан бири бутун оламнинг инсондан суперменгача бўлган илоҳийликнинг бири томон яқинлашиб бораётганлигидадир”. Гхошнинг фикрига кўра инсоният ҳозирга қадар

кўплаб ҳаёт йўлларини босиб ўтган бўлсада маънавий ва илмий маданият босқичларини тўлиқ ўзлаштириолгани йўқ. Қачон инсон илм йўлида фақат одамзоднинг муаммоларини ҳал қилишда ва инсонлар ҳаётига енгиллиб олиб келса ушандагина илмдан маънавиятга ҳамда маданиятга ериша олади. Инсонлар илм йўлида ўзга ерларни эгаллаб олиш, бойлик ортириш, ўзгаларни қўлга айлантириш ва энг ачинарлиси ўзини – ўзи қириб юборишга фойдаланилаётгани илмий маданияти тўла тўқис шаклланимаганидан далолат беради. Шу сабабдан файласуф илм, маънавиятга улар орқали маданият томон интилиш зарурлигини кўрсатиб ўтмоқда. Бундан ташқари Ауробиндо жамиятни фақат моддий бойликлар орқали ривожланишни кўзлаган илмий тараққиёт ҳеч қачон дунёда абадий тинч жамиятни қураолмайди, аммо маънавий бойликнинг бўлиши эса доимий тинчликни таъминлаб беради. Бунинг исботини Ауробиндо Гхош қарашларида келтириб ўтмоқдамиз. Унинг фикрича бизнинг давримизнинг асосий иқтисодий ва ижтимоий масалларини Ғарбнинг замонавий иқтисоди ва маънавий тафаккури билан боғлаб ҳаракатланмоқдамиз бу қилмишларимиз қанчалик тўғрилигини маданияти ва маърифатини олийжаноб прагматизмга боғлаган халқлар ҳаётдан кидирмоқдамиз, бу ҳаракатларимиз қанчалик тўғри? Бунга бирор бир шахс жавоб бераоладими? Йўқ, аммо иқтисодий фойдаси ҳақида сўзласангиз албатта сизга математик жиҳатдан бир қанча ҳисоб – китобларни қилиштириб ташлайди. Ғарб маданияти ҳар қандай миллат маданиятини таг замиридан емириб, уни ҳароб қилади миллат ёшларини эса ҳеч қандай ватанпарварлик руҳи йўқ бўлган манкурт шахсга айлантиради. Бунинг олдини олиш учун қадимги диний урф – одатлар, анъаналар билан бойитилган миллий маънавиятни ёшлар онгига синдириш кераклигини таъкидлаган. Файласуф ўз фикрларини давом эттирар экан, инсон борилигининг бу дунёда ўзгаришлари ҳақида гапирди, одамзод хулқ – атворини ўзгартирмасдан ўз ҳаётини тубдан бошқа томонга буриш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаса бўлади. Инсон бу дунёда ўзгаришлар илмий кашфиётлар ёки ҳаёт босқичларини буриши учун энг аввало ўзидан бошлаши керак. “Зеро қадимги Юнон файласуфи бекордан бекорга “Ўз – ўзингни англагин билгин” деган ибратли иборани таъкидламаган”. Бунинг таг замирида жуда катта сермахсул фикрлар ётибди юқоридаги фикр ва мулоҳазаларимиздан кўриниб турибди. Шунингдек у инсон руҳий бирликка интилар экан аввало маънавий эркинликка эришмоғи лозим зеро унинг дебочаси яъни руҳий эркинликнинг биринчи дарвозаси маънавиятдир деб тушунтиради.

Кўпчилик инсонлар ҳаётининг катта қисмини бахт излашга сарфлайди дейди Гхош, аммо улар билмайдикки ҳақиқий бахт бу инсоннинг танаси, онги ва руҳининг бирлигини топишидадур, бизнинг танамизнинг соғломлигининг ўзи бир катта бахт, онгимизнинг соғлиги яъни нарс – предметга ва табиатга нисбатан соғлом фикр юритаолишимиз руҳнинг яхлитлигини кўрсатади, учаласининг бирлиги эса инсонга ҳақиқий бахт тақдим этади. Уларнинг бирортасининг фаолияти мукамал бўлмаса одам ҳақиқий бахт нималигини тушунмайди. Шу ерда қўшимча қилиб, ҳақиқий бахт тушунчасини ислом оламида олиб қарайдиган бўлсак, Қуроннинг Худ сураси, 108 – оятида шундай келтирилади “Бахтиёрлар жаннатдадирлар, унда мангу қолувчидирлар”. Ҳақиқий бахт бу дунёда эмас, балки нариги дунёда жаннатда бўлишини баён қилган.

Биз агар моддий манфаатларни маънавий бахтдан устун эмаслигини тушунсак, табиатдаги ҳаёт тарзимизни Йога тарзидек ўзгартирмасак ҳам ташқи кўришини ҳам қалб кўзгусини ҳам юқотган кўр қаби юраемиз. “Шри Ауробиндонинг диний муносабатлардаги асосий мақсади

будун дунёда алоҳида ягона дин ташкил қилиш ёки ўз сафдошларини йиғишдан иборат эмас, балки ўзининг фалсафий ғоялари билан инсон маънавиятини ўзгартиришга қаратилган соф таълимотдир”. У инсонларни бу дунёдаги моддий бойликлари сабаб ўз рухий хотиржамлигини йўқотиб қуймасдан ички маънавий хотиржамликка эриштириш ёрдам беради. Бунинг учун асосий йўл илм, ақл ва маънавиятдир.

Файласуфнинг бундай таълимоти нафат будун ҳиндистонда балки дунё бўйлаб кенг ёйилди. Хусусан АҚШ нинг ўзида Пенсилвания ва Флоридада Шри Ауробиндо Гхош марказлари ташкил этилди. Аслида мутафаккир таълимотининг асоси қадимги ҳинд файласуф донишмандлар ғояларига таянади. Унинг талкинича борлиқ кўринишларини ташкил қилувчи турлар онг ва ҳақиқат борлиғидир, уларнинг барчаси абадий ва ёғонадир яъни бутун тирик мавжудотлар таъкидлаганимиздек руҳ ва якка ўзликка қушилади. Ҳиндистоннинг қадимги файласуф ва Гурулари сингари Гхош ҳам сон, онг ва ягона ҳақиқатни таъриф ва жинсдан ташқарида эканлигини кўрсатади. “Бу ягона ҳақиқат инсон қалбининг энг чуқур тубида бўлиб, Ананда (आनंद бу сўзнинг маъноси бахт деганидир.) Чит (चित онгни билдиради. Вайшишика таълимотида онг ва илм Худо эканлигини кўрсатади) ва Сат (सत् абадийлик сифатини англатади, бирламчи мавжудликдир, бундай даражага эришиш шахс маънавиятининг юқори эканлиги билдиради.) сифатида инсон онгида гавдаланади”. Шахс ўзининг онги билан борлигини англаб етса бу ўнинг ҳақиқий маънавиятини кашф қилганидан далолат беради. Борлиқ инсон учун юқорида таъкидлаб ўтганимиздек онг, руҳ ва ақлдир. Ҳар доим ягона ҳақиқат макон ва замондан ташқарида юқори олий билимнинг бир тури ҳисобланади. Макон ва вакт нимани пайдо қилади, макрокосмосними ёки микрокосмосними? Аслида бу муҳим эмас, эфир коинотда сузгани каби у ҳам ўз борлиғида бўлади. Бу учта сифат Яратувчининг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Гхош фикрларига қарайдиган бўлсак Худо мукамалдир унга унда ҳеч қандай камчилик ва эҳтиёж йўқдир, у ҳеч қандай нарса ёки бирор киши керакмас. У яратувчи зотдир, Худо бу оламдаги ва борлиғидаги барча нарсани яратади. Инсон ва табиатнинг яратилиши бу

инсон учун жуда катта бахтдир яъни қувонч ва бахтнинг ажралмас ҳаракати: Анандадир. Рассом ёки ҳайкалгарош ўзининг қанчалик маҳоратга эга эканлигини чизган расмида ёки қураётган ҳайкалининг нақадар жозибадорлигидан биладиган бўлсак, Худонинг яратувчанлигини она табиатнинг гўзаллиги ва инсониятнинг цивилизациялашувида кўришимиз мумкин. Табиатнинг гузаллигида Худонинг ижодкорлигини кўришимиз табиий, аммо бизнинг цивилизациялашувида Яратувчининг ижодкорлигини қандай биламиз? Жуда ўринли савол, биз юқорида келтириб ўтганимиздек инсонга Худо онг, ақл ва руҳ бахшида этар экан шу учта сифат билан қушиб ўзининг ижодкорлигидан ҳам ато этади. Демак инсоннинг ижодкорлигини сабаби юқоридаги учала сифатга боғлиқ. Шахс ижодкорлигини ва маънавийлигини ақл ва онгдан дан олади натижада руҳ маънавий баркамолликка эга бўлади. Файласуфнинг таъкидлашича яратувчанлик ижодкорлик Худонинг Лиласидир. Шри Ауробиндонинг энг муҳим таълимоти “яратилган предметларнинг бирлиги Худодир дейди”, сабаби барча нарсалар унга тегишли, унинг хохиши билан яратилади, агар у бирор бир ишни бажарилишини хохламаса бу иш умуман амалга ошмайди. Шунинг учун ҳам барча нарсаларнинг бирлиги яъни томири Худога боғлиқдир. Бундан ташқари у инсонда инсон Худода, бунинг таъбири шуки Яратувчи ўзининг яратувчанлигидан бизга аъто этган, шу сабабли ҳам биз унда у эса биздадир.

Хулоса. Хулосамиз шуни кўрсатадики инсон табиатининг энг пастки турларини юқори босқичга олиб чиқиб уни бўйсундиришга бўлган барча ҳаракатлар ҳозиргача бирор бир тайинли натижани кўрсатмабди. Бу муваффақиятсизликларнинг асосий сабаби онгимизни барча динларга нисбатан маънавий озукачи сифатида қараб бу динларда инсониятни илоҳийлаштира олмаганимиздандир деб қарайди. Ҳар қандай ҳолат ҳам Тангри томонидан юборилаётган офат, кулфат, бахт ва омадни инсон тоблаш ва синови эканлигини агарда шу синовлардан Худонинг илоҳий севгисига етишиши ва энг муҳими ички хотиржамлигини қабул қилиши мумкин. Шу сабабли ҳар қандай азоб – уқубатларда руҳнинг қақирувига ички руҳиятимиз билан тайёр турмоғимиз шарт.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йил 19 январь куни маънавий - маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилишидан
2. Рома О.В. Теория культуры. М., 2006.
3. Валиев Л.А. Ауробиндо Гхош фалсафасининг маърифатпарварлик ғоялари. *Oreantal renaissance. Innovative educational, natural and social sciences journal*. Тошкент, 2021 йил - №-4. Б 568-574
4. Е.С. Крюков. Шри Ауробиндо о духовной трансформации и ее необходимости для духовного возрождения человечества. *М.Вестник ТГУ.2011.С.275-278*
5. Rakibul Islam. Shri Aurobindo: Relevance of his spiritual philosophy in the 21st century. *Asian Jorنال of Science and Technology*. Vol.08, Issue, 09, September, 2017. pp.5830-5833.
6. Singh, M. K. Aurobindo Ghosh Life and His Philosophy. *Aryan Publication*. 2016. 352. P.
7. Ш.Н.Пўлатов. Санкхя мактабининг детерминистик фалсафаси ва унинг ижтимоий моҳияти. *ТДШИ илмий журнали*. 2018. 123.Б.
8. Курони карим Худ сураси 108 оят
9. Л.А.Валиев. Гхош таълим концепциясининг шахс маънавиятидаги ўрни. *ТДТрУ.2022. Б.522-526*
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki.> Лила – लीला. Ҳиндуизм динида ўйин, ўйин кулгу ёки завқ – шавк учун худонинг ишларини англатади. Лила Ҳиндуизмнинг монистик ва дуалистик фалсафасида муҳим фалсафий термин ҳисобланади. Вайшишизмда Вишнунинг ердаги сиймосини тасвирлайди, масалан ёш Кришнанинг ҳазиллари ёки эпик эксплуатацияси
11. Southard, B., “The Political Strategy of Aurobindo Ghosh: The Utilization of Hindu Religious Symbolism and the Problem of Political Mobilization in Bengal”, *Modern Asian Studies* Vol. 14, No. 3 (1980), pp. 359-361

УДК 378.016:33(07)

*Олимжон ДЖЎРАЕВ,
Қариш давлат университети ўқитувчиси
E-mail: odjurayev@mail.ru.*

ҚарДУ доценти, и.ф.д. Ғ.Қўқоров тақризи асосида

ДАСТУРИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИБ ИҚТИСОДИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Мақолада дастурий воситалардан фойдаланиб иқтисодий фанларни ўқитиш методикасини такомиллаштириш масалалари ёритилиб ўтилган. Жумладан, касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашда ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини қўллаш алоҳида аҳамият касб этиши айтиб ўтилган.

Калит сўзлар: таълим, тарбия, таълим воситалари, методика, тажриба, олий таълим.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТОВ

Аннотация

В статье освещены вопросы совершенствования методики преподавания экономических наук с использованием программных средств. В частности, отмечалось, что при подготовке учителей профессионального образования особое значение имеет применение современных программных средств обучения.

Ключевые слова: обучение, воспитание, средства обучения, методика, опыт, высшее образование.

ECONOMICAL USING SOFTWARE TOOLS IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING SUBJECTS

Annotation

The article deals with the issues of improving the methodology of teaching general political sciences using software tools. In particular, it was noted that the use of modern software in the training of teachers of vocational education is of particular importance.

Keywords: education, upbringing, teaching aids, methodology, experience, higher education.

Кириш. Мавзунинг долзарблиги. Жаҳон таълим соҳасидаги ривожланиш тенденциялари ахборотлашган жамиятда ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини кенгрок жорий этиш ва уларнинг самарадорлигини янада оширишнинг долзарблигини кўрсатмоқда. Европа мамлакатларига хос глобал таълим муҳитини шакллантиришга илмий ёндашувлар контекстидаги “мегатенденциялар” кўрсатадики, таълимнинг узлуксизлиги ва амалий йўналганлигини таъминлаш, мустақил таълим олиш, ижодий ривожланишга йўналтириш, ўқитишнинг янги форматларини фаол ривожлантиришда замонавий дастурий воситаларни яратиш ва улардан фойдаланиш механизмларини такомиллаштириш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Республикаимизда мустақиллик йилларида кадрлар тайёрлашнинг янги тизими яратилиб, мутахассислар сифатига қўйиладиган замонавий талабларга жавоб берадиган юқори малакали, рақобатбардош, танлаган таълим йўналиши бўйича мустақил ишлай оладиган, мамлакатнинг илмийтехник, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишига муносиб ҳисса қўшишга қодир, жадал илгариланётган ижтимоий-иқтисодий тараққиёт шароитига мослаша оладиган, юксак маданий ва маънавий-ахлоқий сифатларга эга бўлган мутахассислар тайёрлаш изчил амалга оширилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Кадрлар тайёрлашда янада юқори натижаларга эришиш учун таълимнинг якуний мақсадларини англаш, уни такомиллаштириш ва мазмунан замонавийлаштириш, айниқса, ўқитишнинг интерфаол методлари ва замонавий дастурий воситаларини, супертьюторлар (машқ килдирувчи дастурлар), касбий тьюторлар (касбий фаолиятга оид дастурлар асосида яратилган ўқув материаллари) шаклидаги ўргатувчи компьютер дастурларини қўллаш ва

ривожлантириш борасида кенг қамровли мақсадли ишларни амалга ошириш таълим-тарбия соҳасидаги стратегик вазифаларнинг асосий йўналишлари билан белгиланади.

Тадқиқот методологияси. Жаҳон миқёсида шахснинг ижодий имкониятларини ривожлантиришга имкон берувчи замонавий дастурий воситаларни ўқитишнинг босқичли (фазали) модели асосида қўллаш (импринтинг - ўқув материали мазмунини идрок қилиш; меорайзинг - эслаб қолиш; авторизация - ўқув материали мазмунини англаш ва уни қайта тиклаш; инициация-ўзлаштирилган билимларни баҳолаш ва эътироф этиш фазалари); касбий компетенцияларни ўқитишнинг замонавий технологиялари воситасида шакллантиришнинг янги моделларини ишлаб чиқиш; ахборот-коммуникация технологиялари воситасида ўқитишнинг анъанавий ва замонавий усулларида комплекс фойдаланиш; бўлажак мутахассисларни ижодий ва илмий-тадқиқот ишларига йўналтиришда, умуминсоний ва таълимий кадриятларнинг моҳиятини очиб беришда ўқитишнинг замонавий дастурий воситалари имкониятларидан самарали фойдаланиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Олий таълим муассасаларида талабаларни касбий тайёрлаш жараёнида ўқитишнинг дастурий воситаларини қўллаш муаммоси бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: ўқитишнинг анъанавий ва замонавий дастурий воситалари асосида талабаларнинг ижодий имкониятларини ривожлантиришнинг интегратив технологияси ишлаб чиқилган (Chicago university, Америка); идрок қилишнинг визуал ва аудио воситалари орқали таълим олувчиларнинг касбий шаклланишига мақсадли комплекс таъсир кўрсатиш

методикаси ишлаб чиқилган (Institute named after Frick Bauer, Германия); ўқитишнинг замонавий технологиялари (тьюторлик тизими, ихтисослаштирилган таълим, модулли ўқитиш, бригада -индивидуал ўқитиш, ўзаро ўқитиш ёки ўзаро маслаҳат) асосида бўлажак мутахассисларни интеллектуал ва психоэмоционал ривожлантириш тизими яратилган (National Advice on pedagogical technology, Англия); мобил электрон курилмалар базасида электрон таълим ресурсларини яратиш ва амалиётга жорий этиш механизми ишлаб чиқилган (Seoul Cyber University, Жанубий Корея); бўлажак мутахассисларда лойиҳалаштириш кўникма ва малакаларини ривожлантиришга оид таълимнинг янги технологиялари ишлаб чиқилган (Педагогик технологиялар маркази, Россия); касб таълими ўқитувчиларини масофадан ўқитишнинг ахборот таълим муҳитини яратишнинг назарий-методик ва ташкилий-педагогик асослари ўқув методик ва ахборот таъминотини мустаҳкамлаш асосида такомиллаштирилган (Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизими кадрлари малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти, Ўзбекистон).

Бугунги кунда жаҳонда таълимнинг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини яратиш ва қўллаш бўйича қатор, жумладан, қуйидаги йўналишларда устувор тадқиқотлар олиб борилмоқда: ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини яратиш ва қўллаш бўйича концептуал лойиҳалаштиришга асосланган янги назарий концепцияларни ишлаб чиқиш; ўқитишнинг замонавий дастурий воситаси тузилмаси блоклари мазмунини такомиллаштириш; ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларидан фойдаланиб таълим жараёнини ташкил этиш методикасини такомиллаштириш; ўқитишнинг компьютер воситаларини яратиш назарияси ва технологиясини янги илмий-педагогик ёндашувлар асосида такомиллаштириш; замонавий дастурий ўқитиш воситаларининг таълим-жараёни сифатига таъсирини баҳолаш методикасини ишлаб чиқиш; ўқитишнинг замонавий дастурий воситалари асосида бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш; ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларидан фойдаланишнинг дастурий-методик таъминотини яратиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон таълим тизимида ахборот -коммуникация технологияларини жорий этишни жадаллаштириш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Таълимни ахборотлаштириш жараёни, шухбасиз, ватанамиз келажагини таъминловчи ёшларга таълим-тарбия берувчи ўқитувчиларнинг ахборот-коммуникация технологияларидан касбий фаолияти жараёнида фойдаланиш компетентлигига узвий боғлиқдир. Бу эса бўлажак ўқитувчиларни тайёрлашда ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини яратиш ва қўллаш технологиясини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Олий таълим муассасаларида касб таълими жараёнида техник, технологик ва ихтисослик фанларини ўқитиш, мавжуд педагогик дастурий воситалар ва педагогик амалиёт ҳолатини таҳлил этиш натижалари қатор номутаносибликлар мавжудлигини кўрсатди: Жумладан: жамиятнинг ахборот-коммуникация технологиялари, хусусан, ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини ўқув жараёнида қўллай оладиган юқори малакали касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашга ижтимоий буюртмаси ва ўқув жараёнида фойдаланишга оид дидактик, ўқув-методик таъминотнинг етарли эмаслиги ўртасида; анъанавий таълим методикаси ва воситалари асосида ўқитиш билан мутахассиснинг ахборот маданияти, касбий кўникмалари ва билимлари даражасига замонавий талаблар ўртасида; олий таълим муассасалари иқтисодий таълим йўналишларида иқтисодий

фанларини ўқитиш жараёнида ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларига эҳтиёж билан бундай воситаларнинг етарли эмаслиги ўртасида. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, олий таълим муассасаларида кадрлар тайёрлаш жараёнини ташкил этиш ва такомиллаштириш муаммоси бўйича қўллаб илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган бўлсада, иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашга ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини яратиш ва қўллашнинг психологик педагогик ва дидактик имкониятлари, методикаси, илмий асослари тўлиқ очиб берилмаган, уларни такомиллаштириш муаммоси махсус тадқиқ этилмаган. Тадқиқотнинг вазифалари: психологик-педагогик адабиётларни назарий таҳлил этиш асосида олий таълим муассасаларида бўлажак иқтисодчиларини тайёрлашда ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини яратиш ва қўллаш муаммоси ҳолатини ўрганиш; иқтисодчиларини тайёрлашда ўқитишнинг замонавий дастурий воситаларини яратиш ва қўллаш технологияси асослари ва тамойилларини, уларнинг умумий тузилмаси ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш; иқтисодчиларини тайёрлаш сифатини ошириш ва уларда методик кўникмаларни ривожлантириш жараёнида ўқитишнинг замонавий дидактик воситалари ва иқтисодий фанларнинг педагогик имкониятларини тадқиқ этиш; иқтисодий фанларини ўқитишда талабаларнинг касбий тайёргарлигини фаоллаштиришга имкон берувчи педагогик дастурий воситаларни яратиш ва қўллаш; бўлажак иқтисодчиларда моделлаштирувчи, ўргатувчи, назорат қилувчи педагогик дастурий воситалардан фойдаланиш малакаларининг ривожланишини аниқлаш мезон ва кўрсаткичларини ишлаб чиқиш; ўқитишнинг замонавий дидактик воситалари асосида иқтисодчиларни тайёрлаш модели ва технологиясини ишлаб чиқиш, қўллаш ҳамда уларнинг самарадорлигини тажрибада аниқлаш.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат: таълим жараёни компонентлари узвийлиги асосида бўлажак иқтисодчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиришда замонавий ўқитиш воситаларининг (ўқув материални дифференциал тақдим этиш; иқтисодчиларни тайёрлаш жараёнида ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларини яратиш ва қўллаш алгоритмининг такомиллаштириш асосида иқтисодий фанлар бўйича ўқув ахборотини кўргазмали-образли, изчил-мантикий тарзда ҳавола этишни технологиялаштириш методи ишлаб чиқилган; бўлажак иқтисодчиларни касбий фаолиятга тайёрлашга қўйилаётган замонавий дидактик ва методик талабларни амалга оширувчи, иқтисодий фанлар бўйича ўқув материалларини ҳавола этиш шакллари акс эттирувчи ҳамда интерфаол ўқув мулоқотини таъминловчи яхлит тизим сифатида ўқитишни модулли тузилма асосида ташкил этиш варианты яратилган; Visual Basic ва Macromedia Flash дастурлари асосида мультимедияли ўқитиш платформаси имкониятлари очиб берилган.

Таълим тизимини ахборотлаштириш жараёни сифат жиҳатдан янги даражага кўтарилмоқда, яъни ўқув жараёнини конструкциялаш ва бу жараён барча иштирокчиларининг ўзаро таъсирини ташкил этиш учун ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларидан фойдаланиш масаласи муваффақиятли ҳал этилмоқда. Аммо ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларининг янги турларининг пайдо бўлиши ва мазмунининг янгиланиши ахборотлаштириш шароитида ўқув-тарбия жараёнига қўйилаётган доимий ўзгарувчан талабларга ҳамма вақт ҳам мос келавермайди.

Хулоса ва таклифлар. Шунинг учун бўлажак иқтисодчиларни ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларидан нафақат фойдаланишга, балки ўқув машғулотларини лойиҳалаш ва ўтказиш жараёнида

қўлланиладиган электрон ўқув-методик материалларни ишлаб чиқишга тайёрлаш зарурияти юзага келди.

Ҳозирги шароитда бўлажак иқтисодчилардан қуйидаги касбий ва шахсий сифатлар талаб этилади: ўзгарувчан ҳаётий вазиятларга тез мослаша олиш, мулоқотмандлик ва жамоада ишлаб билиш; ҳозирги замон ишлаб чиқариш технологиясини яхши билиш, янги билимларни мустақил эгаллаш олиш; ахборот технологияси ва ахборотлардан тўғри фойдалана олиш, касбий ва

ўқув-тарбиявий масалаларини ечиш учун ўқитишнинг ҳар қандай дидактик воситаларидан унумли фойдаланиш; замонавий ўқитиш воситаларини яратиш ва қўллаш, ахборот-таълим ресурсларини излаш, таҳлил этиш ва танлаш қўникмасини шакллантириш, ўқитишнинг замонавий дидактик воситалари асосида таълим олувчилар ва ўқитиш тизимлари ўртасида интерфаол мулоқотни ташкил этиш, шахслараро мулоқотга киришиш ва бошқалар.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси [www. lex. uz](http://www.lex.uz).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 июндаги “Республикада ахборот технологиялари соҳасини ривожлантириш учун шарт-шароитларни тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5099-сонли қарори. www.lex.uz.
3. Комиссия европейских сообществ (2000). “Электронное обучение: создавая образование завтрашнего дня”// URL:[http:// europa.eu.int/ISPO/docs/policy/ docs/COM\(2000\)318/en.pdf](http://europa.eu.int/ISPO/docs/policy/docs/COM(2000)318/en.pdf).
4. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари: Пед. фан. док. ..дис.- Т.:2007. -315б.
5. Олимов Қ.Т. Махсус фанлардан ўқув адабиётлари янги авлодини яратишнинг назарий-услубий асослари. Авторефер. дис. ...пед. фан. док. –Т.: 2005. -44 б.
6. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг модели услуби. “Ўрта махсус, касб-хунар таълими мазмунини шакллантириш ва такомиллаштириш муаммолари”. Республика илмий-амалий конференцияси.- Т.: 2001, 123-127 бетлар.
7. Таълим соҳасида электрон таълим тренажёрларидан фойдаланиш муаммолари ва сабаблари. Academic research in educational sciences, 2(2). Қосимов, С. (2021).
8. Жўраев О.Н. (2022). Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг назарий асослари барқарорлик ва етакчи тадқиқотлар онлайн илмий журналы, 581-590.
9. Останова М. Э. (2021). Занятость как критерий эффективности использования трудового потенциала экономики (на примере республики Узбекистан). Государственное и муниципальное управление. Ученые записки, (3), 82-88.
10. Абдурахмонов Қ.Х. “Меҳнат иқтисодиёти назария ва амалиёт” Дарслик. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “FAN” нашриёти давлат корхонаси Тошкент-2019.

Shaxnoza DONAYEVA,
TerDU Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: shaxnozadonayeva@gmail.com

QarDU professori v.b. (DSc) SH.O'. Nurillayeva taqrizi asosida

FACTORS AND CONDITIONS FOR THE FORMATION OF REFLECTION IN STUDENTS

Annotation

This article is devoted to reflection, which is one of the requirements of modern pedagogy. It forms the reflexive skills of the teacher, reveals their shortcomings, the results of the presence of reflexive skills, the results of the interpretation of the situation of reflection in the pedagogical and psychological aspects, the opinions and opinions of world psychologists and academic teachers. mentioned.

Key words: Reflection, pedagogical profession, analytical-critical psychological phenomenon, thinking, imaginat

ФАКТОРЫ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ РЕФЛЕКСИИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

Данная статья посвящена рефлексии, которая является одним из требований современной педагогики. В ней формируются рефлексивные умения учителя, выявляются их недостатки, результаты наличия рефлексивных умений, результаты интерпретации ситуации рефлексии в педагогическом и психологическом аспектах, мнения и мнения мировых психологов и ученых-педагогов. упомянуты.

Ключевые слова: Рефлексия, педагогическая профессия, аналитико-критический психологический феномен, мышление, воображение.

TALABALARDA REFLEKSIYANI SHAKLLANTIRISH OMILLARI VA SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy pedagogik talablardan biri bo'lgan refleksiya haqida gap boradi. Unda o'qituvchining reflektiv qobiliyatini shakllantirishga, ulardagi kamchiliklarni aniqlashga, reflektiv qobiliyatga ega bo'lish natijalari, refleksiyaning holati pedagogik-psixologik jihatidagi talqinidagi natijalari hamda jahon psixolog va pedagogik olimlarining fikr va mulohazalari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Refleksiya, pedagog kasbi, tahliliy-tanqidiy psixologik hodisa, tafakkur, tasavvur

Kirish. Ta'lim tizimini tubdan takomillashtirishda, asosan, biri ikkinchisidan ahamiyati kam bo'lmagan ikki yo'nalish bo'yicha negizli tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi. Birinchi yo'nalish ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarini qamrab oladi hamda mazkur bo'g'inlarda faoliyat ko'rsatayotgan barcha pedagog kadrlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etgan holda dars jarayonlarini tashkil qilishni nazarda tutadigan maxsus dasturlar asosida qayta tayyorlashdan iboratdir. Bu yo'nalishga milliy ta'lim tizimimizning barcha bo'g'inlaridagi pedagogik amaliyotlarni tadqiq etuvchi mutaxassislar jalb etilishi kerak. Binobarin, bu yo'nalish juda ko'p vaqt va inson resurslarini talab qiladigan jarayondir. Ikkinchi yo'nalish esa pedagogik amaliyotga yangicha yondashish asosida ta'lim olgan yosh pedagoglarni amaliyotga faol jalb qilishdan iboratdir. Bu yo'nalish ta'limning quyi va o'rta bo'g'inlari uchun pedagog kadrlarni tayyorlashga mas'ul bo'lgan oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonlarini takomillashtirish usullari bo'yicha tadqiqotlarni o'z ichiga oladi.

Bu har ikki yo'nalishni birlashtirib turuvchi omillar qatoriga asosiy maqsadlarning yagonaligi va tadqiqot ob'ektlarining umumiyligini kiritish mumkin. Zamonaviy pedagogikaga qo'yiladigan asosiy talablarni o'zida mujassam etgan ushbu maqsad ta'limning barcha bo'g'inlaridagi ta'lim jarayonlari ishtirokchilarida birdek namoyon bo'ladi. Uning mohiyati bo'lajak pedagogda o'qish va o'rganishni o'z faoliyat turiga aylantirish, sohasiga oid bilimlarini tizimli ravishda muttasil oshirib borish, oliy o'quv yurtida olingan nazariy bilimlarini amaliyotdagi tajribalar bilan uyg'unlashtirish kabi o'quv-pedagogik harakatlarni o'z ichiga oladi. O'qish va o'qitish, anglash va anglatish pedagogning

o'z-o'zini takomillashtirib borish jarayonida, asosiy ehtiyoj o'laroq, muhim o'rin tutadi. Pedagog, birinchi galda, o'z-o'ziga murojaat eta bilishi lozim. U o'z ichki dunyosini tugal anglashi, sodir etayotgan harakatlarining harakatlantirish omillarini, sabab va oqibatlarini oldindan ko'ra bilmog'i kerak bo'ladi. Shuningdek, ta'limning zamonaviy talablariga javob beradigan pedagog o'zini pedagogik jarayonlarning sub'ekti sifatida anglashi va to'liq tahlil eta olishi lozimdir. Bu talablarga javob berish uchun o'qituvchi, avvalo, o'zida reflektiv mahoratni shakllantirishi lozim bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Refleksiyaning hodisa sifatidagi tabiati, o'ziga xosligi, ta'limni rivojlantirishdagi imkoniyatlari, ichki tarkibi zamonaviy ta'lim tizimi talablari asosida dars jarayonlarini tashkil qilish amaliyoti uchun juda muhim ekanligi ko'plab tadqiqotlarda o'z isbotini topgan. Refleksiyaning mohiyati va o'ziga xos jihatlarni o'rganish turli darajalarda olib boriladi. Biz bu darajalarning ahamiyatini nazariy, uslubiy va amaliy kabi turlarga ajratgan holda o'rganamiz. Qolaversa, mazkur yondashuv asosida o'rganish refleksiyaning turli tasnifga mansub mutaxassislarda namoyon bo'lish shakllarini aniqlash imkonini beradi. O'qituvchi-pedagoglarning va ta'lim-tarbiya sohasiga aloqador boshqa turdagi mutaxassislarning faoliyat sifatini baholashda refleksiya mezon sifatida qaraladi. Ya'ni reflektivlik darajasi yuqori bo'lgan mutaxassisda tanqidiy tafakkur, o'z-o'zidan qoniqmaslik va doimiy izlanishda bo'lishga intilish ko'nikmalari yuqoriroq bo'ladi.

Mohiyatiga ko'ra, pedagoglik kasbi insondan doimiy ijtimoiy faollikni talab etadi. Ya'ni o'qituvchi-pedagog har bir ish kunining faol qismida o'quvchilar, kasbdoshlar, ota-onalar bilan o'z xizmat vazifasi yuzasidan doimiy muloqotda bo'lib turadi. Bu muloqotlarning har bir ko'rinishi ikki yoqlamalik

xarakteriga ega bo'lib, ularda o'qituvchi har doim tinglovchi va so'zlovchi maqomida ishtirok etadi. Ushbu muloqotlarning o'qituvchi faoliyati uchun ijobiy ahamit kasb etishi uchun unda yuqori darajadagi refleksiv mahoratning bo'lishi zarur. Mazkur qobiliyat unda ota-onalar bilan bolalarning axloqi va dars jarayonidagi xatti-harakatlarini tahlil qilish, kasbdoshlari bilan muloqotlarda o'z amaliy tajribasiga tanqidiy-tahlili ko'z bilan qarash, bolalarning fikr va baholari asosida o'zining dars tashkil qilish usul va uslublaridagi nuqson hamda yutuqlarini aniqlab olish, shu orqali kelib chiqishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlarning oldini olish imkoniyatini yaratadi.

Refleksiv mahoratga ega bo'lish natijasida o'qituvchi:

-bajarishi lozim bo'lgan barcha o'quv, tarbiyaviy, ijtimoiy vazifalarining ko'lamini va darajasini bilib oladi;

-o'zi uchun o'quvchilarga, ota-onalarga ijobiy ma'noda ta'sir etuvchi faoliyat mexanizmini shakllantiradi;

-dars jarayonlarini tashkil etishda o'quvchilarning talablari asosida shakllana boradigan ish tajribasiga ega bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Demak, aytishimiz mumkinki, refleksiya — bu o'qituvchining o'z faoliyati va sodir etadigan o'quv, tarbiyaviy va ijtimoiy xatti-harakatlariga baho berishigina emas, balki o'zini boshqalar (o'quvchilar, ota-onalar, hamkasblar) qanday qabul qilayotganlarini aniqlab olish imkonini beruvchi xususiyatdir. O'z-o'zini refleksiv tahlil eta oladigan o'qituvchi-pedagog ongli ravishda takomillashib borgan barobarida tashkil etiladigan pedagogik jarayonlarini ham mukammallashtirib boradi.

Refleksiyaning xuddi shu shakldagi talqini pedagogik faoliyatda muhim ahamiyatga ega ekanligini hisobga olib, pedagogika va psixologiya fanlarida ongli ravishda sodir etiladigan tahliliy-tanqidiy psixologik hodisaning ta'lim muassasalarida dars jarayonlarini tashkil etishdagi ahamiyati o'rganiladi. Ko'pgina tadqiqotchilar fikrlashdagi refleksiyada inson tasavvurining xuddi o'sha insonga bo'lgan munosabati aks etadi deb hisoblaydilar. Aksar hollarda, inson o'z xatti-harakatlarini tahlil etar ekan, o'zida yangi xususiyatlar kashf etib boradi, hozirgacha orttirgan, lekin yuzaga chiqishi uchun yetarlicha psixologik shart-sharoitlar yaratilmagan ko'nikma va odatlarini kashf etadi. Inson o'z tafakkuri va tasavvurining yangi tashkil etuvchilari anglab oladi. Bunday tashkil etuvchilarga hal etilishi ko'zda tutilgan, ammo hal etilmagan vazifalarni saralash, fikrlashda nomuhimdan muhimga intilish, atrofdagi ashyo va hodisalarning yangi qirralarini anglash, mulohazalarni ramzlar vositasida olib borish kabi psixologik xususiyatlar kiradi.

Tafakkur va tasavvurning qorida tilga olingan “yangi tashkil etiluvchilari” o'quv amaliyotida dars jarayonlarini tashkil etuvchi sub'ekt uchun ayniqsa muhimdir. O'quv va o'qitishdan iborat intellektual faoliyatni tahlil etar ekan, V.V. Davidov refleksiyani “sub'ektning muhimni nomuhimdan ajratib olish, tahlil etish va tafakkurni o'z faoliyat turiga aylantira olish mahorati”, deya ta'riflaydi.

Gal'perina P.YA., Danilova V.L., El'konina B.D. va boshqa tadqiqotchilar “insondagi refleksiya hodisasida ishtirok etadigan barcha fikriy va psixologik xatti-harakatlar orasida o'zaro bog'liqlik mavjud”ligini ta'kidlashadi. Mazkur farazning isboti sifatida o'tkazilgan so'rovlarda inson o'z-o'zini tahlil etar ekan, o'rganish, tanish, bilish, anglash, idrok etish, fikrlash, mulohaza yuritish, xulosa yasash va baho berish kabi psixologik va intellektual hodisalarning hammasi doimiy ketma-ketlikda kechishini, shuningdek, ulardan bittasi to'kis bo'lmasligi boshqa psixologik va intellektual hodisaning yetarli darajada bo'lishiga monelik qilishi aytiladi.

O'z kasbiy faoliyatida refleksiyani rivojlantirib borgan o'qituvchi-pedagogda pedagogik va psixologik xususiyatlardan tashqari oddiy shaxs his-tuyg'ulari ko'rinishida namoyon bo'ladigan fazilatlar ham shakllanib, rivojlanib boradi.

Birinchidan, o'qituvchi-pedagogning pedagogik voqelikka nisbatan ta'sirchanligi ortadi va buning natijasida o'zi tomonidan yo'l qo'yilgan har qanday kamchilik, dars jarayonida sodir etilgan xatolarini tez ilg'aydi va ularni bartaraf etish chorasini ko'rish fazilati shakllanib boradi.

Ikkinchidan, o'z faoliyatiga baho berishda xolisligi ortadi. Refleksiya natijasida o'qituvchi-pedagog o'z faoliyatiga ta'lim jarayoni ishtirokchilari hamda kasbdoshlari nazari bilan qarashi natijasida baholash mezonlari son va talab jihatdan ortadi. Ya'ni o'qituvchining o'z faoliyati haqidagi shaxs sifatida tasavvurlari boyiydi.

Uchinchidan, kamchiliklarga murosasizlik fazilati shakllanadi. O'qituvchi-pedagog refleksiv muhit sharoitida o'z faoliyatini tashkil qilganda o'zining mutaxassis sifatidagi shaxsini hosil qilgan professional va shaxsiy fazilatlaridan har birining ahamiyatini tushunib yetadi. Mavjud fazilatlarini shakllantirish, nuqsonlarini o'z vaqtida bartaraf qilish evaziga dars jarayonlarini tashkil qilish eng yuksak samara berishiga ishonch hosil qiladi.

To'rtinchidan, refleksiv muhit vositasida o'qituvchi-pedagog pedagogik madaniyatga ham erisha boradi. Pedagogik mahorat o'qituvchining refleksiv muhitda shakllangan tajribasi, shaxsiy fazilatlar va professionla mahoratining in'ikosi sifatida qaraladi. Yuksak darajada rivojlangan refleksiya natijasida hosil bo'lgan pedagogik madaniyatga ega bo'lgan o'qituvchi-pedagog norasmiy tarzda “donishmand-pedagog” maqomiga ega bo'ladi.

Mutaxassislarning (Gal'perin P.YA., Danilov V.L., El'konina B.D. va boshqalar) qayd etishlaricha, “donishmand-pedagog” norasmiy maqomiga ega bo'lish uchun refleksiv muhitda o'z tajribasini oshirib borgan o'qituvchi-pedagog kuzata bilish va o'z vaqtida anglab olish, narsa-hodisalarning tub mohiyatini tez idrok etish va tegishli qaror qiqarish, har qanday ma'lumot hamda axborotni tez qabul qilib, tahlil eta bilish, har qanday nuqtai nazar yoki farazni ma'lumot o'rnida qabul qila olish, xizmat o'rnida sarishtali va muomalada namunali bo'lish va shu

kabi shaxsiy hamda professional fazilatlar egasi bo'lishi kerak.

Refleksiya o'z faoliyatini yaqin kelajak va uzoq muddatli istiqbolni nazarda tutgan rejalar asosida qurishga intilgan har bir shaxs uchun zarur bo'lgan xususiyatdir.

Refleksiv qobiliyatning inson zakovati, tushunchasi, voqea-hodisalarni idrok etish darajasiga bog'liq ekanligini o'tgan asr psixologlari ham o'z tadqiqotlarida isbotlab bergan. Inson o'zi bilgan, anglagan va idrok etgan instantsiya va sub'ektlar doirasida fikr yuritadi, binobarin, refleksiv qobiliyat (bizning tadqiqotlarda refleksiv mahorat) o'sha anglangan, idrok etilgan sub'ektlar doirasining qanchalik kengligi inson refleksiv mahoratining darajasini belgilab beradi. J.Lok: «Refleksiya mening nazarimda inson tafakkuri to'liq safarbar etilgan botiniy tahlil bo'lib, unda insonning his-tuyg'ulari, bilish va anglash, idrok etish va xulosa chiqarish, qaror qabul qilish va istiqbolni belgilash singari psixologik xatti-harakatlar sodir etilgan hodisalardan saboq olishga qaratilgan bo'ladi»³, deb yozadi.

Mohiyatan, pedagogik faoliyat jamiyatning “Men va boshqalar” deya shartli ravishda nomlangan tizimli majmuasiga chuqur kirib borishni anglatadi. Xuddi shu fakt pedagogik refleksiyada shaxs va jamiyatning (bizning tadqiqotlarda o'qituvchi-pedagog va talabalarning) o'zaro munosabatlarning ikki taraflama samarali bo'lishida refleksiyaning psixologik hodisagina emas, shaxsning fazilati sifatida qaralishini taqozo etadi. A.A. Bodalevaning fikriga ko'ra, “pedagogikadagi kasbiy refleksiya boshqa soha xizmatchilariga zarur bo'lgan refleksiyasidan

uchta jihati bilan farq qiladi:

–“pedagog – talaba” munosabatlarining o'zaro samarali tarzda davom etishini ta'minlaydigan pedagogik refleksiya (psixologik refleksiyadan farqli ravishda) olingan

bilim, orttirilgan ko'nikma, o'rganilgan tajribaning darajasiga uzviy bog'liqdir;

-pedagog refleksiv tarzda fikrlar ekan, kasbiy mahoratining yo'naltirilgan ob'ekti, ya'ni o'quvchining bilimi, ko'nikmasi, anglash va idrok etish darajasiga qarab o'z shaxsiy va kasbiy faoliyatining darajasini baholaydi;

-“pedagog – talaba” munosabatlaridagi refleksiya o'rganilayotgan dars mavzulari, dars turi va fanning mazmun jihatdan murakkablashib borishiga bog'liq ravishda o'zgaruvchidir”.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, refleksiya o'qituvchini kasbiy faoliyatini shakllantirishda kasbga, kasbdoshlariga, o'quvchilariga umuman olganda kasbiy faoliyatida uchraydigan barcha odamlar bilan yaxshi muomilada bo'lishini, ularning kasbiy qiziqishini oshirishni takomillashtiradi hamda insondagi psixologik holatini takomillashtirishga va ularni o'rganish uchun o'qituvchiga imkoniyatlar eshigini ochish uchun xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Анисимов О.С. Субъектная рефлексия в игромоделировании и ее понятийное обеспечение. - М.: Угрешская типография, 2012. -С. 382.
2. Степанов С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. - М.: «Наука», 2000. -С. 174.
3. Степанов С.Ю., Семёнов И.Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования. II Журнал «Вопросы психологии», 1985, № 3. -С. 31-40.
4. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. - М.: «Наука», 1987. -С. 136.
5. Анисимов О.С. Субъектная рефлексия в игромоделировании и ее понятийное обеспечение. - М.: Угрешская типография, 2012. -С. 285.
6. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М.: «Интор», 1996. -С. 544.
7. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М.: «Интор», 1996. -С. 287.
8. Кенжабоев Абдусалим Эркабоевич, Саидова Парвина Мирзо кизи, Ўқитувчининг касбий маҳорати ва педагогик рефлексия, “Замонавий таълим / Современное образование”, 2021, 8 (105)
9. Плескач Л.Е. Обучение учителей самоанализу педагогической деятельности как составная часть системы внутришкольного управления: Автореф. канд. пед. наук. - М. 1983. 19-стр.
10. Пьянкова Г.С. Развитие профессиональной рефлексии: учебное пособие. - Краснояр. гос. пед. ун-т им. В.П.Астафьева. - Красноярск, 2014. -С. 276.
11. Пьянкова Г.С. Рефлексивные методы организации самостоятельной работы студентов: учебное пособие. / Краснояр. гос. пед. ун-т им. В.П.Астафьева. - Красноярск, 2015. -С. 53.
12. Холиков А. Педагогик маҳорат. - Т.: "Иқтисод-Молия", 2011. 298-бет.
13. Шедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // Исследование речи и мыслительной деятельности. - Алма-ата, 1974. 12-28 стр.

Toxir JUMANIYOZOV,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti o'qituvchi-uslubchisi
Oybek RAJABOV,
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti katta o'qituvchi-uslubchisi
E-mail: jumaniyozovtoxir785@gmail.com

Jamoat xavfsizligi universiteti katta o'qituvchi-uslubchisi f-m.f.d. (PhD) B.M.Matyakubov taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF A PROJECT TO AUTOMATE THE SCHEDULE OF CLASSES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

Currently, a number of projects are being implemented to set up the process of automation in all areas in order to facilitate the quality of work. That is, we can see that the demand for IT (Information Technology) is increasing day by day, and the solution to automation processes in this area is only being implemented in the field of management. Including higher educational institutions, work is currently underway to switch to automation. This article lists the problems that arise when automating the schedule of classes in higher education institutions, as well as their solutions.

Keywords: Computer, web technology, information, algorithm, table, automation, base, architecture, application, interface, provider, dispatcher.

РАЗРАБОТКА ПРОЕКТА АВТОМАТИЗАЦИИ РАСПИСАНИЯ ЗАНЯТИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В настоящее время реализуется ряд проектов по внедрению процесса автоматизации во всех сферах с целью дальнейшего повышения качества работы. То есть мы можем наблюдать, что спрос на ИТ (Информационные технологии) растет день ото дня, и что решения для процессов автоматизации в этой области реализуются только в этой сфере. На сегодняшний день ведется работа по переходу высших учебных заведений на автоматизированный процесс. В данной статье перечислены проблемы, возникающие при автоматизации расписания занятий в высших учебных заведениях и пути их решения.

Ключевые слова: Компьютер, веб-технология, информация, алгоритм, таблица, автоматизация, база, архитектура, программа, интерфейс, провайдер, диспетчер.

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA DARS JADVALINI AVTOMATLASHTIRISHNING LOYIHASINI ISHLAB CHIQISH

Аннотация

Hozirgi kunda ish sifatini yanadan yengillashtirish maqsadida barcha sohalarida avtomatizatsiya jarayonini yo'lga qo'yish uchun qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Ya'ni IT (Information Technology) ga bo'lgan talab kundan-kunga ortib borayotgani va ushbu sohada avtomatizatsiya jarayonlariga yechim faqat manashu sohada amalga oshirilayotganini ko'rishimiz mumkin. Shular ichidan Oliy ta'lim muassasalarini ham bugungi kunda avtomatlashtirish jarayoniga o'tkazish ishlari olib borilmoqda. Ushbu maqolada Oliy ta'lim muassasalarida dars jadvalini avtomatlashtirishda yuzaga keladigan muammolar hamda ularning yechimlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kompyuter, web-texnologiya, axborot, algoritim, jadval, avtomatlashtirish, baza, arxitektura, dastur, interfeys, provayder, dispetcher.

Kirish. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini sifatli tashkil etishning eng muhim muammolaridan biri avtomatlashtirilgan o'quv dasturini yaratish vazifasidir. To'g'ri va aniq tuzilgan jadval professor-o'qituvchilarning bir xil yuklamalarini hisoblab berilishini ta'minlaydi. Ayni paytda oliy ta'lim muassasalarida axborot tizimlaridan foydalanish kamdan-kam uchray kelmoqda. Bundan tashqari Universitetda bajariladigan ishlarning asosiy qismi kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda amalga oshirilishi bizga kundek ravshan. Kompyuter texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ta'lim sharoitlarini o'zgartirish, o'qitish vositalari va shakllarini o'zgartirish, texnik vositalar spektrini kengaytirish, shuningdek, katta hajmdagi ma'lumotlardan foydalanish ta'limga axborot texnologiyalarini joriy etish zarurligini belgilaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ayni paytda oliy ta'lim muassasasida turli yo'nalishdagi komponentlarni o'z ichiga olgan axborot maydonidan foydalanish mumkin: xodimlarni hisobga olish, talaba va kursantlarni hisobga olish, xavfsizlik xizmati, o'qituvchilarning reytingi, talaba va

kursantlarni ilmiy ish faoliyatini nazorat qilish va boshqalar. Ya'ni barcha ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ta'lim oluvchilarga kerakli bilimlarni oshig'i bilan berishdan iboratdir. Rejalashtirishda asosan professor-o'qituvchilarning ish stajiga qarab yuklamalar beriladi va ushbu yuklama fanlarga bog'langan holda dars jadvali tuziladi [1].

Dars jadvalni avtomatlashtirishda kerakli bo'ladigan umumiy talablar quyidagilar:

- o'quv yuklamasining umumiy hajmini hisoblash uchun vaqt me'yorlaridan foydalanish;
- mutaxassisliklarni dars jadvallarini tuzish bo'yicha o'quv rejalaridan foydalanish;
- tizim foydalanuvchisining mumkin bo'lgan operatsiyalarini avtomatlashtirish orqali axborotni qayta ishlash tizimini joriy etish;
- hisobot shakllarini shakllantirish;
- tizimning kengaytirilishi (avtomatlashtirilgan tizim talablari ortib borayotgan taqdirda uni qayta ishlash imkoniyati);

- foydalanuvchi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish interfeysi [3].

Avtomatlashtirilgan tizimni yaratish uchun Python va HTML5 dasturlash tillaridan hamda MySQL, SQLite, Postgres ma'lumotlar bazasi boshqaruv tizimidan foydalanamiz. Ushbu aytib o'tilgan dasturlash tillari hozirgi kunda juda ko'plab sohalarni avtomatlashtirishda boshqa dasturlash tillariga qaraganda qulay hamda himoya tomondan kuchliligi bilan ajralib turadi.

Muayyan jarayonlarni avtomatlashtirishga muhtoj bo'lgan savollar, odatda, paydo bo'lmaydi. Lekin bu yerda savollar - avtomatlashtirishni qanday va qayerdan boshlash kerak. Qancha pul kerak bo'ladi va kim sotib oladi? Qanday amalga oshirish kerak? Dasturiy mahsulotni kim kuzatib boradi? Kim moliyalashtiradi? Bu va boshqa ko'plab savollar har qanday jarayonlarni avtomatlashtirishning boshida paydo bo'lishi kerak [2].

"Avtomatlashtirish" tushunchasini aniqlash bilan boshlash kerak. Avtomatlashtirish odatda texnik va dasturiy vositalardan foydalanishni anglatadi, bu esa shaxsni materiallar yoki axborotni olish, o'zgartirish, uzatish va ulardan foydalanish jarayonlarida bevosita ishtirok etishdan qisman yoki to'liq ozod qiladi. Avtomatlashtirishning afzalliklari bu operatsiyalarni amalga oshirishni tezlashtirish va ularni bajarishda xatolarni kamaytirish, operatsiyalarni amalga oshirish xarajatlarini kamaytirish va sifatni oshirishdir [4].

Avtomatlashtirishni boshlashdan oldin uning talablarini aniq ifodalash, qaysi funktsiyalarni avtomatlashtirish kerakligini aniqlash kerak. Shuni yodda tutish kerakki, ko'pincha avtomatlashtirilgan tizimlarni joriy etish inson omilining muayyan operatsiyalarni amalga oshirishga ta'siri darajasini pasaytiradi. Dasturiy mahsulotni ishlab chiqish yoki amalga oshirish uchun mas'ul bo'lgan malakali mutaxassislarni ajratish avtomatlashtirish uchun zarur shartdir. Har bir mutaxassis o'z vazifalari doirasida tizimda yuzaga keladigan xatolarni tezda bartaraf etish, ish sharoitining buzilishlarini aniqlash va bartaraf etish, foydalanuvchilarning muayyan muammolarini hal qilish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak [5].

Siz universitetning turli jarayonlarini avtomatlashtirish uchun yagona dasturiy kompleks sotib olishingiz mumkin, ammo bunday yechim muqarrar ravishda yangi dasturiy ta'minotni sotib olish, unga o'tish va moslashish bilan bog'liq katta pul va mehnat xarajatlarga olib keladi. Muayyan universitetning o'ziga xos xususiyatlariga va alohida qabul qilingan jarayonni avtomatlashtirishga to'liq moslashtirilgan dasturni sotib olishingiz yoki ishlab chiqishingiz mumkin. Bunday dasturlarni o'rganish oson va tizim foydalanuvchisi faoliyatini osonlashtiradigan bir qator funktsiyalar va operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Bunday dasturlarning afzalliklari ko'plab vazifalarga yo'naltirilgan katta dasturiy ta'minot komplekslariga nisbatan kamroq xarajat, amalga oshirish va moslashuvning soddaligini o'z ichiga olishi kerak. Bu yerda loyihani moliyalashtirishga tayyorlik, dasturni yaratish va amalga oshirishga tayyor bo'lgan ta'lim muassasasining ishlab chiquvchilari - xodimlarining professionalligi, shuningdek, kelajakdagi foydalanuvchilarning malakasi katta rol o'ynaydi [6].

Ta'lim jarayonining miqdoriy va sifatli o'sishi universitetlarning o'quv, ilmiy va iqtisodiy faoliyatini boshqarish muammolarini hal qilishda yangi yondashuvni talab qiladi. Ushbu yondashuv so'nggi yillarda oliy o'quv yurtlarini boshqarishda zamonaviy kompyuter texnikasi va matematik usullarni qo'llashda o'z ifodasini topib kelmoqda. Zamonaviy dunyoda har doim qo'l bilan amalga oshirilgan texnik jarayonlarni avtomatlashtirish uchun turli xil tizimlar keng tarqalgan. Misol uchun, marketingda qaror qabul qilish tizimlari, tajribali mutaxassislarni o'rnini bosadigan ekspert tizimlari, ilm-fan va texnologiyaning turli sohalarida tizimlarni prognozlash va boshqalar. Zamonaviy IT-texnologiyalar har

qanday jarayonni, shu jumladan, ta'limni eng yaxshi tashkil etishga imkon beruvchi vositalarga ega. O'quv mashg'ulotlari jadvalini rejalashtirish vazifasi kombinator tipidagi jadvalni tuzish vazifasidir, uning xarakterli xususiyati katta o'lchamli va murakkab shakldagi ko'plab cheklovlar mavjudligi. Aslida, bugungi kunda bunday muammolarni hal qilishning universal usullari mavjud emas. Jadvalning matematik (klassik) nazariyasini o'quv mashg'ulotlarini tayyorlash masalasiga bevosita qo'llash mumkin emas [7-8].

Tadqiqot metodologiyasi. So'nggi yillarda Microsoft Excel kompyuter va dasturiy ta'minotidan foydalangan holda, universitetni o'qitish ishlarini rejalashtirish, vazifalarini avtomatlashtirish algoritmlarini yaratish orqali o'quv jarayonini rejalashtirishni takomillashtirishga bir nechta urinishlar amalga oshirilmogda. Veb-texnologiyalardan foydalangan holda o'quv jarayonini rejalashtirishni amaliy joriy etish faqat bir nechta universitetlarda amalga oshiriladi. Ushbu rivojlanish holatini tahlil qilish quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi:

- oliy ta'lim muassasalari tomonidan avtomatlashtirish vazifalarini ishlab chiqish va joriy etish tashabbuskor tartibda amalga oshiriladi va bu ishlar, qoida tariqasida, alohida muammolarni hal qilishga qaratilgan. Tadqiqotchilar va ishlab chiquvchilar guruhlarining ajralishi muayyan universitetga xizmat ko'rsatish uchun mo'ljallangan algoritmlar va dasturlarni ishlab chiqishga qaratilgan ko'plab tizimlarni yaratishga olib keldi.

- ko'pgina tizimlar dastur ishlab chiquvchisiga haqiqiy talablarni hisobga olish uchun barcha mas'uliyatlarni yuklaydi. Xususan, o'qituvchilarning talablarini hisobga olish, kuniga, haftasiga o'tkaziladigan mashg'ulotlar soniga cheklovlar — bunday tizimlarda ushbu va boshqa ko'plab muntazam vazifalar ko'pincha qidirish usullari bilan hal qilinishi kerak.

- mavjud dasturlar ko'p foydalanuvchilar rejimini o'z ichiga olmaydi va barcha kerakli elektron hujjat oqimini qo'llab-quvvatlamaydi.

- mavjud dasturlar manba ma'lumotlarini kiritish va olingan jadvalni tahrirlash uchun juda noqulay interfeysga ega [9].

Guruh jadvalini avtomatik tuzish algoritmlarini ishlab chiqishda har bir muayyan vazifa uchun shartlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda universal algoritmlarni yaratish muammosi juda muhimdir. Bunday algoritmlar yetarlicha moslashuvchan bo'lishi kerak, ya'ni muhim o'zgarishlarsiz, dastur talablari tizimidan talablarni qo'shish va chiqarib tashlash mumkin. Biroq, har qanday yagona universal algoritm bilan muammoni hal qilish uchun harakat ayni paytda mumkin emas. Algoritmlar, agar muammolar keng sinfini hal qilish imkonini beradi, yanada aniq ta'minlash samaradorligini bermaydi, o'ziga xos sharoitlar algoritmlarni hisobga olgan holda moslashtirilgan.

Guruhlar jadvalini tuzish tizimlari matematik modellar va ma'lumotlar taqdimoti darajasida muayyan ta'lim muassasalarining o'ziga xos xususiyatlariga kuchli bog'liqlik bilan ajralib turadi, bu esa standart tizimlardan foydalanishni qiyinlashtiradi. Bir universitetda yaratilgan tizim, odatda o'zgarish va takomillashtirishsiz, boshqasida samarali foydalanish mumkin emas. Bundan tashqari, ularning ko'pchiligi uzoq vaqt davomida yaratilgan va ularning yordami bilan vazifani samarali hal qilish mumkin emas [10].

Mavjud muammolarni hal qilish uchun zamonaviy veb-texnologiyalardan foydalangan holda yangi printsiplarga asoslangan moslashuvchan va osongina moslashtirilgan tizimni yaratish talab etiladi. Tanlangan mezonlarga va belgilangan talablarga muvofiq jadvalni tuzadigan tizim talab qilinadi. Ushbu imkoniyatlar tizimning manba kodini o'zgartirmasdan amalga oshirilishi kerak. Eng tipik holatlarni qoplash uchun jadvallarni tuzishni amalga oshiradigan bir nechta standart algoritmlarni yaratish kerak. Ushbu tizim

mavjud ma'lumotlar bazasini va foydalanuvchi interfeysini qo'shish va o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Bularning barchasi har bir universitetda o'z shartlariga javob beradigan tablarni belgilash va kerakli algoritmlarni tanlash va sozlash orqali kerakli jadvalni yaratish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Jadvalni tuzish uchun dastlabki ma'lumotlar mutaxassisliklar ro'yxati, talaba va kursantlar guruhlari ro'yxati, fanlar, shuningdek guruhlariga o'quv yuklamalari kerak bo'ladi. Mavjud resurs professor-o'qituvchilar ro'yxati, belgilangan guruhlarda ba'zi mavzularni, auditoriya ro'yxatini, haftada o'quv kunlarining sonini, kuniga maksimal guruhlarini o'qiy oladigan professor-o'qituvchilar ro'yxati sifatida ifodalanadi. Haftaning har bir guruhi uchun eng maqbul dars jadvalini tuzish, haftaning har bir kunida o'quv auditoriyasini taqsimlash, o'qituvchilarga o'z xohish-istaklarini inobatga olgan holda kunlardagi yuklamalarni hisobga olish kerak. Ya'ni, mavjud resurslarni so'rovlarga muvofiq taqsimlashning eng qulay usuli va har bir guruh uchun vaqt ajratish. Muvaffaqiyatli tuzilgan dasturlarning mavjudligi optimal jadvalni tuzish vazifasi hal qilinishi mumkinligini yoki hech bo'lmaganda uning uchun maqbul yechimlar mavjudligini ko'rsatadi [11].

Algoritm jadvalni tuzishda dispatcher tomonidan amalga oshirilgan harakatlarga asoslanganligi sababli, optimal jadvalni qidirishda foydalanuvchi va tizim o'rtasida faol muloqotni tashkil etish imkoniyati mavjud. Ko'pgina universitetlarda jadval qo'lda rejimda tuziladi va u ancha mehnat talab qiladi. Mutaxassis tomonidan qo'lda tuziladigan dars jadvali ushbu xodimni kuni bo'yi jadval tuzish bilan mashg'ul bo'lishini ta'minlaydi va kerakli boshqa ishlarga vaqt ajratish yo'lini to'sib qo'yadi. Biz ko'p mehnat talab qiladigan dars jadvalidan o'zimizga moslashtirgan holda ushbu jarayonni avtomatlashtirishimiz orqali amalga oshiramiz.

Ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimini tanlash uchun bir nechta mezon mavjud:

- ma'lumotlarni modellashtirish;
- arxitektura xususiyatlari va funksiyalari;
- tizim ishini nazorat qilish;
- ilovalarni ishlab chiqish xususiyatlari;
- ishonchlilik;
- ish muhiti talablari;
- aralash mezonlar.

Ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi sifatida eng mashhurlari MySQL, SQLite, Postgres avtomatlashtirilgan dars jadvali tizimida qo'llaniladi.

MySQL-bepul ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi. MySQL-ni ishlab chiqish va qo'llab-quvvatlash Oracle korporatsiyasi tomonidan amalga oshiriladi.

MySQL asosiy afzalliklari:

- ko'p ishlov berish, bir vaqtning o'zida bir nechta so'rovlarni qo'llab-quvvatlash;
- bir nechta ma'lumotni bir marta kiritish bilan aloqalarni avtomatlashtirish;
- ruxsat etilgan va o'zgaruvchan uzunlikdagi yozuvlar;
- moslashuvchan imtiyoz va parol tizimi;
- raqamli formatlarni, o'zgaruvchan uzunlikdagi satrlarni va vaqt belgilarini moslashuvchan qo'llab-quvvatlash;
- HTML5, Python tillari bilan ishlashganda xech qanday muaommlarga uchramaslik;
- ko'p hollarda bepul;
- hosting xizmati provayderlari tomonidan yaxshi qo'llab-quvvatlash [12].

Xulosa va takliflar

Ushbu maqolada amalga oshirilgan ishlar natijasida universitet o'quv jarayoniga tadbir etish maqsadida o'quv muassasasining dars jadvali avtomatlashtirilgan tizimi ishlab chiqish masalasi ko'rib chiqildi. Ushbu tizim qulay foydalanuvchi interfeysiga ega bo'lib, dasturda ishlashni osonlashtirishga imkon beradi, agar kerak bo'lsa, dasturiy kodning moslashuvchanligi tizim uchun ortib borayotgan talablarni qondirishga imkon beradi. Dastlab, dars jadvali jarayonini avtomatlashtirishning maqsadiga erishildi. Ishlab chiqilgan avtomatlashtirilgan tizim universitetning yagona axborot tizimiga kiritilishi mumkin, bu shubhasiz, foydalanuvchilarning yuk strukturasini tahlil qilishda, mavjud o'quv rejalarni tarkibiy jihatdan takomillashtirish va birlashtirishni rejalashtirishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqilgan tizim axborotni qayta ishlash tezligini oshiradi, hisobotlarni tuzish muddatini qisqartiradi va foydalanuvchi vaqtini tejaydi. O'quv dasturlarini boshqarish jarayonini avtomatlashtirish va ishlab chiqilgan avtomatlashtirilgan tizimning moslashuvchanligi ta'lim tizimida qo'llanilganda, xodimlarning faoliyatini yaxshilashda va ayni paytda universitet tomonidan taqdim etiladigan ta'lim sifatini oshirishda afzalliklarga ega. Umumiy avtomatlashtirilgan hujjat aylanish tizimi tuzilmasida ishlab chiqilgan avtomatlashtirilgan jadvalni tuzish tizimining modulli amalga oshirilishi ma'lumotlar bazalaridan umumiy foydalanish va tizimni axborot bilan ta'minlash bo'yicha umumiy siyosatni joriy etish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Барышников А. В. Рептор – программа для составления расписания уроков // Компьютерные инструменты в образовании. – Санкт-Петербург
2. Барышников А. В. Softkey.ru и информатизация учебного процесса // Softkey.ru [Электронный ресурс].
3. Кофман Э. Г. Теория расписаний и вычислительные машины. – М.: Наука, 1984.
4. Пайкерс В. Г. Методика составления расписания в образовательном учреждении.
5. Лагоша Б. А., Петропавловская А.В. Комплекс моделей и методов оптимизации расписания занятий в вузе // Экономика и мат. методы.
6. Сухарев А. Г., Тимохов А. В., Федоров В. В. Курс методов оптимизации. – М.: Наука, 1986.
7. Мельников А. Ю., Сусяк Н. М. Автоматизация процесса составления расписания занятий в высшем учебном заведении 2005.
8. Верёвкин В. И., Исмагилова О. М., Атавин Т. А. Автоматизированное составление расписания учебных занятий вуза с учётом трудности дисциплин и утомляемости студентов.
9. Yusupbekov N.R., Muhamedov B.I., Gulyamov Sh.M. "Texnologik jarayonlarni nazorat qilish va avtomatlashtirish". - Toshkent 2011.
10. Yusupbekov N.R., Muxamedov B.I., Gulomov SH.M. Texnologik jarayonlarni boshqarish sistemalari. Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. – Toshkent 1997.
11. Иванова Г.В. Автоматизация технологических процессов основных химических производств. Методические материалы по курсу лекций. -С.Петербургский ГТУ, 2003.
12. Юхимчук С. В., Бевз С. В., Бурбело С. М., Крещенец М. В., Богачук С. М. Разработка автоматизированной системы формирования распределения нагрузки дисциплин магистерской подготовки // научные працы ВНТУ. – 2008.

UDK: 1 (I-12)

Izzatbek IBRAGIMOV,
O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi katta ilmiy xodimi
E-mail: izzat.ibragimov2015@bk.ru

O'zXIA dotsenti, f.f.d. (PhD) M.I. Xo'jayev taqrizi asosida

**TURKISTON JADIDLARI ILMIY-MA'NAVIY MEROSINING IJTIMOY-FALSAFIY JIHATLARI
(FRANSUZ OLIMLARI NIGOHIDA)**

Annotatsiya

Mazkur maqolada Turkiston zaminidan yetishib chiqqan ma'rifatparvar olimlar ilmiy-ma'naviy merosining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini borasida Fransuz olimlarining fikrlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Jadidlar, adabiyot, taraqqiyot, ma'naviyat, roman.

**СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ НАУЧНОГО И ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ СОВРЕМЕННЫХ
ТУРКСТАНЦЕВ (С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФРАНЦУЗСКИХ УЧЕНЫХ)**

Аннотация

В данной статье говорится о мнениях французских ученых относительно социально-философских аспектов научного и духовного наследия просвещенных ученых, выросших в Туркестане.

Ключевые слова: Новости, литература, развитие, духовность, роман

**SOCIAL-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF THE MODERN
TURKSTONIANS (IN THE POINT OF VIEW OF FRENCH SCIENTISTS)**

Annotation

This article talks about the opinions of French scientists regarding the socio-philosophical aspects of the scientific and spiritual heritage of enlightened scientists who grew up in Turkestan.

Keywords: News, literature, development, spirituality, novel.

Kirish. Buyuk allomalar tomonidan ilgari surilgan jamiyat taraqqiyoti va uning ma'naviy qiyofasini yuksaltirishga qaratilgan ilg'or g'oyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Yurtimizda ma'rifatparvarlar tomonidan yozilgan asarlar va ularning jamiyat rivoji yo'lida olib borgan islohotlari to'g'risidagi tadqiqotlar mustaqillik yillarida boshlandi. Biroq, Turkiston zaminidan yetishib chiqqan jadidlar ilmiy-ma'naviy merosining xorij olimlari tomonidan o'rganish ishlari biroz avvalroq boshlangan bo'lib, ularning ijodi bir nechta tillarga tarjima qilingani manbalardan ma'lum. Aynan xorij olimlarining ona zaminimizdan yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar ilmiy-ma'naviy merosini qay tarzda o'rganganligini tadqiq qilish bugungi kunning obyektiv zaruratidir.

Turkiston jadidchiligi o'z samarasini bergan islohotchilik harakatlarining mevasidir [1]. Zero, maktab islohoti sohasida jadidchilik avvaliga tatar dunyosida bo'lgani kabi Turkistonda ham o'zining haqiqiy boshlang'ich nuqtasini topdi. Qrimda birinchi isloh qilingan yangi usul maktabi tashkil etilganidan taxminan o'n besh yil o'tgach, Toshkent, Samarqand, Buxoroda va keyinchalik Xivada bir xil turdagi muassasalar tashkil topa boshladi.

Jadidlar ko'p yillar mobaynida mutaassiblashib, dunyo taraqqiyotidan orqada qolgan milliy musulmon ziyoli (ulamo, qori, mulla, madrasa talabalari, maktab va madrasa muallim)laridan ajralib chiqqan, diniy-dunyoviy qunyoyarashga ega bo'lgan mutlaqo yangi ilg'or ruhdagi milliy tabaqa ziyolilari edi. Ularning asosiy bosh maqsadi millat va Vatanni mutaassiblik hamda Rossiyaning ikki – chor va kommunistik mustamlakasi iskanjasidan ozod qilib, boy-badavlat, obod etish, taraqqiy ettirish bo'ldi. Buning uchun jadidlar eski kurash usullari – qo'zg'alon va g'alayonlarni inkor etgan holda madaniy-ma'rifiy va tamadduniy, g'oyaviy-mafkuraviy, islohotchilik, tinch demokratik kurashni avj oldirdilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Mustamlakachilar Jadidlarni xalqning fikrlash darajasini oshiradi va ularni mustaqillikka yetaklaydi deb o'ylashardi. Haqiqatdan ham,

mazkur ishlar yangi usuldagi maktablarni ochish orqali amalga oshirildi. Turkiston xalq ta'limining shakllanishida jadid maktablari faoliyati aholining turmush tarziga ijobiy ta'sir etgan. Shu nuqtayi nazardan dunyoviy ilmlarni o'rganish, tillarni o'rganish, xalqni ma'rifatli qilish jadidlarning bosh maqsadi bo'lgan. Jamiyatning ijtimoiy strukturasi fuqarolarning vatan taqdiri va istiqboli uchun mas'ullik hissini uyg'otish ijtimoiy islohotlarning muhim omili kafolatidir.

Jadidlarning ma'rifatparvarlik mafkurasi ijtimoiy jihatdan ancha boy va rang - barang bo'lgan. Unda hozirgi kunimizda ham jamiyatni to'liqlantiradigan, hayajonga soladigan tarixiy vazifa va masalalar qatoriga biz ma'naviy barkamollikka yetishda dinni to'g'ri anglab tushunib yetishimiz, huquqiy va iqtisodiy bozor makonini tashkil qilish jarayonini tezlashtirish, taraqqiy etgan ilg'or demokratik institutlarni bunyod qilish, o'ziga xos milliy rivojlanishlarni kiritishimiz mumkin. Bu masalalarni hal etib amalga oshirishda muhim omil sifatida islomning modernizatsiyalashuvi, qolgan aqidalardan tozalash, fan va ilg'or yutuqlarini egallab borish muammolari maydonga chiqadi. Jadidlarning xalqaro aloqa va munosabatlari ularga Rossiya, Turkiya, Misr, Eron jadidlarining dasturi bilan tanishish imkonini berdi. Lekin Turkiyadagi yosh turklar va Eron taraqqiyatparvarlari tajribalarini Turkiston jadidlari mexanik tarzda va o'sha qolipda o'zlashtirib olmadilar.

Turkiston jadidlari ilmiy-ma'naviy merosi Fransiyalik jadidshunos olimlar Stefan Duduqangon, Aleksandr Benningsen va Shantal Lemersiye-Kelkujey tomonidan har taraflama o'rganilgan. Stefan Duduqangon jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy mohiyati, ijtimoiy-falsafiy jihatlarini, uning Markaziy Osiyo mintaqasida tutgan o'rni, jadidshunos olimlar shuningdek, Cho'lpon ijodi ("Kecha va kunduz", fr. "Nuit" [2] haqida o'zining qator ilmiy-tadqiqot ishlarida to'xtalib o'tgan. Aleksandr Benningsen va Shantal Lemersiye-Kelkujeylarning ilmiy ishlarida ko'proq jadidlarning mintaq xalqining ongi, ma'naviyatini yuksaltirish yo'lida olib

borilgan ishlar: milliy matbuotning tashkil etilishi, gazeta va jurnallar, darsliklar yaratilishiga [3] alohida e'tibor qaratilgan.

Muhokama va natijalar. XX asr adabiyoti - ko'p asrlik o'zbek adabiyoti tarixining "oltin" davrlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Shu davrda o'zbek mumtoz adabiyotining eng yaxshi an'alarini davom ettirish bilan bir qatorda rus va jahon adabiyotining badiiy tajribalarini ham o'zlashtirgan holda yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Ana shu jarayonda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Fitrat singari yozuvchilar bilan birga Cho'lpon ham faol ishtirok etdi.

Birinchi jahon urushi arafasida Cho'lpon adabiy hikoyalari bilan bir qatorda Samarqandlik olim Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) yozgan pyesalaridan ilhomlangan ilk badiiy asarlari ham nashr etila boshlangan. Pyesalar modellari asr boshidagi Usmonli, Ozarbayjon va Tatar mualliflaridan olingan. 1914-yil may oyida nashr etilgan "Qurbon-i jaholat" ("Johillik qurboni") qissasi (Cho'lpon, 1914) bir yil oldin nashr etilgan "Padarkush" (Behbudiy, 1913) dramasi ham shular jumlasidandir [4].

Cho'lpon XX asr boshidagi Turkistondagi ijtimoiy muhit, xususan, chorizm bosqinchilik siyosatining ichdan yemirilib borayotgani, mahalliy amaldorlarning razil qilmishlarini real aks ettiradi. Muallif millatparvar adib sifatida o'zbek xalqining turmushida boshlangan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlarni, hayotiy muammolarni zo'r mahorat bilan bayon etadi.

1920-1930-yillarda o'zbek adabiyotida hudud masalasi markaziy o'rinni egallaydi, xususan, mustamlakachilik bilan bog'liq bo'lgan agrar masala, so'ngra 1928-yildan boshlab butun SSSRda amalga oshirilgan qishloq xo'jaligi yerlarini kollektivlashtirish bilan bog'liq edi. Mazkur masalani biz "Kecha va kunduz" tarixiy romani misolida ko'rishimiz mumkin [4].

Romanning faqat "Kecha" deb nomlangan birinchi qismi 1936-yilda Toshkentda lotin harflarida nashr etilgan. Ikki qismdan iborat romanning birinchi bo'limi Farg'ona qishlog'ida "Jadidchilik" harakatining yakuniy rivojlanishini o'z ichiga oladi. Uning fonida 1916-yil yozidagi "mavsumiy ishchilarning katta qo'zg'oloni" (mardikorlar voqeasi) bo'lib, bu qo'zg'olon Turkistonda Nikolay II ukaziyasiga qarshi Osiyodagi musulmon aholini harbiy xizmatga chaqirishni qo'zg'atdi. Romanning ikkinchi qismi "Kunduz" inqilob davrida Turkistonni uyg'otishi kerak edi, biroq hozir u yo'qolgan va uning muallifi 1937-yil aprel oyida hibsga olinib, qatl etilganidagi taraqqiyot holatini baholash uchun hech narsa yo'q [4]. Darhaqiqat Stefan Dudaqon Cho'lpon ijodiga to'xtalar ekan, adib o'z ijodi bilan turmushning mashaqqatli so'qmoqlarida mudrab yashayotgan xalqni uyg'onishga chaqirganini, xalqni avvalo o'zligini anglashga undagani, uning shuuriga mustaqil yashash haqidagi orzu va umidlarni singdirishga uringanini qayd qilib o'tadi.

Yozuvchining ijod namunalari tarqoq holda saqlanib qolgan bo'lib, uning hozirgacha ma'lum bo'lgan qismi asosan muallifning hayoti davomida to'plamlarda chop etilgan ko'plab she'rlaridan iborat. Shu bilan birga, Cho'lpon ijodining naqadar salmoqli ekanini, birgina "Kecha va kunduz" romani orqali bilib olishimiz mumkin. Ikki qismdan iborat mazkur asarning faqat birinchi qismi ya'ni "Kecha" qismining bizgacha yetib kelgani ham, Cho'lpon ijodi ixlosmandlariga birmuncha taskin beradi. Shu bilan birga, olimning qisqa shaklda tarqalgan nasriy asarlari hali hanuz bizga noma'lum bo'lib qolmoqda, chunki ular Turkiston va Rossiya musulmonlari matbuotida 1914-1937-yillarda chop etilgan va ko'p qismi turli joylarga tarqalib ketgan. Shunga qaramay, ular muallifning intellektual tarjimai holi alohida o'rin tutadi. Cho'lponning sayohatnomalari va ko'plab hikoyalari uning ijodining gulto'ji bo'lgan yodgorlik romanini tayyorlashda juda katta yordam bergan.

Nashr qilingan sanani hisobga olsak, Cho'lponning yagona romani O'rta Osiyodagi musulmon islohotchiligining o'ziga xos dalilidir, deyish mumkin. Uning birinchi qismi ikki mazmunli mavzu atrofida bo'ladi: birinchidan, Gasprinskiy va uning tarafdorlari tomonidan Rossiyada islomda rivojlangan modernizmga Turkiston ziyolilarining ma'naviy qarzdorligini e'tirof etish, so'ngra Rossiya va ruslarning Turkiston tarixidagi rolini tanqidiy o'rganish tashkil qiladi.

1924-yilda milliy respublikalar tashkil etilishi bilan O'rta Osiyoning hududiy bo'linishi natijasida yangi etnik-madaniy qatlamlarning yuzaga kelishi, Volga va Ural bo'yidagi "tatar" ziyolilarining ta'siri mavzusi ko'p ma'nolarni qamrab oladi. Darhaqiqat, Volga-Ural o'lkasidan kelgan ko'plab ziyolilar o'sha paytda - bugungidek - Sovet Turkistoni intellektual hayotida yuksak o'rinlarni egallaganlar.

1920-1930-yillardagi "o'zlikni anglash" konstruksiyalari o'zbek ziyolilar muhitida siyosiy bo'linish chizig'i bilan birlashgan holda bir ovozdan yiroq edi. Bir tomondan, Rossiya musulmonlarining Markaziy Osiyo jamiyatlarini modernizatsiya qilish tarixidagi rolini kamaytirish ilinjiga tushgan mualliflar bo'lsa, ikkinchi tomondan (Cho'lpon kabi) mintaqaning buyuk intellektual markazlarining rolini ta'kidlaydiganlar mavjud edi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, "Kecha va kunduz" romani Turkistonning yangi tarixiga oid turkiy va "Gasprinskiy" hikoyasining yakuniy ifodasi sifatida 1936-yilda paydo bo'lgan [2].

Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanining markaziy mavzulari nihoyatda qaltisdir. Chunki asarda Turkistonning mustamlakachilik tarixidagi Rossiyaning hatti-harakatlarini qoralash tasvirlangan. Shu bilan birga, romanda Rossiyadagi musulmonlarning roli va ularning Janubiy Osiyoda islohotchilik harakatining paydo bo'lishiga ta'siri yuqori baholanadi. Nashr etilishidan oldingi yigirma yil davomida olib borilgan ko'plab tadqiqotlar natijasida tayyorlangan romanga asr boshlarida Muhammad Zohir Bigi va Qosim Bikqulov kabi mualliflar tomonidan taklif etilgan adabiy modellar kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Roman sujeti haqiqatan ham Sovet Ittifoqidan oldingi Turkiston jamiyatining o'ziga xos hikoyasini yoritib bergan. "Kecha va kunduz" da voqealar silsilasi emas, inson xarakteri, uning ruhiyatida kechayotgan jarayonlar markaziy o'rinni egallaydi. "Kecha va kunduz" sujeti deyarli butunlay Farg'ona vodiysida 1916-yil yozidagi "mavsumiy ishchilar qo'zg'oloni" (mardikorlar voqeasi) davrida sodir bo'ladi. Roman ikki parallel syujet kesishmasida qurilgan. Birinchisi, Farg'ona shahridagi o'smir qiz Zebinisoning hikoyasidir. Zebiniso otasi tomonidan ruslar xizmatida bo'lgan qorchalon (mingboshi)ga turmushga chiqishga majbur bo'ladi. Uzoq davom etgan haram fitnasidan so'ng, qahramon kuyovning boshqa xotinlari tomonidan uyushtirilgan fitnaning quroliga aylanadi. Qotillik "mavsumiy ishchilar" ning qo'zg'olonida sodir bo'lganligi sababli, mustamlakachi adliya bu epizoddan foydalanib, Zebini terrorchi "jadid" sifatida deportatsiyaga hukm qiladi.

Romanda Miryoqub - ishning ko'zini biladigan, aqli teran shaxs sifatida gavdalanadi. Romanda ikkita Miryoqub yashaydi. Biri ikkinchisini sud qiladi. Vaqti kelsa, o'zidan jirkanadi. Vijdoni oldida sobit turib beradi. Faqat "Ustoz ko'rmagan shogird har maqomga yo'rg'alar" deganlaridek, uning aqlni to'g'ri yo'lga solib yuboradigan, unga mash'ala bo'ladigan bir inson yo'q. Miryoqubga noyib to'ra bejizga "amerikalikka o'xshaysan" demagan.

Qrim safarida unga bir jadid uchraydi. Ana shu jadid ta'sirida uning ongiga ziyo kirib keladi go'yo. Yurtiga, millatiga mehri tovlanadi. Miryoqub asar davomida qayta tarbiylanadi.

Zamonaviy savdogarning amriga ko'ra, Miryoqub o'z jamoasidan ajralib qolgan yosh rus ayoliga uylanadi. Ularning nikohi tunda Moskva masjidida "tatar" mulla tomonidan, Qrimga jo'nab ketish arafasida o'qiladi. Miryoqub o'z tashabbusini Gasprinskiy shogirdlaridan olish uchun borishni

niyat qiladi. “Kecha va kunduz” Miryoqubning “jadidchilik” harakatiga qo‘shilgani va Zebining zindonga mahkum qilingan qarama-qarshi taqdiri bilan nihoyasiga yetadi.

1905-yilgi inqilobdan keyin Rossiyada yana qat’iy siyosiy radikalizm va millatchilik harakatlari qayta avj olgan edi. Keyinchalik Turkiston “jadidchiligi” XIX asrning ikkinchi yarmidagi islohotchilik oqimidan sivilizatsiya manbai (madaniyat) sifatida ko‘rilgan. Rossiya imperiyasidagi musulmon jamoalarining umumiy tiklanishida Volga-Ural bo‘yidagi madrasalar isloh qilindi. Biroq 1936-yilda imperiya madrasalari ancha oldin yopilgan va yagona saqlanib qolgani Buxorodagi Mir Arab madrasasi ruhoniylar seminariyasiga aylantirilgan [5].

Xulosa. Yuqorida keltirilgan fikrlardan xulosa qilish mumkinki, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston

zaminida yuzaga kelgan ma’rifatparlik harakati nafaqat yurtimiz tadqiqotchilarini balki, G‘arbiy Yevropa olimlari, xususan fransuz sharqshunos olimlarini ham nihoyatda qiziqtirib qo‘ygan. Chunki, jadidlar vatan, millat ozodligi uchun, oddiy xalqni xat-savodli qilishga intilganlar. Jadidlar zarur paytda o‘zlari istiqomat qiladigan uylarni ham yangi usul maktablariga aylantirib, yosh avlodga ta’lim-tarbiya berishgan. Haqiqatdan ham qisqa davr ichida jadidlar xalqni halokat girdobidan, najot qirg‘og‘iga olib chiqishga muvaffaq bo‘lganlar. Hozirgidek informatsion texnologiyalar rivojlanmagan davrda ular yaratgan ilmiy asarlar, gazeta va jurnallar, teatr va ta’lim sohasidagi olamshumul islohotlar bugungi kungi yosh avlod uchun tom ma’noda ibrat maktabi bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Stéphane A. Dudoignon. Le réformisme musulman en asie centrale: Du « Premier renouveau » à la soviétisation, 1788-1937 (Jan. - Jun., 1996), pp. 107-132
2. Stéphane A. Dudoignon. Tchulpân. Nuit. — France: Bleu autour, 2009
3. Alexandre Bennigsen et Chantal Lemercier-Quelquejay. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920: Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie, 1964
4. Stéphane A. Dudoignon. Islam et nationalisme en Asie centrale au début de la période soviétique (1924-1937). L'exemple de l'Ouzbékistan, à travers quelques sources littéraires
5. Larousse. Dictionnaire. Direction générale – Isabelle Jeuge-Maynard. Paris 2018

Сухроб ИБРАГИМОВ,
Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти доценти, н.ф.ф.д PhD
E-mail: ibragimovsuxrob@mail.ru

ТАТУ Қариш филиали дастурий инженеринг кафедраси доценти, н.ф.ф.д. С.Ж. Тўраев тақризи асосида

THE IMPORTANCE AND NECESSITY OF PREPARING FUTURE ENGINEERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES ON THE BASIS OF MATHEMATICAL MODELING

Abstract

This article reveals that the use of ideas about mathematical modeling in the process of teaching mathematics to students, the difference of modeling in education from modeling in scientific knowledge, the use of modeling in education as a research tool, the use of modeling methods, which are widely used in scientific research in preparing students for professional activities, is of great importance.

Key words: Model, mathematical modeling, activity, education, system, object, principle, method, motive, systematic approach.

ВАЖНОСТЬ И НЕОБХОДИМОСТЬ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье раскрывается важность использования представлений о математическом моделировании в процессе обучения студентов математике, отличие моделирования в образовании от моделирования в научном познании, использование моделирования в образовании как средства исследования, использование широко используемого в научных исследованиях метода моделирования при подготовке учащихся к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: Модель, математическое моделирование, деятельность, образование, система, объект, принцип, метод, мотив, системный подход.

МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАШТИРИШ АСОСИДА БЎЛАЖАК МУҲАНДИСЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ЗАРУРИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада талабаларга математикани ўқитиш жараёнида математик моделлаштириш ҳақида тасаввурлардан фойдаланиш, таълимдаги моделлаштиришнинг илмий билишдаги моделлаштиришдан фарқи, таълимда моделлаштиришдан тадқиқот воситаси сифатида фойдаланиш, талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашда илмий тадқиқотларда кенг фойдаланилиб келинадиган моделлаштириш методидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этиши очиб берилган.

Калит сўзлар: Модел, математик моделлаштириш, фаолият, таълим, тизим, объект, тамойил, метод, мотив, тизимли ёндашув.

Қириш. Талабаларга математик моделлаштириш методини ўргатиш асосида касбий кўникмаларни педагогик-психологик жиҳатларнинг ўзаро нисбатини аниқлашдан туриб касбий фаолиятга тайёргарлигини ривожлантириш мумкин эмас.

“Атрофдаги оламни билиш - унинг моделларини яратишдан иборат. Улар ушбу олам объектлари билан бизнинг ўзаро таъсиримиз оқибатларини кўриш имконини беради. ...Моделларни яратиш (синтези) ...инсон тафаккурининг ташкилий тузилишини такомиллаштириш жараёни ҳисобланади. Мазкур психологик ташкилий тузилиш мақсадга йўналган ҳаракатлар кўринишида моддийликка айланади, уларни инсон ўзида мавжуд моделлар асосида амалга оширади” [1].

Инсоннинг билиш имкониятлари замонавий фанда белгилар тизими сифатида қараладиган фанларни (математика, физика, кимё ва ҳ.к.) ўзлаштириб бориши жараёнида ортиб боради.

Белгилар имкониятлари, биринчидан, улар оламдаги реал ҳодисалар ўрнини алмаштириши, иккинчидан, касбий фаолиятда восита сифатида намоён бўлишида ифодаланади.

“У ёки бу нарсани ўрганиш ёхуд касбий фаолиятнинг бошқа масалаларини ҳал қилишда белгилар ифодалардан онгли равишда фойдаланиш шундагина мумкин, уларнинг образли тасаввурли талабалар хотирасида, мазкур нарсанинг илмий мазмунига тўла

мувофиқ бўлган ҳолда, етарли даражада мустахкамланган бўлгандагина мумкин” [2]. Шундай қилиб, белгилар ифодани билиш – унинг образини тасаввур қилиш ҳамда унда муайян илмий маънони ва муайян функционал аҳамиятини кўриш деганидир.

Белги, “стимул берувчи воситадир” психологик қурол бўлиб, моддий қуролдан фарқли ўлароқ ҳулқ-атвор тузилишининг ўзига ёки психологик жараённинг ўзига қаратилган ҳолатда уни қуриш воситасига айланади. “Белги психологик операция объектда ҳеч нарсани ўзгартирмайди, у инсоннинг ўзлаштиришга қаратилган ички фаолият воситасидир: белги ичкарига йўналтирилган. У ёки бу қуролдан фойдаланиш бутун касбий фаолияти тузилмасини белгилаб бергани сингари, қўлланилаётган белгининг характери бутун қолган жараённинг конструкцияланиши билан боғлиқ бўлган асосий жиҳатдир” [3].

Замонавий семиотикада белги деганда “билиш ва умумлаштириш жараёнида бошқа нарсанинг (ҳодиса, ҳаракат) тақдим этувчи (ўрнини босувчи) сифатида намоён бўладиган ва у ҳақида ахборот олиш, сақлаш, ўзгартiriш ва узатиш учун фойдаланиладиган моддий, ҳиссий идрок қилинадиган ҳодиса” тушунилади [4].

Белгилар модел “бирор билиш объектнинг тақдим этувчи ёки унинг ўрнини босувчи ва у ҳақида қўшимча маълумот олиш имконини берувчи белгилар (тенгламалар, структуравий формулалар, график, жадвал, схема ва

хоказолар) мажмуи”дир [4]. Бошлангич маълумотлар тахлили ва модел қурилиши жараёнини моделлаштириш деб номланади. Демак, белгили моделлаштиришни ўрганиш фанни бизни қизиқтирган ва биз учун муҳим бўлган унинг жиҳатларини белгили шаклда ифодалаш ёки тақдим этишдир.

Моделлаштиришни фанда тимсол-белгили идеаллаштиришнинг алоҳида тури сифатида ажратиб кўрсатилади. Хусусан, белгили моделлар махсус талқинни талаб қилиб, усиз улар модел функциясини йўқотади.

“Модел” деганда биз албатта “моделлаштирилаётган нарсани” ҳам кўзда тутамиз, у ташқи таъсир бўлиб, “унинг хусусиятлари ҳақида маълумот мазкур тизимнинг кириш қисмидир. Моделнинг моделлаштирилаётган нарсага муносабати... тизимлар кенг доирасига, шу жумладан жонли тизимлар ва, ниҳоят, инсонга бориб тарқалади ва инсон даражасида ҳулқ-атвори бошқариш дастур ва моделлари ёрдамида амалга оширилади” [5]. А.Н.Леонтьев моделни бирон тизимнинг тартибга солинган элементлар кўплиги деб таърифлайди, унинг элементлари бошқа тизимнинг тартибга солинган элементлар кўплигидаги элементларга формал (гомоморфизм, изоморфизм) муносабатда бўлади.

Таълимдаги моделлаштиришнинг илмий билишдаги моделлаштириш-дан фарқи қуйидагича:

Ўқув вазиятнинг ўзи модел ҳисобланади, чунки топшириқлар кўп ҳолларда воқеликдаги масалалар моделидир. Идеалда ўқув масалалар таълим оловчиларни воқелик билан тўқнашганда кутадиган реал вазиятларни моделлаштириши керак. Ўқув вазият масалаларда реал вазиятларни қайта тиклаши керак бўлганлиги учун у модел ҳисобланади;

Ўқитишда аксарият тушунчалар модел тавсифига эга. Масалан, “куб”, “квадрат” геометрик тушунчаларининг реалликда (воқеликда) аналоглари йўқ, улар – “идеаллаштирилган объектлардир” [6].

Таълимда моделлаштиришдан тадқиқот воситаси сифатида фойдаланиш ўқув моделларини илмий моделларга яқинлаштиради.

“Моделлаштириш мураккаб фаолияти таркибига, қуйидаги таркибий қисмлар киради: дастлабки таҳлил, уни тавсифлайдиган реаллик (воқелик) ёки матнни белгитимсол тилига ўгириш, модел билан ишлаш, моделдан олинган натижаларни реаллик билан ўзаро қиёслаш” [6]. Ҳар бир компонент учун операцион таркиб ажратилган ўзлаштириш предмети бўлиб хизмат қиладиган махсус воситалар топилган бўлиши керак:

Дастлабки таҳлил тегишли фан соҳаси махсус билимларига эга бўлишни кўзда тутати.

Ўгириш алифбо ва қоидаларни билишни талаб қилади.

Модел билан ишлаш таҳлил, модел ташқи кўринишни ўзгартириш ва қайта ташкил қилишни тақозо қилади.

Ўзаро қиёслаш натижаларнинг адекватлигини баҳолаш ва моделини баҳолаш учун реалликка қайтишни кўзда тутати.

Моделлар ва улар билан боғлиқ моделга асосланган тасаввурлар мураккаб билиш фаолиятининг маҳсули бўлиб, унга, аввало, дастлабки ҳиссий материалга фикрий ишлов бериш, уни тасодифий жиҳатлардан тозалаш ва шу қабилир киради. Моделлар мазкур фаолиятнинг маҳсули сифатида ҳамда ушбу фаолиятни амалга ошириш воситаси сифатида номоён бўлади.

Муҳандислик ихтисосликларини битирувчилари иккиланган касбий йўналишга эга бўлиши шарт – мутахассислиги бўйича халқ хўжалиги тармоғининг муайян йўналишига тегишли (техник жараёнларни автоматлаштирувчи, робототехника, дастурловчи оператор ва шу қабилир) муҳандис ҳамда мазкур ихтисослик

бўйича таълим жараёнини ташкил қилувчи педагог. Бунга мос равишда мазкур мутахассислар касбий тафаккур фаолиятининг предмети ва касбий фаолиятнинг ўзига икки йўналиш бўйича ихтисослашган бўлиши керак. Битирувчилар тафаккури ҳозирги давр “тафаккур тарзига оид” характеристикалар даражасида шаклланган бўлиши кераклиги учун, тизимли ва фаолиятли ёндашув таълимнинг ҳам назариясида, ҳам амалиётида ўз аксини топган бўлиши керак. Улар асосида таълим мақсадлари, мазмуни, усуллари ва унинг натижаларини баҳолашга янги ёндашувларга асосланган дидактик тизим қурилиши лозим [7].

Ақлий ҳаракатлар ва тушунчалар босқичма-босқич шаклланиш назарияси таълим жараёни – ақлий ҳаракатлар тизимини ўзлаштириш жараёни деган ҳолатдан келиб чиқади. Унинг асосий ҳолати психологик фаолият - ташқи моддий ҳаракатларнинг соҳасига – яъни идрок, тасаввур ва тушунчалар соҳасига қўчирилиши натижаси эканлигидан иборат. Бундай қўчириш жараёни бир қатор босқичлардан иборат, уларнинг ҳар бирида ҳаракатларнинг янги ақс эттирилиши, қайта ифодаланиши ва унинг тизимли қайта ташкил бўлиши содир бўлади.

Ақлий ҳаракатларнинг босқичма-босқич шаклланиши назарияси асосида бажарилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, барча ҳаракатлар йўналтирувчи асосини тизимли турига қурилган касбий фаолиятнинг умумий усуллари моделилаштиришга қаратилган бўлиши керак.

Тизимли-фаолиятли ёндашувда таълим мазмуни касбий фаолият бирлиги диалектика тамойили асосида қурилган. Ҳеч қандай билим касбий фаолиятдан ташқарида юзга келмайди.

Ҳар қандай билим объектнинг у ёки бу хусусиятлари, алоқалари, ўзаро таъсирлари ва шу қабилир ақс эттирида ва улар “тадқиқот” фаолиятида танлаш орқали очиб берилади. “Айнан “тадқиқот” фаолиятида, билимлар предметли мазмунининг шаклланиши ва ўзлаштирилиши ўзлаштирилаётган қўникмалар йўналтирувчи асоси сифатидаги тавсифларда амалга ошади”.

Назарий фаолият амалий фаолият билан бирга қурилади. Амалий вазифалар тавсифи қуйидаги талабни ўрнатади: назарий фаолият натижасида қандай билимлар эгалланиши керак. Аниқ фан предмети ўрганилганда икки турдаги билиш воситаларидан фойдаланилади: предметнинг ўзига хос табиати ва предмет ҳақида аниқ-илмий билимлар “ҳосил қилувчи” мазкур билим усуллари ҳамда тизимли таҳлилнинг умумилмий усули, у предметнинг ўзига хос хусусиятларидан қатъий назар предметни тадқиқ қилиш умумий стратегиясини белгилайди ва билимларга умумлашган шакл беради, аниқ билимларни концептуал тизимга солади, предмет назариясини қуриш тамойилини ифодалайди.

Фаолиятнинг ташқи шаклдан ички шаклга айланиш йўлида шаклланининг ўзгариши - билимлар объектив мазмунини уларнинг субъектив – яъни тегишли тавсифларига эга ўзлаштирилган билимлар мазмунига айлантиради.

Тизимли ёндашув математика, реал тизимлар математик моделларини қуришда тизимли боғланишлар турли кўринишларини ифода қилиш учун кенг имкониятлар яратади. Талабаларни ўқитишда билишнинг тизимли усулининг тизим, таркиб, тизим элементи, очиқ тизим каби асосий тушунчаларини шакллантириш мақсадида моделлаштириш усули, хусусан, математик моделлаштириш дунёқарашга оид аҳамият касб этади.

Фаолиятли ёндашув фаолиятнинг бир бутунлигига тузилиши (эҳтиёжлар – ундовчи тамойиллар - мотивлар - мақсадлар – шарт-шароитлар - ҳаракатлар) ҳақидаги тасаввурга таянади ва масалаларни (муаммоларни) мотивга асосланган ҳолда ва мақсадга мувофиқ ҳал қилиниши воситасида билим ва қўникмаларни фаол-

тадқиқий ўзлаштириш жараёнини тушунтиради. Масалани ечиш унинг шартини натижага эришиб бўладиган қилиб ўзгартиришга ёрдам берадиган ҳаракатни излашдан иборат [9].

Таълим жараёнига фаолиятли ёндашув билимлар, кўникмалар, малакалар, қобилиятлар, фаолият турлари ва методларини таълим олувчига узатиш ва унинг томонидан уларни эгаллаш жараёнининг ўзига хос томонларини аниқлашдан иборат. Таълим жараёни таълим берувчи ва таълим олувчиларнинг ҳамкорлик, биргаликдаги фаолият шаклида амалга ошади. Таълим берувчи мулоқот жараёнида дидактик воситалардан фойдаланган ҳолда

таълим олувчининг билиш фаолиятини таълим мақсадларига мувофиқ ташкил қилади [10].

Фаолиятли ёндашувга мувофиқ, ўқув фанлар мазмунини таълим муассасаси битирувчиси касбий фаолиятини ҳар томонлама ҳисобга олишга таянган ҳолда лойиҳалаштириш лозим.

Олиб борилган илмий изланишлар ва тадқиқотларга асосланиб айтиш мумкинки, талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашда илмий тадқиқотларда кенг фойдаланилиб келинадиган моделлаштириш методидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Растрин Г.А. Этот случайный мир: 2-е изд. - М.: Молодая гвардия, 1974.-208 с.
2. Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе, его законо-мерные основы и методы: Учеб.-метод, пособие. - М.: Высшая школа, 1980.- 368с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 тт. Т.3. Проблемы развития психики / Под ред. А.М. Матюшкина. - М.: Педагогика, 1983. - 368 с.
4. Гамезо М.В. Роль знаковых моделей в формировании умственных действий//Вопросы психологии.-1975.-№ 6.
5. Леонтьев А.Н. Понятие отражения и его значение для психологии / Хрестоматия по психологии: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов /Сост. В.В. Мироненко; Под ред. А.В. Петровского. - М.: Просвещение, 1987.- С. 18-25.
6. Бобровская А.В. Обучение методу математического моделирования средствами курса геометрии педагогического института: Дис... канд. пед. наук. - СПб, 1996. -232с.
7. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии /Е.В. Сидоренко.- СПб.: Речь, 2010. - 350 с.
8. Ибрагимов С.Л. Ўқув жараёни таҳлили. ЎзМУ ХАБАРЛАРИ. ТОШКЕНТ – 2022 1/5/1.
9. Талабаларни математик моделлаштиришга ўргатиш касбий фаолиятга тайёрлашнинг омили сифатида. Муғаллим ҳам узлуксиз билимлендириш. Илимий-методикалык журнал.Нэкис.2019. №3.
10. Ibragimov S.L. The formation of students professional skills with the method of mathematical modeling. The Way of Science International scientific journal. № 2 (72), 2020

Мадина ИМОМОВА,
Самарқанд вилояти Ургут тумани 110-мактаб Биология фани ўқитувчиси
E-mail: madinaimomova1985@gmail.com

ТДПУ доценти, н.ф.ф.д. (PhD) Д.Н.Абдуллаева тақризи остида

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING BIOLOGY IN UNIVERSAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS THROUGH ELECTRONIC INFORMATION EDUCATIONAL RESOURCES

Abstract

The rapid development of information system and telecommunication technologies in the developed countries of the world expands the possibilities of using digital educational resources, interactive software tools, and has a positive effect on the increase in the quality and efficiency of education. The implementation of innovative ideas in the field of education is the reason for achieving high results in the field of protein engineering, bioinformatics and biotechnology in the fields of acquiring knowledge about land and underwater resources, researching the biological diversity of plants and animals, and modernizing the system of training biologists-specialists in the field. In this place, the issue of organizing biological science on the basis of modern innovative technologies is of particular importance.

Key words: Educational system, general education institutions, competence, electronic information educational resources, natural sciences, biology education, pedagogical technologies, information communication technologies, innovative projects, educational materials.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ В УНИВЕРСАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ЧЕРЕЗ ЭЛЕКТРОННО-ИНФОРМАЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ

Аннотация

Стремительное развитие информационных систем и телекоммуникационных технологий в развитых странах мира расширяет возможности использования цифровых образовательных ресурсов, интерактивных программных средств, положительно влияет на повышение качества и эффективности образования. Реализация инновационных идей в сфере образования является причиной достижения высоких результатов в области белковой инженерии, биоинформатики и биотехнологии в области получения знаний о наземных и подводных ресурсах, исследования биологического разнообразия растений и животных, модернизации система подготовки биологов-специалистов в данной области. В этом месте особое значение приобретает вопрос организации биологической науки на основе современных инновационных технологий.

Ключевые слова: Система образования, общеобразовательные учреждения, компетенции, электронные информационные образовательные ресурсы, естественные науки, биологическое образование, педагогические технологии, информационно-коммуникационные технологии, инновационные проекты, учебные материалы.

УМУМТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА БИОЛОГИЯ ФАНИНИ ЭЛЕКТРОН АХБОРОТ ТАЪЛИМ РЕСУРСЛАРИ ВОСИТАСИДА ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида ахборот тизими ва телекоммуникация технологияларининг жадал тараққиёти рақамли таълим ресурслари, интерактив дастурий воситалардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириб, таълим сифати ва самарадорлигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Таълим соҳасидаги инновацион ғояларнинг тадбиқ этилиши биология соҳасида оқсил муҳандислиги, биоинформатика ва биотехнология йўналишларида ер ва сув ости ресурсларига оид билимларни эгаллаш, ўсимлик ва ҳайвонларнинг биологик хилма-хиллигини тадқиқ этиш, соҳада биолог-мутахассисларни тайёрлаш тизимини модернизациялаш борасида юқори натижаларга эришилишига сабаб бўлмоқда. Бу ўринда биология фанини замонавий инновацион технологиялар асосида ташкил этиш масаласи алоҳида аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: Таълим тизими, умумтаълим муассасалари, компетентция, электрон ахборот таълим ресурслари, табиий фанлар, биология таълими, педагогик технологиялар, ахборот коммуникация технологиялари, инновацион лойиҳалар, ўқув материаллари.

Кирриш. Жаҳонда биология таълим жараёнига компетенциявий ёндашув асосида ўқувчиларнинг табиий-илмий саводхонлигини замонавий педагогик ва ахборот коммуникацион технологиялари имкониятларидан фойдаланиб, таълим сифат ва самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Табиий фанларни, жумладан, биология фанини ўқитишда компьютернинг педагогик дастурий воситалари, ахборот таълим мухитларидан самарали фойдаланиш орқали ижодий қобилиятини ривожлантириш, ҳамда ўқувчиларнинг назарий-методологик, услубий асосларини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатимиз умумтаълим мактабларининг таълим-тарбия жараёнида модернизациялаш, моддий-техника базасини мустаҳкамлаш орқали ўқувчи-ёшлар учун қўшимча ўқув мухитини яратишга қаратилган чора-тадбирлар ёш авлодни маънавий-ахлоқий ва интеллектуал ривожлантиришни сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш, таълим-тарбия жараёнида таълимнинг инновацион шакллари ва усулларини ахборот технологиялари асосида интеграциялашган ўқув мухити орқали ўқувчиларда таълим олишга кучли мотивацияни шакллантириш талаб этилмоқда. Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида «Халқ таълими

соҳасига замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва инновацион лойиҳаларни жорий этиш; ўқитиш усулларини такомиллаштириш, ўқитувчилар ҳамда мактаб маъмуриятини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва воситалари билан таъминлаш; таълим-тарбия жараёнига индивидуаллаштириш тамойилларини босқичма-босқич тадбиқ этиш, муқобил ёндашувларни ўрганишга ва илмий асослашга йўналтирилган амалий характердаги илмий изланишларни ривожлантириш»[1] каби устувор вазифалар белгиланган. Шунингдек, Президентимизнинг 2022-йил 28-январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони [2], 2020 йил 12 августдаги ПҚ-4805-сон “Кимё ва биология йўналишларида узлуксиз таълим сифати илм-фан натижадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори [3] мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифалар алоҳида аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Республикамиз таълим тизимида биология фанини ўқитиш методикасини такомиллаштириш, биология фани соҳасида замонавий таълим технологияларидан фойдаланиш, шунингдек, таълим жараёнида электрон ахборот таълим ресурсларидан фойдаланиш имкониятлари А.Ғофуров, Ж.Толипова, С.Файзуллаев, Г.Эргашева, З.Матякубова, С.Наимжонов, М.Ибодова, Л.Қарахонова, У.Рахматов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Хорижлик олимлар Šorgo, A., Kosijančić ларнинг фикрича, биологиядан сув муҳитида кузатиш имкони бўлмаган мураккаб ҳодиса ёки жараёнларни интерактив машғулотларда компьютерлаштириш тажрибалари орқали кўрсатиш ва таълим олувчиларга тушунтириш мумкин [4].

Биология фани ўқитувчилари компьютер технологияларидан дарс вақтида ҳам дарсдан ташқарида ҳам фойдаланадилар. Ўқув фаолиятида компьютердан фойдаланиш маълумотлар банкида кераклича бўлган дидактик материалларни йиғишга имконият яратиб беради: назорат ишлари ва имтиҳон вариантларини, мустақил ишлар, мисол турлари ва тестларни бланка кўринишдаги ҳақиқат ҳам шулар жумласидандир. Роберт И.В ва бошқа бир гуруҳ олимлар дарс вақтида биология фанидан катта миқдордаги рақамли таълимга оид (рақамли таълим ресурслари-РТР) маълумотлар базасининг мавжудлигини ва улардан ўқитувчиларга дарснинг исталган вақтида фойдаланиш имконини беришини таъкидлайдилар [5].

Л.М.Қарахонванинг “Биологияни ўқитишда электрон таълимий ресурслардан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш” номли диссертациясида 7-синф ўқувчиларини дарсда ва дарсдан ташқари ўқув фаолиятида электрон таълим ресурсларидан фойдаланиш методикаси келтирилган ва ўқитиш самарадорлиги ўртача 12 % га ошганлиги исботланган [6]. Шунингдек, Ж.О.Толипованинг “Биология ўқитиш методикаси” номли дарслигида биология фанини ўқитишда илмийлик, системалилик, фундаменталлик, изчиллик, кўргазмалилик, таълим ва тарбиянинг узвийлиги, онглилик, назария ва амалиёт бирлиги, самарадорлик, тушунарлилик, мантиқий кетма-кетлик, узвийлик, дифференциаллаштириш ва индивидуаллаштириш, индивидуал ва гуруҳларда ўқитишни уйғунлаштириш, ўқитишни мақсади, мазмуни, воситалари ва шакллари билан ижтимоий муҳитга боғлиқлиги, инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш тамойилларига таяниш лозимлигини айтиб ўтган [7].

Тадқиқот методологияси. Биология дарсларида электрон ахборот таълим ресурсларидан фойдаланиш халқ таълими тизимини ахборотлаштириш талабларига мувофиқ қуйидагиларни таъминлайди:

ўқитишнинг шахсга йўналтирилганлиги;
маълумотлар базасини илмий ва касбий талабларга мувофиқ

интерактив эгаллашга эришиш;
ўқувчиларни интеллектуал ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш;

ўқувчиларнинг мустақил ўқув фаолиятига, ўзаро билимларни

ўртоқлашиш ва ҳамкорликка интилишларини орттириш;

мультимедиа технологиясининг замонавий имкониятлари ёрдамида ўқувчи фаолияти мотивациясини орттириш;

ўқувчиларни ўқитишнинг ахборот муҳитини яратиш.

Ахборот технологияларидан таълим-тарбия жараёнида қуйидаги шаклларда фойдаланиш мумкин бўлади:

муайян предметларни ўқитишда компьютер дарслари;

компьютер дарслари – кўргазмали материал сифатида;

ўқувчиларнинг гуруҳли ва индивидуал ишларини ташкиллаштиришда;

ўқувчиларнинг илмий изланишларини ташкиллаштиришда.

Ўқитиш методикаси, техника ва аудиовизуал воситаларни такомиллаштириш ўқитиш сифати ҳамда таълим тизимини бошқаришга жуда катта таъсир кўрсатади.

Техник шароитларни кузатиш: аудиторияда видео-техникани тўғри танлаш ва жойлаштириш, гигиеник талабларга эътибор бериш, дарсда видеоматериални намойиш этишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини инобатга олиш зарур. Демак айтиш мумкинки, биология фанини ўқитишда янги ахборот технологиялардан фойдаланиш ўқувчиларда таълимга қизиқишни сезиларли ўсишига олиб келади, бу эса ўз навбатида ўқувчиларни билимини сифат жиҳатдан яхшилади.

Дарс жараёнида электрон нусхада берилган ўқув материалларидан ўқувчиларга бериладиган назарий билимларни амалиёт билан боғлаб бориш, бунда муаммоли вазиятларни вужудга келтириш, қўйилган муаммони ўқувчилар билан биргаликда ечиш, уларда мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантиради, ўтилган мавзу моҳиятини англаб олишларига ёрдам беради.

Ўқув жараёнида электрон ахборот таълим ресурсларидан фойдаланиш педагогик методларнинг самарадорлигини оширишга, педагогларнинг меҳнат фаолиятининг ўзгаришига, уларнинг иш услубларини такомиллаштиришга, педагогик тизимларнинг тузилмавий ўзгаришига олиб келади. Бу эса педагогик жараёнларни бошқаришни ташкил этиш ва бошқаришда ўзига хос вазифаларни қўяди [8]. Айнан табиий фанларни ўқитишда компьютернинг амалий дастурлари ва улар асосида яратилган педагогик дастурий воситалардан фойдаланиш бошқа фанларга нисбатан самарали ҳисобланади. Чунки, табиий фанларда, жумладан биология фанида табиат компонентларини, табиий ҳодисаларни намойиш қилиш орқали ўқувчиларга қисқа муддатда юқори даражадаги сифатли маълумотларни тақдим этиш мумкин бўлади.

Таҳлил ва натижалар. Ўқувчиларнинг биология фанидан компетентлигини ошириш масаласи ҳам кун тартибидеги энг асосий масалалардан биридир. Хусусан, биология таълимида ўқувчиларнинг компетентлигини ривожлантиришда электрон ахборот таълим ресурсларидан фойдаланишда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

- ўрганилаётган ўқув-маълумотларни анимация, аудио ва видео шаклда тақдим этиш;

- ўқувчи идрок ва билиш жараёнининг тўлиқ иштирокчисига айланадиган ўқув жараёнида ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг интерфаол ҳамкорлиги;

- ҳар хил ташки ахборот манбалари билан мустақил ишлаш имконияти;

-ўқувчилар томонидан ўқув жараёнида олинган билим ва кўникмаларни онлайн тест синовлари тизимлари орқали доимий мониторинг қилиш ва баҳолаш.

Умумтаълим муассасаларида замонавий компьютер воситалари ва дастурий таъминот билан жиҳозлаш, ўз навбатида, ахборот-коммуникация технологияларининг кенг доирасини аниқлаб олиш алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу туркум глобал, минтақавий ва маҳаллий компьютер тармоқларининг, шу, жумладан Интернет ахборот тармоғининг асоси бўлиб, ресурсларга умумий киришни таъминлайдиган ягона ахборот маконини яратади. Таълимга бундай ёндашиш ўқувчининг ўрганилаётган фанга қизиқишини ривожлантиради, ғайратини оширади, энг муҳим маълумотларни батафсил идрок этишга имкон беради ва ўрганилган материални амалда, касбий фаолиятда қўллашни янада соддалаштиради [9]. Демак,

электрон ахборот таълим ресурслардан фойдаланган ҳолда дидактик ўқув циклининг тўлиқлигини (яхлитлигини) ва узлуксизлигини таъминлаш талаби ахборот-коммуникация ускуналари билан ишлашнинг битта сеанси давомида дидактик циклининг барча бўғинларини бажариш қобилиятини таъминлаши кераклигини англатади [10].

Хулоса ва таклифлар. Умумтаълим мактабларининг биология таълим-тарбия жараёнига электрон ахборот таълим ресурсларини кенг қўламда жорий этиш давр талабидир. Бунда ўқувчилар биология фанига оид жараён ва ҳодисаларни образли равишда тасаввур қилиш кўникмалари шаклланишида, креатив фикрлашини ривожлантиришида муҳим аҳамият касб этади. Умумтаълим муассасаларида биология фанини ўқитишда компьютернинг педагогик дастурий воситаларини (тақдимотлари, электрон дарсликлар, интерактив доскалар, интерфаол хариталар, ахборот таълим порталлари) ва ўқитиш технологиялар (муаммоли, индивидуал, компьютерли)ни интеграциялаш асосида такомиллаштирилган дарс ўтиш методикасидан фойдаланиш ўқувчиларнинг фанга бўлган қизиқишини ҳамда уларнинг Она табиятга оид билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712-сон Фармони. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019 й.
2. 2022-йил 28-январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 августдаги ПҚ-4805 Кимё ва биология йўналишларида узлуксиз таълим сифатини ва илм-фан натижадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 13.08.2020 й., 07/20/4805/1174-сон.
4. Šorgo, A., Kocijančič, S. (2006). Demonstration of biological processes in lakes and fishponds through computerised laboratory practice. The International Journal of Engineering Education 22(6), 1224–1230.
5. Роберт И.В. и др. Теоретические основы создания образовательных электронных изданий / Томск: Изд-во Том. Ун-та, 2002. – 5,4
6. Қарахонова Л.М. Биологияни ўқитишда электрон таълимий ресурслардан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш (7-синф мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020. – 46 б.
7. Толипова Ж.О. Ғофуров А.Т. Биология ўқитиш методикаси // Дарслик. –Тошкент, 2012. – 239 б.
8. Толипов У.К. Педагогические основы развития общетрудовых и профессиональных умений и навыков в системе высшего образования: Автореф. дис. ... доктора пед. наук. – Ташкент: ТГПУ, 2004. – 51 с.
9. Гостевская О. В. Обоснование выбора ЯВУ для преподавания основ алгоритмизации первокурсникам технического университета // Молодой ученый. 2013. – № 10. – С. 70-72.
10. Мусатаева И. С. Методика разработки и использования средств информационно-коммуникационных технологий для формирования геометрической компетентности учащихся основной школы // Диссертация. – Алма-Аты, 2008. –227 с.

UDK: 124.5:101.9(575.1)

Shohruh QARSHIYEV,
O'zMU "Falsafa va ma'naviyat asoslari" kafedrası tayanch doktoranti
E-mail: qarshiyevshohrux@gmail.com

Professor N.Abdullayeva taqrizi asosida

ФОРМИРОВАНИЕ ПОНЯТИЯ ЦЕННОСТИ В АКСИОЛОГИЧЕСКОМ УЧЕНИИ

Аннотация

Данная статья посвящена становлению аксиологии как науки и этапам формирования понятия ценности. Ценностная наука проанализировала знания о ценностях, собранные на основе ценностного сознания, ценностного чувства, ценностного знания, ценностного подхода.

Ключевые слова: Ценность, аксиология, ценностная наука, предмет, объект, философия, философия, учение, теория.

FORMATION OF THE CONCEPT OF VALUE IN THE DOCTRINE OF AXIOLOGY

Abstract

This article is about the formation of axiology as a science and the stages of formation of the concept of value. Value science analyzed knowledge about values collected on the basis of axiological consciousness, sense of value, axiological knowledge, value approach.

Key words: Value, axiology, value science, subject, object, philosophical, philosophy, teaching, theory.

AKSILOGIYA TA'LIMOTDA QADRIYAT TUSHUNCHASINI SHAKLLANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqola aksiologiyaning fan sifatida shakllanishi va qadriyat tushunchasini shakllanish bosqichlari haqida. Qadriyatshunoslik aksiologik ong, qadrlash tuyg'usi, aksiologik bilish, qadriyatli yondashuv va boshqalar asosida to'plangan qadriyatlar to'g'risidagi bilimlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Qadriyat, aksiologiya, qadriyatshunoslik, subekt, obekt, falsafiy, falsafa, ta'limot, nazariya.

Kirish: XXI asrda insoniyat naslining hozirgi avlodi, qiymatdan ko'ra qadr va qadriyatni ustivor biladigan zamonda yashamoqda. Qadr va qadriyat to'g'risidagi fan aksiologiya, ya'ni qadriyatshunoslikning foyda va qiymat to'g'risidagi iqtisodiyot fanlari kabi ijtimoiy ahamiyat kasb etadigan davr ham unchalik uzoq emas. Agar odam zoti sayyoramizda yashagan ilk davridan boshlab foyda, qiymat va qo'shimcha qiymatdan ko'ra qadriyatni ustivor bilganida, Yer yuzining manzarasi butunlay boshqacha bo'lgan, insoniyatni esa ekologik bo'ronlar, urush xavfi va ma'naviy tanazzul kabi umumbashariy muammolar kutib turmagan bo'lar edi. Bugungi kunga kelib aksiologiya iborasi nafaqat ijtimoiy sohada balki boshqa bir qancha sohalarida keng qo'llanilyapti. Ammo, alohida ta'kidlash kerakki, keyingi yillarda aksiologiya iborasini juda keng ma'noda ishlatish, ayniqsa, madaniy-ma'naviy hodisalar, urf-odatlar, an'analar va boshqalarga nisbatan bu tushunchani umumiy atama sifatida qo'llash hollari ko'p uchramoqda.

Qadriyatlar falsafasining tarixi uzoq bo'lsada, bu to'g'ridagi fan-aksiologiya o'tgan asrning o'rtalarida shakllandi. Bu atama ilmiy bilimlar sohasiga o'tgan asrning ikkinchi yarmida nemis aksiologi E.Gartman va fransuz olimi P.Lapi tomonidan kiritilgan. Aksiologiyani qadriyatlar to'g'risidagi fan yoki to'g'ridan-to'g'ri qadriyatshunoslik, deb atash mumkin. har bir fanga o'z nomini bergan asosiy tushunchalar bo'lgani kabi qadriyat tushunchasi ham qadriyatshunoslik atamasi uchun shunday asos rolini bajaradi. G'arbda bu atama grekcha "axio" (qadriyat) va "logos" (fan, ta'limot) tushunchalariga asoslanadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuning falsafiy-tarixiy tahliliga bag'ishlangan G'arb va Yevropa, Rossiya va sobiq ittifoqning mintaqamizdan boshqa hududlarida yashaydigan olim va mutaxassislariga tegishli kitob va risolalarda, bu tahlil asosan, Yevropa olimlarining merosi va qadriyatshunoslikka qo'shgan hissasi to'g'risida boradi. Bunda Soqrat, Platon, Aristotel,

Geraklit, Demokrit, J.J.Russo, A.Sen-Simon, Sh.Furye, R.Ouen, I.Kant, M.Sheler, N.Gartman, V.Vindelband, G.Rikkert, Ujeys, J.Dyui, N.Berdyayev, P.Sorokin, E.Dyurkgeym, T.Parsons va boshqalarning nomlari tilga olinadi. Biz ham ushbu mutafakkir, olim va faylasuflarning qarashlari, xulosalari va mulohazalaridan ijodiy foydalandik, shu davomida ular yozgan ba'zi asarlarga murojaat qildik. Ularning fandagi o'rni, asarlarining ahamiyati katta, "sofizim", "platonizm", "kantchilik", "pragmatizm", "pozitivizm", "industrial jamiyat", "postindustrial jamiyat" kabi oqim va ta'limotlar ana shu olim hamda faylasuflarning nomi bilan bog'langan. Yuqoridagi olimlarning qadriyatshunoslikka qo'shgan hissasi xilma-xil, ushbu sohada ahamiyatga molik xizmatlari ko'p va biz ularning zamonaviy aksiologiya uchun qard-qimmatini inkor etmoqchi emasmiz.

Ammo qadriyatlar mavzusi ko'hna va navqiron Sharq, uning tarkibiy qismi bo'lgan Markaziy Osiyo va O'zbekiston mutafakkirlari hamda olimlari uchun ham begona emas. Qadriyatshunoslik tarixining eng teran jihatlarini faqat G'arbdan emas, balki Sharqdan qidirish ham foydadan holi bo'lmas kerak. Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Najmiddin Kubro, al-Buxoriy, at-Termiziy, Yassaviy, Ulug'bek, Jamiy, Navoiy, Mashrab, Bedil, Maxtumquli, Abay, Behbudiy, A.Avloniy kabi mutafakkir va olimlarning ijodida ham bu mavzuning izlari bor. Gap ana shu izlarni izlab topishda, ularni unutmaslikda, yangilab turishda, zamona realliklari nuqtai nazaridan xolisona talqin qilishdadir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Qadriyatlar muammosining falsafiy-tarixiy tahlili zaminimizda yaratilgan qadimgi naqlar, rivoyatlar, afsona, hikoyat, dostonlarga, ya'ni xalq og'zaki ijodi namunalari borib taqaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, vatanimiz sivilizatsiyasining qadriyatlar aralar dunyosi madaniyatining rivojiga ham katta aks ta'sir ko'rsatganligi shubhasiz. Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn-Sino, Ulug'bek kabi mutafakkirlar, al-Buxoriy, at-Termiziy, Kubro, Ahmad

Yassaviy, Naqshband kabi ilohiyot ilmining zabardast allomalari, Lutfiy, Navoiy. Bobur, Bedil, Mashrab kabi zotlarning kamolotida nafaqat islom, balki sivilizatsiyamiz madaniyati va qadriyatlarining ta'siri beqiyos. Zamonaviy islom ilohiyotchilarining al-Buxoriy asarlarini Qur'ondan keyingi muqaddas kitoblar sifatida tan olayotganliklari, al-Buxoriy, at-Termiziy, Yassaviy va Naqshbandiylarning qabrlarini muqaddas sajdagohlar sifatida e'zozlashlari bejiz emas.

Qadriyatlar muammosi Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037) asarlari qadriyatlar muammolarga bag'ishlab yozilgan, Ibn Sinoning "Donishnoman", "Solomon va Ibsol" kabi bizgacha yetib kelgan asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Uning nazarida o'z ibtidosini Allohdan olgan borliq va tabiat insonni o'rab turuvchi abadiy makondir. Shu jihatdan uning qadri beqiyos, inson esa hamma boyliklarni tabiatdan oladi, undan o'ziga davo topadi [2].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Hozirgi davrda qadriyatlar ilmiy o'rganishning zamonaviy yo'nalishlari juda ko'p. Bu boradagi izlanishlar o'zbekistonlik olim, faylasuf va mustaxassislarining asarlarida ham tahlil qilinmoqda. Garchand sobiq ittifoqda qadriyatlar mavzusi 60-yillargacha ta'qiqlab qo'yilgan bo'lsa-da, yurtimizning allomalari, shoir va yozuvchilari bu mavzuni chetlab o'tmaganlar. Ularning ijodida sharqona qadriyatlarining turli qirralari o'z aksini topgan.

Har qanday mafkura hukmron bo'lishidan, turli ta'qiqlardan qat'iy nazar fan va falsafada yangilikka intilish to'xtab qolmaydi. Bu fikr ko'pgina olimlarimizning asarlariga tegishli, zero ularda qadriyatlar mavzusining bir qator zamonaviy jihatlar teranlik bilan talqin qilingan.

Bu borada, ayniqsa I.M.Mo'minov qalamiga mansub "Amir Temurning O'rta Osiyo tarixidagi o'rni va roli" risolasi tarixiy merosga qadriyatshunoslik nuqtai nazaridan qarashning yorqin namunasidir [3]. Asarda Temurning tarixiy shaxs ekanligi, imperiya tuzganligi, bu yo'lda urushlar olib borganligi inkor qilinmaydi, balki uning faoliyati yurtimiz madaniyati uchun ahamiyatga molikligi ta'kidlanadi. Bizningcha, nafaqat uzoq o'tmish, balki eng yangi tariximizga munosabat ham ana shunday bo'lmog'i, har bir davrning kishilari, voqealariga qadr va qadriyatlar mezonni orqali qaralmog'i lozim. Qadriyat iborasining kundalik hayotdagi ma'nosi kishilar o'rtasidagi muloqotlarda, ommaviy axborot vositalarining xabarlarida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lmoqda. Kundalik hayotda, ko'pchilik nazarida narsalar (masalan, qimmatbaho buyumlar, taqinchoqlar), tabiat hodisalari, ijtimoiy voqealar, jamiyatdagi talablar, orzu-umidlari, an'ana va marosimlar, madaniy boyliklar va boshqalar qadriyat sifatida tushuniladi [4].

Kishilar hayot va faoliyat jarayonida muqarrar suratda o'zlari uchun bunday qadriyat bo'lgan narsalarga duch keladilar, ularning ahamiyati, foydasi va qadrini anglashga, baholashga intiladilar. Bundan tashqari odamlar o'zlari ishonib, gohida intilib, qiziqib yoki orzu qilib yashaydigan maqsad, orzu yoki ideallarga ham qadriyat tushunchasini qo'llaydilar. Xullas, kundalik hayotda ko'pchilik tomonidan qo'llaniladigan qadriyat iborasi, odamlar uchun biror zarur ahamiyat kasb etadigan obyekt, narsa, hodisa va boshqalarga nisbatan ham ishlatiladi.

Qadriyatni aksiologiya nuqtai nazaridan talqin qilish uning kategoriya sifatidagi mohiyati, mazmuni, obyektiv asosi, subektiv jihatlarini, namoyon bo'lish shakllari va xususiyatlarini o'rganish imkonini beradi. Qadriyat tushunchasini ba'zi faylasuflar talqin qilganlaridek, "tabiatning, moddiy va ma'naviy madaniyatning buyumlari inson ehtiyojlarini qondirish, uning maqsadlariga xizmat qilish qobiliyatiga egadir [5]. Ana shu ma'noda ularga qimmatdordlar, deb qarash mumkin va zarurdir", degan ma'noda tushunish noto'g'ri. Qadriyatni falsafiy-aksiologik tushunish, uning kundalik hayotdagi ishlatilish ma'nosidan farq qiladi. Bu esa

qadriyat tushunchasini uning o'zi bog'liq bo'lgan ob'ektdan farqlash (aslo ajratish emas) bilan birga, uni ob'ektlarning turli jihatlarini (foydalilik, keraklilik) bilan ayniylashtirmaslik imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, qadriyat biror bir tarzda va shaklda zohir bo'ladigan, subyekt uchun muayyan ta'sirini namoyon qiladigan voqelikning turli-tuman shakllari, ko'rinishlari, narsalar, hodisalalar, jarayonlar, munosabatlar, turli sifatlar, xususiyat, axloq va ma'naviylik mezonlari hamda boshqalarning subyekt uchun ijtimoiy ahamiyati va qadrini ifodalaydigan umumiy aksiologik kategoriyadir.

Odamlar garchand bitta jamiyatda, bir davrda va o'xshash sharoitlarda yashayotganliklariga qaramasdan, u yoki bu narsaning qadri turlicha anglab olinadi, tushuniladi va talqin qilinadi. Ijtimoiy jarayonlar ta'sirida kishilarning qadriyatlar to'g'risidagi tasavvuri, qarashlari o'zgaradi, bu esa taraqqiyot jarayonida odamlarning turmush sharoitlari, hayoti va ma'naviy qiyofasidagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir.

Turli xil jihatlar har qanday qadriyatning qarama-qarshi tomonlarini tashkil qiladi. Ijoiylik va salbiylik, baholanishi va ahamiyatiga ko'ra bir-biriga mutlaqo ziddek bo'lib ko'rinadigan yaxshilik va yomonlik, haqiqat va haqsizlik, baxt-saodat va g'am-kulfat, evolyusiya va revolyusiya taraqqiyot va tanazzul, borliq va yo'qlik kabi tushunchalar hayotning bir-biriga zid va chambarchas bog'langan tomonlarini ifodalaydi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, qadriyatlar va jamiyatning rivoji va kishilar hayotining turli davrlarida turlicha ahamiyat kasb etadi, tarixiy zaruriyatga mos ravishda goh u, goh bu qadriyat ijtimoiy taraqqiyotning eng oldingi pog'onasiga chiqib oladi, boshqalarini xiralatirganday bo'lib tuyuladi. Natijada ijtimoiy rivojlanish va taraqqiyot qonuniyatlariga mos ravishda, oldinga chiqib olgan qadriyatni barqaror qilishga nisbatan intilish kuchayadi. Masalan, yurti yov bosganida – ozodlik, ipmeriya hukmronligi nihoyasida – istiqloq, urush davrida – tinchlik, tutqunlikda – erkinlik, kasal va bemorlik onlarida – sihat-salamatlikning qadri oshib ketadi, ularga intilish kuchayadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Olimlar va mutaxassislar orasida qadriyatlar to'g'risidagi bilimlarga nisbatan turli xil munosabatni kuzatish mumkin. Bu munosabat shu sohada qo'llaniladigan atamalarda ham namoyon bo'lmoqda. "Aksiologiya", "qadriyatshunoslik", "qadriyatlar falsafasi", "qadriyatlar nazariyasi" kabi atamalarda xilma-xil ma'no va mazmun ifodalanadi. Masalan, "aksiologiya" va "qadriyatshunoslik" atamaları muayyan fan sohasi yoki bilimlar sistemasini ifodalaydi, "qadriyatlar falsafasi" esa, qadr va qadriyatlar bilan bog'liq falsafiy yo'nalishni anglatadi, ammo bunda alohida fan sohasi to'g'risida gap bormaydi. "Qadriyatlar nazariyasi" ko'proq sobiq ittifoq davrida ishlatiladigan atama bo'lib, u qadriyatlar sohasidagi bilimlarni falsafaning nihoyatda mo'jaz qismi sifatida e'tirof etishni anglatar edi. Bunda aksiologiya atamasi kichik nazariya sifatida qaralar, ko'proq burjua fani sifatida tanqid qilinardi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, u yoki bu fan sohasi haqida fikr yuritilganida, uning vujudga kelishida qaysi mamlakat yoki hudud muhim rol o'ynaganligi, yoxud fanning nomi g'alatiroq eshitisli asosiy mezon sifatida qaralmasligi lozim. Gap fanning dastlab qayerda paydo bo'lganligi, uning nomini kim birinchi bo'lib ishlatganligi yoki muayyan mamlakatda shu sohada ilk bora kimning tadqiqotlar olib borganligi to'g'risida emas. Balki masala ana shu fanning ahamiyati, zamona talablariga javob berishi, davrning muammolarini yechishda biror-bir sohada qo'l kelishi, jamiyatga foydasi tegishi mumkinligi to'g'risidadir. Aksiologiyaning jamiyatimizda qadriyatlarini qayta baholash jarayoni borayotgan hozirgi davrning qonuniyatlarini tushunib olishdagi ahamiyati to'g'risida ham shunday deyish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. История античных цивилизаций. Т.1. – М.: Бек, 1991
2. Millatlararo munosabatlar madaniyati va baynalmilal tarbiya. –T.: O'zbekiston,
3. Millatlararo munosabatlar madaniyati va baynalmilal tarbiya. –T.: O'zbekiston,
4. Karimov B.R., Turayev B.O. Oqilona qadriyat mo'jizalari. — T.: ToshDU, 1994.
5. Qissan Mashrab. – T.: Yozuvchi. 1992
6. Ziyo Koekalp. Turkchilik asoslari // O'zbekim. –T.: Vatan, 1992.
7. Narodonaseleniye stran mira. –M.: Politizdat, 1989.
8. Лифшиц М.В. В мире эстетики. – М.: Наука, 1982.
9. Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari. 1 kitob. – T.: Meros, 1993.
10. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – T.: Yozuvchi, 1996. 276-b.
11. O'rta Osiyo xalqlari hur fikrliligi tarixidan. – T.: Fan, 1990.
12. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. T.2010 .
13. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. – T.: O'zbekiston, 1995

УДК: 392.484

Сарвар КАХХОРОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти
E-mail: psixolog_sarvar1990@mail.ru

ЎзМУ доценти, псих.ф.д А.И.Расулов тақризи асосида

ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF RELIGIOUS BIGOTRY IN TERMS OF PSYCHOLOGY

Abstract

This article discusses the study of the religious bigotry phenomenon in psychology, the stages of historical development of the issue of religious fanaticism, the religious fanatic, her/his structure, activity, laws of formation, and sociopsychological influences affecting her/him. Also, practical ways to avoid falling under the influence of fanatical currents are highlighted.

Keywords: Bigotry, bigotry in aqida, phenomenon, fundamentalism, extremism, fanaticism, world of information.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ТОЧКА ЗРЕНИЯ НА ФЕНОМЕН РЕЛИГИОЗНОЙ АНАЛИЗ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ

Аннотация

В данной статье феномен религиозного фанатизма изучал психологию, вопрос религиозного фанатизма этапы исторического развития, религиозный фанатик, его строение, деятельность, законы образования и влияющие на нее обсуждаются социально-психологические последствия. Также избежать попадания под влияние фанатичных течений выделены практические направления получения.

Ключевые слова: Фанатизм, фанатизм, явление, фундаментализм, экстремизм, фанатизм, информационный мир.

ДИНИЙ МУТААССИБЛИК ФЕНОМЕНИНИ ПСИХОЛОГИЯ НУҚТАИ НАЗАРИДАН ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада диний мутаассиб феноменининг психологияда ўрганилганлиги, диний мутаассиблик масаласининг тарихий тараққиёт босқичлари, диний мутаассиб шахс, унинг тузилиши, фаолияти, шаклланиш қонуниятлари ва унга таъсир этувчи социопсихологик таъсирлар муҳокама қилинган. Шунингдек, ақидапараст оқимларнинг таъсирига тушиб қолишни олдини олишнинг амалий йўналишлари ёритилган.

Калит сўзлар: Мутаассиблик, ақидапарастлик, феномен, фундаментализм, экстремизм, фанатизм, ахборот олами.

Кирish. Диний мутаассиблик феноменини психологик ёритиб тавсифлашдан олдин албатта ушбу термин ҳақида батафсил тўхталиб ўтиш лозим.

Илмий истилоҳда қўлланиладиган “мутаассиблик”, “фундаментализм”, “экстремизм”, “терроризм”, “фанатизм” каби атамалар деярли барчага тушунарли бўлсада, ҳар ким уларни ўзича талқин қилиши мумкин. Кенг маънода бу атамалар қонуний ҳокимиятга қарши курашувчи ижтимоий-сиёсий гуруҳ ва оқимларга тегишлидир. Аммо муайян минтақа ёки дин билан боғлиқ бўлган тадқиқотларда юқоридаги атамаларнинг ҳаммаси ҳам доимо қўл келавермайди [1].

“Мутаассиблик” – (арабча. “ғулув кетиш”, “чуқур кетиш”) ўз фикр-мулоҳаза ва дунёқараши тўғрилигига ўта қаттиқ ишониб, уларга муккасидан берилиш, “ўзгалар” ва “ўзгача” қараш, ғоя ҳамда бошқа диний эътиқодларга муросасиз муносабатда бўлиш, ўзга фирқа ва мазҳабларни бутунлай рад этиши, уларни тан олмасликда намоён бўлади. Мутаассиблик барча даврларда турли дин ва йўналишлар орасида кескин низо ва тўқнашувлар келиб чиқишига сабаб бўлган [2].

Айни пайтда, дунёвий ва диний билимларнинг саёзлиги, соф диний тушунчаларнинг асл мазмунини билмаслик ҳам диний мутаассиблик ғояларининг тарқалишига сабаб бўлиши мумкин.

Мутаассиблик терминини кўп ҳолатларда “фанатизм” сўзи билан ишлатишади.

Фанатизм – диний, миллий, сиёсий соҳада бирор бир фикр ва ғояга қаттиқ ёпишиб қолиш билан таърифланувчи ҳолатдир. Фанатизмга мойил шахс – мутаассиб (фанатик) ҳисобланади. Мутаассибликнинг акси эса – индиферентизм. Феномен (пхаиномено – содир бўлувчи) – ғайриоддий, камдан-кам юз берувчи

ходиса, факт; ҳис-туйғу тажрибаси билан белгиланадиган ходисани англатувчи фалсафий тушунча. Кундалик ҳаётда эса бу атамага камдан-кам кузатиловчи ходисага нисбатан айтилади. Ижтимоий соҳада бу терминни биринчи бўлиб Иммануел Кант қўллаган.

Фанатизм (лот. Фанатисус - “ғазабланган”) – диний ғояларга кўр-кўрона содиқлик ва амалий ҳаётда уларга риоя қилиш истагининг жуда катта аҳамиятга эга эканлиги.

Диний фанатизм асосан диний йўналишлар, фирқаларда яққол намоён бўлади. Бу диний фаолиятга, ундаги турли маросим ва ибодатларга мутаассиблик билан кирилиши ва ўзига хайрихоҳ бўлмаган шахс ва гуруҳларга юқори нафрат билан таснифланувчи шахс саналади. Унинг психологик асоси – эътиқоддир. Диний мутаассиб шахснинг эмоционал кечинмалари унинг рационал фикрлаш қобилиятидан устунлиги билан таснифланади. Яъни, диний мутаассиб шахс воқеа-ҳодисаларни когнитив билиш орқали эмас, балки эмоционал кечинмалар таъсирида таҳлил этади ва ёндашади.

Фанатизм, яъни мутаассиблик ҳақидаги тасаввурларни жамиятдаги дин институтидан излаш лозим. Диний фанатизм атамасини илк бор Жак Бенин Боссюе қўллаган. Диний мутаассиблик ҳодиса сифатида жамият ўзгариши билан у ҳам ўзгариш хусусиятига эга. Жамиятдаги ижтимоий шарт-шароитлар ўзгариши билан диний мутаассиблик мазмун-моҳияти ҳам ўзгариб боради.

Кўп жиҳатдан бу феноменни тадқиқ этаётганда диний экстремизм, атамасига дуч келамиз. Тадқиқотни бошлашдан аввал айнан диний мутаассиблик нима эканлигини алоҳида ажратиш, тушуниб олиш лозим бўлади. Экстремизм – бу сиёсат ёки динда ўта кескин қараш ва чораларга мойиллик билан характерланади.

Диний экстримизм эса жамият органларига бўйсунмаслик, қонунларни бузиш, ўзга эътиқод вакилларига кескин чоралар кўришдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Агар биз динни психологик феномен сифатида ўрганадиган бўлсак, диний мутаассибликни диний йўналганликнинг бир кўриниши сифатида қабул қилишимизга тўғри келади. Шу жумладан диний фанатизм – бу маълум бир гуруҳ томонидан умумтанланган ғояга, уни қабул қилган шахсларга бўлган негатив муносабат натижасида вужудга келувчи хусусият саналади. Психологик жиҳатидан диний мутаассиблик маълум бир диний гуруҳ ёки унинг идеологиясига ўзини ҳаддан ташқари идентификация қилиш билан содир бўлади. Диний мутаассиблик ва бунга мойил шахснинг ўзига хос қадриятлар тизими, нормалари ана шу у “аъзо” деструктив гуруҳ қонун-қоидаларига бўйсундирилганида, деструктив диний гуруҳ лидери фойдаланиши ва бошқариши осонлашади. Психолог М.Я.Яхьяевни таъкидлашича, диний мутаассиб шахсдаги асосий позиция ва фаолият – диний йўналганлик доминант фаолиятга айланади. Кейинчалик ҳар қандай нодиний фаолиятда ҳам у диний фанатик мотивни, динийликни ёқлайди [3].

Барчаси мутаассибликни айнан қайси нуқтаи назаридан ўрганишга ҳам боғлиқ. Агар ушбу феноменни девиант ҳулқ-атвор кўриниши сифатида ўргансак, унинг деструктив характерига эътиборимизни қаратишимизга тўғри келади. Ўзига хос жамиятдаги умумқабул қилинган норма ва қадриятларни тан олмасдан, улардан қочиб, диний деструктив-бузғунчи гуруҳга қўшилиши – реалликдан қочиб, ўзи томонидан “яратилган” суний оламга қўчишидир.

Шунингдек, тадқиқотларда диний мутаассибликнинг пайдо бўлишини сиёсий масаладан бошланганлиги ва ривожланишига сабаб бўлувчи асосий омиллар қаторида мафкуравий бўшлиқнинг таъсири алоҳидалиги таъкидланади. Мафкуравий бўшлиқ, кўпинча, инсонда жамиятдаги мавжуд ҳолат, ижтимоий муҳитни нотўғри идрок этишга, ўзининг иродасини бошқа шахсга бўйсундириш ва дунёқарашида агрессивликни шакллантиришга хизмат қиладиган носоғлом ғоялар билан тўлдирилишига замин яратади.

Диний мутаассиб гуруҳларнинг яна бир муҳим жиҳати бу - уларга жамоавий психологик таъсир ўтказиб, мутлақо диний ёки ақидавий масала бўлмаган давлат ҳокимияти фаолиятига нисбатан ишончсизлик ҳолатини шакллантирадилар.

Тадқиқот методологияси. Диний мутаассиблик масаласи тарихий тараққиёт шароитида жуда кўплаб фанларнинг қизиқишларини ўзига жалб этиб келган. Жумладан, фалсафа, социология, тарих, психология, политология каби фанлар ўз доираларидан келиб чиқиб турли қарашларини билдирган. Бугунга келиб диний мутаассибликнинг аниқ психологик феномен сифатида илмий талқин этиш масаласи олға сурилмоқда. Бу йўналишда психология фанлари тизимида қатор изланишлар амалга оширилган.

Шу маънода мутаассиблик бу онгсизлик ва жуда саёз дунёқарашнинг мевасидир. Ёзувчи Волтер ҳам айнан Францияда 1572 йил юз берган “Варфоломей” кечасини айнан мутаассиблар уюштирганлигини таъкидлайди. Шу сабаб биз қатор урушларни гувоҳларига айланаёلمиз.

Хантингтон ўз китобида ҳатто бугунги шарқ ва ғарб жамиятлари ўртасидаги низоларни ҳам ижтимоий-миллий шовинистик мутаассиблик руҳияти борлигини таъкидлайди. Бундан диний мутаассибликнинг ирқий мутаассиблик каби соҳалари борлигини тасдиқлайди.

Психология фани диний мутаассиб шахс, унинг тузилиши, фаолияти, шаклланиш қонуниятлари ва унга таъсир этувчи социопсихологик таъсирларни татбиқ

этади. Жумладан, профессор Ольшанскийнинг фикрича, “Мутаассиблик – гуруҳий ва оммавий психологиянинг ўзига хос ноёб ҳодисаси. Ўзаро эътироф этишда бир-бирини қўллаб-қувватлаб турадиган мутаассиблар учун кучли эмоционаллик, ўз қарашларини тасдиқловчи ҳар қандай ахборотга қўр-қўрона ишониш ва аксинча, ҳатто хайрихоҳлик руҳидаги ва амалий бўлса-да танқидни қабул қилмаслик хосдир” [4].

Таҳлил ва натижалар. Тарихимиз давомида айнан диний мутаассиб шахслар томонидан инсониятга турли даражада зиёнлар етказилганлигини кўрдик. Энди эса ўрганилган қатор тадқиқотлар мутаассиб шахсни психологик чуқур таҳлил этиш лозимлиги масаласини кун тартибига қўймоқда. Маълумки, ҳар бир шахс индивидуалдир. Унинг характери, дунёни акс эттириши, темпераменти, эмоциялари ҳам бекиёсдир. Диний мутаассиб шахс ҳам шу қаторда ўзига хос дунёқарашга, ижтимоий статус (мавқе)га эгадир.

Диний мутаассиб оқимларнинг фаолиятини турли ижтимоий фанларда талқин этилишини таққослаб ўрганиш баробарида диний мутаассиб шахсни алоҳида ва яхлит психологик феномен сифатида таҳлил этиш лозим. Унга кўра, мутаассиб шахснинг психологияси, этимологияси (сабаблари)га атрофлича тўхталиш лозим. Психологияда яққол феноменлардан бири бу – шахсдир. Шахс ҳақида турли психолог мутахассислар ўз қарашларини билдириб ўтган.

Баъзилар уни ижтимоийлашиши билан баҳола-салар, айримлар ўзига хос хусусиятлари (индивидуал-лиги)га ургу берадилар. Диний мутаассиб шахсни айнан умумий шахс тузилишидан келиб чиқиб, уларни алоҳида гуруҳ сифатида олиб, психологик таҳлилин кўриб ўтиш мумкин. Масалан, эрталабдан ҳаво айнишининг ўзи турли шахслар психикасида турлича акс этади. Кимдир уни табиат кучига йўйса, кимдир тунги қаттиқ шамолга, кимдир экологиянинг ифлосланиши деб қараса яна кимдир эса Аллоҳнинг ҳукми дейди. Демак, биргина оддий ҳодиса турли шахсларда турлича ҳолатларни юзага келтирмоқда.

Диний мутаассиблик масаласи тарихий тараққиёт шароитида бир қатор фанларни қизиқтириб келган. Бугунга келиб диний мутаассибликни аниқ психологик феномен сифатида илмий талқин этиш масаласи олға сурилмоқда. Бу йўналишда психология фанлари тизимида қатор изланишлар амалга оширилган.

Г.В.Старшенбаумнинг таъкидлашича, “ўз ҳаёти учун масъулиятни зиммасига олишга қодир бўлмаган ва фақат кучли раҳнамо бошқарадиган гуруҳдагина ўзини дадил ҳис қиладиган тобе шахслар, диний мутаассиблар гуруҳи аъзоларига айланадилар. Улар ўзлигини қанчалар кўп йўқотсалар, қудратли кучни ҳис қилиш учун раҳнамо ва гуруҳ билан ўзини идентификация қилишга шунчалик кучли эҳтиёж сезадилар” [5].

“Сўнгги даврда, дунёга руҳий эпидемиялар, миллий ва диний келишмовчиликлар, ахборотлашган ва мафкуравий таҳдидлар хавф солмоқда. Қотилликлар инсонларни бегона, ўзгача фикрловчи, эътиқоди бошқа, миллати, дини, партияси бошқа эканлиги сабабли содир бўлмоқда. Цивилизация бу айнан қадриятларнинг ойдинлашуви ва шу асосда маданиятлар пайдо бўлади” [6].

Маълумки, инсонни маълум ғоя, қараш ва эътиқодга муккасидан кетиши оқибатида турли кўриниш-даги низолар, мутаассиблик, террорчилик каби иллатлар-нинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Бунда шахснинг бевосита рационал ва иррационал хусусиятларининг ўрни муҳим бўлиб, унда мутаассиблик – онгсизлик ва жуда саёз дунёқарашнинг меваси ҳисобланади.

Консен эса диний мутаассибликни инсон табиатининг барча томонлари билан яъни соғломлиги ва аномалияси, онглилиги ва онгсизлиги, рационалиги ва иррационалиги кабиларга боғлиқдир, дейди. У мутаассибликда қадриятлар, ишониш ва бирор нарса томон олиб бориш меъёрида бўлмаган бирёкламлилик билан аралашиб, оқибатда эса ўлимга маҳкум этувчи ташки олам билан “тўқнашиш”га ҳудди аввалдан программалаштирилгандир, деган жуда ажойиб қарашларини билдириб ўтади.

Консен фикрича, ички кечинмалар билан ташки ижтимоий олам реаллигининг ўзаро курашиши айнан мутаассибликни энг салбий жиҳатларидандир. Унга кўра, мутаассиб шахси ўзининг “ҳақ” ғоялари вақт ўтиб у қадар мукамал эмаслигини сезади, аммо энди у учун ортга йўл йўқ. У ўзи учун қадри барча нарсдан воз кечи бўлган. Энди эса у иккиланмай ўлимга ҳам тайёр психологик ҳолатга, депрессия (тушкунлик)га тушади.

Ёзувчи Волтер эса мутаассибларни “улар ўзларидан “бошқа”чаларга ўлимни ҳукм қилувчи судлар”дир, дейди. Волтер бўйича мутаассиблик бу “билимсизлик ва соддагина кўнгилнинг меваси” ва “китоблардан оз таъсирланувчи ва аксинча, йиғилишлар ва оммавий чиқишлардан юқори таъсирланувчилардир”, дейди. Волтерга кўра, мутаассиб шахси билим даражасининг пастлиги ва қарашларининг соддалиги билан ажралиб турувчи, аниқ фактлардан кўра баландпарвоз нутқларга кизикувчи шахсдир. Одатда, бундай шахсларда иррационал (хис-туйғуга асосланувчи) тафаккур устунлик қилади.

Рус психологи Д.В.Ольшанский ўзининг “Психология Терроризма” (Питер-2002) номли китобида эса бир бандини “мутаассиблик” деб атаган ва шу бандда мутаассибликни энг кенг тарқалган тури сифатида “диний мутаассиблик”ни ажратиш кўрсатади.

У диний мутаассибликни асосида “эътикод” (маълум ақида ёки ғояга ишониш) ётишини таъкидлайди. У ҳам диний мутаассиб шахсини билимсизлик ва иррационаллик билан изоҳлайди. Ольшанский Й.Хейзинг фикрларини мисол қилиб келтириб, “мутаассиблик ислом фундаментализмининг ижтимоий-психологик асоси” деган ғояни илгари суради. Шунингдек, бу манбада сиёсий мутаассиблик, миллий мутаассиблик каби турларини ижтимоий-психологик таҳлилини амалга оширади. Қолаверса, Ольшанский мутаассис Б.Савинков қарашларини, тадқиқотларини кўрсатиб, “мутаассиб шахс одатда, террорга қадам босади” деб таъкидлайди [7].

Хулоса ва таклифлар. Диний мутаассиблик феноменини психологик жиҳатда тадқиқ этилганида, характер акцентуациясига аҳамият қаратиш лозим. Яъни характер акцентуацияси деганда шахсдаги у ёки бу хусусиятнинг бошқаларига нисбатан яққол ифодаланишига айтилади.

Характернинг акцентуациялашганлиги турли ижтимоий-психологик оғишларни юзага келишига замин яратиши мумкин. Шахсдаги турли мутаассиблик ҳолатларни ва ҳатто диний мутаассибликнинг ҳам келиб чиқишида характер акцентуациясининг аҳамияти катта бўлиши мумкин.

Фанлар тизимида диний мутаассиблик муаммоси кенг қамровли илмий тадқиқотларни талаб этувчи жиҳатлари, муаммолари етарлидир. Бирор бир фан диний мутаассиб шахс масаласига оид илмий қарашларни, шахснинг психологик портрети (киёфаси), уни диагностика қилиш ва коррекциялаш масаласида тўлиқ манба учрамайди. Бу эса муаммо юзасидан кўплаб тадқиқотларни таҳлил этиш ва зарур жиҳатларни татбиқ этиш лозимлигини тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов А. “Диний мутаассибликнинг тарихий илдизлари ва замонавий кўринишлари”, Ўқув услубий қўлланма. Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти. Т.: 2011 й. 6-20.
2. Абдулазиз Мансур “Диний экстремизм ва фундаментализм: тарихи, моҳияти ва бугунги ҳавфи”. Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т.-: 1999 й. 6-29.
3. Яхьяев М.Я. Религиозный фанатизм как социально-исторический феномен. М. 2006 г.
4. Сирлиев Б.Н., Усмонов И., Душанов Р.Х., Агзамова Э.Ю., Фарфиев Ё.А., Есимбетова Б.Э. “Мутаассиб шахснинг психологик хусусиятлари” - Т.: 2015. 11-б.
5. Залевский Г.В. “Теория субъекта и фиксированные формы поведения” // Психологический журнал. 2003. Т.24. Номер-3. Стр-32-36.
6. Қаххоров С.С. Психологическая тактика привлечения нового члена крелигиозным фанатическим организациям // Вестник интегративной психологии. Журнал для психологов. Выпуск 23. Ярославль: МАПН, 2021. – 422 с.
7. Ольшанский Д.В. “Психология терроризма”. М.: Питер, 2007. с . 288.

УДК: 1(091)(5):[910.4:339.9(4/5)]

Нодир КУЗИЕВ,
Бухоро давлат университети таянч докторанти
E-mail:nodir82a@mail.ru

ф.ф.д Ў.Тилавов тақризи асосида

UZBEKISTAN'S SILK ROAD COOPERATION IN THE FIELD OF INTERNATIONAL TOURISM (ON THE EXAMPLE OF BUKHARA REGION)

Abstract

During the years of independence, Uzbekistan's role in the restoration of Silk Road and international tourism cooperation (on the example of Bukhara region) was covered on the basis of comprehensive materials. Decisions, decrees issued by our government in particular are one of the factors that greatly serve the development of areas of quality service to foreign tourists visiting in our country. Also this direction was studied by foreign as well as domestic scientists, which were studied based on different theories, concepts, approaches, positions, directions.

Key words: Silk Road, joint technoparks, scientific and investment classers, venture companies, tourism, eco-agro tour.

СОТРУДНИЧЕСТВО УЗБЕКИСТАНА НА ШЕЛКОВОМ ПУТИ В ОБЛАСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА (НА ПРИМЕРЕ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

За годы независимости роль Узбекистана в восстановлении Шелкового пути и международном туристическом сотрудничестве (на примере Бухарской области) была освещена на основе исчерпывающих материалов. Решения, указы, изданные нашим правительством, в частности, являются одним из факторов, которые в значительной степени способствуют развитию сфер качественного обслуживания иностранных туристов, посещающих нашу страну. Также это направление изучалось как зарубежными, так и отечественными учеными, которые изучались на основе различных теорий, концепций, подходов, позиций, направлений.

Ключевые слова: Шелковый путь, совместные технопарки, научно-инвестиционные центры, венчурные компании, туризм, эко-Агро тур.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИПАК ЙЎЛИ ХАЛҚАРО ТУРИЗМ СОҲАСИДАГИ ҲАМКОРЛИГИ (БУХОРО ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг Ипак йўли ҳамда халқаро туризм ҳамкорлигини қайта тиклашдаги ўрни (Бухоро вилояти мисолида) атрофлича кенг қамровли материаллар асосида ёритилган. Хусусан ҳукуматимиз томонидан чиқарилган қарорлар, фармонлар мамлакатимизда ташриф буюрадиган чет эл сайёҳларга сифатли хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланишига катта хизмат кўрсатувчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Шунингдек ушбу йўналиш хориж ҳамда маҳаллий олимлар томонидан ўрганилган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Ипак йўли, қўшма технопарклар, илмий-инвестициявий класстерлар, венчур компаниялар, туризм, эко-агро сафари.

Кириш. Бухоро Марказий Осиёдаги энг қадимий шаҳарлардан бири ҳамда Буюк ипак йўлидаги машҳур савдо марказларидан бири ҳисобланади. Шаҳар минг йиллар давомида ўзининг ноёб ва бой тарихи билан дунёга машҳур ва ривожланишнинг узвий боғлиқлиги билан жаҳон цивилизацияси ривожига улкан ҳисса қўшди. Тарихий қадриятларнинг бевосита далили сифатида бутун дунёда учун йирик цивилизация аҳамиятига эга бўлди. 1993 йилда Бухоро шаҳрининг тарихий марказлари ЮНЕСКО меросининг жаҳон шаҳарлари рўйхатига киритилди[1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ипак йўли концепциялари халқаро миқёсда ўрганилган. Ушбу мавзу бўйича йирик олимлардан Э.Ртвеладзе, А.Ходжаев, О.Кобзева, М.Рахимов, Р.Мирзаевлар томонидан кен миқёсда ўрнанилган. Чет эл олимларидан П.Франкапон, Ф. Старр, С.Корнелл кабилар ипак йўли концепцияси бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб боришган.

Бироқ ижтимоий фалсафа соҳасида ушбу мавзунинг ҳар томонлама ёритиб берадиган тадқиқотни амалга ошириш зарурияти вужудга келган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг методологияси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари, бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари,

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг асарлари ҳисобланади. Ипак йўли атамасини илк маротаба фанга 1877 йилда немис олими, географи, тарихчи Ф.Ритхгофен томонидан муомалага киритилган. Кейинчалик Ритхгофен шогирдлари ушбу атамани кўп маротаба амалиётга фойдаланишган. 1993 йил Индонезиянинг Бали шаҳрида Бутунжаҳон Туристик Ташкилонинг X ассамблеясида Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти томонидан ипак йўли концепцияси ҳамда дипломатияси ғоясини илгари сурган. 2013 йилда ХХР раҳбари Си Цзинпинь томонидан Ипак йўли концепциясини қайта тиклаш ғоясини тақлиф қилди.

Таҳлил ва натижалар. Буюк Ипак йўлини қайта тиклаш жараёнлари 1980 йилларга келиб, маданий кўринишда ривожланди. Буни БМТнинг фан, таълим ва маданият масалалари бўйича ташкилоти ЮНЕСКО томонидан амалга оширилган “Ипак йўли – мулоқотлар йўли” халқаро дастури мисолида кўриш мумкин. “Ипак йўли – мулоқот йўли” дастури Марказий Осиё мамлакатлари ва Ғарб давлатларининг минтақа тарихи

бўйича нуфузли олимларини бир жойга тўплади, уларнинг ўзаро илмий ҳамкорлигида қатор халқаро конференция ва анжуманлар ташкил этилди. Шунингдек, дастур иштирокчилари томонидан қадимий Буюк Ипак Йўли мамлакатларида қатор халқаро илмий экспедициялар ташкил этилди, минтақа тарихи ва маданиятига оид фильмлар яратилди, китоблар, рисоалар ва мақолалар нашр этилди, шунингдек, кўплаб археологик ва меъморий ёдгорликлар қайта таъмирланди. Мустақиллик йилларида шаҳарнинг туризм салоҳиятини тарғиб қилиш Бухоро шаҳри ва вилояти шунингдек, Ўзбекистоннинг бутун туризм индустрияси, замонавий туризм инфратузилмасини шакллантириш сайёҳлар учун барча зарурий шароитлар яратиш учун доимий эътибор ортиб борди.

Шу билан бирга, мавжуд туризм салоҳиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Бухоро шаҳри ва вилоятининг янги кийфасини яратиш, шаҳар транспорт инфратузилмасини модернизация қилиш, замонавий туризм субъектларини самарали ривожлантириш, замонавий меҳмонхоналар сонини ошириш ҳамда Европа, Осиё ва МДХ давлатларидан ташриф буюрадиган сайёҳлар оқимини жалб қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда[2].

Шундан сўнг, 1995 йил Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг “Буюк Ипак йўлини қайта тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини авж олдириш ва республикада халқаро туризмни ривожлантириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. Ушбу қарорга мувофиқ, Буюк Ипак йўлидаги шаҳарлар -Самарқанд, Бухоро, Хива ва Тошкентда халқаро туризм бўйича махсус очик иқтисодий минтақалар ташкил этиш, мазкур шаҳарларнинг аэропортлари ва темир йўл вокзалларида хорижий сайёҳлар учун божхона расмрусулларининг халқаро меъёрларга мос соддалаштирилган тартиби, шунингдек транзит сайёҳлар учун махсус божхона зоналари жорий қилиш, Буюк Ипак йўлидаги кўҳна шаҳарларда жойлашган меъморий, археологик, тарихий ва маданий ёдгорликларни қайта тиклаш, ободонлаштириш ҳамда фойдаланиш бўйича миллий дастури амалга оширилди[3].

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистоннинг ипак йўли халқаро туризм соҳасидаги ҳамкорлиги (Бухоро вилояти мисолида) хориж ҳамда маҳаллий олимлар, тадқиқотчилар томонидан кенг ўрганилган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган. Шу

билан бирга, халқаро туризмнинг критерийлари, таракқиёт кўрсаткичлари, ўзига хос хусусиятлари мамлакатимиз иқтисодиётини юқори суръатларда ривожлантириш ҳамда ушбу йўналишдан оқилонга фойдаланишнинг хилма-хил илмий назарий негизларга қурилгандир.

Туризм-иқтисодиётнинг муҳим тармоқларидан бири. Мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, ушбу тармоқни такомиллаштириш зарур, бунини даврнинг ўзи тақозо этмоқда.

Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон туризм соҳасини ривожлантиришда йирик имконият ва салоҳиятга эга мамлакат. Ўзбекистонда тарихий, меъморий, археологик аҳамиятга молик, туристларни ўзига жалб қилиши мумкин бўлган объектлар сони 7 мингдан ортиқни ташкил этади. Шундан 545 таси меъморий, 575 таси тарихий, 1457 таси санъат ва 5500 таси археологик обидалар бўлиб, тўртта музей шаҳарлар – “Хива шаҳридаги Ичан-қалъа”(1990й.), “Бухоро шаҳрининг тарихий маркази” (1993), “Шахрисабз шаҳрининг тарихий маркази” (2000), “Самарқанд шаҳри” (2001) ҳудудида жойлашган бўлиб, ЮНЕСКО Бутунжаҳон мероси рўйхатига киритилган [4]. Республикаимизда туризм индустрияси кейинги йилларда кескин суръатларда ривожланиб бормоқда. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда ушбу тадқиқот негизида режалаштирилган тадбирлар асосида Бухоро вилоятининг 2022 йилгача бўлган туризм истикболлари белгилаб берилган (№ 1. жадвалга қаранг).

Кўҳна ва боқий Бухорода ҳам туризмни ривожлантириш, жумладан, хорижий ва маҳаллий сайёҳларга хизмат кўрсатишни янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Президентимизнинг “2017-2019 йилларда Бухоро шаҳри ва Бухоро вилоятининг туристик салоҳиятини жадал ривожлан-тириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори бу борадаги ишлар самарадорлигини янада оширди. Мазкур қарорга мувофиқ, вилоятга ташриф буюраётган чет эллик туристлар ва мамлакатимиз сайёҳларига қулай шарт-шароитлар яратиш, уларга кўрсатилаётган сервис хизматлари сифатини янада яхшилаш бўйича чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқилиб, тизимли ишлар амалга оширилди. Соҳани изчил ривожлантириш, туризм индустрияси ва инфратузилмасини янада такомиллаш-тириш мақсадида янги замонавий меҳмонхоналар қад ростлади. Бу борадаги кенг камровли ишлар сайёҳларга хизмат кўрсатиш даражасини оширди. Янги иш ўринлари яратилди[5].

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2021/2017 йилга нисбатан ўсish ёки камайish	
								Рақамда (+;-)	Фоизда (%)
1.	Жами жойлаштириш воситалари	бирлик	114	168	337	372	415	301	3,6
	Хоналар сони	бирлик	1802	2192	3403	3933	4463	2661	2,5
	Ўринлар сони	бирлик	3720	4729	7813	8978	10323	6603	2,8
1.1.	Меҳмонхоналар сони жами	бирлик	114	126	142	155	163	49	1,4
	Ўринлар сони	-/-	3720	4143	5445	6307	6974	3254	1,9
1.2.	Уй меҳмонхоналар (гостевой дом) сони жами	бирлик	8	36	163	180	197	189	24,6
	Ўринлар сони	-/-	124	450	1614	1741	1837	1713	14,8
1.3.	Хостеллар сони	бирлик	0	6	30	35	52	52	X
	Ўринлар сони	-/-	0	136	744	920	1456	1456	X
1.4	Бошқа жойлаштириш воситалари сони (мотел ва квартира)	бирлик	0	0	2	2	3	3	X
	Ўринлар сони	-/-	0	0	10	10	61	61	X

2.	Туроператорлар сони	-/-	41	56	115	118	121	80	3,0
3.	Гид-экскурсоводлар сони	бирлик	55	110	211	232	252	197	4,6
4.	Маданий мерос объектлари сони	бирлик	660	661	829	829	829	169	1,3
5.	Музейлар сони	бирлик	17	18	18	18	18	1	1,1
6.	Зиёрат туризми объектлари сони	бирлик	24	27	27	27	29	5	1,2
7.	Хунармандлар сони	бирлик	1050	2254	7665	12179	6 323	5273	6,0
8.	Хунармандчилик марказлари сони	-/-	0	0	2	2	7	7	x
9.	Туристтик ресторанлар сони	бирлик	18	21	73	87	90	72	5,0
10.	Тематик парклар сони	бирлик	2	2	2	2	7	5	3,5
11.	Экотуризм объектлари сони	бирлик	17	21	21	23	23	6	1,4
12.	Туристтик автобус ва микроавтобуслар	бирлик	18	94	237	281	281	263	15,6
13.	Туризм ахборот марказлари сони	бирлик	0	5	18	21	26	26	X
14.	Ташкил этилган маданий-кўнгилочар тадбирлар сони	бирлик	968	801	1216	41	3900	2932	4,0
15.	Туристлар ташриф йўналишидаги СГШ сони	бирлик	162	190	344	411	512	350	3,2
16.	Ўрнатилган йўл белгилари сони	бирлик	22	80	122	123	128	106	5,8
17.	Ташриф буюрган туристлар сони, жумладан:	нафар	1 452 125	2 512 038	3 640 918	249 927	2 265 389	813264	1,6
18.	Хорижий туристлар жами сони, жумладан:	-/-	169 617	301 538	603 084	13 325	48 924	-120693	0,3
19.	Маҳаллий туристлар жами сони	-/-	1 100 348	2 210 500	3 037 834	236 602	2 216 465	1116117	2,0
20.	Хорижий туристлар бўйича тушум	млн. АҚШ долл.	37,2	87,2	136,1	5,3	11,4	-25,8	0,3
21.	Маҳаллий сайёҳлар бўйича тушум	млрд.сўм	27,004	31,765	66,161	30	399	371,9597	14,8
22.	Янгидан курилатган меҳмонхоналар сони	бирлик	22	41	84	59	54	32	2,5

Жадвал № 1. Бухоро вилоятида туризм соҳаси кўрсаткичлари маълумотномаси (Манба: Бухоро вилоят туризмни ривожлантириш бош бошқармаси томонидан тақдим қилинган маълумотлар.)

Маълумки, жорий йилнинг 22-24 июль кунлари «Ўзбекистон маданий мероси – янги Ренессанс пойдевори» VI Халқаро Конгресси бўлиб ўтди. Конгрессда 32 мамлакатдан келган 350 нафар илм-фан олами эгалари иштирок этишди. Конгресс давомида 100 дан ортиқ маърузалар ўқилди, давра суҳбатлари, сессиялар ўтказилди. Маълумот учун: Бутунжаҳон жамияти «Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида» лойиҳаси асосида ташкил этилган ва 2018 йилда Парижда расман рўйхатдан ўтган. Халқаро конгресс фонида Бухородаги Модарихон мадрасида "Хунармандчилик маркази" нинг барпо этилиши ва унинг сайёҳлар учун ташриф манзилига айлантирилганлиги қувонарли ҳол бўлди. Истиқлол йилларида мадраса тўла таъмирланиб, кўҳна Бухоро кўркига кўрк қўшди. Бухоро шаҳар прокуратураси ташаббуси билан айни вақтга қадар бўш турган мазкур маданий мерос объектидан самарали фойдаланиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 8 апрелдаги "Давлат мулкни ижарага бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори асосан мадраса Бухоро шаҳридаги "Ишга марҳамат" мономарказига берилди. Маълумотларга кўра 2022 йилнинг биринчи ярим йиллигида Бухоро вилоятида 43 та янги катта-кичик

меҳмонхоналар ишга тушган. Натижада уларнинг умумий сони 445 тага етган. Сайёҳларни жойлаштириш ва уларга қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида тадбиркорларимиз томонидан замонавий хизмат кўрсатиш иншоотлари бунёд этилмоқда. Туризм фаолияти субъектларини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш, ҳудуднинг туристик салоҳиятидан келиб чиқиб аҳолининг бандлиги ва фаровонлигини ошириш мақсадида оилавий меҳмон уйлари ҳам ташкил этилмоқда. Ушбу меҳмон уйларида аксарияти Бухоронинг тарихий қисмида ташкил этилмоқда. Ташриф буюраётган сайёҳларнинг ушбу меҳмон уйларида қизиқишлари ҳам юқори. 2022 йилнинг ўтган даврида вилоятда 19 та янги оилавий-меҳмон уйлари ташкил этилиши натижасида 188 та янги иш ўрни яратилди[6].

Шу билан бирга Ўзбекистонда туризм соҳасини тубдан ислоҳ қилиш туфайли кўрсатилаётган туризм хизматлари (зиёрат туризми, тиббий туризм, кинотуризм ва бошқалар) янада кенгайиши натижасида мамлакатимизда туризм инфратузилмаси ривожланди. Бу вазифалар Ҳаракатлар стратегияси доирасида самарали амалга оширилаётган ислохотларнинг узвий давоми ёки бир сўз билан айтганда, мамлакатимиз иқтисодий фаровонлигини юксалтириш ва амалга оширилаётган ишлар самарадорли-

гини янада оширишга хизмат қиладиган янги муваффақиятларнинг бошланишидир[7].

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамияти билан биргаликда Буюк ипак йўлида туризми, илмий ва маданий алмашинуви ривожлантиришда фаол иштирок этиб, Ипак йўлининг амалий тикланишига ҳисса қўшмоқда, қурилиш лойиҳаларини амалга ошириш, транспорт коммуникацияларни реконструкция қилишга алоҳида

этибор қаратмоқда. Ҳозирги босқичда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг энг муҳим вазифаси “турли даражадаги мамлакатлар ва халқлар ўртасидаги мулоқотни чуқурлаштириш нафақат ҳукуматлар, балки парламентлар, арбоблар, фан ва маданият намояндлари, жамоатчилик вакиллари ўртасида тизимли характер беришдир”[8].

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 майдаги 2980-сонли “Бухоро вилояти ва Бухоро шаҳрида 2017-2019 йилларда туризми жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
2. Ўша жойда
3. Бухоро вилояти туризм ва маданий мерос бош бошқармаси томонидан олиб борилган ишлар.
4. “Модарихон мадрасаси туристлар учун саёхат маршрутига киритилади” 27 июль 2022 йил. // Бухоро вилоят Туризм ва маданий мерос бош бошқармаси сайти-www. bukh tourism.uz
5. “Кўхна ва боқий Бухоро сайёҳларни чорламоқда” 8 август 2022 йил. // Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги Веб-сайти (УзА) – www. uza. uz.
6. Ўша сайт.
7. Юнусов Ф. Миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор вазифалари. // “Тараққиёт стратегияси” марказининг расмий сайти, 2021 йил, 18 ноябрь. □
8. Мирзиёев Ш.М. Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. 2016 йил 19 октябрь.

УДК: 30.(575.1)

Алишер МАДРАХИМОВ,

Ўзбекистон Республикаси Ёшлар ишлари агентлиги ҳузуридаги

Ёшлар муаммоларини ўрганиш ва истиқболли кадрларни тайёрлаш институти таянч докторанти

E-mail: alishermdrakhimov.85@gmail.com

Социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Х.Зияев тақризи асосида

FOREIGN EXPERIENCE IN PREVENTING VIOLENCE AMONG SCHOOLCHILDREN

Annotation

Since the end of the 20th century, all over the world, especially in developed countries, the aggravation of conflict situations between teenagers and the increasingly serious consequences have increased the scientific interest in this problem. As a result, many studies aimed at studying bullying, its occurrence, development, prevention possibilities have been carried out.

In this article, the experience of leading foreign countries in preventing violence among schoolchildren is analyzed and scientifically analyzed.

Keywords: Violence, aggression, victimization, bullying, violent incident, violence abroad

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРОФИЛАКТИКИ НАСИЛИЯ СРЕДИ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

С конца 20 века во всем мире, особенно в развитых странах, обострение конфликтных ситуаций между подростками и все более тяжелые последствия повысили научный интерес к этой проблеме. В результате было проведено множество исследований, направленных на изучение буллинга, его возникновения, развития, возможностей профилактики.

В данной статье анализируется и научно анализируется опыт ведущих зарубежных стран по предупреждению насилия среди школьников.

Ключевые слова: насилие, агрессия, виктимизация, буллинг, насильственный инцидент, насилие за границей.

МАКТАБ ЁҚУВЧИЛАРИ ЎРТАСИДА ЗЎРАВОНЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Аннотация

XX асрнинг охиридан бошлаб, бутун дунёда, айниқса ривожланган давлатларда ўсмирлар ўртасидаги ўзаро низоли вазиятларнинг кескинлашуви ва тобора оғир оқибатларнинг кўпроқ келиб чиқа бошлаганиги, ушбу муаммога илмий қизиқишни ошириб юборди. Натижада, буллинг, унинг пайдо бўлиши, ривожланиши, олдини олиш имкониятларини ўрганишга қаратилган кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Ушбу мақолада мактаб ўқувчилари ўртасида зўравонликларнинг олдини олишда етакчи хорижий давлатларнинг тажрибаси таҳлил қилиниб, илмий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Зўравонлик, тажовуз, жабрланиш, буллинг, зўравонлик ходисаси, зўравонлик хорижда

Кирриш. Ҳозирги вақтда зўравонлик ходисаси қатор хорижий мамлакатларда чуқур ўрганилган ва унинг асосий сабаблари, шакллари, характерли хусусиятлари, оқибатлари ёритилган (Hazier R., 1996; Kwak K., 1999; Lee C., 1999; Weber, Hiller, 2007; Кривцова С., 2011, 2015 ва бошқалар). Илмий тадқиқотчилар, жамоатчилик ва ихтисослашган муассасалар мактаб муҳитида ва катталар гуруҳларида буллингнинг олдини олиш учун кўп ҳаракат қиладилар. Бироқ, амалга оширилган чора-тадбирлар қўйилган натижани ҳар доим ҳам бермайди ва бутун дунёда муаммонинг долзарблиги ошиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мактабларда юз бераётган буллинг бўйича энг муҳим тадқиқотлардан бири Д.Фаррингтон ва М.Ттофл томонидан қилинган (Farrington, Ttofl, 2009). Бу таҳлил мактабнинг безориликка қарши эликдан ортиқ дастурларини ўрганиш натижаси бўлди. Олимлар зўравонлик ва зўравонликнинг олдини олиш дастурларининг самарадорлиги тўғрисида оптимистик хулосаларга келишди: безорилик 20-23% га ва жабрланиш 17-20% га камайган[1]. Шуниси эътиборга лойикки, хорижий илмий тадқиқотлар шунга ўхшаш ходисаларнинг тажовузкор хатти-ҳаракатлари (тажовуз, зўравонлик, жабрланиш, буллинг) намоён бўлишининг чегараларини аниқроқ ажратади. Россия ва МДХ мамлакатларида ҳам, виктимизацияни буллингнинг бошланғич босқичи деб ҳисоблашсалар, Ғарб мамлакатларида буни алоҳида жараён, инсоннинг зўравонлик қурбонига айланишига олиб келувчи руҳий босқич деб қарайдилар[2]. Ўрганилган буллингга қарши дастурларда

муваффақиятга эришишнинг энг муҳим шарти сифатида зўравонликнинг барча иштирокчилари - қурбонлар ва тажовузкорлар билан бирга, шунингдек тўқнашувнинг учинчи томонлари (гувоҳлар) билан ҳам иш олиб бориш лозимлиги кўрсатиб ўтилган, яъни буллинг жамоавий ходиса, унинг пайдо бўлиши ҳар бир жамоа аъзосининг нотўғри хатти-ҳаракатидан далолат беради. Олиб борилган тадқиқотлардан маълум бўладики, зўравонликни йўқ қилиш учун мактаб ўқувчилари билан тарбиявий ишлар, шунингдек ўқитувчилар, мактаб маъмурияти ва ота-оналар ўртасида тушунтириш ишлари олиб борилиши лозим[3].

Мактаб ичидаги муносабатларнинг ягона қоидалари ва қоидабузарликларга қарши санкциялар ишлаб чиқилган. Аммо дастурда асосий эътибор ўқувчилар учун фаол, жозибали шаклларда - видеофильмлар, ролли ўйинлар ва бошқа шаклларда болаларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил қилинишига, бунда синфдошлар ўртасида ижобий муносабатларни рағбатлантиришга қаратилган. Шахсий даражада ўқитувчилар қоидабузарлар, жабрланувчилар ва гувоҳлар билан алоҳида ишладилар. Жиноят содир этганларга санкциялар қўлланилди, жабрланувчилар учун ҳиссий қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий кўникмалар рағбатлантирилди, тарафдорлар эса оқловчилар сифатида аралашинишга даъват этилди. Болаларнинг ота-оналаридан ҳам ёрдам сўрашди. Бу дастур жуда муваффақиятли чиққан ва 1999-2000 йиллар оралиғида Ослода буллинг ҳолатлари 50 фоизга, ундан жабрланганлар эса, 40 фоизга камайган[4].

Тадқиқот методологияси. Илмий мақола хорижий илмий манбаларни ўрганган ҳолда, киёсий таҳлил ва кузатув усуллари орқали ёритилган.

Таҳлил ва натижалар. XX асрнинг 90-йилларида Буюк Британия оммавий ахборот воситаларида буллинг мавзуси биринчи ўринга чиқди ва Британия жамоатчилиги томонидан кенг муҳокама қилинди. Бунга бир томондан, Дан Олвеуснинг Норвегияда ўтказган тажрибасининг муваффақияти билан ҳам боғлиқ эди. Тез орада Шеффилд университетида зўравонликка қарши миллий дастур лойиҳаси ишлаб чиқилди. У Д.Олвеуснинг инглиз мактабларида фойдаланиш учун мослаштирилган дастурига асосланган эди. Тажриба инглиз мактабларидаги буллинг даражасини аниқлаш бўйича кенг қўламли тадқиқотнинг биринчи уриниши бўлди, чунки ўша пайтда Буюк Британия Таълим вазирлиги мактаб зўравонлигига қарши аниқ ҳаракат қилмаган - бу масалани жиддий муаммо деб қарамас эдилар[5].

Маълумки, Буюк Британияда таълим тизими айрим ўзига хосликларга эга. Хусусан, тизим тўлиқ табақалаштирилган бўлиб, камбағаллар ва бойлар учун алоҳида мактаблар мавжуд, иккинчидан, жуда консерватив, яъни анъаналарга садоқат, қатъий иерархия, ёши катталарга ҳурмат ва шу қабилар қатъий ишлаб чиқилган тузилмавий амал қилади. Буларнинг барчаси Буюк Британияда мактаблардаги буллинг ҳолатлари билан боғлиқ ишлар Европанинг бошқа давлатларидаги каби кескин юз бермаслигини таъминлаб туради. Шунингдек, инглизлар буллинг алоҳида ёндашмайдилар, улар бутун мактаб тизимида ижобий, мослашувчан ва қулай таълим муҳитини яратишга интиладилар.

Шеффилд тажрибаси доирасида тажриба мактабларининг барча инсон ва таълим ресурслари сафарбар қилинди. Ўқитувчиларга буллингнинг олдини олиш мақсадида мактаб ўқувчилари билан ишлашнинг мазмуни, усуллари ва шакллари ўргатилди. Таркиб зўравонлик, жабрланувчига ҳиссий ёрдам ва агар буллинг содир бўлган тақдирда мумкин бўлган ечимлар билан боғлиқ эди. Норвегия тажрибасидан сўнг, синфда театр томошалари ва ролли ўйинлардан тортиб, китоб ўқиш ва видео томоша қилишгача бўлган турли хил фаолият стратегиялари ва шаклларида фойдаланган ҳолда, ижобий кадрларни илгари суриш яхшиланди.

Дастурда инглизча янгиликлар ҳам бор эди. Масалан, тажовузкорлар билан тарбиявий ишлар мактаб “судлари” орқали олиб борилди, у ерда зўравонга очикчасига танбех берилди ва бутун жамоа олдида маъруза ўқиди. Тажриба натижасида бошланғич мактабларда таъкиблар (курбонлик) 15% ва умумий мактабларда 12% камайган[6]. Аммо, ўрта мактабларда, тажриба муваффақиятсизликка учради - зўравонлик даражасида ижобий ўзгариш кутилган натижани бермаган. Албатта, бунини санкция усуллари фаол қўллаш билан камайтириш мумкин эмас, чунки сабаблар кўп омилларни ҳисобга олиши керак: турли мамлакатлар оилаларида таълим моделларининг фарқлиниши, боланинг ижтимоийлашувида оиланинг иштироки ва мактаб билан муносабатлари, маълум бир ёшда, бошланғич ва ўрта мактабларда ва бошқа кўплаб ўқув жараёнларида таълим, профилактика ва бошқарув усуллари нисбати. Бу тажриба бирон бир давлатга мослаштирилаётганда дастурлар жуда чуқур ўрганишлар орқали амалга оширилиши лозимлигини кўрсатди.

Британиялик таълим бўйича мутахассислар буллингга қарши энг яхши профилактика болаларнинг мулоқотчанлик кўникмаларини ривожлантиришдир деган хулосага келишган. Агар ҳар бир ўқувчи ўз ҳис-туйғуларини аниқ ва очик ифода этса, дўст топса, ижтимоий муносабатларни ўрнатса, буллингдан жабрланиш ва тенгдошлари томонидан таъкибга учраш

эҳтимоли камроқ бўлади. Ёш болалар учун мактабларда “дўстлик скамейкалари” ташкил этилади, унда сиз ўзингиз учун ўйин шериги топишингиз мумкин; катта ёшдаги болалар учун дастурда ижтимоий ва шахсий ўсиш дарслари жорий этилади, бу ерда болалар мулоқот қилиш, низоларни ҳал қилиш, қийин вазиятлардан чиқиш ва шу қабиларни ўзлаштирадилар.

Испаниядаги САВЕ (Мактабларда Севиля зўравонликка қарши) ва Канададаги Торонто дастурларини ҳам, нисбатан муваффақиятли чиққан лойиҳалар сирасига киритиш мумкин. Чунки, Испаниянинг САВЕ дастурининг амалга оширилиши айнан мактаб муҳитини ва шахсларга муносабатлар табиатини таҳлил қилишдан бошланди. Бу лойиҳа кейинчалик мактаб сиёсатига киритилди, уни мактаб жамоасининг барча аъзолари маъқуллади ва қўллаб-қувватлади. Ўқитувчилар 20 соатлик машғулотдан ўтдилар, сўнгра тадқиқотчилар назорати остида САВЕ модели бўйича буллингга қарши ўз лойиҳаларини биргаликда ишлаб чиқдилар. Оқибатда педагогик жамоанинг болалар жамоаси ва ота-оналар жамоаси билан бевосита ишлашига эришилди.

Канада амалиёти мактаб, ота-она, синф ва индивидуал даражаларни ўз ичига олган кўп модулли дастур эди. Дастур таълим муассасаларида дўстона муҳит яратиш учун мўлжалланган экологик ёндашувга асосланган. Торонто дастурининг асосий таркибий қисмлари ходимларни ўқитиш, ҳулқ-атвор кодексларини такомиллаштириш ва болалар билан муносабатларни назорат қилиш ва агар керак бўлса, хатти-ҳаракатларини ўзгартириш эди. Маъмурлар ва ўқитувчилар ўз мактабларида очик ва яширин зўравонлик содир бўлганда хатти-ҳаракатлар стандартларини белгилаш ва илгари суриш ҳамда уларга жавоб беришга жалб қилиндилар. Дастур мактаб ва ота-оналар, айниқса болалари мактабдаги буллинг аралашган шахслар билан алоқани мустақамлашга алоҳида эътибор қаратилди.

Канада тажрибасининг ўзига хослиги шундаки, бу ерда буллингга қарши курашга ўқувчиларнинг ўзлари фаол жалб қилинадилар. Бунинг учун Дьюи усули усули фаол ишлатилади. Усул “Алоқалар жамоаси” деб аталади. Юқори синфларда ўқийдиган фаол, позитив болалар гуруҳи йиғилиб, ўқув йили бошланишидан бир ҳафта олдин мактабга таклиф қилинадилар ва мактабнинг “Алоқалар жамоаси” шакллантирилади (одатда Канада мактабларида жамоанинг бир қисми бўлиш катта шараф ҳисобланади), жамоа аъзолари билан кичик тренинглар ўтказилади ва биринчи синфга келган ёки мактабга янги келган ўқувчилар, муҳитга мослашишда муаммоси бор болаларнинг учта ёки тўрттаси ҳар бир аъзога биттадан шогирд қилиб бириктирилади. Ҳар бир аъзо ўзига бириктирилган ўқувчининг мактаб муҳитига мослашишига кўмаклашиши шарт.

Япония PISA, PEARLS ва TIMSS халқаро тадқиқотларига кўра таълим даражаси ривожига кўра, етакчи давлатлардан биридир. Бу ерда сифатли таълим учун ҳақиқий кураш кетади, кучли мактаблар ўқиш учун рақобат, таътилларнинг жуда қисқалиги, уй вази-фаларининг жуда катта юкламага эга эканлиги. Шу билан бирга, ўз тенгдошлари томонидан босимга учраган ва натижада ўз жонига қасд қилган ўқувчилар мавжуд. Кўплаб японлар ҳалигача зўравонлик - бу мактабда қатъий тартибни ўрнатади, ўқувчиларни ўзларини енгишга ва кучлироқ бўлишга мажбурлайди деган фикрни очикчасига билдиришади. Ушбу қонунга биноан, ҳар бир мактаб зўравонликнинг олдини олиш учун мактаб сиёсатининг асосларини мустақил равишда ишлаб чиқиши, буллинг билан боғлиқ муаммоларни ҳал қиладиган ички ижтимоий тузилмани яратиши ва безорилик ҳолатларини аниқлаш ва уларнинг олдини олиш учун барча чораларни кўриши шарт. Муаммо

шундаки, буллинг тушунчаси қонунда аниқ белгиланмаган ва ҳар бир ташкилот у ёки бу ҳодисани ўз фойдасига талқин қилиш имкониятига эга.

Япония таълим вазирлигида зўравонликка қарши кенгаш мавжуд бўлиб, унинг фаолияти катта ёшларга қаратилган. Ўқитувчилардан ҳар бир мурожаатга иложи борица бефарқ бўлмасликлари, психологлардан болаларнинг психо-эмоционал ҳолатига ғамхўрлик қилишлари, ота-оналар ва васийларнинг - давлат тизими билан яқин ҳамкорлик қилишлари талаб қилинади. Умуман, Японияда, жумладан, йирик компанияларда ишлайдиган катталар орасида безорилик мавзуси фаол ўрганилмоқда.

Швецияда болаларга бўлган муносабат учта қоидага асосланади:

Болалар-жамиятнинг тўлақонли аъзолари, уларнинг ҳуқуқлари бор, бу ҳуқуқларни бузганлик учун жазо назарда тутилган. 1979 йилда Швецияда болаларга жисмоний ва руҳий зўравонлик қилиш қонун билан таъқиқланган. Кўпол ва зўравон ота -оналар (ўқитувчилар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади) қаттиқ жазоланиши мумкин, на дин, на бошқа миллатга мансублик, на икки фукаролик бунга тўсқинлик қилмайди. Ёш болалар эса, ўқитувчидан, қариндошидан, дўстларининг ота-онасидан ёрдам сўрашлари ёки ишонч телефонига кўнғирок қилишлари мумкинлигини жуда яхши билишади.

Барча болалар тенг имкониятларга эга. Швед мактабларида ҳамма нарсаси – қоғоз, қалам, мактаб тушлиғи етарли ва текин. Бу шундай қилинганки, ҳеч ким хафа бўлмасин. 6-синфгача болаларга баҳо қўйилмайди, фақат ўқувчилар ўқиш кўрсаткичларига қараб гуруҳларга бўлинади. Боланинг ривожланиши, ҳулқ-атвори фақат индивидуал тарзда, ўзи билан ёки ота-онаси билан муҳокама қилинади. Умумий ота-оналар йиғилишида болалардан бирини муҳокама қилиш мумкин эмас. Тенг имкониятлар гоёси “эркак” ва “аёл” фанлар, спорт тўғрақлари ҳам йўқлигида намоён бўлади.

Болаларни алдаш мумкин эмас. “Қутқарувчи” ёлғон йўқ. Ҳаёт ва ўлим, яхшилик ва ёмонлик, жинсий муносабатлар ва пул, дин ва сиёсат ҳақидаги суҳбатларда ота-оналар қийналсалар, мустақил равишда ўтказиладиган диалоглар китобларда ва теледастурларда ҳар хил ёшларга моҳирона мослаштирилган[7].

Сўнгги бир неча йил мобайнида дунёнинг кўплаб мамлакатларида зўравонлик, тажовузкор хатти-ҳаракатлар, зўравонликнинг тарқалиши муаммолари ва уларга қарши кураш чоралари миллий даражага келтирилди. 2018 йилда Америка Қўшма Штатлари хатто “стопбуллинг.гов” махсус платформасини ишга туширди[8], унда тобора кўпайиб бораётган безорилик турлари (диний, ирқий, гомосексуал ўсмирлар, ногирон болалар, киберхужум ва бошқалар) ва уларга қарши кураш усуллари батафсил баён этилган. Кўриниб турибдики, жаҳон ҳамжамияти ижтимоий касалликни йўқ қилиш билан жиддий шуғулланмоқда, лекин жаҳон амалиёти тасдиқлаганидек, унинг турлари ва шакллари йилдан-йилга хилма-хил бўлиб бормоқда, тажовузнинг намоён бўлиши эса мураккаблашиб бормоқда.

Яқинда Франция ҳукумати томонидан бошланган, биринчи навбатда, жинсий зўравонликка қарши қаратилган “Реагир пеут тоут схангер” (Реакция / ҳаракат, ҳамма нарсани ўзгартириш мумкин) жамоатчилиқни хабардор қилиш кампанияси ҳам зўравонликка муносабатни қайта кўриб чиқиш зарурлигини таъкидлайди, зўравонликка

қарши курашиш учун ҳар бир фронтсиз фукаросининг умумий жавобгарлигини талаб қилади. Бу кампаниянинг ижтимоий реклама видеоларидан бирида айтилганидек, “тувоҳнинг ҳам масъулияти бор. Бундай вазиятда ҳамма жавоб бериши мумкин. Агар биз жим турсак, нима бўлаётганига рози эканлигимизни англатади”.

Хулоса ва таклифлар. Буллингга қарши ишлаб чиқилган ва муваффақият келтирган асосий дастурлар таҳлили шуни кўрсатадики, мактаблардаги зўравонликларнинг олдини олишда ўқитиш ва ижобий таъсир қилувчи маълумотлар билан таъминлаш, ўқувчилар умумжамоасининг ахлоқий ва ахлоқий қадриятлар тизимини шакллантиришга қаратилган дастурлар кўпроқ самара келтирган. Болаларга дўстлик, ҳурмат, ўзаро ёрдамни ўргатиш, ўз ҳаётига ва бошқа одамларнинг ҳаётига масъулиятли муносабатни, жамоавий турмуш тарзининг қадриятларини сингдириш керак. Бутунги кунда буллинг ҳолатларига ёндашув амалиёти кўпроқ ассиметрик бўлиб, биринчи навбатда безориликнинг фаол иштирокчиларига, жабрланувчи ёки тажовузкор шахсга эътибор қаратилмоқда. Буллингнинг “бефарқ кузаатувчи” гувоҳларининг синфдошлар ёки мактабдошлар орасида кўпчилиги бутун жамоада муаммолар мавжудлигини кўрсатсада, мактаб жамоасининг қолган аъзолари кўпинча эътибордан четда қолишади.

Албатта, таълим муассасаларида буллинг, зўравонлик ва бошқа турдаги девиант ҳолатларнинг намоён бўлиши фактларини эътиборсиз қолдириб бўлмайди, бу муаммоларини ҳал қилишда болаларни ёлғиз қолдириб бўлмайди. Санкция усуллари буллингнинг ижтимоий илдиз отишини олдини олиш учун қўлланилиши керак. Бунда психологлар тажовузкор, жабрланувчи, кўзғатувчилар ва бошқа фаол иштирокчилар билан мактаб маъмурияти, ота-оналар иштирокида алоҳида иш олиб боришлари керак. Жамоанинг бошқа аъзолари билан ҳам мунтазам иш олиб бориш ва ҳар қандай вазиятда салбий ҳодисаларга қарши барқарор жамоатчилик фикрини шакллантиришга, буллингнинг ҳар қандай кўринишларига нисбатан бефарқ бўлмасликка эришиш лозим.

Бутунги кунда бутун дунёда буллингга қарши курашда миллий ҳуқуқий анъаналар, ривожланиш хусусиятлари, ҳар бир халқнинг маданий ўзига хосликларига мос келадиган профилактика дастурларини ривожлантиришга эътибор қаратилмоқда. Биз одатда фарзандларимиз ҳулқ- атворидаги салбий ўзгаришлар учун мактаб ва жамиятни айблаймиз. Бироқ олдинги бўлимларда кўриб ўтганимиздек, ҳодисага тизимли ёндашиладиган бўлса, муаммонинг илдизлари асосан жамият ва оилаларга бориб тақалади. Жамиятда инсонлараро муносабатлардаги тоқатсизлик, ўзаро муносабатлардаги зўравонликлар, айниқса оиласидаги унга яқин бўлган инсонлар – ота-оналар, ака-ука ва опа-сингиллари ўртасидаги келишмовчиликларни куч ишлатиб ҳал қилишга интилишни кўрган болалар мактабда ушбу ҳулқни намоён қиладилар. Ўрта таълим муассасаларида буллингни олдини олиш, бартараф этиш учун мутахассислар ва педагоглар ўзаро меҳрли муносабатни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратишлари лозим. Яъни, буллингга қарши курашнинг асосий нуқталаридан бири бошқаларга, биринчи навбатда, яқинларига нисбатан чидамли ва меҳрибон бўлиш истигадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ttofi M., Maria M., Farrington D., Losel F., Loeber R. The Predictive Efficiency of School Bullying Versus Later Offending: A Systematic/Meta- Analytic Review of Longitudinal Studies. Criminal Behaviour and Mental Health. 2011.
2. Моисеева А.И. О международном опыте преодоления буллинга. // ОБЗОР.НЦПТИ. Выпуск № 4 (15), 2018. С.30-37.

3. Бутовская М.Л., Луценко Е.Л., Ткачук К.Е. Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников. ЭО. 2012. №5.
4. Zych I., Farrington D., Llorent V., Maria M. Protecting Children Against Bullying and Its Consequences. 2017. 92 p. URL: https://sanet.st/blogs/kingbooks/protecting_children_against_bullying_and_its_consequences.2236558.html
5. Cambridge university press. Bullying in Schools. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/bullying-in-schools/46B3B41EAD0749B7B0FDEFAD F3079EDA>
6. Араи Хадзимэ. Издательства в японских школах: пути решения проблемы. <https://www.nippon.com/ru/currents/d00290/>
7. Главное в школьном образовании – развить таланты и способности каждого ребенка. <https://ru.sweden.se/lyudi-i-obschestvo/obschestvo/uvazhenie-lichnosti-so-shkolnoj-skami>
8. Програма Stop-violences- femmes.gouv.fr. URL:<http://stop-violences-femmes.gouv.fr> (дата обращения: 15.10.2018).
9. Мертон Р. Социальная структура и аномия //Социология преступности (Современные буржуазные теории) Пер. с фр. Е.А. Самарской. М.: Прогресс, 1966. С. 299–313.
10. Молчанова Д.В., Новикова М.А. Противодействие школьному буллингу: анализ международного опыта. М.: НИУ “Высшая школа”, 2020. –4-б.

УДК: 10:34:371.035.2

Элёр МАЖИДОВ,
СамДУ Фалсафа ва миллий ғоя кафедраси тадқиқотчиси
E-mail: laziz.eshonqulov.90@mail.ru

СамДУ доценти Л.Жўраев тақризи асосида

КОРРУПЦИЯНИНГ МОХИЯТИ ВА УНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Аннотация

Мақолада коррупциянинг моҳияти ва эволюцияси фалсафий тадқиқ этилган. Жумладан, бугунги кунда жамиятнинг бошқаруви тарихга назар ташлайдиган бўлсак, бу жараён кўпроқ кўзга ташланмоқда. Мамлакатимизда ҳам жаҳон ҳамжамяти билан биргаликда коррупцияга қарши курашиш муаммосига эътибор берилганлиги таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Коррупция, меъёрлар, қонун, иллат, тарбия, маънавият.

СУЩНОСТЬ И РАЗВИТИЕ КОРРУПЦИИ

Аннотация

В статье сущность и эволюция коррупции представляет собой философское исследование. В частности, если мы посмотрим на историю управления обществом сегодня, то этот процесс более заметен. Было проанализировано, что в нашей стране совместно с мировым сообществом уделяется внимание проблеме борьбы с коррупцией.

Ключевые слова: Коррупция, нормы, закон, порок, воспитание, духовность.

THE ESSENCE AND DEVELOPMENT OF CORRUPTION

Annotation

In the article, the essence and evolution of corruption is a philosophical study. In particular, if we look at the history of society's governance today, this process is more noticeable. It was analyzed that in our country, together with the international community, attention is paid to the problem of combating corruption.

Keywords: Corruption, norms, law, vice, education, spirituality.

Кириш. Бугунги кунда коррупция тушунчаси ижтимоий фикир доирасида жуда оммовийлашиб бормоқда. Бунинг сабаби нима учун деган соволга жавоб беришда фуқораларимизнинг ҳуқуқий маданияти яъни қонун билиши ёки билмаслигидан. Жамиятнинг бошқаруви тарихга назар ташлайдиган бўлсак, бу жараён кўпроқ ижтимоий ҳукмронлиги остида амалга оширилганлигини кўришимиз мумкин. Коррупциянинг давлат тараққиёти учун хавфини олдини олиш борасида ҳар бир давлат ўз қонунлари асосида ислохотларни амалга ошираётганлигини кўришимиз мумкин. Бундай ижтимоий жараён жаҳонда XVIII асрдан бошлаб давлат ва жамият бошқаруви соҳасига кириб келган. Натижада, кўплаб норматив-ҳуқуқий меъёрлар ва қонунларда акс этган.

Мамлакатимизда ҳам жаҳон ҳамжамяти билан биргаликда коррупция иллатларига қарши курашиш муаммосига жуда катта эътибор берилмоқда. Чунки, коррупция ҳар қандай жамиятнинг тараққиётига тўсқинлик қилган ҳолда, халқ манфаатларини кўзлаб амалга оширилаётган ислохотларнинг бориши ўзининг салбий таъсирини ўтказмоқда. Ш.М.Мирзиёев айтганидек: «Жамият ривожига ғов бўлаётган иллат – бу коррупция балосидир»[1].

Бугунги кунда жамият тараққиётида ижтимоий-сиёсий механизмларнинг кучайиб бориши асосида сиёсий партияларнинг фаолияти ривожланиб, коррупцияга қарши курашишда давлатга кўпроқ хизмат қилиши билан ажралиб турмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бир қатор файласуфлар ва давлат раҳбарлари коррупция ва унинг юзага келишини ўрганишга катта эътиборини қаратмоқдалар. Жумладан, биз тарихга эътиборимиз Ғарб файласуфи “Т. Гоббс коррупция ҳар доим ва барча вассалар билан қонунларни ҳурмат қилмасдан келиб чиқадиган илдиз, деб ҳисоблайди. Н. Макиавелли ҳақли равишда давлатнинг ишлаш механизмларини, шу

жумладан, коррупция муносабатларини чуқур ўрганганлар. Олимнинг коррупция тўғрисидаги қарашлари ҳозирги кунгача ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Унинг фикрича коррупцияни истеъмол билан таққослашни эслаш кифоя, яни уни дастлаб аниқлаш осон, аммо даволаш қийин, агар касалликка эътиборсиз бўлса, уни аниқлаш осон, аммо даволаш жуда қийин[2] деган фикрлар мавжуд.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги даврда Европада коррупция иллатларининг шаклланиш ўзгаришига ва жамият томонидан коррупция иллатларининг янги коррупция кўринишдаги қирралари шаклланимоқда. Бу эса, ўз навбатида янги иллатларнинг одамлар томонидан жамиятнинг бир касаллиги эмас, балки турмуш тарзи сифатида кириб келишига хизмат қилади. Тарихий шаклланиш, саноатлаштиришнинг ўзгариши нафақат иқтисодий ўсишга, балки ижтимоий тақсимланиш хусусиятларининг ўсишига ва ҳокимиятда бошқарув тизимининг аҳамиятини ошишига олиб келди.

Коррупция иллатларининг салбий ижтимоий феномен сифатидаги тизимли хусусиятларидан бири коррупция қамраб олган давлат ташкилотларида ишлайдиганлар, асосан, мансабдорларнинг ўз лавозимини сақлаб қолиш учун қуйи поғонадагилардан ҳар хил баҳоналар билан мажбурий тарзда пора йиғиб олиши орқали олган порасини юқори поғонадаги мансабдорлар билан бўлишишида намоён бўлишидир. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги албатта жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ўсиши ва тараққий этишига жиддий тўсқинлик қилади. Одамларни эса маънавий-мафкуравий жиҳатдан таназзул ботқоғига ботишига дучор этади. “Коррупция бизнинг кунларгача етиб келганлиги шундан далолат берадики, бошқа иллатлар каби, уни ҳам таг-туғи билан йўқотиш қийин”[3] Шундай экан коррупция нима, унинг қандай белгилари, турлари бор, у қандай хусусиятларга эга деган саволларга ижтимоий-фалсафий жиҳатдан ёндашиб

топиш асосда бу иллатга қарши кураш масалаларини илмий-амалий жиҳатдан ҳал этиш зарурлигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Чунки, бу иллатни йўқ қилмасдан туриб жамиятда тинчликни, унинг барқарор ривожланишини таъминлаб бўлмайди.

Дунёнинг турли хил ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тизимларга эга бўлган иккита бир-бирига қарши бўлган лагерга бўлиниши коррупция муаммосини йўқ қилмади, аксинча, коррупциянинг универсаллигини, ўзгарувчан ташқи ва ички шароитларга мослашиш учун юқори имкониятларини намоён этди.

Агар биз тарихга эътибор қаратсак Хитойнинг давлат арбобларидан бўлган Ванг Анши (1021-1086) ўз даврида бу иллатга қарши курашган. У жамиятдаги коррупция ҳолатлари одамларнинг яхши ва ёмон ишларга аралашуви асосида вужудга келишини кўрсатиб берди. Шундай қилиб, ижтимоий омиллар турли халқларнинг соғалар бериш сабаблари ва бутунги кунда пора тоифасига тегишли бўлган ҳар қандай қурбонликлар анъанавий хусусиятга эга ва унинг илдишлари феодализм даврида ҳам ҳукмрон бўлган ижтимоий-иқтисодий муносабатларга бориб тақалаишини куришимиз мумкин.

Замонавий коррупция концепцияси ҳозирги давр бошида марказлашган давлатлар ва амалдаги ҳуқуқий тизимларнинг шаклланиши билан бошланади. “Коррупция (лот. *Corruptio* — бузмок) термини, одатда, мансабдор шахслар томонидан унга берилган мансаб ваколатлари ва ҳуқуқларидан ўзларининг шахсий манфаатларини кўзлаб қонунчилик ва ахлоқ қоидаларига зид равишда фойдаланишини англатади”[4].

Бизнинг фикримизча, коррупция ижтимоий ҳодиса сифатида норасмий алмашинув муносабатларининг қонуний йўл қўйиладиган нормаларга риоя қилмаслик асосида алмашинадиган барқарор, қайта тикланадиган тизимдир. Коррупция ҳар доим ҳам мураккабликни назарда тутди. Коррупция бир нафар инсон билан амалга ошмайди. Шу билан бирга, коррупция ҳаракати икки томонлама бўлса ҳам, у ҳар доим ушбу акт амалга ошириладиган манфаатларнинг бузилиши туфайли учинчи томон эса жамиятнинг мавжудлигини назарда тутди. Энг асосийси коррупция тизим эканлиги сабабли, унинг сифати ва ҳажми фақат коррупцион ўзаро таъсирларда иштирок этадиган шахслар сонига қараб белгиланмайди.

Яна бир таърифга кўра, коррупцияга “давлатнинг ички ва ташқи фаолиятидаги функцияларни бажаришга қаратилган фаолият жараёнида мансабдор шахсларнинг ўз лавозимларидан қонунга зид равишда турли йўллар билан бойлик орттириши, давлатнинг маблағларини талон-тарож қилиши, шунингдек, бу бойлик ва имтиёзларни жисмоний ёки юридик шахслар қонунга хилоф равишда эгаллашига имкон бериши”[5] – деган фикрлар ҳам илгари сурилган.

“Коррупция” тушунчаси этимологик моҳиятига кўра “бузиш, пора эвазига оғдириш” деб аталиб, латинча “*corruptio*” атамасидан олинган. Ҳуқуқшуносликка доир кўп манбаларда “коррупция – мансабдор шахслар томонидан уларга берилган ҳуқуқлар ва ҳокимият имкониятларидан шахсий бойлик орттириш учун фойдаланишда ифодаланувчи сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги жинойи фаолият”[6], деб таърифланади.

Давлат ҳокимиятини қўлга киритиш ва амалга ошириш жараёнида ҳокимиятни суиистеъмол қилиш билан ифодаланадиган сиёсий коррупциянинг моҳиятини, шунингдек субъектлари, мақсадлари ва тарқалиш соҳаларини тушунтириш асосида сиёсий коррупциянинг умумий таърифи берилиши мумкин.

Коррупциянинг моҳияти шундаки, у жамиятдаги соғлом, нормал “Коррупция”, ҳокимиятнинг “емирилиши”дир. Аслида коррупция – муайян давлат бошқарувида турган шахсларнинг ўз лавозимларидан фойдаланган

ҳолда, жамиятдаги ижтимоий ва сиёсий жараёнларга ўз таъсирини ўтказиши, ўз манфаати йўлида бошқа шахсларнинг эҳтиёжларини қондириши, мавжуд муҳитдаги имкониятлардан бошқа мақсадларда фойдаланиши ҳисобланади. Давлат бошқаруви тизимида бундай ҳолатлар бевосита жамиятдаги парокандалик, давлат мулкнинг бошқалар томонидан ўзлаштирилиши ва кўплаб объектив омилларни келтириб чиқариши мумкин[7].

Ушбу таъриф, шунингдек, “босқичма-босқич коррупция” деб аталадиган ҳолатларга, хусусан, дастлабки ҳаракатлардан фойдаланишга ёки келажақда фуқораларга ишчиларга нисбатан зўравонлик қилишда коррупция мақбул бўладиган муҳитни яратишга қаратилган ҳаракатларни ўз ичига олади. Аммо коррупция ҳар доим ва ҳамма жойда худди шу тарзда намоён бўлавермайди, унинг сабаблари ва оқибатлари бир хил, деб тахмин қилиш нотўғри бўлади.

Коррупциянинг энг хавфли кўринишлари бу маълум бир давлат функцияларини бажарувчи шахс томонидан ўзининг расмий мавқеидан ноқонуний устунликларга (коррупция) эга бўлиш мақсадида фойдаланиши, бошқа томондан эса, манфаатдор шахс томонидан имтиёзлар бериш (порахўрик) билан ифодаланади. Коррупция тарқалишини чеклашнинг энг самарали моделини топиш учун бу томонларни ажратиш бўлмайди. Шунга қарамай, анъанавий равишда, мунозарали низоларда томонларнинг ҳукмронлиги (шу қаторда, катта ижтимоий хавф нуқтаи назаридан) давлат функцияларини бажарувчи шахсларнинг ўзига ҳослиги ҳисобланади. Коррупцияга қарши кураш ҳар қандай давлат сиёсатининг асосий устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланган.

Бутунги кунда коррупция атамасига хилма-хил таърифлар берилган бўлиб, у жамиятдаги нормал мувозанатни бузишни ўзида ифодайди. Кўплаб зомонавий адабиётларда “коррупция” тушунчасидан фойдаланиб, муаллифлар нимани англатишини турлича талқин қиладилар.

Коррупция ҳолати мавжуд, чунки мансабдор шахс ўзининг ваколатларидан кенг фойдаланган ҳолда давлат ёки қорхонанинг муайян маблағларини ўзлаштириши мумкин. Қонунда белгиланган жарималар, солиқлар ёки бошқа тўловларни йиғишда, мансабдор шахс ўзига тегишли бўлмаган бойликларга эгалик қилиб турган вақтида, унинг эгаси давлат хазинаси, агар қонуний бўлмаса, у мансабдор шахс талон-тарож қилмоқчи бўлган шахсланиг мулкига эгалик қилишга қаратилган фаолият. Масалан, мансабдор шахсга тегишли бўлмаган маблағларни бошқалардан яширган ҳолда, алоҳида ҳолатда ҳаракат қилиб, ўз хизмат мавқеидан ноқонуний фойда олиши мумкин (илгари ишлатилган “ўзлаштириш” атамасини эса олишингиз мумкин). Бундай ҳолатларда улар, одатда, коррупция ҳақида гапиришмайди.

Коррупцияни яна бир кўринишининг аксарият экспертлар сайлов пайтида овозларни сотиб олишни ҳам таъкидлаб ўтадилар. Бу ерда, ҳақиқатан ҳам, коррупциянинг барча ўзига хос белгилари мавжуд. Конституцияга биноан, сайловчида “ҳокимият кучи” деб номланган ресурс мавжуд. У бу ваколатларни сайланган шахсларга муайян қарор тури – овоз бериш орқали амалга оширади. Сайловчи ўз ваколатларини, унинг фикрига кўра, ўз манфаатларини ифода эта оладиган шахсга топшириш масаласи асосида қарор қабул қилиши керак. Лекин айрим жойларда номзодларнинг баъзи бир сайловчиларга пора эвазига ўзига оғиштириб олишларини кўришимиз мумкин. Бу давлат ва жамият бошқарувидаги коррупциянинг сиёсатдаги кўринишларидан бир ҳисобланади.

Ҳўш давлат ва жамиятнинг бошқаруви соҳасида коррупция ва унинг иллатини камайтишга хизмат

қиладиган муҳим омиллардан бир сифатида ходимларнинг ойлик иш ҳақларини бугунги кундаги бозор талаблари даражасида кўтариш ҳисобланади. Бу масалада кейинги йилларда Ўзбекистон олиб борилаётган ислохотларда мазкур ҳолатларни яхшилаш, фуқароларнинг меҳнатига яраша ҳақ тўлаш масалалари ўз ечимини топмоқда.

Коррупцияни келтириб чиқарадиган омиллар бевосита бошқарувда турган шахслар билан қуйи буғиндаги шахсларнинг ўзаро тил бириктириб, қонунлардаги меъёрларга амал қилмасдан, ўз манфаатлари йўлида жиноятга қўл уришлари кўпроқ намоён бўлади. Ёки давлат бошқарувидаги кадрлар сиёсати ва ходимлар ишининг ҳақиқий натижаларидан қатъи назар мартаба имкониятига эга эканлиги ҳисобланади. Коррупциянинг ижтимоий-маданий сабаблари – бу жамиятнинг аҳволининг ёмонлашиши, фуқароларнинг онгсизлиги ва уюшмаганлиги, жамиятдаги мавжуд иллатга қарши биргаликда кураш олиб бормаганлигидир. Баъзи бир Европа олимлари мазкур жараённинг сабаблари борасида ўз қарашларини қуйидаги тарзда акс эттирадилар:

“Коррупция” атамаси бу фақат юридик атама эмас, балки ижтимоий-фалсафий, сиёсий ёки криминалогик тушунчадир, шунинг учун, уни аниқланган жиноятлар сифатида эмас, балки ижтимоий ҳодиса сифатида кўриб чиқиш керак.

Коррупция жамиятда мавжуд муҳитни салбий томон кетишига, ижтимоий жараёнлар бузилишига сабаб бўлади[8]:

- маъмурий ҳуқуқбузарликлар, тўғрисидаги кодекснинг таркибига кирувчи бюджет маблағлари ва бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ва қўплаб ташкилотларнинг ички ишларига аралаштириш орқали маблағларни ноқонуний ўзлаштириш;

- мансабдор шахсларнинг ўз лавозимларидан фойдаланган ҳолда шахсий эҳтиёжлари учун муайян маблағларини қўлга киритиши;

- таъқиқланган фуқаролик битимлари (масалан, совғани қабул қилиш, учинчи шахсларнинг давлат хизматчисига хизмат кўрсатиши ва бошқалар).

Хулоса ва таклифлар. Коррупциянинг ижтимоий тарқалишида ахлоқий муносабатларда тутган ўрни, давлат бошқарувида коррупцияга бўлган мақсад қилиб олинди ижтимоий муносабатлар тизимидаги роли очиб берилиш. Айниқса, жамият ривожига аждодларимиз меросидаги бу иллатга қарши курашиш масалаларининг фалсафий негизлари миллий-маънавий кадрлар учун тўсиқ бўлиши таҳлил қилиниб ва коррупциянинг жамият ҳаётида иқтисодиётга салбий таъсири ва унинг оқибатларини бартараф этиш долзарблиги ижтимоий механизмлар орқали ечилишига қаратилди. Жамият ва давлат бошқарувида коррупция асосида бозорнинг рақобатбардош механизмларининг издан чиқиши, бундай ижтимоий муҳитни вужудга келишига хизмат қиладиган омилларни йўқотиш масалаларига эътибор қаратилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови//Унинг ўзи. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб,янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд . – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ,2017. - Б.110.
2. Макиавелли Н. Избранные произведения. – М.: Художественная литература, 1992. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/MAKIAWELLI/gosudar.txt>.
3. Мирзиёев Ш.М. Коррупциядан холи дунё-умумбашарий орзу. // Янги Ўзбекистон стратегияси. -Т.: Ўзбекистон, 2021, 421-бет.
4. How do you define corruption? // Transparency International. URL: <http://www.transparency.org/what-is-corruption/#define> (дата обращения: 20.07.2017).
5. Александров С.Г. Юридическая дефиниция «коррупция»: понятие, особенности методологического познания // С.Г. Александров // История государства и права, – 2007. - № 11. – С. 2-5.
6. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции // ООН. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (дата обращения: 02.11.2019).
7. Кабанов П.А. Политическая преступность: сущность, причины, предупреждение. –Нижнекамск: Нижнекамский филиал МГЭИ, 2000. – С.136.
8. Потомский В.В. Антикоррупционная политика России: тенденции и формирования и реализации // Среднерусский вестник общественных наук. – 2017. – № 1. – с. 130–135.

УДК: 316.527

Махмуд МАМАТОВ,
Шахрисабз давлат педагогика институти ф.ф.н., доценти. в.б
E-mail: mamatovmahmud51@gmail.com

ТИҚХМИ профессори, ф.ф.д Қ.Н.Назаров тақризи асосида

THE ROLE OF SPIRITUALITY IN THE FORMATION OF PERSONALITY IN MODERNIZING UZBEKISTAN

Abstract

Spiritual and moral development of the individual is important in educational practice for modernizing Uzbekistan. A person is an individual, essentially a whole social and moral universe. In this article, information about the essence of man, the embodiment of his value as a being, that spirituality is a concept that represents the spiritual and mental world of a person, and that it includes philosophical, legal, scientific, artistic, moral, and religious ideas of people are explained. The necessity of science-based measures in decent education of young people of modern Uzbekistan, the analysis of the theory and practice of the program to support the spiritual and moral formation and development of pre-school, primary, and adolescent students, and the criteria for creating models of moral and moral education were discussed in detail.

Key words: Renewing personality, spiritual and moral development, will, introspection ability, voluntary development of teenagers, spiritual and moral values, spirituality, spiritual food, folklore, fairy tales and epics, proverbs, children's folklore, spiritual and moral education, modern education, stages of development, national socio-cultural traditions

РОЛЬ ДУХОВНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ В ОБНОВЛЯЮЩЕМСЯ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В образовательной практике обновляющегося Узбекистана важно духовно-нравственное развитие личности. Человек – это отдельная личность, по сути, целый социальный и нравственный мир.

В данной статье представлена информация о воплощении сущности человека, его ценности как существа, о том, что духовность есть понятие, представляющее духовно-мыслительный мир человека, включающее в себя философские, правовые, научные, художественные, нравственные, религиозные представления. Подробно описано необходимость научно обоснованных мероприятий в достойном воспитании молодежи обновляющегося Узбекистана, анализ теории и практики программы поддержки духовно-нравственного становления и развития дошкольников, младших школьников и подростков, критерии создания модели духовно-нравственного воспитания.

Ключевые слова: Обновление, личность, духовно-нравственное развитие, воля, способность к самоанализу, произвольное развитие подростков, духовно-нравственные ценности, духовность, духовная пища, фольклор, сказки и былины, пословицы и поговорки, детский фольклор, духовно-нравственное воспитание, современное образование, этапы развития, национальные социокультурные традиции

ЯНГИЛАНАЁТГАН ЎЗБЕКИСТОНДА ШАХС ШАКЛЛАНИШИДА МАЪНАВИЯТНИНГ РОЛИ

Аннотация

Янгиланаётган Ўзбекистон учун шахснинг маънавий-ахлоқий ривожланиши таълим амалиётида муҳим аҳамиятга эга. Шахс-алоҳида индивид, моҳиятан яхлит ижтимоий ахлоқий олам. Бу мақолада инсон моҳияти, унинг мавжудот сифатидаги қадриятини мужассам этилиши ҳақида маълумотлар, маънавият- инсон руҳий ва ақлий олами ифодаловчи тушунча эканлиги, кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, ахлоқий, диний тасаввурларини ўз ичига олиши ёритилган. Янгиланаётган Ўзбекистон ёшларини муносиб тарбиялашда илмий асосланган чора-тадбирларни зарурлиги, мактабга, бошланғич, ўсмир ёшдаги ўқувчиларнинг маънавий – ахлоқий шаклланиши ва ривожланишига қўмаклашиш дастури назарияси ва амалиёти таҳлил қилиш, маънавий-ахлоқий тарбиялаш моделларини яратиш мезонлари ҳақида батафсил тўхтаб ўтилган.

Калит сўзлар: Янгиланаётган, шахс, маънавий-ахлоқий ривожланиш, ирода, интроспекция қобилияти, ўсмирларнинг иродавий ривожланиши, маънавий-ахлоқий қадриятлар, маънавият, руҳий озуқа, халқ оғзаки ижоди, фольклор, эртақ ва дostonлар, мақол ва маталлар, болалар фольклори, маънавий-ахлоқий тарбия, замонавий таълим, ривожланиш босқичлари, миллий ижтимоий-маданий анъаналар.

Қириш. Янгиланаётган Ўзбекистонда ҳар қандай ўзгаришлар маданият, таълим ва халқ қадриятларидаги адекват ўзгаришлар билан қўллаб-қувватланадиган фикрлар шахснинг маънавий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Таълим муассасаларида ҳам, бутун жамиятда ҳам эҳтиёж тобора ортиб бораётган тарбиянинг умумий концепциясида маънавият тарбиясига энг муҳим ўрин берилиши зарур. Лекин бу тарбияни кўр-кўрона, тасоддий олиб бориш мумкин эмас, айниқса, бутун бир авлод тарбияси ҳақида гап кетганда – ижтимоий тарбия тизими ҳақида аниқ усул, воситалар ва техникалар зарур. “Маънавият” тушунчаси кенг маънода жамият ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маърифий, маданий, диний ва ахлоқий қарашларни ўзида тўла мужассам этган[1].

Маънавият оилада тарбияланади. Оила қанчалик мустаҳкам бўлса, авлодлар ўртасидаги ришталар қанчалик боғланган бўлса, унда маънавий баркамол шахсни тарбиялаш имконияти шунчалик юқори бўлади. Маънавият - руҳий, ахлоқий ва интеллектуал манфаатлар, моддий манфаатлардан устунлигидан иборат бўлган руҳий хусусиятдир[2]. Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан то ҳозирга қадар мамлакатимиз таълимининг ҳар бир жабҳаларида миллий маънавият тушунчаси ёш авлодга сингидириб келинмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Маънавият мавзуси узоқ вақт давомида фалсафа, психология ва бошқа фанларда долзарб мавзуларидан бири бўлмаган бўлса-да, замонавий тадқиқотчиларнинг

диққат марказида бўлди. Ҳозирги вақтда ўқув адабиётларига илмий асосланган психологик атамалар билан бирга рух, маънавият каби тушунчалар ҳам киритилмоқда.

Бироқ, психологияда ушбу муаммони ўрганишга турли хил ёндашувларни кўриб чиқиб, шуни таъкидлаш керакки, умумлаштирилган назария даражасида муаммонинг тўлиқ адекват ечими ҳали топилмаган, бу, хусусан, маънавият ҳодисасининг ўзи етарлича ўрганилмаганлигича қолмоқда. Янгиланаётган Ўзбекистонда ҳозиргача шахснинг маънавий-ахлоқий ривожланишига самарали таъсир кўрсатадиган самарали механизм ва омиллар аниқланмаган. Маънавиятнинг мазмуни ва тузилишига оид ягона дастур, мезонлар ҳали ишлаб чиқилмаган, уни ўрганишнинг ўзига хослиги очиб берилмаган, бу тушунчанинг терминологик ноаниқлиги, ижтимоий, педагогик, психологик фактларнинг ривожланишидаги муносабатлари мавжуд[3].

Халқ оғзаки ижоди, халқ педагогикаси халқ заминиди ташкил топган бўлиб, умумтаълим мактабларининг бошланғич синфларида ҳам халқ оғзаки ижодидан намуналар ўргатилади. Зотан, маданият, санъат, тил халқнинг халқ сифатида раванқ топишининг бош омилли[4]. Халқ ижоди эса маданият, санъат, тилнинг асосини ташкил этувчи таркибий қисмдир. Унда ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий маданий тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилиши таъкидланади[5].

Янгиланаётган Ўзбекистонда ҳозирги вақтда шахснинг маънавий-ахлоқий соҳасини яхлитликда тарбиялашда ҳам назарий, ҳам амалиётда ноаниқ, аммо мазмунли ва кўп жиҳатдан ибратли тарихий тажриба шаклланди.

У таълим мазмунига киритилган ва ўқитувчининг маълум позицияси билан амалга оширилаётган маълум қадриятлар тизимига асосланади.

Ҳозирги замон оғзаки ижоди, педагогиканинг мақсади, инсон ҳаётининг мазмунини англаш, инсон руҳи хусусиятларини очиб бериш бўлгандагина ўз мазмунига эга бўлади. Бинобарин, руҳ фани, тео-космо-антропогенез, динлар тарихи, сан'ат, жаҳон цивилизациялари, маданият-шунослик, мантик, этика, эстетика, амалий психология, акмеология, валеология ва бошқа фанларни ўрганиш ва ўргатиш зарур. Инсон руҳининг назариялари ва амалиётлари, уларсиз ҳаёт ва педагогиканинг мутлақ маъносини маънавийсиз амалга ошириш мумкин эмас[6].

Ҳар бир ўқувчига индивидуал ёндашув асосида эмас, балки шахсий ёндашув асосида ёндашади. Мактабда ишлаш керак эмас, балки хизмат қилиш керак. Таълим маънавий асоснинг озқасидир, ўқиш учун бола бу дунёга келди. Юқори тасвирлар ва тажрибалар руҳий тажрибанинг асл асосини ташкил қилади[7].

Мактаб ўқувчиларни фақат маълум миқдордаги билимлар билан қуроллантирадиган соф таълим (ўқитиш) технологияларидан ўқувчига ўз шахсиятини тушуниш ва кўникмаларни шакллантириш имкониятини берадиган чуқурроқ шахсга йўналтирилган таълимга йўналтирилмоқда. Фаол ҳаётини позиция[8].

Ушбу технологиялар ҳар бир боланинг шахсий салоҳиятини максимал даражада амалга оширишни таъминлаши керак. Янгиланаётган Ўзбекистонда ёшларни муносиб тарбиялашнинг илмий асосланган чоратadbирлари зарур.

Кўриб чиқилаётган ҳодисани ўрганишда ҳам экспериментал тадқиқотлар, ҳам назарий тушунчалар етишмайди. Маънавиятнинг мазмуни ва тузилишига оид ягона нуқтаи назар ҳали ишлаб чиқилмаган, уни ўрганишнинг ўзига хослиги очиб берилмаган, бу

тушунчанинг терминологик ноаниқлиги, ижтимоий, педагогик, психологик фактларнинг ривожланишидаги муносабатлари мавжуд. Шахсият маънавияти ошкор этилмаган[9].

Тадқиқот методологияси. Янгиланаётган Ўзбекистонда шахс шаклланишида маънавиятнинг аҳамияти жамиятнинг ҳозирги ҳолати эҳтиёжларига жавоб берадиган муаммонинг назарий ва амалий жиҳатдан етарли даражада ишлаб чиқилмаганлигини англаш, уни ўрганиш заруратининг асоси сифатида кўриб чиқиши мумкин. Ирода шахснинг мустақиллигида, яъни унинг атроф-муҳит босими ва ўзгалар фикрига қарамай ҳаракат қила олишида, мақсадга эришишга тўқсинлик қилаётган рағбатларга эътибор бермасликда намоён бўлади[10].

Шундай қилиб, шахс маънавиятида ироданинг қуйидаги хусусиятларини айтишимиз мумкин.

1. Ирода шахс фаолиятининг ички тартибга солувчиси бўлиб, у мақсадга эришиш йўлида тўсик бўлаётган муайян тўсиклар мавжудлиги билан характерланадиган вазиятларда ақтуаллашади.

2. Ирода юзага келадиган (ташки ва ички) тўсикларни енгиб ўтиш учун зарур бўлган қўшимча ҳаракатни яратишда намоён бўлади.

3. Мақсадга эришишга тўқсинлик қиладиган тўсикларни бартараф этиш учун зарур бўлган қўшимча ҳаракатлар механизми - бу амалга оширилган ҳаракатни шахснинг янада муҳим ва кучли мотивларига боғлаш орқали янги рағбатларни яратишдир. Бироқ, ирода шахснинг фақат бир томони бўлиб, у субъектнинг маънавий-ахлоқий соҳаси билан боғлиқ. Шахс ўз фаолиятини ихтиёрий тартибга солишни амалга оширганда, бу тартибга солишнинг юксак ахлоқий ва маънавий қадриятларга асосланиши жуда муҳимдир[11].

„Бунинг учун шахс ўз ғайратларидан устун туриши ва улардан чалғитиб, ўзини маълум бир ҳаракатга эга бўлиши мумкин бўлган субъект сифатида англаши керак, лекин ўзини уларнинг ҳеч бири ёки уларнинг ҳеч бири тўлдирмайди. Лекин улар устиди туриб, улар ўртасида танлов қилишга қодир" [12].

Таҳлил ва натижалар. Юқорида айтилганлардан келиб чиқадики, янгиланаётган Ўзбекистонда шахснинг маънавиятини маънавий-ахлоқий ривожланиши асосида амалга оширилиши керак. Адабий манбаларни таҳлил қилиш иродавий ривожланишнинг қуйидаги маънавий-ахлоқий шартларини ажратиб кўрсатишга имкон берди: танланган вазиятда маънавий-ахлоқий қадриятларни қабул қилиш, ўзини ўзи билишга бўлган эҳтиёж, ўз маънавий идеалини аниқлаш ва унга интилиш, маънавий-ахлоқий қадриятларга асосланган ўз-ўзини тарбиялаш учун мотивация, ҳар қандай ҳаётини вазиятларда маънавий ва ахлоқий меъёрларга амал қилиш истаги. Бизнинг фикримизча, ирода ихтиёрий вазият юзага келганда зарур бўлиб, маънавий ва ахлоқий кўрсатмалар нотўғри танловдан қочиш имконини берадиган ягона установақадир.

Ирода туғма ҳодиса эмас. Бу инсоннинг бутун ҳаёти жараёнида ва биринчи навбатда, мақсадли тарбия ва тарбия жараёнида шаклланадиган психологик ҳодисадир. Ўсмир ўқувчиларнинг иродавий ривожланишига таркибий қисмлар орқали таъсир кўрсатиш керак, уларнинг мазмунини биз қуйида келтирамыз.

Ўсмирларнинг ихтиёрий ривожланишининг қиймат-ҳиссий компоненти маънавий-ахлоқий идеалнинг мавжудлиги ва ҳиссий жиҳатдан қабул қилиниши ва унинг ўзига хос қадриятлар тизими ва ҳар қандай вазиятни маънавий ва ахлоқий қадриятлар призмаси орқали идрок этиш қобилияти билан тавсифланади.[13]

Иродавий ривожланиш тизимини ташкил қилишда адабиёт дарсларида маънавий-ахлоқий муаммоларга

жиддий эътибор қаратиш лозимлигини ҳисобга олдик. Асосийси, маънавий тушунчаларни ҳар бир ўқувчининг қадриятларига, идеалларига айлантириш, уларни ўз-ўзини ривожлантириш учун асос қилишдир.[14]

Натижада, бошқа шахснинг шахсий хусусиятлари ҳам, ўзига хос хусусиятлар ҳам чуқурроқ тушунилади. Шундай қилиб, акс эттириш механизми ўз-ўзини билиш жараёнини янада мақсадли ва онгли қилиш имконини беради. Ўз-ўзига доимий эътибор, ички дунёга йўналтирилган ҳолда, ўз-ўзини тарбиялаш жараёни мумкин эмас. [15]

Хулоса ва тақлифлар. Янгиланаётган Ўзбекистонда бевосита амалий фаолият юритаётган инсон

тарбиясида шахс, катта таъсирга эга, умуман, маънавий дунёқараш шакллантиришда бош рол ўйнайдиган таълим-тарбия масканлари, оммавий ахборот воситалари, ахборот ресурс марказлари, кутубхона, театр, санъат саройлари ва шунингдек бошқа маънавий таълим воситаларини ўз ичига олади. Ривожланган мамлакатлар қаторига етиш учун бу жабҳада ҳам ўқиш, билим олиш комил инсон бўлиш учун маънавиятни англашни ўрганиш керак. Янгиланаётган Ўзбекистоннинг ушбу йўналишдаги пойдеворини мустаҳкамлаш учун маънавий тараққиёт стратегияси- барқомол авлодни шакллантиришдан иборатдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзлуксиз маънавий тарбия концепсиясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1059-сон Қарори.
2. Beck, U. (1992). Risk society: Towards a new modernity. London: Sage.
3. Benson, P. L., & Roehlkepartain, E. C. (2008). Spiritual development: A missing priority in youth development. 118, 13–28. doi:10.1002/ys.253.
4. Абдурахмонова З.А. Ёшларни тарбиялашда назарий тайёргарлик: муаммолар ва ечимлар Тошкент- 2017. Б.55-57.
5. Абдурахмонова З.А. Ўқувчи ёшларни соғлом тафаккурини шакллантиришда маънавий мероснинг ўрни // . Самақанд-2017. Б.239-243.
6. Ананев Б.Г. Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001. -288 с.
7. Аксенова Г.И., Купсов И.И., Аксенов А.Н. Субъект и образование (методология и история проблемы). Рязан: РИНФО, 2000. -97 с.
8. Бесова А.К. Духовно-нравственное воспитание личности в процессе литературного образования учащихся старших классов. -Дисс. на соиск. уч. степени канд. пед наук. Москва, 2000. - 176 с.
9. Гончарова Е.Б. Формирование мотивации учебной деятельности подростков. // Вопросы психологии. -2000. №6.
10. Зинченко В.П. Предмет психологии: подъем по духовной вертикали // Человек. 2001. № 5. - С. 13 -26.
11. Зинченко В.П. Размышления о душе и ее воспитании // Вопросы философии. 2002. № 2. - С. 8 -19.
12. Илин Е.П. Психология воли. СПб.: Питер, 2002. - 288 с.
13. Какурин А.А. Что такое духовность? // Школа духовности. №3. -2000. -с.6-16.
14. Полонский В.М. Словар понятий и терминов по образованию и педагогике. М., 2000. - 368 С.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М., 1946. – 510 с.

УЎК: 94(575.1+470):323/327

Сарвар МАМАЮСУПОВ,

Миллий гвардия қўмондонининг тарбиявий ишлар, кадрлар ва ёшлар масалалари бўйича ўринбосари

E-mail: umidjon.usarov@mail.ru

Жамоат ҳавфсизлиги университети доценти, (PhD) М.Б.Кадиоров тақризи асосида

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE DIALECTICS OF DESECULARIZATION

Abstract

This article is devoted to the issues of the dialectical existence of religion in a secular state, that is, the working mechanisms of the desecularization trend. The author tried to explain the causes of the desecularization trend by revealing the processes of secularization. In the article it is also discussed the fact that the concept of secularization defines the theoretical basis for understanding the religious situation in the modern era, that secularism spreads throughout the world and inadvertently creates conditions for religion.

Keywords: Secularization, desecularization, the concept of secularization, post-secularism, religion, religiosity, faith, confession.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ДИАЛЕКТИКИ ДЕСЕКУЛЯРИЗАЦИИ

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам диалектического существования религии в светском государстве, то есть рабочим механизмам тенденции десекуляризации. Автор попытался объяснить причины тенденции десекуляризации, раскрыв процессы секуляризации. Также в статье рассматривается тот факт, что понятие секуляризации определяет теоретическую основу для понимания религиозной ситуации в современную эпоху, что секуляризм распространяется на весь мир и непреднамеренно создает условия для религии.

Ключевые слова: Секуляризация, десекуляризация, концепция секуляризации, постсекуляризм, религия, религиозность, вера, конфессия.

ДЕСЕКУЛЯРИЗАЦИЯ ДИАЛЕКТИКАСИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақола дунёвий давлатда диннинг мавжуд бўлиш диалектикаси, яъни десекуляризация тенденциясининг ишлаш механизмларига бағишланади. Муаллиф, секуляризация жараёнини тушунтириш орқали десекуляризация тенденциясининг пайдо бўлиш сабабларини тушунтиришга уринади. Шунингдек, мақолада секуляризация концепцияси замонавий даврда диний вазиятни тушунишни назарий асосларини белгилаб бериши, дунёвийлик ҳаёт оламига янада кенгайиб бориб, у беихтиёр динга ҳам шароитлар яратиб бериши хусусида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Секуляризация, десекуляризация, секуляризация концепцияси, пост-дунёвийлик, дин, диндорлик, эътиқод, конфессия.

Кириш. Маълумки, XX асрнинг сўнгги йилларига келиб мустамлака давлатларининг парчаланиши бир тарафдан янги мустақил давлатларнинг ташкил топишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан эса, миллий ва диний жараёнларнинг ўзаро таъсирланишини ҳам келтириб чиқарди. Бу эса, давлатлар сиёсатида диннинг ўрни ва ролини кўриб чиқиш лозимлигини ҳам кўрсатди. Чунки, дунёнинг турли мамлакатларида XX асрнинг сўнгги йиллари ва XXI асрнинг бошларида диний фаоллик кузатилди. Бу эса, десекуляризация тенденциясини пайдо қилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Десекуляризация жараёнини ўрганишга доир адабиётлар таҳлилида миллий ва хорижий тадқиқотларда амалга оширилган ишларни келтиришимиз мумкин. Жумладан, секуляризация ва десекуляризация жараёни хусусида тадқиқот олиб борган маҳаллий тадқиқотчилардан Д.Юсупова, Д.Камилов, МДХ далаатларида О.Здоровцева, О.Маръашин, С.Королёв, Д.Узланер, М.Кукарцева, К.Багаева ва хорижий тадқиқотчилардан П.Бергер, Л.Дычевски, Дастин Дж. Бердларни келтириб ўтиш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Мақолани ёритишда мавзуга оид илмий адабиётлар, хорижий манбалар ҳамда монографияларда эълон қилинган малумотлар таққослаш ҳамда таҳлил қилиш методлари асосида ёритилган. Шунингдек, мақолани ёзишда мантикийлик, киёсий таҳлил каби усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ижтимоий ҳаётда диннинг таъсир кучини аста-секин ўсиб бориш тенденцияларини тушунтириб беришга уринган олим А.Э.Тициан “Дин социологиясида десекуляризация концепцияси” номли мақоласида: “Албатта, баъзи мамлакатлар секуляризациянинг жуда юқори даражасини намойиш этадилар, аммо постдунёвийлик ҳақида гапиришга ҳали эрта. Баъзи маънода, бу атама диннинг ўз позицияларини мустаҳкамлаши ҳақида гапиради, аммо менинг фикримча, дунё ҳеч қачон диний бўлишни тўхтатмаган. - Эҳтимол, унда “десекуляризация” атамасини ишлатиш мантикийми? - Йўқ, чунки худди шу муаммолар у билан боғлиқ: секуляризация даври яна тасдиқланади ва кейин - десекуляризация. Бундай хронологик кетма-кетлик эмпирик фактлар томонидан қўллаб-қувватланмайди” [2] - деб, секуляризация даври десекуляризация даврини пайдо қилишини таъкидлаши ҳам юқоридаги фикрнинг исботидир.

Муаллиф, шунингдек дин ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаслиги, аксинча дин янгича фонда мавжуд бўлиб қолаверишини таъкидлаб, десекуляризация даврига ишора қилади. Дарҳақиқат, инсонда эътиқод мавжуд экан у ҳар қандай даврда ҳам ўз мавжудлигини йўқотмайди. Шу боис, динга бўлган эҳтиёж унинг мавжудлигини сақлаб қолаверади. Фақат дунёвий давлатда қонунлаштирилган ҳолда ёки яширинган кўринишда бўлса, динийлашган жамиятда эса, эркин ҳолатда намоён бўлади. Бу эса, унинг ҳамиша мавжуд бўлишини кўрсатади.

Чунончи, "... Хабармас динни узоқлаштирмагунча давом этувчи доимий ривожланаётган секуляризация ҳақидаги тезисдан воз кечади ва "постсекуляризм" даврининг келиши ҳақидаги тезисни илгари суради. Макс Вебернинг дунёнинг умидсизликка учраганлиги ҳақидаги тезисига ишора қилган Хабармас, дунё яна динга мафтун бўлганини айтади" [3]. Бу ҳам диний тикланиш, диний юксалиш даврига ишора ҳисобланади.

XX асрнинг сўнгидан бошлаб секуляризация, яъни дунёвийликдан кейинги парадигма маҳсули постсекуляризацияни пайдо қилди. Ушбу парадигмага мувофиқ, диний ва дунёвий онг Postmodern маконда мутлоқ янги конфигурацияни шакллантиради ва шунинг учун пост-дунёвийликка нисбатан тез-тез ишлатиладиган "динни қайтариш" формуласи нотўғри. Пост-дунёвийлик диний онгни ва институционал динни эски шаклларида ва аввалги ҳукмрон ролида тиклашни англамайди-бу дунёвий ва диний онг ўртасида янги, диалогик ва шериклик муносабатларини ўрнатиш, шу жумладан дунёвий тартибнинг асосий элементларини сақлаб қолиш, шу жумладан черков ва давлатнинг институционал бўлинишини ҳам [4].

Биз секуляризацияни диний туйғу ва ғояларни бутунлай йўқ қилиш деб ҳисобламаймиз. Аксинча, ҳукмрон диний дунёқарашнинг таназзулга учраши инновацияларнинг кучайишига, диний-маънавий ресурсларнинг хилма-хиллигига йўл очади [5].

А.В.Матецкая "Секуляризация концепцияси узоқ вақт давомида замонавий даврда диний вазиятни тушунишнинг назарий асосларини белгилаб берди. Диннинг жамиятдаги таъсирининг пасайиши тадқиқотчилар томонидан модернизациянинг зарурий элементи сифатида қаралди. Бирок, йигирманчи асрнинг охирида бу кўриниш бир қанча сабабларга кўра қайта кўриб чиқилган. Улардан энг муҳимини исломнинг фаоллашиши ва сиёсийлашуви, ўз миссионерлик фаолиятини Ғарбий христиан олами чегараларидан узоққа ёйган янги протестант черковларининг фаоллашиши, шунингдек, собиқ социалистик давлатлардаги диний тикланиш жараёнлари деб ҳисоблаш мумкин. Секуляризация концепциясининг заиф томони унинг доирасида АҚШда давом этаётган диндорликнинг юқори даражасини тушунтиришнинг мумкин эмаслиги эди. Зеро, секуляризация концепцияси ижтимоий-иқтисодий ва маданий таракқиётнинг юқори даражаси диннинг аҳамиятининг пасайиши билан бирга келишини назарда тутган" [6] – дейди.

Бугун дин секуляр дунёда ўз мавжудлигини сақлаб қолмоқда. Чунки, динда дунёвий давлат ҳали кашф эта олмаган ва инсониятга тақдим эта олмаган куч мавжуд.

Диалектик нуқтаи назардан қараганда, секуляризм диндорликнинг янги шакллари пайдо қилди. Шунингдек, дин секуляризацияга қарши таҳдидларда ҳамиша жавоб топа олганлиги боис ҳам у дунёвий жамиятда ўз мавжудлигини сақлаб қолаверди. Бу билан динийлик дунёвийлик устидан ғалаба қозонди демокчи эмасмиз, балки дин ўз мавжудлигини дунёвий давлатда ҳам сақлаб қолаверишини таъкидламоқчимиз ҳалос. Яъни, замонавий дунё қанчалик секуляр бўлса, у десекуляризацияга ҳам шунчалик шароит яратиб беради. "Дунёвийлик ичидаги диалектика шундай: дунёвийлик ҳаёт оламига янада кенгайиб борар экан, у беихтиёр дин тўлдирадиган шароитларни яратади; у қанчалик кўп одамларни бегоналаштиради ва ҳафсаласи пир бўлса, улар трансценденцияга бўлган интилишларини қондириш учун шунчалик кўп динга мурожаат қиладилар; замонавий дунё қанчалик атеистик ва бемаъни бўлса, у бир вақтнинг ўзида масихийликни, яъни тўлиқ ва тўлиқ бўлиш тарзи сифатида динга қайтишни талаб қилади" [7].

Йигирманчи асрнинг охирида эҳтиёткор кузатувчилар диннинг сиёсат, маданият ва иқтисодга, рационализм ва антропоцентризм тамойилларида узоқ вақт олдин шаклландек туюлган жамоат майдонига қайтишини ҳайрат билан қайд этдилар. Бир қатор мамлакатларда юзага келаётган ижтимоий-иқтисодий қийинчиликларни юмшатиш, у ёки бу сиёсий танловни оқлаш ёки инкор этиш учун фойдаланиладиган диний омилнинг аҳамияти ортди [8, 7].

Бу фикрни О.Мартышин: "Десекуляризация назарияси" деган даъволар асосиз кўринади. Унда тубдан янги нарса йўқ. Диннинг ҳаётийлиги ва унинг маълум бир муҳитда рационализм, агностицизм ва атеизм билан муваффақиятли рақобатлашиши ҳақиқатдир [9] - дея давом эттириб, десекуляризация атамасига ҳолат йўқ эканлигини ҳамда дин ҳамиша ўз мавжудлигини бошқа таълимотларга раддия бера оладиган даражада эканлигини уқтиришга уринади.

О.В.Здоровцева эса, "Замонавий жамиятларда диннинг дунёвийлашуви ва қайта тикланиши жараёнлари бир вақтда содир бўлганлиги сабабли, оннинг дунёвийлиги десекуляризация тенденциялари билан параллел равишда мавжуд бўлган ҳодиса сифатида намоён бўлади, бу эса бу тенденцияларнинг шаклланишига умуман жамиятнинг диндорлигининг ўзгариши орқали билвосита таъсир қилади ва хусусан, шахсларга ҳам [10]" - деб, десекуляризация тенденциясининг пайдо бўлиш парадигмасини кўрсатиб беришга уринади. Чунончи, дунёвий жамиятда дин янги кўринишда, замон билан мослашишга уринади. Бунда биринчидан дин дунёвий давлатда қонуний асосда мавжудлигини сақласа, иккинчи тарафдан диний тикланиш асосида динийлашиш, яъни диндорларнинг кўпайишини ҳосил қилади. Айнан, шу икки ҳолатнинг бир вақтда пайдо бўлиб, давом этиши ҳамда тўқнашуви "десекуляризация" ҳолатини вужудга келтириб, янги қонуниятни ишлашига шароит яратиб беради.

К.А.Багаева: Совет Иттифоқи парчаланганидан кейин конфессиялар эркинликка эришди ва янги ҳукуматни қўллаб-қувватлади. Диннинг илгари яширинган ички кучлари озод қилинди. Десекуляризация постсекуляризмнинг шаклланишига олиб келди. Пост-секуляр жамият – бу дунёвий жамиятдан кейин келади жамият ... [11] - дейди. Дарҳақиқат, муаллифнинг фикрига қўшилган ҳолда, секуляр давлатда турли эътиқод шаклларига йўл очилади, турли конфессиялар давлат қонунлари асосида фаолият юритади. Конфессияларнинг кўпчилиги бир тарафдан дунёвий давлатда бағрикенглик тамойилини мавжудлигидан далolat берса, бошқа тарафдан турли эътиқодлар туфайли пайдо бўлувчи янги диний ҳаракатларни ҳам вужудга келишига туртки бўлади. Шунингдек, дин омилнинг кучайиш фонида десекуляризация жараёни кузатилади.

Юсупова Д.Д. фикрича: Десекуляризация секуляризация натижаси бўлиб, диннинг сақлиниб қолишига интилиш йўллари ҳам ифодалайди. Десекуляризациянинг моҳиятини секуляризация билан деалектик боғлиқликда ўрганиш ёрдамида ўтиш давридаги ғояларнинг комбинациялашуви сабабларини билиш ва прогноз қилиш имконини туғдиради [12].

Бизнинг фикримизча, дин ҳар қандай жамиятда ҳам ўз мавжудлигини у ёки бу ҳолда сақлаб қолаверади. Фақат у ўз таъсирини кучли кўрсатса, десекуляризацияни келтириб чиқариш эҳтимолини туғдиради. Десекуляризация эса, П. Бергернинг концепциясига кўра жамиятда диннинг мавжуд эканлигини "диндорликнинг ўсиши" билан боғлиқ ҳодисаларда намоён қилади. Десекуляризация секуляризациянинг тескари жараёни ҳисобланади. Бу жараён бугун секуляр жамиятдан кейинги пост-секуляр жамиятда диний ташкилотларнинг

жамиятдаги ўрнининг ошиши ва диний бағрикенглик тамойилларининг ишлаш механизмида ҳам кузатилмоқда.

Шундай қилиб, секуляризациянинг янги талқини диннинг келажаги ҳақидаги прогнозни тўғрилайди, у аввалгидек пессимистик тарзда қабул қилинмайди. “Постсекуляр жамият” тушунчаси одамлар онгида содир бўлаётган ўзгаришлар натижасида пайдо бўлади: диний жамоаларга муҳим ижтимоий-сиёсий масалалар юзасидан ўз фикрларини билдириш имконияти берилади [13].

Постсекулярлик ва десекуляризация диний тикланиш динамикасини турлича тавсифлайди. Агар пост-дунёвийлик бугунги кундаги дин ва дунёвий замонавийлик ўртасидаги ўзаро таъсирнинг асосий янгилигини таъкидласа, десекуляризация диннинг таназзулидан тортиб унинг ижтимоий аҳамиятини кучайтиришгача бўлган тарих майдонининг тебраниши сифатида диний тикланишнинг янада анъанавий ғоясини англайди [14].

Десекуляризацияга келсак, бу жараёни аниқлаш осонроқ, чунки буни секуляризация тушунчаси орқали амалга ошириш мумкин... Десекуляризация белгилари – бу черков ва давлат ўртасидаги кучлар мувозанатининг ўзгариши, ижтимоий онгининг одатий эволюцияси, ундаги

диний элементларнинг ўсиши, дунёвий давлатда – динлардан бирининг давлат динига айланиши ва бошқалар [15]. Демак, секуляризациянинг моҳиятини билмай туриб, биз десекуляризациянинг моҳиятини тушунмаймиз. Чунки, секуляризация сабаб десекуляризация тенденцияси пайдо бўлади. Секуляризация концепцияси эса, десекуляризация диалектикасининг моҳиятини очиб беришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Хулоса. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келинди:

Биринчидан, замонавий дунёда дин ролининг ортиши “десекуляризация” номи остидаги янги концепциянинг пайдо бўлишига асос бўлди.

Иккинчидан, секуляризациянинг янгиланган модели десекуляризация ҳисобланади.

Учинчидан, замонавий дунёда ҳам дин ўз мавжудлигини янгилаш кўринишида сақлаб қолаверади.

Тўртинчидан, десекуляризация ўтиш давридаги комбинациялашган муаммоларни ҳам ўзи билан бирга майдонга олиб чиқади ва дин омили билан бартафатишга уринади.

АДАБИЁТЛАР

1. Узланер Д. Конец религии? История теории секуляризации. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики», 2019.
2. Тициан А.Э. Концепция десекуляризации в социологии религии. ВЕСТН. МОСК. УН-ТА. СЕР. 7. ФИЛОСОФИЯ. 2016. № 4.
3. Leon Dyczewski. Secularization and the development of religion in modern Polish society / edited by Leon Dyczewski. – Washington: Copyright, 2015.
4. Кукарцева М.А., Колосова И.В. Религия и границы светского общества. «Полития» №3 (74) 2014.
5. Marta Trzebiatowska, Steve Bruce. Why are women more religious than men? – New York: Oxford University Press, 2012.
6. Матецкая А.В. Формирование постсекулярного общества в России. Гуманитарий ЮГА России. 2020 Том 9 (45)
7. Dustin J. Byrd. Islam in a post-secular society : religion, secularity, and the antagonism of recalcitrant faith. – Boston : Brill, 2016.
8. Яковлев А.И. Религия и религиозный фактор в эпоху глобализации. Религия и общество на Востоке. 2015, №0.
9. Мартышин О.В. Светское государство (статья вторая). Государство и право, 2018, № 12.
10. Здоровцева О.В. Десекуляризация в современном Российском обществе: на примере православия. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата философских наук. – Ростов-на-Дону. 2019.
11. Багаева К.А. Десекуляризация и тренд постсекулярного. // Вестник Бурятского государственного университета. Философия. 2019. Вып. 2.
12. Юсупова Д. Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида десекуляр жараёнинг келиб чиқиш сабаблари. Марказий Осиё ренессанс журналы. – Тошкент: 2021. 2-жилд, 1-сон. – С. 60.
13. Логинов А.В. Диалектика секулярного и постсекулярного в социальной теории Ю. Хабермаса. Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение». 2010. – С. 38.
14. Узланер Д. Постсекулярный поворот. Как мыслить о религии в XXI веке. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2020. - С. 252-253.
15. Королев С.А. Секуляризация и десекуляризация в контексте концепции псевдоморфного развития России // Философская мысль. – 2015. – № 4. – С. 1 - 54.

УДК: 351/354

Хурлиман МАРАТОВА,

Докторант Академии государственного управления при Президенте Республики Узбекистан

На основании отзыва старшего преподавателя

Академии государственного управления А.П. Эшонкулова

СУЩНОСТЬ И НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНЦЕПЦИИ «GOOD GOVERNANCE»

Аннотация

В статье рассматриваются теоретико-методологические аспекты концепции good governance, а также анализируется содержания понятия good governance. Эффективное управление важно для экономического и социального развития стран, а продвижение эффективного управления способствует созданию более открытых и демократических обществ. По этой причине в данной работе анализируются различные измерения эффективного управления. Решение этого метода позволит точно построить целостную и интегрированную стратегию управления и оптимизации коллективных стратегических ресурсов.

Ключевые слова: Good governance, теория управления, эффективность государственного управления, гражданское общество, социально-экономическое развитие, индикаторы управления.

GOOD GOVERNANCE КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада good governance концепциясининг назарий-услубий жиҳатлари кўриб чиқилиб, ҳамда унинг мазмуни таҳлил қилинади. Самарали бошқарув мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга ва good governance ни илгари суриш эса янада очиқ ва демократик жамият кўришда ёрдам беради. Шу сабабли, ушбу мақолада самарали бошқарувнинг турли ўлчовлари таҳлил қилинади. Ушбу усулнинг ечими яхлит стратегияни аниқ шакллантириш ва коллектив стратегик ресурсларни бошқариш ва оптималлаштиришда имкон яратади.

Калит сўзлар: Good governance, бошқарув назарияси, давлат бошқаруви самарадорлиги, фуқаролик жамияти, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, бошқарув кўрсаткичлари.

ESSENCE AND SCIENTIFIC- THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT "GOOD GOVERNANCE"

Annotation

The article discusses the theoretical and methodological aspects of the concept of good governance, and also analyzes the content of the concept of good governance. Good governance is important for the economic and social development of countries, and the promotion of good governance contributes to more open and democratic societies. For this reason, this paper analyzes various dimensions of effective management. The solution of this method will accurately build a holistic and integrated strategy for managing and optimizing collective strategic resources.

Key words: Good governance, management theory, efficiency of public administration, civil society, socio-economic development, management indicators.

Введение. Возникновение концепции good governance тесно связано с изучением термина «governance» в конце XX века, научными открытиями, влиянием и распространением информационных технологий и инноваций, созданием различных институтов, определенными политическими преобразованиями в системе государственного управления, направленные на повышение эффективности и прозрачности деятельности органов власти. Начиная с середины 1990-х гг. good governance — концепция управления получила широкое распространение и имела наиболее сильное влияние, особенно в странах с переходной экономикой [1]. Данная концепция и её спецификация принципов управления развивались на региональном и международном уровнях в соответствии с различными проблемами во взаимоотношениях внутри государственных учреждений и в отношениях между правительством и обществом [2]. Однако, понимание возможностей good governance, изучение ее принципов и влияния на взаимоотношения государства и общества началось в академических кругах.

Литературный обзор. Бо Ротштейн определяет good governance, «когда в распоряжении общества находятся политические, правовые и административные институты, которые дают возможность принимать и осуществлять политику общественных благ» [3]. В его понимании, good governance представляет собой такие понятия, как «state capacity», «quality of government»,

«impartiality» (наличие беспристрастных государственных служащих) и «common-pool resources» возможность создания устойчивых систем управления [4]. Именно такая классификация, с точки зрения ученого, является наиболее важной для понимания подходов к оценке эффективности реализации государственной политики.

Сторонники концепции рассматривают good governance не только как достойную цель, но и как средство воздействия на множество других результатов. Можно выделить различные подходы к пониманию good governance, в то время как одна группа ученых утверждала взаимосвязь данного понятия с экономическим ростом государства, другие утверждали, что основными элементами системы управления являются участие, демократия, права человека. Филип Кифер неоднократно отмечал, «good governance, в первую очередь, связано с установлением причинно-следственных связей между экономическим развитием и конкретными характеристиками развивающихся стран» [5]. Кроме того, ученый изучил различные факторы, влияющие на экономический рост, в частности, исследовал взаимодействие компонентов good governance с политической экономией и экономическим развитием. Хэнк Аддингк исследует good governance с абстрактной точки зрения, рассматривая ее общие аспекты, а также концептуальную связь данной модели с демократией и верховенством закона. Согласно ученому, «good governance является

краеугольным камнем современного государства наряду с демократией и законом, охватывающий различные секторы современного государства, сосредоточенные на социально-экономическом развитии государств»[6]. Более того, ученый рассматривает данную концепцию как целостный подход к эффективному управлению и считает, что каждое направление экономическое, правовое, социальное и т.д. может способствовать развитию государства, принося максимально возможную пользу обществу, и достижению общего блага[6].

С другой стороны, Мерили Гриндл, Муштак Х. Хан и другие авторы основательно подвергли критике *good governance*, анализируя целесообразность мер по повышению эффективности системы государственного управления. Ученые демонстрируют данную модель управления не самым лучшим ориентиром для развития. По словам Гриндл, в проведении реформ на основе *good governance* ставятся задачи, которых необходимо выполнить «*must be done*», однако мало указаний дается о системе сбалансированных показателей: по степени важности, о временных горизонтах, таких как краткосрочность и долгосрочность[7]. К тому же, в их понимании, концепция носит ситуативный характер «*ad hoc*». Авторы объясняют, что данная концепция послужит как способ для решения отдельно взятой проблемы или задачи, который невозможно приспособить для решения других задач. По словам ученых, «опыт политического развития передовых стран не может быть идеалом для подражания для развивающихся стран, поскольку в управлении государством, а также в применении любой модели управления в этом направлении учитываются социальные, экономические и культурные особенности государства»[7,1]. В этой связи, для оптимального регулирования внутрисистемных процессов, критики рекомендуют «развивающимся странам сосредоточить внимание на альтернативных возможностях управления»[8].

Другой видный ученый Фрэнсис Фукуяма в своих трудах, отвечая на вопрос: «Что есть *governance*?» отмечает, «*governance* – способность правительства создавать и обеспечивать соблюдение правил и предоставление государственных услуг, независимо от того, является ли правительство демократическим или нет»[9]. Согласно автору, хорошие процедуры «*good procedures*» и сильный потенциал «*strong capacity*» сами по себе не могут быть прямым показателем *good governance*. Поэтому, он предлагает обратить внимание на качество предоставляемых услуг, чтобы получить представление о том, как работает правительство. Фукуяма приводит пример Китая, по его словам, «уровень коррупции в Китае возможно не самый лучший, однако ставка налогов ниже, а уровень предоставления услуг намного выше, чем, в странах Африки к югу от Сахары»[9,1]. Автор поясняет, что существующие индикаторы эффективного управления неадекватны и не могут дать объективного результата, поскольку «наиболее подходящим показателем концепции являются результаты государства во всех сферах: начиная от безопасности, здравоохранения, образования и заканчивая защитой собственности и состояния окружающей среды государства»[9,2], при этом все сферы находятся во взаимосвязи и упрощают измерение показателей эффективного управления.

Л.В. Сморгунев дает такое определение термину: «*governance* обозначает новые способы и принципы управления, где соотношения политики и управления в этой новой концепции направлены в сторону нахождения взаимосвязей общества с государственными институтами»[10]. Согласно автору, *governance* тесно связано с такими понятиями, как «руководство, регулирование,

общее управление, политическое управление»[10,1] и может быть сформулировано путем определения участников, осуществляющих государственную политику. Ученый рассматривает государственное управление как «функцию общественной координации, выполняющую которую обязаны не только профессионалы–управленцы, но и структуры и институты гражданского общества»[10,2].

Не менее важным, при формулировании содержания концепции, является определение ученых В.М. Васильева, Е.А. Колеснева, И.А. Иншаков. В этом вопросе ученые делают однозначный вывод: «*good governance* — это глобальные стандарты государственного управления для целей развития, как политического, так и экономического»[11]. Взгляды ученых основываются на идее налаживания диалога и сотрудничества с обществом, а также возвращение общественного доверия государству. Данная концепция, в их интерпретации, представляет собой «набор как минимум семи базовых подходов, перечисляющих принципы *good governance*, и все они сходятся в понимании *good governance* как качества правления (*governing*), основанного на институтах «правилах игры»»[11]. Теория *Governance* рассматривает граждан, институты гражданского общества и правительство равноправными участниками государственного управления. Исходя из этого, ученые считают, что правила игры должны быть одинаковы для всех, как для общества, так и для органов государственной власти, что в свою очередь способствует обеспечению социальной справедливости в обществе и эффективности деятельности органов государственной власти. Для измерения уровня достижения стандартов ученые обращаются к статистическим данным и результатам исследований, проводимые на регулярной основе международными и неправительственными организациями.

Важным для осмысления содержания концепции *good governance* является также рассмотрение различных подходов международных организаций и институтов к её формулированию. Такой обзор позволяет более тщательно проанализировать особенности формирования и эволюцию развития данной концепции управления.

Good governance впервые используется как политический термин в обзорном исследовании Всемирного Банка «Sub-Saharan Africa: from Crisis to Sustainable Growth» 1989 года, в котором обсуждалась Программа помощи Всемирного Банка в африканские страны. В этом отчете Барбер Конейбл использовал термин «*good governance*», определяя ее как «способ осуществления власти при управлении экономическими и социальными ресурсами страны в целях развития», делая при этом уточнение «*good governance* – это хороший порядок, необходимый для благоприятного инвестиционного климата и разумного распределения ресурсов»[12].

В трактовке Программы развития Организации Объединенных Наций *good governance* представляет собой «осуществление политической, экономической и административной власти при управлении делами страны на всех уровнях, включая механизмы, процессы и институты, с помощью которых граждане и группы выражают свои интересы, осуществляют свои политические права, выполняют свои обязательства и разрешают свои разногласия»[13]. ПРООН устанавливает принципы, которые немного отличаются от других международных организаций, ориентируясь на более широкие долгосрочные перспективы развития, принимая во внимание исторические, социальные и культурные аспекты общества. Эти элементы составляют

легитимность и голос, прозрачность и подотчетность, ответственность и справедливость.

Аналогичные взгляды продвигает Европейский Союз, связывая *good governance* с демократическими ценностями, верховенством закона, стандартами прав человека[14], как это представляет ООН. Помимо нормативных соображений существует ряд причин, по которым ЕС и другие

доноры являются сторонниками *good governance*. Исследования показывают («*Good Governance in EU External Relations: What role for development policy in a changing international context?*»), «демократический режим более стабилен и миролюбив, и подтверждает права граждан на пути к устойчивому развитию, вкладывают больше сокращению бедности, обеспечению общественных благ, процветанию и благополучию граждан»[15].

Организация экономического сотрудничества и развития и основные страны доноры подходят к *good governance* иначе, чем Всемирный Банк и ООН. ОЭСР рассматривает концепцию как «эффективный открытый и подотчетный государственный сектор без коррупции»[16], широко продвигая принципы эффективного управления в своих государствах членах. Принципы *good governance*, по данным ОЭСР, преобразуют не только отношения между правительством, гражданами и парламентом, но и эффективное функционирование самого правительства. Ключевыми компонентами эффективного управления являются: верховенство закона, открытость, прозрачность и подотчетность, справедливость и равноправие, четкие, прозрачные и применимые законы и правила.

Метод исследования. Проанализировав множество определений и подходов к эффективному управлению, можно отметить, что большинство из них относятся к шести ключевым элементам, включая голос и подотчетность, политическую стабильность, эффективность правительства, качество регулирования, верховенство закона и контроль коррупции. Качество этих элементов оценивается с помощью показателей эффективности государственного управления в странах мира. Существуют разные способы измерения уровня достижения стандартов системы государственного управления, такие как *Worldwide Governance Indicators*[17], *Bertelsmann Transformation Index*[18], *Corruption Perception Index*[19] и ряд других показателей. Перечисленные индексы являются основой для использования в сравнительных исследованиях по определению качества государственного управления различных стран. Некоторые из них обращают внимание на конкретные аспекты, используя собственный механизм для оценки управления, а другие предлагают более комплексный подход к изучению. Хотя каждая организация использует собственный механизм для оценки аспектов управления, метод модели компонентов WGI, исследование Даниэля Кауфмана по измерению уровня достижения стандартов системы государственного управления, хорошо известен в академических и экспертных кругах.

Даниэль Кауфман вместе с Арт Краем исследовали инициативу по определению и измерению *good governance*. Специалисты разработали WGI – набор составных показателей из пяти индексов. Этот технический и экономический инструмент помогает найти реальные и подходящие данные между определенной и неопределенной взаимосвязью между официальными данными государственного управления и наблюдаемыми показателями, такими как опросы экспертов, граждан и интервью с государственными служащими, предпринимателями. Модель компонентов WGI отражает следующие шесть параметров государственного

управления: 1) право голоса и подотчетность, 2) политическая стабильность и отсутствие насилия/терроризма, 3) эффективность правительства, 4) качество регулирования, 5) верховенство закона, 6) борьба с коррупцией[20]. Перечисленные индикаторы позволяют дать общую оценку состоянию государственного управления более чем в 200 странах мира. В исследованиях Центра гуманитарных технологий отмечается, «указанные параметры были выделены на основе общего определения, согласно которому государственное управление (*Governance*) понимается как совокупность традиций и институциональных образований, с помощью которых политические органы власти управляют страной»[21]. В докладе также отмечено, что «каждое государство по каждому из шести индексов получает свой рейтинг, который указывает место страны среди всех стран в мире. Соответственно, чем ниже рейтинг по тому или иному показателю, тем хуже качество государственного управления»[21]. Критерии-индикаторы позволяют сформировать алгоритм определения эффективности государственного управления, а также оценить эффективность взаимодействия институтов гражданского общества с органами власти. Заключение. На основе проведенного анализа вышеуказанных теоретических подходов мы можем указать на то, что *good governance* – это не только макроэкономическое, политическое или политико-экономическое понятие; в глобализованном мире *good governance* становится универсальной ценностью. В первую очередь необходимо отметить, что в международной практике принципы *good governance* рассматриваются через призму единой концепции. Следовательно, при определении содержания *good governance*, концепцию необходимо рассматривать как комплексное явление в контексте глобального измерения, охватывающее все отрасли системы государственного управления. Во-вторых, несмотря на то, что понятие *good governance* рассматривалось различными исследователями и изучалось с разных точек зрения, при всем при этом соотношение между принципами *good governance* и развития осталось неизменным, а общество и его интересы приобрели первостепенную важность. С точки зрения некоторых стран, *good governance* – это консенсус между народом и правительством, а для других стран базовые человеческие потребности, обязанность государства по обеспечению граждан основными жизненными потребностями, такими как здравоохранение, образование и безопасность. В-третьих, следует отметить, что эффективное управление является семантическим переводом термина «*good governance*», а не буквальным. Поскольку данная модель управления сосредоточена на более институциональном строительстве и нацелена на установление эффективного и подотчетного государственного сектора, где правовой порядок и справедливая судебная система обеспечивают условия для дальнейшего развития государства. Отсюда вытекает такой исследовательский подход. Поэтому в настоящей работе используется именно «эффективное управление» ввиду того, что данное словосочетание является более устоявшимся и привычным для употребления в официальных документах и исследовательской практике. Концепция предусматривает внедрение в систему государственного управления современных форм стратегического планирования, соответствующих требованиям международных стандартов. На наш взгляд, реализацию принципов концепции *good governance* следует рассматривать в три этапа: определение четко обозначенной государственной стратегии (концептуальный этап), разработка и применение комплексных программ и инициатив

(процессный этап), наконец, постановка задач и установление показателей (технический этап). Таким образом, поэтапный анализ и реализация концепции good

governance и ее принципов по отдельности способствует более четкому представлению об уровне государственного управления в странах.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bo Rothstein, «Conceptualizing Quality of Government», p.1-7. [электронный ресурс], URL: <https://congreso.rendicion-decuentas.org/wp-content/uploads/2013/08/Conceptualizing-QoG-for-EE-Europe.pdf>
2. Henn Addink. "Good Governance. Concept and Context.", ISBN 978– 0– 19– 884115– 9., Oxford University Press 2019y., P.15. [электронный ресурс], URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/oso/9780198841159.001.0001/oso-9780198841159>
3. Devid-Levi Faur., The Oxford Handbook of Governance, ISBN 978–0–19–956053–0., Oxford University Press 2012, Chapter10. Bo Rothstein Good Governance., [электронный ресурс]. URL: <https://himia.umj.ac.id/wp-content/uploads/2021/08/the-oxford-handbook-of-governance-by-David-Levi-Faur-z-lib.org-1.pdf>
4. Soren Holmberg., Bo Rothstein., Good Government, The relevance of Political Science., ISBN 978 0 85793 492 5., University of Gothenburg, Sweden 2012y., P.3., [электронный ресурс]. URL: <https://vdoc.pub/documents/good-government-the-relevance-of-political-science-5j6slgv21s40>
5. Philip Keefer. "A review of the political economy of governance: From property rights to voice", World Bank Policy Research Working Paper 3315, May 2004. [электронный ресурс], URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/118381468779411924/pdf/wps3315.pdf>
6. Henn Addink. "Good Governance. Concept and Context", ISBN 978– 0– 19– 884115– 9, Oxford University Press 2019y., P.75. [электронный ресурс], URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/oso/9780198841159.001.0001/oso-9780198841159>
7. Grindle, Merilee S. "Good Enough Governance: Poverty Reduction and Reform in Developing Countries." Governance 17.4 (October 2004): P.526. [электронный ресурс], URL:<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.0952-1895.2004.00256.x>
8. Mushtaq H. Khan. "Governance, Growth and Poverty Reduction". Economic and Social affairs 2009, DESA Working Paper No. 75. P.9. [электронный ресурс]. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/662536?ln=ru>
9. Francis Fukuyama, "What is Governance?" CGD Working Paper 314. Washington, DC: Center for Global Development, 2013. P.8 [электронный ресурс], URL: https://www.cgdev.org/sites/default/files/1426906_file_Fukuyama_What_Is_Governance.pdf
10. Государственная политика и управление: учебник: в 2 ч. Ч. 1: Концепции и проблемы государственной политики и управления, Под редакцией Л. В. Сморгунова – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) 2006г. Стр.249. [электронный ресурс], URL: https://www.phantastike.com/politics/gosudarstvennaya_politika_1/zip/
11. Васильева В.М., Колеснева Е.А., Иншаков И.А., Государственная политика и Управление, Учебник и практикум, Москва-Юрайт 2021г., Стр.65-66. https://studme.org/141965/menedzhment/good_governance_vozmozhnosti_ogranicheniya
12. World Bank, "Sub-Saharan Africa: from Crisis to Sustainable Growth", Annual 1989, [электронный ресурс], URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/498241468742846138/pdf/multi0page.pdf>. Стр.60.
13. UNDP, "Governance for sustainable human development: a UNDP policy document" 1997, [электронный ресурс], URL: <https://digitallibrary.un.org/record/492551>. Стр.2-3.
14. Börzel T., Pamuk Y., Stahn A., "Good governance in the European union" 2008, [электронный ресурс], URL:https://www.polsoz.fu-berlin.de/polwiss/forschung/international/europa/partner-und-online-ressourcen/arbeitspapiere/2008-7-Boerzel_et_al_GoodGovernance.pdf. Стр.4.
15. European Parliament's Committee on Development, "Good Governance in EU External Relations: What role for development policy in a changing international context?" 2016, [электронный ресурс], URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578012/EXPO_STU\(2016\)578012_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578012/EXPO_STU(2016)578012_EN.pdf). Стр.17.
16. OECD, Glossary of statistical terms, [электронный ресурс], URL: <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=7237>
17. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>
18. <https://www.bertelsmann-stiftung.de/>
19. <https://transparency.org.ru/en/cpi>
20. Kaufmann D., Future Development, "It's complicated: lessons from 25 years of measuring governance". <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2021/09/30/its-complicated-lessons-from-25-years-of-measuring-governance/>
21. Качество государственного управления/Гуманитарный портал: Исследования [электронный ресурс]// Центр гуманитарных технологий, 2006-2022. URL: <https://gtmarket.ru/research/worldwide-governance-indicators>

УДК: 341.231.14

Алимжан МАТЧАНОВ,
*Академия МВД Республики Узбекистан,
кафедра организационно-штабной деятельности,
начальник кафедры, доктор юридических наук, профессор*
E.mail: alimjan.matchanov@gmail.com

На основании отзыва профессора Университета общественной безопасности д.ю.н., профессора Пулатова Ю.С.

ON THE NEED TO IMPROVE THE MECHANISM OF INTERNATIONAL COOPERATION OF STATES IN PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES

Abstract

The article discusses the urgent need to improve the legal mechanism for international cooperation of states in the protection of human rights and freedoms in law enforcement, provides the opinions of domestic and foreign scientists regarding the significance and use of generally recognized international standards of law enforcement activities of state bodies and the possibility of their implementation in national legislation. The procedural order and the necessary requirements for compliance with the rule of law, international standards by state structural divisions carrying out law enforcement and law enforcement practice in the Republic of Uzbekistan are being studied, proposals and recommendations have been developed to resolve the existing pressing problems in this area.

Keywords: Mechanism of international cooperation of states, universally recognized international standards in the field of human rights, protection of human rights, law enforcement structure, law enforcement, implementation.

ХУҚУҚНИ ҚўЛЛАШ ФАОЛИЯТИДА ИНСОН ХУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ДАВЛАТЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЗАРУРАТИ Тўғрисида

Annotatsiya

Maqolada huquqni muhofaza qilish sohasida inson huquq va erkinliklarini himoya qilishda davlatlarning xalqaro hamkorligining huquqiy mexanizmini zudlik bilan takomillashtirish zarurligi ko'rib chiqiladi, huquqni muhofaza qilish faoliyatining umume'tirof etilgan xalqaro standartlarining ahamiyati va ulardan foydalanish to'g'risida mahalliy va xorijiy olimlarning fikr-mulohazalari, davlat organlari va ularni milliy qonunchilikda amalga oshirish imkoniyati berilgan. O'zbekiston Respublikasida huquqni qo'llash va huquqni qo'llash amaliyotini amalga oshiruvchi davlat tarkibiy bo'linmalari tomonidan qonun ustuvorligiga, xalqaro standartlarga rioya etilishining protsessual tartibi va zarur talablari o'rganilmoqda, mavjud dolzarb muammolarni hal etish bo'yicha taklif va tavsiyalar bu sohada ishlab chiqilmoqda.

Tayanch so'zlar: Davlatlarning xalqaro hamkorligi mexanizmi, inson huquqlari sohasidagi umume'tirof etilgan xalqaro standartlar, inson huquqlarini himoya qilish, huquqni muhofaza qilish tuzilmasi, huquqni qo'llash, amalga oshirish.

О НЕОБХОДИМОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ГОСУДАРСТВ В ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается актуальная необходимость совершенствования правового механизма международного сотрудничества государств по защите прав и свобод человека в правоприменительной деятельности, приводятся мнения отечественных и зарубежных ученых относительно значения и использования общепризнанных международных стандартов правоприменительной деятельности государственных органов и возможность их имплементации в национальное законодательство. Исследуется процессуальный порядок и необходимые требования соблюдения законности, международных стандартов государственными структурными подразделениями осуществляющих правоохранительную и правоприменительную практику в Республике Узбекистан, разработаны предложения и рекомендации по разрешению имеющихся актуальных проблем в рассматриваемой сфере.

Ключевые слова: Механизм международного сотрудничества государств, общепризнанные международные стандарты в сфере прав человека, защита прав человека, правоохранительная структура, правоприменительная деятельность, имплементация.

Введение. Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев, относительно обеспечения прав человека в правоохранительной сфере отметил, что в республике создана целостная правовая система по защите прав, свобод и законных интересов граждан, охране общественного порядка, обеспечению безопасности личности, общества и государства, предупреждению и профилактике правонарушений[1].

Одной из важных сфер защиты прав человека является обеспечение общественной безопасности, борьба с преступностью и в этом отношении целенаправленно осуществляется защита прав человека, создаются необходимые условия эффективного международного сотрудничества в правоохранительной деятельности,

основанной на общепризнанных принципах международного права и соблюдению национального законодательства.

В современный период преступность все больше приобретает транснациональный характер и представляет международную угрозу нормальному функционированию государственных и общественных институтов и гражданам. Государство, являясь главной организующей силой гражданского общества, определяет основные, приоритетные задачи в области защиты прав человека в рассматриваемой сфере посредством создания соответствующих правоохранительных структур, в числе которых особо важное место занимают государственные органы, осуществляющие правоприменительную

функцию. Однако с этой проблемой отдельной стране в одиночку не справиться и разрешение данной проблемы видится в совершенствовании механизма международного сотрудничества правоохранительных органов стран в сфере защиты прав человека. Это в полной мере относится и к Узбекистану, как полноправному члену мирового сообщества. Сегодня, перед нашей страной, стоят реальные угрозы, связанные с организованной, транснациональной преступностью, терроризмом, экстремизмом, торговлей людьми, коррупцией, незаконным оборотом наркотических средств и другими тяжкими преступлениями предупреждение и профилактика которых позволит реально защитить права граждан.

Обзор литературы по теме исследования. Проблемы исследования актуальных проблем совершенствования правового механизма международного сотрудничества государств по защите прав и свобод человека в правоприменительной деятельности. Мнения отечественных и зарубежных ученых относительно значения и использования общепризнанных международных стандартов правоприменительной деятельности государственных органов и возможность их имплементации в национальное законодательство нашей республики находят свое отражение в различных научных работах. Так Ф.К. Ботиров[2], А.А. Базаров[3], А.Б. Гафуров[4], Б.И. Исмаилов[5], В. Каримов[6], Б.А. Саидов[7], Н.А. Нугманов[8], А.Х. Саттаров[9], У.Т. Тургунов[10], Г.Юлдашева[11] и др. В частности Б.А. Саидов исследовал проблемы совершенствования обеспечения конституционных прав и свобод личности в досудебном производстве.

В странах ближнего и дальнего зарубежья исследования о необходимости совершенствования механизма международного сотрудничества государств по защите прав и свобод человека в правоприменительной деятельности были затронуты в работах Абу-Ганем Абдель-Карим[12], Д.А. Воропасев[13] Н.С.Куликова[14], Е.А. Пушкарев[15], Т.В. Струкалова[16] и др. В них были проанализированы особенности правового и практического механизма соблюдения международных и национальных стандартов защиты прав человека и гарантии их обеспечения в правоприменительной деятельности правоохранительных органов.

Методология исследования. Для решения поставленных задач в процессе исследования были использованы теоретический анализ и синтез, моделирование правового механизма международного сотрудничества государств по защите прав и свобод человека в правоприменительной деятельности. Также были использованы методы связанные с изучением научной литературы, наблюдение, экспертный опрос, моделирование ситуаций, формирование статистических выборок, расчеты средних выборочных величин, определение статистической значимости результата и другие.

Анализ и результаты исследований. Указ Президента страны № УП-6012 от 22 июня 2020 года «Об утверждении национальной стратегии Республики Узбекистан по правам человека» определил основные направления реализации государственной политики в данной области, формированию уважительного отношения к правам и свободам человека, дальнейшего укреплению авторитета страны на международной арене[17].

Согласно данной Стратегии одной из важных сфер защиты прав человека является обеспечение общественной безопасности и борьба с преступностью. В стране целенаправленно осуществляется защита прав человека в указанной сфере, и создаются необходимые

условия эффективного международного сотрудничества в правоохранительной деятельности, основанной на общепризнанных принципах международного права и соблюдению национального законодательства. Двухсторонние и многосторонние, универсальные и региональные международные договоры и соглашения регулируют и систематизируют международное сотрудничество в борьбе с преступностью. Основываясь на ратифицированных международных нормах, аналогичную функцию выполняют уголовное, уголовно-процессуальное, оперативно-розыскное законодательство и иные национальные законодательные акты.

Следует признать, что в современных условиях преступность все больше приобретает транснациональный характер и представляет международную угрозу нормальному функционированию государственных и общественных институтов. Государство, являясь главной организующей силой гражданского общества, определяет основные, приоритетные задачи в этой области и посредством создания соответствующих правоохранительных структур, в числе которых особо важное место занимают органы внутренних дел (ОВД). Однако с этой проблемой приобретающей международный характер отдельной стране в одиночку не справиться. Разрешение данной проблемы видится в совершенствовании механизма международного сотрудничества правоохранительных структур государств, их совместных действий в борьбе с преступностью. Это в полной мере относится и к Узбекистану, как полноправному члену мирового сообщества.

Следует отметить, что международное сотрудничество имеет комплексный, многоотраслевой характер, предусматривает необходимость имплементации международных норм в национальное законодательство страны. Кроме этого оно предусматривает координацию деятельности соответствующих правоохранительных органов государств, а также соответствующих международных организаций в обеспечении прав человека в борьбе с преступностью. При этом нормативно-правовые взаимоотношения международных организаций и внутригосударственных структур, непосредственное взаимодействие правоохранительных органов государств между собой, выражаются во взаимном выполнении компетентными правоохранительными органами государств[18].

По существу механизм международного сотрудничества по уголовным делам, в том числе и обеспечения прав человека регулируется в заключенных договорах и соглашениях, в учредительных нормативно-правовых актах или уставах соответствующих межгосударственных организаций[19]. При этом они, в зависимости от выполняемых задач осуществляют деятельность, направленную на прямое противодействие преступности и защите прав человека в правоприменительной деятельности.

Исследования теоретических и практических проблем обеспечения и защиты прав человека в деятельности ОВД провел А.Х. Саттаров[20]. В своих научных трудах он научно разработал необходимые рекомендации по совершенствованию механизма соблюдения законности в правоохранительной деятельности. Особенности механизма применения международно-правовых норм по правам человека в Республике Узбекистан рассмотрел в своем диссертационном исследовании Н.А. Нугманов[21].

Кроме этого, об актуальности обеспечения законности в правоприменительной деятельности ОВД и о необходимости соблюдении ими прав человека в своих монографиях исследовали У.Т. Тургунов[22] и Б.А.Саидов[23]

В оперативно-розыскной деятельности проблемам обеспечения прав человека посвятил свои исследования В. Каримов[24] определивший механизм обеспечения прав человека в такой специфической области как оперативно-розыскная деятельность. Криминалистические, уголовно-процессуальные аспекты связанные с особенностями обеспечения прав несовершеннолетних обвиняемых находящихся в розыске за совершенные преступления[25], а также отдельных аспектов связанных с международным сотрудничеством, в установлении местонахождения обвиняемых объявленных в международный розыск были рассмотрены в исследованиях автора[26].

В свою очередь, Е.А. Пушкарев проанализировал теоретико-правовой аспект соблюдения законности и ее гарантии в системе обеспечения прав и свобод человека в деятельности ОВД[27].

Соблюдение прав и свобод человека обычно предполагает активные действия сотрудников правоохранительных органов в недопущении действий, нарушающих или способных повлечь нарушения прав и свобод, принятие профилактических мер. Здесь требуется безоговорочное соблюдение достоинства человека, его права не подвергаться пыткам и жестокому обращению, принципа презумпции невиновности и др. необходимо строго соблюдать границы допускаемых законом ограничений ряда прав и свобод[28]

Соблюдение законности в обеспечении прав человека в деятельности ОВД по профилактике преступлений были исследованы Т.В. Стукаловой, которая рассмотрела механизм деятельности органов внутренних дел и особенности алгоритма профилактической функции[29]. Указанный алгоритм подразумевает защиту прежде всего личных прав (право на жизнь, охрану чести и достоинства, неприкосновенность личности, жилища и другие общепризнанные права человека). Правовой механизм применения международно-правовых норм по правам человека в Республике Узбекистан, касающихся имплементации в национальное законодательство рассмотрел в своем исследовании Г.Юлдашева[30].

Если права и свободы человека соблюдаются в правоприменительной деятельности ОВД, а их нарушение исключено, это возможно только в идеале, либо гарантируется защита и восстановление нарушенных прав деятельностью компетентных правоохранительных органов. Только в этих случаях можно говорить о реальности законности в деятельности ОВД. Действительная защита и обеспечение прав человека является определителем наличия или отсутствия режима законности в государстве.

Выводы. На основании вышеизложенного, для разрешения имеющихся проблем совершенствования международного сотрудничества государств по обеспечению защиты прав человека в правоохранительной деятельности и борьбы с преступностью необходимо разработать и внедрить более совершенную эффективную технологию имплементации правовых обязательств, вытекающих из заключенных международных договоров Республики Узбекистан в области прав человека. Кроме этого необходимо регламентировать нормы по внедрению международных договоров в сфере прав человека в национальное законодательство регулирующую деятельность правоохранительных органов и создать единую методику проведения мониторинга за их исполнением.

Для разрешения указанных проблем необходимо проводить научные исследования по совершенствованию действующих организационно-правовых механизмов подготовки, ратификации, утверждения, имплементации, прекращения, денонсации и приостановления международных договоров, регулирующих международные стандарты в правоохранительной деятельности.

Из всего можно сделать вывод что, в Узбекистане проводится системная работа направленная на создание действенного механизма имплементации международных стандартов по правам человека в национальное законодательство и выполнению международных обязательств, а также активизации сотрудничества с международными организациями по вопросам защиты прав и свобод человека в правоприменительной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мирзиёев Ш.М. Инсон манфаатларини таъминлаш учун аввало унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ишончли ҳимоя қилинмоғи зарур//Миллий тараққиёт йўлимизни каттият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. – Тошкент, 2017. – Б.313.
2. Ботиров Ф.К. Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигини либераллаштиришнинг асоси сифатида инсонпарварлик принципининг амалга оширилиши: юрид. фан. ном. дисс. автореф.– Т., 2006. – 25 б.
3. Базаров А.А. Процессуальные гарантии обеспечения прав и законных интересов несовершеннолетних на стадии предварительного расследования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т., 2012. – 24 с.
4. Гафуров А. Б. Взаимоотношение норм международного права и национального законодательства по правам человека (проблемы теории и практики): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т., 2001. – 21 с.
5. Исмаилов Б. И. Международные стандарты в области личных прав и свобод человека и национальное законодательство Республики Узбекистан (проблемы взаимодействия и имплементации): Автореферат дис... д-ра юрид. наук. – Т., 2007. – 45 с.
6. Каримов В. Совершенствование механизма обеспечения законности в оперативно-розыскной деятельности: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Т., 2018. – 70 с.
7. Саидов Б.А. Совершенствование обеспечения конституционных прав и свобод личности в досудебном производстве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук (DSc). – Т., 2020. – 65 с.
8. Нугманов Н.А. Применение международно-правовых норм по правам человека в Республике Узбекистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т., 2005. – 28 с.
9. Саттаров А. Х. Теоретические и практические проблемы обеспечения и защиты прав человека в деятельности органов внутренних дел: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Т., 2002. – 42 с.
10. Тургунов И. Т. Повышение культуры прав человека у сотрудников органов внутренних дел: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Т., 2017. – 78 с.
11. Юлдашева Г. Имплементация международно-правовых норм по правам человека в национальное законодательство Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т., 2001. – 23 с.
12. Абу-Ганем Абдель-Карим Международная защита прав человека: Автореф... дис. канд. юрид. наук. – Т. – 2000. – 20 с.

13. Воропаев Д. А. Усмотрение и справедливость правоприменительного решения в деятельности органов внутренних дел (теоретико-правовой аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Минск, 2016. – 25 с.
14. Куликова Н. С. Правовое регулирование обеспечения законности и дисциплины в административной деятельности полиции: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2016 – 23 с.
15. Пушкарев Е. А. Законность и ее гарантии в системе обеспечения прав и свобод человека и гражданина в деятельности органов внутренних дел (теоретико-правовой аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2003 – 26 с.
16. Стукалова Т. В. Обеспечение прав человека в деятельности органов внутренних дел по профилактике преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 1998. – 23 с.
17. Указ Президента Республики Узбекистан от 22.06.2020 г. № УП-6012 «Об утверждении национальной стратегии Республики Узбекистан по правам человека» (<https://lex.uz/search/>)
18. Гафуров А. Б. Взаимоотношение норм международного права и национального законодательства по правам человека (проблемы теории и практики): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т., 2001. – 21 с.
19. Умарханова Д.Ш. Совершенствование механизма международного сотрудничества по уголовным делам: Автореф. дис. ... док. юрид. наук. – Т., 2018. – 78 с.
20. Саттаров А. Х. Теоретические и практические проблемы обеспечения и защиты прав человека в деятельности органов внутренних дел: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Т., 2002. – 42 с.
21. Нугманов Н.А. Применение международно-правовых норм по правам человека в Республике Узбекистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т., 2005. – 28 с.
22. Тургунов У. Т. Дастлабки терговда қонунийлики таъминлаш: монография / У.Т. Тургунов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2016. – 124 б.
23. Саидов Б.А. Ишни судга қадар юритишда шахсининг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш: монография / Б.А.Саидов – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2020. – 278 б.
24. Каримов В. Совершенствование механизма обеспечения законности в оперативно-розыскной деятельности: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: – Т., 2018. – 70 с.
25. Матчанов А.А. Обеспечение прав несовершеннолетних обвиняемых находящихся в розыске за совершенные преступления. Монография. – Т. Академия МВД Республики Узбекистан, 2017. – 126 с.
26. Матчанов А.А. Механизм международного сотрудничества в установлении местонахождения обвиняемых объявленных в международный розыск. Монография – Т. Академия МВД Республики Узбекистан, 2015. – 153 с.
27. Пушкарев Е. А. Законность и ее гарантии в системе обеспечения прав и свобод человека и гражданина в деятельности органов внутренних дел (теоретико-правовой аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2003 – 26 с.
28. Нефедова И.И. Подготовка сотрудников органов внутренних дел к обеспечению законности // Государство и право. № 7. – Москва, 2000. – С. 22
29. Стукалова Т. В. Обеспечение прав человека в деятельности органов внутренних дел по профилактике преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук – Нижний Новгород, 1998. – 23 с.
30. Юлдашева Г. Имплементация международно-правовых норм по правам человека в национальное законодательство Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т., 2001. – 23 с.

UDK 159.9(5)

Nozima MAXATOVA,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: raimova-64@mail.ru

QarMII dotsenti, i.f.n. A. Raximov taqrizi ostida

SOCIAL ASPECTS OF GENDER DIFFERENCES IN MODERN MANAGEMENT

Abstract

The task of finding new ways to improve the socio-economic efficiency of modern production is of particular importance in the context of the formation of a market economy in our country. This article analyzes the features of gender differences between male and female leaders in modern management and differences in the influence of management style.

Keywords: Modern management, management, gender, gender equality, modern leader.

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В СОВРЕМЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

Аннотация

Задача поиска новых путей повышения социально-экономической эффективности современного производства приобретает особое значение в условиях становления рыночной экономики в нашей стране. В данной статье анализируются особенности гендерных различий между мужчинами и женщинами-лидерами в современном менеджменте и различия влияния стиля управления.

Ключевые слова: Современный менеджмент, менеджмент, гендер, гендерное равенство, современный лидер.

ZAMONAVIY MENEJMENTDA GENDER TAFOVUTLARNING IJTIMOYIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mamlakatimizda bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan sharoitda zamonaviy ishlab chiqarishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirishning yangi usullarini izlash vazifasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolada zamonaviy menejmentda erkak va ayol rahbarlar ortasidagi gender tafovutlarning xususiyatlari va boshqaruv uslubining ta'siri bo'yicha farqlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Zamonaviy menejment, boshqaruv, gender, gender tenglik, zamonaviy rahbar.

Kirish (Introduction). Zamonaviy menejment - davlat, tijorat va notijorat faoliyat sohalarini o'z ichiga olgan ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni rivojlantirish, yaratish, maksimal darajada foydalanish va nazorat qilish demakdir. Bu ta'rif doirasida asosiy jarayonlar mavjud: modellashtirish, tashkil etish (harakat sifatida) va boshqaruv. Menejmentning asosi jarayonning boshlanishini (maqsadlarni belgilash), borishni (amalga oshirish, biznesni rivojlantirish), yakunini (faoliyatni tahlil qilish va baholashni) ta'minlaydi.

Zamonaviy menejmentda ro'y berayotgan o'zgarishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, rahbarlik lavozimlarida erkaklar va ayollar sonining nisbati tez o'zgarib bormoqda. Tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan ayollar soni ortib bormoqda. Ayol va erkak xatti-harakatlari modellarining biznesda faol integratsiyalashuvi boshqaruv faoliyatida shaxs xulq-atvorining gender xususiyatlarini o'rganish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Bugungi doimiy o'zgaruvchan sharoitda har qanday tashkilotning yagona barqaror raqobatdosh ustunligi uning xodimlaridir. Bu boshqaruv munosabatlariga yangicha qarashni talab qiladi, uning asosini inson resurslarini ochishga qaratilgan boshqaruvning tashkiliy psixologiyasi tashkil etishi kerak. Menejmentning ijtimoiy-psixologik asoslarini o'rganish, insonni boshqarish sohasida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, tashkilotni boshqarish samaradorligini oshirishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Boshqaruv uslubidagi gender farqlari muammosi eng ko'p muhokama qilinadigan masalalardan biridir.

Gender - inglizcha "gender" - "zot" so'zidan olingan bo'lib, jins tushunchasini fiziologik voqelik ustqurmasi bo'lgan ijtimoiy qurilma sifatida belgilaydi. Jins erkaklar va ayollar ortasidagi universal biologik farq bo'lib, anatomik va fiziologik mohiyatni, ya'ni individning biologik jinsga - erkak

yoki ayol jinsiga mansubligini aniqlash uchun asos bo'ladigan biologik belgilar birligidir.

Gender - psixologik nuqtai nazardan shunday tushunchaki, uning yordamida odamlar "erkak va ayol" tushunchalarining mohiyatini yoritadi. Ma'lumki, "jins" tushunchasining o'zi biologik kategoriya bo'lgani uchun ham ijtimoiy psixologiya erkak va ayollar xislatlaridagi tafovutlarning biologik jihatdan bog'liqligini asoslashda bu terminni ishlatadi.

Boshqaruv uslubi muammosi bo'yicha erkaklar yoki aralash guruhlarda olib borilgan muhim tadqiqotlar natijasida avtoritar, demokratik va liberal uslublar borligi aniqlandi. Gendershunolikning asosiy o'rganish predmeti ayollar va ularning siyosiy jarayondagi mavqeidir. Rus mualliflarining feminizm nazariyasiga, gender tadqiqotlariga va ayollarning siyosatdagi ishtirokiga bag'ishlangan asarlari orasida quyidagi ishlarni ajratib ko'rsatish mumkin: S.G. Ayvazova [1], O.A. Voronina [2], T.V. Bendas [3], N.Y. Lapina, A.E. Chirikova va boshqalar.

Siyosatchi ayollarning shaxsiy o'ziga xosliklari, shuningdek, ayollar yetakchiligining o'ziga xos xususiyatlari mavzusi bo'yicha ishlar orasida N.Y. Lapina va A.E. Chirikovalarning tadqiqotini ajratib ko'rsatish mumkin.[4] A.E. Chirikovanning so'zlariga ko'ra ayollarning ishbilarmonlik faolligi va bundan tashqari, yetakchilik va tadbirkorlik haqidagi g'oyalar "ijtimoiy va madaniy inertsia ta'siri ostida" saqlanib qolmoqda hamda boshqaruv va rahbarlik erkaklarning vakolati hisoblanadi degan yondashuv ayollarining o'zini o'zi anglash imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklaydi va inqirozli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashishni qiyinlashtiradi, bundan tashqari, u haqiqiy ijtimoiy o'zgarishlarga mos kelmaydi.

Zarubin V.G. va Kiseleva L.S. "Biznesda yetakchilikning gender jihatlari: Jahon tajribasi va Rossiya" qo'shma ilmiy ishida "olimlarning ayollarning yuqori bosh-

qaruv lavozimlarini egallash qobiliyatiga nisbatan ehtiyot-korona baholari shundan iboratki, bir tomondan ayollarning o'zlari bu lavozimlarga erishishga intilmaydilar va boshqa tomondan, afsuski, erkaklik fazilatlarini ortiqcha baholagan holda boshqa ayollarning qadr-qimmatini kamsitishga moyildirlar"[5].

Mamlakatimizda boshqaruv va gender psixologiyasini rivojlantirishga hissa qo'shayotgan E.G. G'oziyev, V.M. Karimova, D. Qosimova, I.I. Maxmudov, O.E. Hayitov va boshqa olimlar o'zining ilmiy tadqiqot ishlari, darslik, o'quv qo'llanma va monografiyalarida boshqaruv uslublari, boshqaruvda rahbar jinsi psixologiyasining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishda erkaklar va ayollar o'rtasidagi psixologik farqlar muammosi bo'yicha nazariy va amaliy tadqiqotlar tahlilidan va jamiyatdagi erkaklar va ayollarning mavqeidagi farqlarni o'rganish tadqiqotlaridan foydalanildi.

J. Rouzer boshqaruvda ayol uslubi muammosini muhokama qilar ekan, uzoq vaqt davomida biznesdagi muvaffaqiyat kaliti asosan erkakka xos bo'lgan bir qator xususiyatlar (masalan, qat'iylik, qattiqqo'llik, xudbinlik) bo'lganligini ta'kidlaydi. Biroq, ma'lum bo'lishicha, ayollar bir qator "ayollik" xususiyatlar yetakchiga mos kelmaydi degan mashhur e'tiqodga qaramay muvaffaqiyat qozonishadi. J. Rouzer ayollik uslubining bir qator xususiyatlarini aniqlab berdi, ularni o'zi "transformativ" deb ataydi. Bu xususiyatlarni quyidagilar o'z ichiga oladi: bo'ysunuvchilar bilan faol munosabatda bo'lish, xodimlarda o'zini o'zi hurmat qilish, stressli vaziyatlarda xodimlarni qo'llab-quvvatlash.

Amerikalik olimlar Jon Williams va Debra Bestlarning 14 xil millat vakillari o'rtasida o'tkazgan so'rovlari ma'lumotlariga ko'ra, Sharqiy Osiyo va Markaziy Osiyo (Nigeriya, Pokiston va b.q.) millatlari vakillaridan farqli konservativ Yevropa vakillari o'z madaniy hududlarida inson bajaradigan rollarning ko'pligidan kelib chiqib, ayollarning ham bemalol ijtimoiy foydali mehnatda band bo'lishlari va bunga oilaviy mas'uliyatlar xalaqit bermasligi kerakligini e'tirof etadilar. [John Williams and Deborah Best, 1990/https://smekni.com]

Tahlil va natijalar. Qadim yunon Suqrot, Arastu, Aflotun kabi olimlari eng yaxshi davlat sifatida jamiyatda tenglik va adolat hukm surgan polisni nazarda tutishgan. Eng yaxshi qonunlar sifatida ham barcha tengligini kafolatlagan qonunlarni ilgari surishgan. Erkak va ayollar tengligi g'oyasini yunon olimi Antifont o'z asarlarida qo'llagan holda: "Tabiat barchani: ayollarni ham, erkaklarni ham teng qilib yaratadi, lekin odamlar insonlarni tengsiz holatga soluvchi qonunlarni ishlab chiqishadi", deb ta'kidlagan.

Sharq qomusiy olimlardan Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida tenglik hukm surgan davlatni fozillikka intilgan davlat sifatida qayd etgan bo'lsa, 1791 yilda Olimpiya De Guj tomonidan tayyorlangan fuqarolik va ayol huquqi deklaratsiyasida ilk bor ayollarning erkin fikrlash va o'z fikrini bildirish huquqiga ega ekanligi e'tirof etilgan.

Ayollar uchun kasbiy moslashuv jarayonida ijtimoiy-psixologik jihat birinchi o'ringa chiqadi, erkaklar uchun esa bu kasbiy faoliyatdir. Yerkaklar va ayollar bir xil kasbiy faoliyat bilan shug'ullansalar ham unga boshqacha munosabatda bo'ladilar. Karierani rejalashtirishda ayollar ko'pincha rivojlanish istiqbollariiga emas, balki joriy holatga e'tibor berishadi.

Menejment fan sifatida 100 yildan ortiq vaqtdan beri mavjud bo'lganiga qaramay, faqat oxirgi 50 yil ichida menejment inson omiliga ko'proq e'tibor bera boshladi, yetakchilik, hokimiyat, norasmiy tashkilotlar, odamlarning tashkiliy xulq-atvori elementlarini va tegishli ravishda

boshqaruv jarayonining ular bilan bog'liq tomonlarini hisobga olish.

Boshqaruvning ijtimoiy-psixologik sohasining muhim elementlaridan biri xodimlarning tashkiliy xulq-atvorini shakllantiruvchi omillardir. Tashkiliy xulq – bu tashkilotda, har qanday ijtimoiy tizimda mavjud bo'lgan barcha holatlarga munosabatini aks ettiruvchi shaxsning harakatlari va harakatlarining majmui. Har qanday xodimning xulq-atvorini belgilovchi omillar quyidagilardir: shaxsning shaxsiy xususiyatlari; motivatsiya; ijtimoiy-psixologik muhit; tashkilotning faoliyati va rivojlanishini tavsiflovchi voqealar majmui; axborot hajmi, qiymati va tuzilishi. Bu omillarning barchasi o'zaro bog'liqlikda harakat qiladi, bu ma'lum bir xodimning tashkiliy xatti-harakatlarining o'zgaruvchanligini belgilaydi. Shu bilan birga, ko'pchilik menejerlar nuqtai nazaridan, tashkilot xodimlarini rag'batlantirish va rag'batlantirishning samarali tizimlarini yaratish muammosi eng muhim omil hisoblanadi.

Har qanday tashkilotning samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadigan zamonaviy menejmentning ijtimoiy-psixologik jihatlarida asosiy e'tibor yetakchilik va yetakchilikning mohiyati, bu tushunchalarning o'xshash va farqli tomonlariga qaratiladi. Tashkilotlarda har xil turdagi menejerlar va rahbarlar mavjud. Ularning har biri hokimiyatning ma'lum shakllaridan foydalangan holda kundalik faoliyatida juda ko'p turli xil rollarni bajaradi: rasmiy (qonuniy, mukofotlash, majburlash) va shaxsiy (ekspert, referent).

Zamonaviy tashkilotda rahbarning roli juda mas'uliyatli bo'lganligi sababli, u shaxsiy boshqaruv ko'nikmalariga (o'zini o'zi boshqarish) ega bo'lishni talab qiladi. O'z-o'zini tashkil etish tizimi ishning ajralmas qismiga aylansa, katta samara beradi. Shaxsiy boshqaruvning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: o'z-o'zini boshqarish texnikasi va usullarini o'zlashtirish, o'z ishini ratsionalizatsiya qilish, ishlantirish usullari, ish faoliyatini yaxshilash ko'nikmalari. Ushbu ko'nikmalarni egallash va ularni amalda qo'llash sizga ishning yaxshi natijalarini va bajarilgan ishdan qoniqishni olish imkonini beradi.

Zamonaviy rahbar o'zining ichki dunyosini, boshqa odamlar psixologiyasining o'ziga xos xususiyatlarini tushuna olishi, ishchi guruhdagi axloqiy-psixologik iqlimni qatibga sola olishi kerak. Menejer faoliyatida jamoa hayotining ijtimoiy va psixologik omillarini hisobga olish va ulardan foydalanish juda muhimdir. Bu omillar orasida ta'sir, etakchilik va kuch alohida ahamiyatga ega.

Menejerning kundalik faoliyatining zaruriy sharti ma'lum axloqiy fazilatlarining mavjudligi va kasbiy etika qoidalarini bilishdir. Ishbilarmonlarning samarali faoliyatida muloqot etikasi, ishbilarmonlik odobi, ishbilarmonlik muloqoti madaniyati juda muhim o'rin tutadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, insonning mehnat xatti-harakatlarining har qanday shakli ichki va tashqi omillarga bog'liq. Ichki omillar insonning psixologik xususiyatlari bilan belgilanadi, ya'ni uning motivlari. Tashqi omillar - tashqi sharoitlar va sharoitlar rag'batlantirish deb ataladi.

Muvaffaqiyatli yetakchi ayollarning biografik tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, bu ayollarning aksariyati oilada yagona yoki katta farzand, to'liq oilada o'sgan va otasi bilan yaxshi munosabatda bo'lgan. Erkaklarning faoliyat sohalari va o'talaridan erta o'rgangan holda, o'zlarining muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik imkoniyatlarini ongli ravishda o'lchashni tavakkal qilish qobiliyatining quvonchini his qila boshladilar. O'zlarining kasbiy rivojlanishi jarayonida bu ayollar foydalanganlar kompetentsiyani o'z-o'zini tasdiqlashning eng muhim omili sifatida ular o'z pozitsiyalari talablaridan ustun turishga harakat qilishdi. Ularning bevosita rahbarlari bo'lgan erkaklar bilan ayollar yaxshi va uzoq muddatli do'stlik munosabatlarini o'rnatdilar.

Erkak va ayol rahbar boshqaruv faoliyatidagi farqlarning iltimoiy xususiyatlari

Erkak rahbarlar	Ayol rahbarlar
avtoritar etakchilik uslubi	demokratik etakchilik uslubi
faoliyat sohalari va otalaridan erta o'rgangan holda, o'zlarining muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik imkoniyatlarini ongli ravishda o'lchashni tavakkal qilish qobiliyati	oilada yagona yoki katta farzand, to'liq oilada o'sgan va otasi bilan yaxshi munosabatda bo'lgan
tadbirkorlik faoliyati, boshqaruv, raqobatga intilishadi, yangi mahsulot, xizmat yoki tashkilot yaratish zarurligini his qilishadi	mustaqillik, barqarorlik, xavfsizlik, kasbiy kompetentsiyaga e'tibor berishadi
martabaga istiqbolli va obro'li lavozim sifatida qaraydilar	martabani shaxsiy o'sish, o'zini o'zi anglash sifatida qabul qiladilar
ishni ko'tarilish bilan bog'laydilar	ikkita tushunchani ajratadilar: bajarilgan ish va martaba
kelajak haqidagi orzulari odatda bir xil va ish bilan bog'liq	orzulari ko'pincha parchalanadi, ular martaba va nikohni birlashtiradi, xotin va onaning an'anaviy roli va martaba istiqbollari haqidagi rejalarini turli yo'llar bilan taqsimlaydilar
muvaffaqiyati ko'p jihatdan erkak yoki ayol ustoz tanlashiga bog'liq emas	muvaffaqiyati ko'p jihatdan erkak yoki ayol ustoz tanlashiga bog'liq
kasbiy faoliyatini baholash hal qiluvchi ahamiyatga ega	malakasini baholash muhim, shaxsiy fazilatlar, shu jumladan jismoniy kuchli va zaif tomonlarini
kasbiy moslashuv jarayonida professional va faollik birinchi o'ringa chiqadi	kasbiy moslashuv jarayonida ijtimoiy-psixologik jihat birinchi o'ringa chiqadi
etakchilik modeli (hokimiyatga intilish, ustunlik, maqsadlarni belgilash, strategik rivojlanish)	ijtimoiy model (muloqot, o'zaro ta'sir, shaxslararo munosabatlarni tartibga solishga e'tibor berish)

Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Aslini olganda, gender tafovutlari individual farqlardan pastroqdir. 80-yillarning oxirlarida o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar davomida erkaklar va ayollar farqlardan ko'ra ko'proq o'xshash fazilatlariga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Bundan tashqari, mavjud bo'lgan ko'plab farqlar ta'lim jarayonida, turmush tarzi va ijtimoiy umidlarning o'zgarishi bilan o'zgarishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Hozirgi davrga xos bo'lgan ayol boshqaruv uslubining faol integratsiyasi gender tadqiqotlarining dolzarbligini tasdiqlaydi.

Gender muammolariga bag'ishlab o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, oila va jamiyatdagi gender rollarining taqsimoti xalqning madaniyati, ma'naviyati va turmush tarzidan kelib chiqarkan. Gender tenglik jamiyat rivojida muhim bo'lgan ijtimoiy munosabatlarda dolzarb ahamiyatga ega ekanligi bugungi kunda yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bugun oilada, jamiyatda, ayniqsa, xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilayotgani natijasida ijtimoiy munosabatlarda

ham, qonunchilikda ham katta o'zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Boshqaruv faoliyatida shaxs xulq-atvorining gender o'ziga xos xususiyatlari gender strategiyalari – boshqaruvchining jinsi bilan belgilanadigan maqsadlarga erishishning afzal qilingan vositalari va usullari shaklida namoyon bo'ladi.

Gender strategiyasining erkak rahbar yo'nalishini birinchi navbatda tashkilotning tashqi muhitiga yo'naltirilgan, ya'ni kompaniyaning tashqi aloqalariga doimiy, o'zgaruvchan sharoitlarda o'zaro ta'sirga beqaror munosabatda; ayol rahbar yo'nalishi – birinchi navbatda tashkilotning ichki muhitiga yo'naltirilgan, ya'ni barqaror psixologik mikroiklimni saqlab, kompaniya ichidagi shaxslararo munosabatlarga e'tibor qaratadi.

Boshqaruv rolini amalga oshirishdagi gender farqlari erkaklarning etakchilik va tashkilot oldiga maqsadlarni belgilash bilan bog'liq sohalarida, ayollar - kadrlar sohasida motivatsiya, samarali muloqot va qaror qabul qilish orqali yuqori samaradorlikni ta'minlashiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Айвазова С.Г. Гендерные особенности политического поведения россиян в контексте избирательного цикла парламентских и президентских выборов 2011-2012 гг. // Женщина в российском обществе. – Иваново: ИвГУ, 2012. – №3. – С.3-11.
2. Воронина О.А. Политика гендерного равенства в современной России: проблемы и противоречия // Женщины в российском обществе. – 2013. – № 3 (68). – С. 12-20.
3. Воронова А.В. Гендерная психология, некоторые проблемы и перспективы // Ярославский педагогический вестник. – 2018. – № 1. – С. 139–147.
4. Бендас Т.В. Гендерная психология. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
5. Чирикова А.Е., Лапина Н.Ю. Женщина на высших этажах власти: российские практики и французский опыт. – М.: Ин-т социологии РАН, 2009. – 72 с.
6. Гендерные аспекты лидерства в бизнесе: мировой опыт и Россия / В.Г. Зарубин, Л.С. Киселева. - Текст: электронный // Журнал «ЭТАП: экономическая теория, анализ, практика». - 2019. - С. 134-145. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-aspekty-liderstva-v-biznese-mirovoy-opyt-i-rossiya/viewer>
7. Каримова В. ва бошқалар. Гендер-менеджмент. Ўқув қўлланма. - Т, 2010.
8. Кафидов В. В. Современный менеджмент : учебник / В. В. Кафидов, Н. Ю. Сопилко. – Москва: РУДН, 2018. – 380с.: ил.
9. Yusupov E.D. Menejment nazariyasi [Mata]: O'quv qo'llanma / E.D. Yusupov, Z.K. Kusharov - Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2019. - 320 b.
10. Hayitov O.E. Boshqaruv psixologiyasi [Matn]: darslik / O.E. Hayitov. - Toshkent: «Istiqlol» nashriyoti, 2021. - 236 b.
11. Hayitov O.E. Boshqaruv psixologiyasi: O'quv qo'llanma / O.E. Hayitov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - T., 2019.

Баҳодир МАХМУДБОВ,
Гулистон давлат университети таянч докторанти

ГулДУ доценти О. Аллаёров тақризи асосида

АХБОРОТ ТЕРРОРИЗМИ ВА УНИ ОЛДИНИ ОЛИШНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСІЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақсур мақолада ахборот терроризми ва уни олдини олишнинг ижтимоий-сиёсий хусусиятлари илмий-амалий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шунингдек, ахборот терроризмининг олдини олиш тобора ўзгариб, мураккаб ва такомиллашиб бораётган ушбу хавфли ҳодисани чуқур илмий нуқтаи-назардан ўрганиш тобора долзарб аҳамият касб этиши ҳамда ахборот терроризми ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, жиноий характердаги кенг қўламли салбий омиллар, шунингдек, миллатлараро ва конфессиялараро муносабатлардаги оғриқли жараёнларнинг доимий ўзаро таъсирида маҳсули сифатида яққол намоён бўлиши илмий жиҳатдан асосланган.

Калит сўзлар: Ахборот, ахборот терроризми, ахборот уруши, халқаро терроризм, ахборот-психологик уруш, ахборот-мафкуравий таҳдид, психо-интеллектуал таъсир.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНФОРМАЦИОННОГО ТЕРРОРИЗМА И ЕГО ПРОФИЛАКТИКИ

Аннотация

В данной статье проводится научно-практический анализ информационного терроризма и социально-политических особенностей его предотвращения. Также важно изучить это постоянно меняющееся, сложное и совершенствующееся явление информационного терроризма с углубленной научной точки зрения. Научно обосновано, что она отчетливо проявляется как продукт постоянного взаимодействия болезненных процессов.

Ключевые слова: Информация, информационный терроризм, информационное противоборство, международный терроризм, информационно-психологическая война, информационно-идеологическая угроза, психоинтеллектуальное воздействие.

SOCIO-POLITICAL FEATURES OF INFORMATION TERRORISM AND ITS PREVENTION

Annotation

This article provides a scientific and practical analysis of information terrorism and the socio-political features of its prevention. It is also important to study this ever-changing, complex and improving phenomenon of information terrorism from an in-depth scientific point of view. It is scientifically based that it is clearly manifested as a product of the constant interaction of painful processes.

Keywords: Information, information terrorism, information warfare, international terrorism, information-psychological warfare, information-ideological threat, psycho-intellectual influence.

Кириш. Инсоният узок вақтдан бери террористик кўринишларга дуч келган, аммо бугунги кунгача терроризмга нисбатан умумий нуқтаи назар мавжуд эмас. Терроризм, одатда, бойлар ва камбағалларнинг тўқнашуви, ҳасаднинг ифодаси, замонавий, аънавий жамиятлар қарама-қаршиликларининг ифодаси сифатида қаралади. Бу диний радикализм ва экстремизмнинг тўқнашуви сифатида ҳам кўрилади. Баъзи сиёсатшуносларнинг фикрига кўра, янги технологиялар - саводхонлик жамиятнинг катта қатламларининг сиёсий тафаккурининг мисли кўрилмаган ўсишига олиб келди, бунинг натижасида инсоният миллатчиликка жуда сезгир бўлди. Бошқача айтганда, дунё тенгсизлики сиёсий жиҳатдан тушуна бошлади. Иқтисодий жиҳатдан ривожланаётган мамлакатлардаги қашшоқлик кўпчилик томонидан терроризм тарқалишининг сабабларидан бири сифатида қаралади. Бирок, 11 сентябрни режалаштирганлар нисбатан бадавлат оилалардан эди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Терроризм хавфли ўлкадир ва унга яқинлашиш учун унинг ривожланиш даражасидан кўра совуқ ҳукм муҳимроқдир. Терроризм инсониятга ўз тарихи давомида ҳамиша ҳамроҳ бўлиб келган, деган қараш мавжуд. Терроризм сиёсий форпост сифатида портловчи моддалар ва телекоммуникацияларнинг пайдо бўлиши билан бир вақтда яратилган. Портловчи моддалар бир вақтнинг ўзида аниқланиши эҳтимоли камроқ бўлса-да, кўпроқ

зарар келтирди ва телекоммуникациялар террорчиларга маълумотни коинотда тезроқ узатиш имконини берди, террорчиларнинг маълум бўлишига, ўз ҳаракатларини катта شوуга айлантиришга ва кўплаб кўрқинчли томошабинларни тўплашга имкон берди.

Терроризм узок тарихга эга бўлса-да, бу мураккаб ҳодисанинг барча томонлари нуқтаи назарини ҳисобга оладиган терроризмнинг талқини ҳали ҳам мавжуд эмас. Терроризм XXI асрда ҳам инсоният олдида турган глобал муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Терроризмнинг кўринишлари одамларнинг оммавий йўқотишларига, моддий, маънавий ва фойда қадриятларини йўқ қилишга олиб келади. Учинчи минг йилликда энг кўп инсон ҳаётига зомин бўлган бешта энг дахшатли террор ҳужумларини тақдим этаман.

21-асрда терроризм асосий муаммо бўлиб қолмоқда. Терроризмга кўпинча диний нуқтаи назардан қаралади, буни биз Янги Зеландия мисолида аниқ диний из борлигини кўрдик. Терроризм биринчи навбатда БМТ Бош Ассамблеяси нуқтаи назаридан таърифланиши керак, унда "терроризм - бу муайян гуруҳ ёки шахс томонидан одамларни ўлдирадиган ёки давлат ёки хусусий мулкка (жумладан, жамоат мулкига) зарар этказадиган қасддан қилинган ҳаракати" ва ҳоказо. Кўриниб турибдики, XXI асрда бундай кўринишлар мавжуд, бу кўринишлар кўпинча динийдир. Аммо кўпинча оммавий ахборот

воситалари - экспертларнинг фикри бу таърифларни белгилайди (бу жуда хавфли).

Тадқиқот методологияси. Террорчи турли одамлар томонидан ҳар хил малакага эга бўлган ҳолатлар мавжуд: бири учун у террорчи, бошқаси учун озод қилувчи. Лекин бу нотўғри таъриф, ҳар бир нарсани ўз номи билан чақириш керак. Кўпинча 21-асрда террорчилар ундан сиёсий мақсадларда фойдаланишга ҳаракат қилишади. Янги Зеландия мисолида, Эрдоган тез-тез бунинг аввал Туркияга, кейин эса мусулмонларга қарши қаратилганлигини таъкидлашга ҳаракат қилди. У ўз сиёсий ташвиқот кампаниясида ўша видеолардан ҳам фойдаланган, бу жуда қораланади, уни бундай ёритмаслик керак, ўз манфаатлари учун фойдаланиш керак. Худди шундай Мисрда "Мусулмон биродарлар"га қарши ишлатилган. Лекин бу асосан шахснинг хулқ-атвориға, унинг бундай ҳаракатларини бошқарадиган руҳий ҳолатига боғлиқ. Ҳозирда дунёда рўйхатга олинган террористик ташкилотларнинг аксарияти У Яқин Шарқдан келиб чиққан. Аммо уларнинг намоён бўлиши асосан Яқин Шарқдан ташқарида кузатилади. Ривожланган давлатларда фаолият юритаётган, лекин шундай ташкилотларда рўйхатга олинган бундай террорчилар асосан ўша давлатларда рўйхатга олинган, улар ўқимишли ёшлардир. Аммо уларнинг ҳаракатларининг аниқ сабаблари ҳали аниқ эмас. Ва у ҳали антитеррор кучлари томонидан ўрганилмаган. Албатта, кўп сабаблар бор, масалан, диний. Яқин Шарқда содир бўлаётган воқеалар, у ердаги кучлар томонидан тарғиб қилинаётган воқеалар бу ёшларни Исломга қарши ҳаракатлар сифатида кўрсатмоқда ва шу тариқа Яқин Шарқда ҳаво ҳужумларини амалга ошираётган Ғарб давлатларида ёшларни ўша ҳаракатларга ундамоқда. Шавкат Мирзиёев йиғилишда Ўзбекистон глобаллашув ва ахборот-коммуникация технологиялари жадал ривожланиб бораётган бугунги шароитда ёшларга оид сиёсатни шакллантириш ва амалга оширишга қаратилган умумлаштирилган халқаро ҳуқуқий ҳужжат – БМТнинг Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенциясини ишлаб чиқишни таклиф этди ва мазкур ҳужжатни имзолайдиган давлатлар ушбу соҳани ўз ижтимоий сиёсатининг асосий ва муҳим ҳаётий устувор йўналишларидан бири даражасига кўтариш бўйича қатъий мажбуриятларни ўз зиммасига олиши кераклигини таъкидлади.

Халқаро ҳамжамият 1934 йилдан бери терроризмга қарши тизимли кураш олиб боради. 1937 йилда терроризмга қарши кураш бўйича биринчи конвенция қабул қилинди. Терроризмга қарши кураш 20-асрнинг иккинчи ярмида янги босқичга кирди. 1963 йил Токио конвенцияси, 1970 йил Гаага конвенцияси ва 1971 йил Монреал конвенцияси қабул қилинди. 1996 йилда БМТ қошида терроризм бўйича махсус кўмита ташкил этилди. Терроризмга қарши курашда маҳаллий ва халқаро профессионал тузилмалар ва уларнинг ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Миллий хавфсизлик кенгаши, ички хавфсизлик кенгаши, миллий аксилтеррор маркази, миллий терроризмни назорат қилиш маркази ва бошқалар АҚШда терроризмга қарши курашувчи органлардир. Европа давлатларида терроризмга қарши кураш билан "Европол", "Терроризмга қарши кураш бўйича махсус комиссия" шуғулланади. "Терроризмга қарши кураш бўйича мувофиқлаштирувчи кенгаш", "Полициянинг терроризмга қарши бўлинимаси" ва бошқалар. Ўзбекистон Республикасида "Терроризмга қарши кураш тўғрисида"ги қонун 2000 йил 15 декабрдан бери амал қилади. Ўзбекистонда терроризмга қарши курашда бевосита иштирок этувчи субектларнинг, давлат бошқаруви тизими органларининг ҳаракатларини мувофиқлаштириш, аксилтеррор операцияси оператив штабини шакллантириш тегишли органлар томонидан амалга оширилади.

2001-йил 11-сентябрдаги терактлар мисолида Ал-Қоида АҚШга ҳужум қилишда айбланди; Ўша пайтда халқаро терроризмга қарши коалиция қуйидаги тамойилга амал қилган: Улар тузилма-раҳбарларни излашди. Ҳозир, масалан, "Исломий давлат" энди тузилма эмас, балки жиддий мафкуравий таъсирга эга ҳаракатга айланди. Раҳбарларнинг борлиги эса, умуман олганда, ҳеч нарсани ўзгартирмайди, раҳбарлар бўладими ёки йўқми, аслида ўша учқун берилган, яъни аллақачон фаолликка сурилган. Шунинг учун бу кураш тушунчаси ўзгариши керак. Яъни, ўша пайтда Афғон-Покистон чегарасининг ўша қисмларида яширинган иншоотни излашнинг ҳожати йўқ. (Бу тузилма Сурия - Ироқда эди), Усама бин Лодиндан фаркли ўлароқ, раҳбарлар энди яширинаётганга ўхшайди. Бу ерда биз бир ҳодиса ёки ўзгаришлар билан яқиндан қизиқшимиз зарур. Яъни биз ҳар бир ёш мусулмоннинг онгида нималар кечаётганини, уни терроризмга нима ундаётганини, бундан ташқари таълим, миграция, қочқинлар билан ишлаш, шунингдек, цивилизациялар мулоқоти муаммоларини ҳал қилиш воситаларидан самарали фойдаланган ҳолда маҳаллий аҳоли, этник-диний жамоалар билан алоҳида ишлашимиз керак бўлади.

Халқаро терроризм инсониятга қарши энг жирканч ва жирканч жиноятлардан биридир. Бир неча йил олдин худкушлик ҳужумлари ҳақидаги хабар бутун цивилизациялашган дунёни ларзага солган бўлса, бугун бу одатий ҳолга айлангандек. Сабаби, уларнинг сони кескин ошгани. 1990-йилларнинг охиридан бошлаб, дунёнинг турли бурчакларида деярли ҳар куни шунга ўхшаш ҳодисалар содир бўлиб, кўплаб бегуноҳ одамларнинг ўлимига олиб келди. Бу терактларни ким уюштирмоқда, кимлар уюштирмоқда ва ниҳоят, қандай қилиб, нега оддий одам террорчига айланади, мақсад нима?

Ўз жонига қасд қилувчи террорчилар бугунги кунда бутун дунёда худхуш ёки шаҳид деб аталади. Бу сўзлар кўпинча онгсиз равишда синоним сифатида ишлатилади, гарчи аслида фарқ аниқ ва ўхшашлик - битта, иккаласи ҳам қайсидир маънода ўз жонига қасд қилишни англатади. Шаҳидчиларнинг таъкидлашича, уларнинг усуллари бугунги террористик-худкуш ҳужумларидан тубдан фарқ қилган. Улар шаҳид сўзини ўринсиз ишлата бошлаганларидан ранжидилар. Шаҳидчилар ватан муҳаббати учун жонларини фидо қилганлар, худкушлар эса нафрат ва қасосга дучор бўлган. Япон дини ўлимдан кейин ҳеч қандай мукофот ваъда қилмаган, Ислом эса шаҳидларга самовий шохликни ваъда қилган. Шу боисдан ҳам шаҳидчилар хизмат учун кўнглили бўлишди ва худхушчилар кўпинча пул билан ҳаракат қилишди.

Таҳлил ва натижалар. "Терроризм" феномени одатда халқаро тартибга солишга, дунё тартибига зиддир. Қўшма Штатлар эса замонавий дунё тартибининг асосий кафолатидир, шунинг учун Қўшма Штатлар халқаро терроризмга қарши аниқ позицияни эгаллаши керак.

Икки қарама-қарши геосиёсий юкни бирлаштириш учун мўлжалланган мондиализм аслида соф атлантика (талассократия) манфаатларига хизмат қила бошлади. Дарҳақиқат, "ер" (Шарқ) совуқ урушда мағлубиятга учради. Янги глобал вазиятни талқин қилишда иккита ёндашув илгари сурилди: Хантингтоннинг цивилизациялар тўқнашуви назарияси ва Фукуяманинг тарих интиҳоси назарияси шулар жумласидандир. Бироқ, Россия бундан бутунлай мағлуб бўлмади ёки АҚШ позицияси бугун дунёда тўлиқ ўрнатилмади. Қўшма Штатлар дунё ҳукмронлиги императивига босқичма-босқич яқинлаша бошлади. Россия президенти Борис Елцин даврида ишлар кўнглидагидек бўлди (Россия ғарбга қараб кетаётган эди), лекин Владимир Путин даврида ҳаммаси ўзгарди. Ўшанда Россия ҳам, АҚШ ҳам террорчиларнинг асосий нишони бўлган ва АҚШ бу ҳолатдан фойдаланиб, ўз мақсадларига

эришишга ҳаракат қилган. Бу давр халқаро терроризм тарихидаги энг даҳшатли воқеа содир бўлди, 2001-йил 11-сентябрда террорчилар кенг қўламли операцияларни амалга оширишга муваффақ бўлди. Икки фуқаро самолёти Нью-Йоркдаги Жаҳон савдо марказининг иккита биносига, яна бири Вашингтондаги Пентагонга қулаган. 2977 киши ҳалок бўлди, 6300 га яқин киши жароҳат олди. Бу билан терроризм ўзини ҳатто етакчи қудратли давлат фуқароларини ҳам қўрқитиши мумкин бўлган институт сифатида бошқа қўринишда кўрсатди. АҚШ товушдан тез кучлари бир вақтнинг ўзиде унга фуқаролик самолётининг тартибсиз парвозини назорат қила олгани жуда шубҳали. Ҳақиқий террорчилик ҳаракатини ташкил этишининг бир қатор тафсилотлари шубҳали бўлиб, уни юқори бўғинларнинг руҳсатсиз амалга ошириш мумкин эмас эди. Ўшанда бутун дунё, жумладан, Россия Федерацияси ҳам АҚШни қўллаб-қувватлаб, инсоният душманига қарши ҳамкорлик қилишга тайёр эканини билдирган эди. Хужум учун масъулиятни Ал-Қоида ўз зиммасига олди ва унинг раҳбари Усама бин Ладен 1-рақамли террорчи деб топилди. Аслида АҚШ терроризмга қарши кураш номи билан қаттиқ ташқи сиёсат олиб бориш орқали ўз мақсадига эришди, унинг биринчи зарбаси Афғонистонга, Толибон режимига қаратилди (2001). Толибонга қарши уруш шу кунгача давом этмоқда, НАТО қўшинлари ҳамон Афғонистонда. Афғонистон стратегик аҳамиятга эга асосий ва ниҳоятда муҳим давлатдир. Мехен томонидан илгари сурилган Анаконда режасини амалга ошириш, бу ҳолда Россиянинг рингда чўкиб кетишига имкон беради. 2003 йилда халқнинг бошқа этишмаётган элементи қўшилди: Ироқ, бугунги кунда фақат иккита қисм қолди: Сурия ва Эрон. Суриядаги фуқаролар уруши АҚШ ва Ғарб цивилизацияси томонидан ҳомийлик қилинаётгани аниқ ва Эронга қарши фаол ҳарбий ҳаракатларга тайёрлик АҚШнинг умрбоқий дўсти бўлган Исроилнинг кун тартибига фақат вақтида қиради.

Дарҳақиқат, СССР парчаланганидан кейин Қўшма Штатларга принципиал жиҳатдан янги стратегик концепцияга ўтиш учун ўн йилдан кўпроқ вақт керак

бўлди. 2002-йил сентябрь ойида Жорж Буш маъмурияти Қўшма Штатларнинг глобал “гегемон” бўлиш ниятини тасдиқловчи пухта ишлаб чиқилган “Миллий хавфсизлик стратегияси”ни тақдим этди. Ядро асрида Қўшма Штатларга самарали хизмат қилган вазминлик ва қўрқитиш доктринаси мамлакатни “иррационал” ёки мафкуравий сабабларга кўра нодавлат сиёсий субъектлардан келиб чиқадиган ассиметрик таҳдидлардан ҳимоя қилишда унчалик самарали бўлмаслигига қарор қилинди. Янги доктрина буни тасдиқлади Қўшма Штатлар энди ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун бир томонлама “императорлик такаббурлиги” билан ҳаракат қилади. Қўшма Штатлар таҳмин қилинган хавф-хатарларни бартараф этиш учун рақиб мамлакатлардаги сиёсий режимни тўхтатиб туриш ёки ўзгартириш ҳуқуқини сақлаб қолди. Бундан ҳам шафқатсизроқ императорлик позицияси шундан иборат эдики, Қўшма Штатлар дунёдаги ҳар қандай ҳарбий салоҳиятнинг ўсишига тўсқинлик қиларди, бу эса Қўшма Штатларнинг салоҳияти билан таққосланади. Бу “хукмронлик” доктринаси бўлиб, АҚШнинг “янги Америка империяси” мафкураси сифатида танилган иттифоқчиларнинг ёрдамисиз мустақил ҳаракат қилиш йўналишини акс эттирди.

Хулоса ва таклифлар. Глобаллашув даврида АҚШнинг энг муҳим муаммоси бўлган дунё тартиби жаҳон сиёсатида тубдан ўзгармоқда. Профессор С.Отамуратовнинг таъкидлашича: «Глобаллашув бўлақларнинг йириклашуви, бир бутун ҳолатига келаётганлигидир. Яна ҳам аниқроғи, юксак даражада тараққий этган мамлакатларнинг кучли босими остида у миллатлар, мамлакатлар ва минтақаларнинг барча соҳалар бўйича бир бутунлиги вужудга келишининг кўриниши, намён бўлишининг ифодасидир». Б. Умаровнинг хулосасига кўра: «...глобаллашув жараёни одамзодга ўзаро ахборот алмашув, алоқаларни мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш суръатини кенгайтириш борасида катта имкониятлар бериш билан бирга йиллар, асрлар давомида етилиб келган муаммоларни ҳам юзага чиқара бошлади».

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида нутқ сўзлади”. - uza.uz/oz/politics/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017
2. http://www.planet-of-people.org/htmls/rus/global_problems/terrorism_istoria_mezhdunarodnogo.htm
3. Bruce Hoffman. Inside terrorism. Columbia University Press, 2006, p. 71
4. Дугин А.Г. Основы геополитики. М.: Арктогея, 1997, էջ 100:
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, М., 2003. // <http://grachev62.narod.ru/hantington/content.htm>
6. http://memory.loc.gov/ammem/collections/911_archive/
7. Cain, Anthony C. Iran's Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction. — Air War College Maxwell Paper No. 26, April 2002
8. Отамуратов С. Глобаллашув ва миллат. — Тошкент.:Янги аср авлоди, 2008. — Б. 19.
9. Умаров Б. Глобаллашув зиддиятлари: иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатлари. — Тошкент.:Маънавият, 2006. — Б. 28.
10. Ўзбекстон энг янги тарихининг муҳим воқеалари ва саналари. Солнома. 2017 йил. — Т.: «Адабиёт учқунлари», 2019. — 548 б.
11. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузасидан, Тошкент шаҳри. 04.08.2017. www.uza.uz
12. Миллий истиқлол ғояси: Ўзбекистон Республикаси Олий таълим бакалавриат босқичи учун дарслик.//Масъул муҳаррир И.Эргашев. Тошкент.:Академия, 2005.-б.294.
13. Г.Г. Почепцов. Психологические войны. М.: Рефл-бук, К.: Ваклер. 2000. Сс. 58-59.

Икрамжон МАШАРИПОВ,
*Андижон давлат университети мустақил тадқиқотчиси
сиёсий фанлар номзоди, доцент*

ЎзЖОКУ профессори, сиёсий фанлар доктори М.Қирғизбоев тақризи асосида

PROGRESSIVENESS AND CIVIL ACTIVITY IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract

The article analyzes the essence of gradualism and civic engagement in the socio-political development of civil society: problems and solutions based on the author's approach. It is also noteworthy that the civic consciousness has formed a feedback on improving the development of civil society and civic engagement.

Key words: Formation and development of classical theories of society, state, civil society, civil society "civil society institutions, citizenship, civic consciousness, activism, social activism, rule of law, civic activism, social relations, social space, social processes, state and civil relations.

ҲУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ РИВОЖЛАНИШИДА ТАДРИЖИЙЛИК ВА ҲУҚАРОВИЙ ҲАОЛЛИГИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Аннотация

Илмий мақолада, ҳуқаролик жамиятининг ижтимоий-сиёсий ривожланишида тадрижийлик ва ҳуқаровий ҳаоллигининг моҳияти: муаммо ва ечимлари муаллифлик ёндашуви асосида таҳлил қилинган. Шунингдек, ҳуқаровий онг ҳуқаровий ҳаоллигининг ҳуқаролик жамиятининг ривожланишини такомиллаштириш юзасидан мулоҳазалар шакллантирилганлиги эътиборга олинган. Шунингдек, демократик тараққиёт ва инсон ҳуқуқлари устуворлигини таъминлаш борасидаги шароитлар, механизмлар ва факторлар аниқланиб, инсон ҳуқуқларининг миллий ва глобал характерлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: жамият, давлат, ҳуқаролик жамияти, ҳуқаролик жамиятига доир классик назарияларнинг шаклланиши ва ривожланиши" ҳуқаролик жамияти институтлари, ҳуқаровийлик, ҳуқаровий онг, ҳаолик, ижтимоий ҳаолик, ҳуқуқий давлат, ҳуқаровий ҳаолик, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий макон, ижтимоий жараёнлар, давлат ва ҳуқаро муносабатлари.

ПРОГРЕССИВНОСТЬ И ГРАЖДАНСКАЯ АКТИВНОСТЬ В РАЗВИТИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация

В научной статье природа градуализма и гражданской активности в общественно-политическом развитии гражданского общества: проблемы и решения анализируются на основе авторского подхода. Также примечательно, что сформировались мнения о совершенствовании развития гражданского общества, гражданского самосознания, гражданской активности. Также выявляются условия, механизмы и факторы обеспечения приоритета демократического развития и прав человека, раскрываются национальные и глобальные особенности прав человека.

Ключевые слова: Становление и развитие классических теорий об обществе, государстве, гражданском обществе, гражданском обществе, институты гражданского общества, гражданственность, гражданское сознание, активизм, общественный активизм, правовое государство, гражданский активизм, социальные отношения, социальное пространство, социальные процессы, государство и гражданин связи.

Кирриш. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида миллий давлатчилик негизида ҳуқаролик жамиятининг унсурлари қарор топди. Кенг кўламли ислохотлар, хусусан, бозор муносабатларига асосланган, биз учун бирмунча янги бўлган муносабатлар замирида мустақил Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсати шаклланди ва ривожланди.

Анънавий авторитар сиёсатга асосланган мустақиллик тафаккури, аграр биқиклик устунлиги, ривожланган давлатлар билан бевосита сиёсий-иқтисодий алоқаларнинг йўлга қўйилмаганлиги, мафкуравий қарамлик шуури огни тарқ этмаганлиги мустақил давлатчиликни ривожлантириш, ёхуд ҳуқуқий демократик давлатдан кучли ҳуқаролик жамиятига ўтишнинг концептуал асосларини қарор топтириш жараёнда юзага келадиган муаммолар бир томондан, мамлакат ривожланишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатган бўлса, бошқа томондан, аграр тармоқ устувор бўлган, айни вақтда қарийб 60 фоиздан кўпроқ аҳоли истиқомат қилган, ҳудудларда бозор муносабатларининг салбий унсурлари саналадиган ишсизлик ва камбағаллик

иллатларининг қамрови ортди, шунингдек, бу ўринда ҳуқаролик жамияти ривожланишга йўналтирилган ижтимоий-сиёсий ислохотларинг сам араси суллаштишига сабаб бўлди.

Мазкур мақоланинг тадқиқот объекти - ҳуқаролик жамиятининг ижтимоий-сиёсий ривожланишида тадрижийлик ва ҳуқаровий ҳаоллигининг моҳияти аввало ҳуқаровийликнинг мазмунини аниқлаш орқали намоён бўлади.

Ҳуқаролик жамиятининг моҳияти талқин этилган илмий манбаларда[1] ўз ватани равнақи учун ҳар қандай йўл билан жамиятга хизмат қилган инсон ҳақиқий ҳуқаро сифатида эътироф этилган. Мазкур қарашлар моҳиятан фалсафий аҳамият касб этсада, мазмунан ҳуқаролик жамияти шаклланишида айнан ҳуқаровий ҳаолик намоён бўлаётганлиги пировардида ҳуқаролик жамиятига йўналиш олинганлигининг муҳим омилли сифатида қаралади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ҳуқаролик жамиятининг ижтимоий-сиёсий ривожланишида тадрижийлик ва ҳуқаровий ҳаоллигининг моҳияти

тадкиқи шуни кўрсатдики, мазкур жамият унсурларига оид дастлабки назарий қарашлар қадимги Хитой мутафаккири Конфуций (хитойча 孔夫子, яъни Кун-цзи, эр. ил. 551-479 йй.)[2] асарларида мужассамлашган бўлса, ҳозирги давр фуқаролик жамиятига доир назарий қарашларнинг асоси шаклланишида Платоннинг (эр.ил.427-347 йй.) ҳам хизмати каттадир. У «Қонунлар» асарида куйидаги фикрни билдирган: «Давлат қурилишининг гўё онадек икки тури бор, ҳуқуқан айтиш мумкинки, улардан қолганлари туғилганлар. Улардан биринчиси деб мутлақ ҳукмдорликни ва демократияни иккинчиси деб кўрсатса тўғри бўлади»[3].

Жаҳон тарихида фуқаролик жамиятига доир назарияларни ривожлантиришга қадимги юнон файласуфи Аристотель (эр. ил. 384-322 йй.) ҳам катта ҳисса қўшди. «Фуқаролик жамияти» тушунчаси юзага келиши асосан Аристотелнинг назарий қарашларига бориб тақалади. Бу жамиятни Аристотель «politike koinonia», яъни, «сиёсий бирлик ҳамжамяти», деб атаган эди[4]. Шарқда ўрта асрда фуқаролик жамиятининг унсурларини ривожланишига Абу Наср Форобий (873-950 йй.) фозил жамиятнинг тарихий лойиҳасини яратиб, улкан ҳисса қўшган эди. Унинг куйидаги фикрлари бунинг далилидир: «Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма ўзаро баб-баробар бўлади, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-хунари билан шуғулланади. Одамлар чин маънода озод бўладилар. Бири иккинчисига ҳўжайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига ҳалакит берувчи султон (яъни подшоҳ) бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади»[5].

Инглиз файласуфи Томас Гоббс (1588-1679 йй.) жамиятда эркинлик ва индивидуализм ғоясини илгари суришган ҳамда шахс эркинлиги жамият ривожланишининг асоси сифатида қарашган[6].

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шуни мулоҳаза қилиш мумкинки, фуқаровийлик нафақат инсоннинг ҳуқуқий мақоми, балки унинг билими ва жамиятнинг ҳолатини англаши, ижтимоий меъёрлардан хабардорлиги ва уларга риоя қилишига боғлиқ. Бу ерда фуқаролар томонидан жамият тараққиёти йўлида амалга ошириладиган бирдамлик, ўзаро ҳамкорлик сингари ихтиёрий фаолият ҳам назарда тутилади. Бундай ҳолатда фуқаровийликда ҳуқуққа нисбатан маънавиятнинг устуворлиги намоён бўлмоқда.

Ҳозирги ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг ўзи кўрсатиб турибдики, мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш ислохотлари изчиллик, собитқадамлик, ҳалқчиллик асосида жадал амалга оширилмоқда. Албатта, бундай жамиятни қуриш нафақат халқаро тажрибалар, балки миллий анъаналарни қайтадан тикланиши ҳам муҳим эътибор қаратилишини тақазо этмоқда.

Тадқиқот методологияси. Юқоридагилардан келиб чиқиб, шуни мулоҳаза қилиш мумкинки, фуқаровийлик нафақат инсоннинг ҳуқуқий мақоми, балки унинг билими ва жамиятнинг ҳолатини англаши, ижтимоий меъёрлардан хабардорлиги ва уларга риоя қилишига боғлиқ. Бу ерда фуқаролар томонидан жамият тараққиёти йўлида амалга ошириладиган бирдамлик, ўзаро ҳамкорлик сингари ихтиёрий фаолият ҳам назарда тутилади. Бундай ҳолатда фуқаровийликда ҳуқуққа нисбатан маънавиятнинг устуворлиги намоён бўлмоқда.

Фуқаролик позицияси ҳамда фуқаровий фаоллик жамиятида рўй бераётган барча воқеа-ҳодисаларни, уларнинг оқибатларини билиш имконини яратиши, ўз навбатида бу жараёнда пайдо бўладиган муаммолар ечимини топишнинг ҳам асоси сифатида эътироф этиш мумкин. Фуқаролик жамияти айнан фуқаровий онг ва

фаоллик юқори бўлган шароитда жадал шаклланиши мумкин.

Ҳозирги ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг ўзи кўрсатиб турибдики, мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш ислохотлари изчиллик, собитқадамлик, ҳалқчиллик асосида жадал амалга оширилмоқда. Албатта, бундай жамиятни қуриш нафақат халқаро тажрибалар, балки миллий анъаналарни қайтадан тикланиши ҳам муҳим эътибор қаратилишини тақазо этмоқда.

Шахснинг фуқаровий фаоллиги унинг тўлақонли ривожланишига, ундаги имкониятларни тўлиқ намоён бўлиши инсоният маданияти ноёб маҳсули ҳисобланган демократиянинг бош ғояси бўлиб қолмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Мамлакатда амалга оширилаётган ҳозирги ислохотлар даврида фуқаролик жамиятига оид назарий қарашлар ва амалий тасаввурларга эга бўлиши янги долзарб вазифани кун тартибига қўйди. Айниқса, фуқаролик жамиятининг ривожланиш босқичлари, шундай жамият шаклланишида фуқаровий онг ва фаоллиги юқори бўлган вакиллари барпо этиши, назарий моҳияти, омиллари, ривожланганлик даражаси каби кўрсаткичлар ўтиш даврини ўз бошидан кечирган мамлакатлар учун истибolini белгилаш, янги вазифаларни қўйиш ва ўз ривожланиш даражасини етакчи мамлакатлар билан таққослаш орқали таҳлил этиш, аниқлаштиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу нуктаи назардан, ҳозирги даврда фуқаролик жамиятининг ривожланиши инсоннинг фуқаровий фаоллиги шахс ўз имкониятлари тўлиқ намоён бўлишига оид билим, укувни эгаллаши ўзини ўзи англаш сифатида қаралиши лозим.

Тадқиқот давомида олинган натижалар турлича эканлиги ва уларнинг ноанъанавийлиги асносида умумлаштирилиши ва истикболни белгилашга доир хулосалар чиқарилиши имконини чеклайди; аммо, шу билан бирга, қайд этилган натижалар ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга йўл очиб бериши мумкин, алоҳида олинган мамлакат ёки унинг ҳудудлари кесимида киёсий таҳлилни амалга ошириш имконини беради. Шу ўринда алоҳида қайд этиш лозимки, фуқаровий фаоллик сифатлари ёшларда кузатилади. Албатта, фуқаровий фаолликка таъсир кўрсатувчи омиллар фақат ёш кесимида чегараланмайди. Унга шахснинг билим даражаси, дунёқарashi, тарбияси ва ҳатто яшаш шароити, ҳудуди ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Аксарият ҳолларда ёшлар фуқаровий фаоллик кўрсатиш-ни маъқул кўришсада, сиёсий соҳада бундай фаолият кўрсатиш анъанаси қарор топмаганлиги кузатилади. Хусусан, бу ҳолат давлат сиёсати мураккаб ҳодиса эканлиги ёшлар ўз манфаат ва истакларини сиёсатчиларга сингдиришга қодир эмасликлари билан изоҳланади. Бошқа тарафдан ёндашилганда, сиёсий соҳа ёшлар нигоҳидан бирмунча узоқлиги туфайли улар ўз манфаатларини давлат сиёсати билан мувофиқлаштиришлари мураккаблик кечади. Шу боис, уларнинг кам қисми сиёсий партияларга аъзо бўлишди, аксарияти эса умуман сиёсатга қизиқмаслиги кузатилади.

Ривожланаётган мамлакатларда фуқаролар ижтимоий жараёнларни бошқариш, мавжуд вазиятни ўзгартириш, ижтимоий муаммоларни бартараф этиш юзасидан ўз ташаббусларини илгари суриш зарурлигини англаб етишга интилиш ортганлигини келтириб ўтиш мумкин, бу эса ўз навбатида турли кўнгилли уюшмалар тузилишига сабаб бўлмоқда. Инсонларда бошқаларга ёрдам бериш, айниқса, муаммоли вазиятга тушиб қолганларга, қўшниларига қўмаклашиш ҳисси намоён бўлади, Айнан бошқаларга ёрдам бериш нафақат муаммони бартараф этишга ҳисса қўшиш, балки, у ўзлигини ҳам янада чуқурроқ англашига омил бўлади. Шу боис, кўнгиллилик ёки эркин ихтиёрийлик бутун дунёда кенг тарқалган ҳодиса ҳисобланади. Бу ҳодиса ижтимоий аҳамиятга молик муаммоларни бартараф этилишида ўз

хиссасини қўшишга интилувчи кишиларни умумбашарий миқёсда бирлаштирувчи жараёнга айланмоқда. Бу жараёнда ихтиёрий кўнгилли уюшмалар ўз фаолиятларини турли шаклларда амалга оширмоқдалар, масалан, турли касалликларга қарши курашиш бўйича хайрия фаолиятдан бошлаб қашшоқлик ёки табиий офатларга қарши курашиш шаклида фаолият юритаётган қатор нодавлат ташкилотларнинг мавжудлиги бунингдалилдир. Инсонни эркин фаолият, яъни кўнгилли ёки ихтиёрий фаолиятга чорловчи интилиш негизда ҳар бир шахсда ўзига хос бўлган турли эҳтиёжлар юзага келиши мумкин. Шу жумладан, бошқаларга наф келтириш, ўзини намоён қилиш ва ўзаро мулоқот тастаги каби омиллар шахсни фаолликка етаклайди. Бу жараёнда ижтимоий жиҳатдан ўзини эътироф этиш эҳтиёжи ҳам ортиб боради. Касбий ва ҳаётий тажрибаларни қўллаш ҳам фаол фаолиятга чорлаши мумкин. Ўз имкониятларини ишга солиш, ўз ғояларини ҳаётга татбиқ этиш истаги ҳам кишини ҳаракатга келтирувчи куч сифатида намоён бўлади. Ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсатиш ва иштирок этиш эҳтиёжи ҳам шундай фаоллик сари ундайди.

Шахснинг кўнгилли фаолияти фаол ва ижодий характерга эга бўлиб, унинг воситасида инсондатеваарак атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан фаол муносабати шаклланишига, сиёсий воқеликка зийраклик билан муносабатда бўлишига йўналтиради.

Айнан фуқаровий фаолликнинг ўзининг бир неча қуйидаги жиҳатлари ажралиб туради:

фаол фуқаро гуруҳига асосан сиёсий-иқтисодий тизимга оид билим олишга тайёр бўлган кишилар мансублиги;

фаол фуқароларда ўз ҳақ-ҳуқуқларини фаол амалга ошириш учун билим ва қобилият мавжудлиги;

фаол фуқароларда ана шу билимларни қўллаш кўникмаси шаклланишига кузатилади.

Бу фуқаролик фаоллигини ҳозирги кунда давлат ва жамият бошқарувида катта куч сифатида намоён бўлмоқда. Турли ижтимоий лойиҳаларга бирлашган фуқаролар ўз атрофида мавжуд муаммоларни ўрганиш, ечимларини топиш, уларни ҳукуматга тақдим тақлиф этиш каби қўллаб имкониятларга эга бўлмоқдалар. Айнан шундай имкониятлар турли нодавлат тузилмаларида етук мутахассислар бозор муносабатларида кузатилаётган муаммолар, хусусан бир текисда кечмаётган жараёнларда юзага келаётган муаммоларни бартараф этишда ҳукуматга қўмаклашаётганларида намоён бўлмоқда.

Хулоса ва тақлифлар. Ҳозирги жадал кечаётган глобаллашув жараёнида фуқаролик жамиятининг ривожланиши учун фуқаровийлик, фуқаровий онг ва фуқаровий фаоллик ўта муҳим аҳамият касб этмоқда. Тараққиёт сари интилан ҳар қандай жамият учун инсон салоҳиятидан самарали фойдаланиш, инсоннинг ўзлигида, унинг қалбида табиий равишда мавжуд бўладиган ўзаро бирдамлик, саҳийлик, бағрикенглик каби қадриятларга доимо зарурат сезади ва уларни намоён бўлиши юзасидан тадорикларини кўриб боради. Бозор муносабатлари шароитида ранг-баранг ижтимоий муаммолар юзага келаверида, аммо уларнинг ечимини ҳукумат ҳамиша ҳам ўз вақтида ҳал этмайди. Бошқача айтганда, бундай муаммоларни ҳукумат ўз вақтида пайқаш имкониятига эга эмас. Шундай муаммолар мавжудки, уларнинг оқибати жамият учун қанчалик муҳим бўлмасин, уларнинг мавжудлигини тан олиш ёки уларни бартараф этиш учун аниқ белгиланган институтлар мавжуд бўлмайди. Агар ҳукумат фуқаровий фаолликни юзага чиқишига имконият яратмас экан, ёки турли нодавлат ва жамоат бирлашмаларига ана шундай муаммоларни аниқлаш ва бартараф этиш бўйича фаол бўлишга шарт-шароитлар яратмас экан, фуқаролик жамиятини барпо этиш муаммолигича қолиб кетаверида.

Фуқаролик жамияти ривожланишида ҳар қандай мамлакат ижтимоий мҳаётининг барча соҳаларида фаолият юритувчи жамоат бирлашмалари серкирра фаолият юритишлари талаб этилади. Масалан, жамиятдаги маълумотлилиқ даражасини ошириш ёки замонавий таълим технологияларини жорий этиш бўйича маълум тадқиқотлар олиб боришади ва натижада парламентга тегишли қонунлар ва қонунларга ўзгартишлар тақлиф этишлари мумкин. Табиати асраш ёки экологик муаммоларни бартараф этиш, юқумли касалликларнинг олдини олиш, шаҳар ҳавосининг ифлосланиши, чиқиндилардан тозалаш бўйича жамоат бирлашмалари ҳукуматга қимматли фикрлар билан бир қаторда амалий лойиҳаларни тақлиф этмоқдалар. Хулоса тарзида таъкидлаш мумкинки, фуқаролик жамиятининг ривожланиши учун фуқаровийлик, фуқаровий онг ва фуқаровий фаоллик муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда. Тараққиётни мақсад қилган ҳар қандай жамият ва давлат учун инсон салоҳиятидан фойдаланиш, инсоннинг ўзлигида, ундаги мавжуд бирдамлик, саҳийлик, бағрикенглик каби қадриятлар ни янада ривожлантиришга шарт-шароит яратиши, ушбу сифатлардан самарали фойдаланиши, унга мурожаат этиши давр талабига айланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Фуқаролик жамияти ёритилган қатор нашрларга асосланиб, мазкур мавзунинг синтези сифатида замонавий ёндашувларни умумлаштиришга имкон берувчи бир қатор, масалан, Boris DeWiel. A Conceptual History of Civil Society: From Greek Beginnings to the End of Marx. Past Imperfect. Vol. 6, 1997, pp.3-42; Лейст О.Э. Гражданское общество, государство и право // Общая теория государства и права. Учебник для вузов. Академический курс в 3-х томах / Под ред. М.Н. Марченко. - М., 2008. - Т. 3. 3 с.; Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. - М.: "КАНОН-пресс", "Кучково поле", 1998. 39 с.; Гоббс Т. Избранные произведения. В 2-х томах. Т.2. М.1956. с -137.; Абу Наср Форобий.Фозил одамлар шахри.Тошкент, Янги аср авлоди нашриёти, 2019. 320 б.; Беруний, Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад. Танланган асарлар. - Ж. I/Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар.- Т.:Фан, 1965.-Б. 388. ва бошқа манбалар.
2. Конфуций. Лунь Юй. //Древнекитайская философия. В 2-х т. Т.I. -М., 1972-1973.
3. Платон. Диалоги. -М., 1986; Афлотун.Қонунлар.Рус тилидан Урфон Отажон таржимаси. -Т.: Янги аср авлоди, 2002.;
4. Аристотель. Политика. В кн.: Соч.: в 4-х томах. Т.4. -М., 1984.; Цицерон. Диалоги о государстве, о законах. -М., 1966.
5. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 1993; Фараби А.Н. Социально-этические трактаты. -Алма-Ата, 1973.
6. Гоббс Т. О гражданине. В кн.: Соч. Т.I.-М., 1989, с. 270-505; Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Соч.: Т.2. -М., 1991.

Муродулла МИРЗАЕВ,
Тошкент давлат шарқишунослик университети доценти, ф.ф.д
E-mail: muradullamirzayev@inbox.ru

ТДПУ доценти, т.ф.н. Р.Турсунов тақризи остида

ЛИБЕРАЛИЗМ ҒОЯЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ МАФКУРАВИЙ ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Жамият тараққиётининг барча давларида инсоният ижтимоий эркин муносабатларга амал қилишга ва унинг меъёрини белгилашга ҳаракат қилган. Либерализм айнан эркин ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни ташкил қилишнинг назарий асоси сифатида муҳим аҳамиятга эга. Сиёсий бошқарув тизими ва шахслараро муносабатларнинг такомиллаштириши оқибатида либерализм шакллари, унинг тарихий ва миллий-маданий хусусиятлари билан бир қаторда, либерал сиёсий ғоялар ривожланган. Либерализм ўзининг илк қадамларидан бошлаб дунёқараш, назария ва мафкура сифатида ривожланган. Либерализм шахс фикр эркинлигининг ифодаси, кадр-қиммати ва ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлашга қаратилган таркибий қисмга айланган ва тарих синовларидан муваффақиятли ўтган. Ушбу мақолада либерализм ғоялари шаклланишининг жамият мафкураси сифатидаги аҳамияти ва турли шакллари оид асосий концепциялар, ғоялар, тамойиллар ва уларни амалий қўллашнинг кейинги диалектиқасини очиқ беришга қаратилган.

Калит сўзлар: либерализм, мафкура, ғоя, назария, институт, жараён, сиёсат, иқтисод, давлат, жамият, эркинлик, анъана, бурч, кадрият, тамойил, ҳақиқат, муҳолифат, дунёқараш.

IDEOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF IDEAS OF LIBERALISM

Abstract

In all periods of the development of society, mankind has tried to follow free social relations and set its standard. Liberalism is important as a theoretical basis for the organization of free socio-economic and political relations. As a result of the improvement of the political management system and interpersonal relations, along with the forms of liberalism, its historical and national-cultural features, liberal political ideas have developed. Liberalism has evolved from its earliest stages as a worldview, theory, and ideology. Liberalism has become a component aimed at ensuring the protection of the freedom of expression, dignity and rights of the individual and has successfully passed the tests of history. This article aims to reveal the main concepts, ideas, principles and the further dialectic of their practical application regarding the significance and various forms of the formation of liberalism ideas as a social ideology.

Keywords: liberalism, ideology, idea, theory, institution, process, politics, economy, state, society, freedom, tradition, duty, value, principle, truth, opposition, worldview.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕЙ ЛИБЕРАЛИЗМА

Аннотация

Во все периоды развития общества человечество стремилось следовать свободным общественным отношениям и устанавливать свой стандарт. Либерализм важен как теоретическая основа организации свободных социально-экономических и политических отношений. В результате совершенствования системы политического управления и межличностных отношений наряду с формами либерализма, его историческими и национально-культурными особенностями получили развитие либеральные политические идеи. Либерализм развивался с самых ранних стадий как мировоззрение, теория и идеология. Либерализм стал компонентом, направленным на обеспечение защиты свободы слова, достоинства и прав личности и успешно прошел испытания историей. В данной статье ставится задача раскрыть основные понятия, идеи, принципы и дальнейшую диалектику их практического применения относительно значения и различных форм формирования идей либерализма как социальной идеологии.

Ключевые слова: либерализм, идеология, идея, теория, институт, процесс, политика, экономика, государство, общество, свобода, традиция, долг, ценность, принцип, истина, противостояние, мировоззрение.

Кириш. Жаҳонда демократик давлат ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш, ижтимоий-маданий институтлар фаолиятини такомиллаштиришда либерализм ғояларининг аҳамияти ортмоқда. Ҳуқуқий демократик давлатларда қонун устуворлиги ва иқтисодий барқарорликни таъминлаш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида давлат бошқарувини узлуксиз демократлаштириш амалга оширилмоқда. Ҳозирда давлатлараро муносабатларни тизимли ташкил этишда либерал ғояларини ижтимоий барқарорлик омили сифатида чуқур ва кенг миқёсда тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Дунёнинг тараққий этган давлатлари илмий тадқиқот институтлари ва марказларида либерал ғояларни давлат бошқаруви тизимига сингдириш, жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётини демократлаштириш орқали фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича илмий

изланишлар олиб борилмоқда. Уларда демократлаштириш, модернизация механизмларини яратиш, миллий ўзига хосликни сақлаб қолган ҳолда универсал моделларни ишлаб чиқиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Шунингдек, жамиятни либерал ғоялар асосида сиёсий модернизациялашда давлатнинг бош ислохотчилик ролини аниқлаш, аҳолининг давлат бошқарув органлари фаолиятида очиқ ҳуқуқат порталлари орқали иштирокини очиқ бериш, ривожланган давлатлар тажрибасининг муҳим жиҳатларини киёсий ўрганиш каби устувор йўналишларда ҳам тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Асосий мазмун. Либерализмнинг моҳиятини аниқлаш бобида Людвиг фон Мизес концепцияси диққатга сазовор. Унинг фикрича: “Либерализм – дин ҳам эмас, дунёқараш ҳам эмас, алоҳида манфаатларни ҳимоя

килувчи партия ҳам эмас. Либерализм шунинг учун ҳам дин эмас-ки, у эътиқод талаб қилмайди, унда мистик мазмун ва догматик қарашлар мавжуд эмас. У дунёқараш эмас, чунки, олам табиатини очиб беришни мақсад қилиб қўймайди, инсон борлигининг мақсад ва вазифалари ҳақида ҳеч нарса демайди ва дейишга уринмайди ҳам. Либерализм – алоҳида манфаатларни ҳимоя қилувчи партия эмас. Чунки, у инсон ёки айрим гуруҳлар учун алоҳида имтиёз бермайди. У бутунлай бошқа нарса. У мафкура, жамият аъзолари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ҳақидаги таълимот, аини пайтда, мазкур таълимоти шу жамиятда яшайдиган инсон хулқига татбиқ этилди” [12].

Таъкидлаш жоизки, барча либерал ғоя ва тамойиллар чуқур тарихий-фалсафий илдизга эга. Либерал фалсафанинг ҳар бир категорияси тортишув ва мунозараларнинг узок диалектик йўлини босиб ўтган. Шунинг учун ҳам либерализм ўзининг ҳаётга татбиқ этилишида бутун бир дунёқараш ривожланишининг манбаига айланган, ғарб тамаддуни гуллаб-яшнашининг асоси бўлиб хизмат қилди.

Либерализм таълимотининг асосчиси Ж.Локк ўз тадқиқотлари натижасида шундай хулосага келди-ки, чуқур асосланган, Тангри иродасининг ифодаси сифатида тавсифланган, табиат орқали идрок этиладиган ахлоқий тамойиллар ва табиат қонунларига ўхшаш объектив мавжудлик бор. Бу қонун ва тамойиллар онгли табиат билан нима қилишилишини ва нима қилишилмаслигини кўрсатади. Шу билан инсон бошқариши мумкин бўлган ва тақиқланган нарсаларни белгилаб беради. Шу билан бирга, Ж.Локк учун қонун ва ҳуқуқ фарқли туюлади. Ҳуқуқ – бирон бир нарсага эркин эгалик қилиш имкониятининг берилиши, қонун – инсонга нима қилиш мумкин, нима таъқиқланади, дегани [4].

Инсон ҳуқуқи, унинг эркинлиги табиат қонунидан келиб чиқади. Мана шу жойда файласуф ижтимоий табиатнинг объектив қонунларисиз инсоният ҳамжамияти мавжуд бўлолмайди, деб таъкидлайди. “Қонун бўлмаса, ҳалол иш учун на мақтов бор, на иллат ва на саҳоват эгалари, бемаъни иш учун эса на жазо бўлади: у ерда на айб ва на масъулият бўлади. Ҳамма нарса инсон амрига бўйсундирилади. Агар инсондан ҳеч нарса талаб қилинмаса, демак, у шахсий лаззат ва манфаатга ихлос қўйган ёки ҳар қандай инстинкт қоидаларидан холи, эркин ва кўрлик билан машғул бўлишга мажбур бўлган, адолат ва ҳақиқат пуч гапга айланган, умуман, қуруқ гапдан бошқа ҳеч нарса қолмаган бўлар эди. Ўз хатти-ҳаракатларининг мутлақ эркин ва бош ҳаками бўлган инсон ўзини айбдор деб ҳисобламайди, негаки ҳеч бир қонун бир нарсага эгалик қилиш ҳуқуқини бермайди ва ҳеч нарсани тақиқламайди” [4].

Ж.Локк бундай мулоҳазаларни мазкур қонунларни билиш мумкинлигига асосли ишонч мавжудлиги учун билдирган ва бу йўлда бугунги куннинг қатор долзарб методологик хулосаларига келган. Масалан, у, анъаналардан билишнинг бир усули сифатида фойдаланишдан огоҳ бўлишга чакирган. Унинг фикрича, аждодлар обрў-эътибори ва эътиқодига таянган анъаналар тарбиявий вазифани бажаради. “Анъана, – деб ёзади Ж.Локк, – табиат қонунини билишнинг бошланғич ва ишончли усули ҳисобланмайди. Ўзгалардан барча эшитганларимиз ва фақат ўзгаларнинг ахлоқий деганлиги учунгина қабул қилганларимиз, ҳатто, у, бизнинг ахлоқий қарашларимизга тўғри йўналиш берса ва бизни бурч доирасида тутиб турса ҳам – барибир биз учун у ўз идрокимизнинг эмас, ўзга инсонларнинг кўрсатмасилигича қолаверади” [4].

Инглиз файласуфи учун инсон, жамият ва давлат барқарорлиги асосида сабрлилик, зўравонликка эрк бермаслик, аини пайтда, бошқа муқобилликни ҳурматлаш ётади. Сабр-бардошсиз хилма-хиллик бўлиши мумкин

эмас. Сабрлилик (толерантлик) табиати Ж.Локк фикрига кўра, жамиятнинг илгор қисми томонидан ишлаб чиқилган мустақиллик ва эркинликнинг махсус ижтимоий фалсафасида ўз ифодасини топади. Унга биноан, фаровонликка эришишни индивиднинг ўзидек ҳеч ким ўта аниқ ва хатосиз тасаввур этолмайди. Сабрлилик – бошқаларга ҳурмат ва ишончга асосланади.

Ж.Локк фикрича, бесабрлик – ҳақиқат, фаровонлик ва хулқ-атвор меъёрлари моҳиятини барбод қилади. Бесабрлик, шунингдек, ақлсизлик ва истикболи йўқ хусусият, айниқса давлат сиёсати даражасида. У зўравонликни юзага келтиради. Давлат сиёсати даражасида давлатнинг ўзи учун мавжуд бўлиш шартли ҳисобланган хавфсизликка путур етказадиган даражада зўравонликнинг кучайишига сабаб бўлади.

“Ҳар бир инсон тўлиқ ва чекланмаган фикр ҳамда эътиқод эркинлигига эга. Бу эркинлик бошлиқнинг ҳеч қандай амрисиз ёки унинг руҳсатида зид тарзда ишлатилиши мумкин. Бу жараён ақли ва идроки имкон берган қадар чин кўнгилдан ва Тангри олдида виждонан амалга оширилади, унинг айб ёки гуноҳ эканлиги қўп ҳолатларда сезилмайди”, – деб ёзади Ж. Локк [4]. Шу билан бирга, Ж.Локк сабрлилик даражаси мутлақлашиб кетмаслиги ва ҳукмдорлар масъулиятсизлиги ҳамда инсонлар ўта итоаткорликларига сабаб бўлмаслиги учун сайлаш орқали аниқлашга чакиради.

Бундан маълум бўладики, анъанавий либерализм ривожланишининг бошланғич нуқтасига айланган бу хулосаларга келишдан олдин у инсон, жамият ва давлат табиатини ўзига қадар ва ўзи томонидан яратилган ижтимоий-сиёсий дунёни билиш методологияси имконияти даражасида пухта ўрганди. У яратган бир қатор хулосалар бугунги кунда ҳам долзарб ҳисобланади.

Демак, эркинлик нафақат асосий ғоя, сиёсий жараён мақсади, балки бошқа муқобилликларга нисбатан усул ва тамойил ҳам ҳисобланади. Эркинлик – фикр ва мулоҳазалар ҳолислигини юзага келтиради, инсон билиш қобилиятининг ривожланишига ҳамда жамият рационал ҳолатига олиб боради. Энг муҳими, сабрлилик, конформизм, хурфикрлилик ва табиийки, тараққиёт томон етаклайди.

Эркинлик – либерализмнинг асосий категорияси ҳисобланади. Ж. Локк унинг тимсолида сиёсий муносабатлар тизими мезонини кўради. “Жамиятдаги инсон эркинлиги шундан иборатки, у давлатда муросага биноан ўрнатилган қонун чиқарувчи ҳокимиятдан ташқари, бошқа бирортасига бўйсунмайди. Ҳеч кимнинг эркига итоат этмайди ва ўзига билдирилган ишончга биноан мазкур қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан ишлаб чиқилганлардан ташқари, бошқа қандайдир қонун томонидан чегараланмаган ҳам” [4].

Машҳур инглиз иқтисодчи-файласуфи Ж.Милль фикрича: “Шахс мустақиллигига ижтимоий фикр даҳл қила олмайдиган чегара мавжуд, уни ўрнатиш ва ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилиш халқ манфаати йўлида жамиятни сиёсий деспотизмдан қўриқлаш каби зарур” [6].

Ж.Милль таъкидича, эркинлик учун ҳам маълум тайёргарлик зарур. Унинг фикрича: “...инсон пишиб етилмаган, ўз фаровонлигини эркин ва яқдил тушунча орқали ривожлантириш қобилиятига эга бўлмаган жойда эркинлик қўлланилиши мумкин эмас” [6].

Либерализм ўз тараққиёт йўлининг бошланишида ғоя, дунёқараш ва мафкура сифатида қарор топган бўлса, энди у ўзининг амалий татбиқини кўрсатиши керак. Бироқ либерализмнинг инсон, унинг эркинлиги, шахсиятининг юксак мақоми, кадр-қиммати ва унга хос ажралмас ҳақ-ҳуқуқларга таянганлиги мазкур ғоянинг кенг маънода сиёсий ва иқтисодий амалиётга айланишига имкон берди. “Инсон жамиятидаги ҳар қандай табиий организмга хос

бўлган ўсиш, ривожланиш ва шаклланиш тенденциялари онгли мавжудотлар ҳамжамиятини характерлайдиган энг асосий элемент – инсон эркинлиги орқали амалга оширилади. Шундагина ўсиш, ривожланиш ва шаклланиш тенденциялари ўз-ўзидан табиий тарзда татбиқ этилади”, –деб ёзади анъанавий либерализмнинг асосий ғоялари хақида рус файласуфи С.Алексеев [1].

Шунинг билан бирга, мазкур ғоя муаллифлари ва тарафдорларининг барчаси тенглик тамойили бузилишига олиб келадиган чекланмаган индивидуал эркинликка йўл қўймаслик хақида огоҳлантирган. Улар либерализмни чекланмаган, вульгар талкидаги эркинлик, анархия ва конунсизлик билан алмаштиришнинг олдини олишга ҳар томонлама ҳаракат қилганлар.

Афсуски, бугун оммавий тушунчада либерал индивидуализмни эгоизм ва тажовузкор шахсиятпарастлик билан алмаштириш ҳолатлари мавжуд. Кўпчилик, маҳалла турмуш тарзи тамойиллари ва мусулмон жамиятидаги жамоа қадриятлари билан индивидуализм ўзаро тўғри келмайдиган тушунча деб ҳисобламоқда. Агарда ортодоксал жамият ёки руҳоний давлат хусусида гап кетадиган бўлса, балки бу фикр тўғридир. Аммо маънавий ҳаётнинг маълум бир қисмини дин ташкил этадиган дунёвий давлат тўғрисида гап борадиган бўлса, бу фикр тўғри эмас. Индивидуализм жамоа қадриятларини инкор этмайди, жамоа табиатига бошқа нигоҳ билан қарашга мажбур қилади.

Индивидуализм ва жамоачилик нисбатининг дифференциацияланган тизими либерализм ва консерватизм қадриятлари ҳамда тамойилларининг ўзаро уйғунлашиб кетганлиги натижасидир. Табиийки, агарда бу икки йўналиш бир хилда мафкуравий мавқеда бўлса, бир хил даражада ёйилган ва назарий ривожланган бўлса. Бу ерда Ф.Хайекнинг индивидуализм фалсафаси моҳиятига доир айтган машҳур фикрини келтириш ўринли. Унингча, индивидуализм “шахсга нисбатан ҳурмат, яъни, ҳар бир инсоннинг ўз фаолияти доирасидаги қараш ва туйғуларини улар қанчалик тор бўлмасин, мутлақ устувор сифатида тан олиш, шахсий салоҳият ва мойилликларини ривожлантиришга оид эътиқодларини эътироф этиш” демакдир [8].

Индивидуализм кўпхиллиликнинг ривожланишига олиб боради ва албатта, плюрализм тамойилсиз яшай олмайди. Мазкур тамойилнинг ривожланиши Ғарб жамиятини тараққиётнинг позитив омили бўлган ижтимоий-маданий ва сиёсий хилма-хилликнинг объективлигини тушунишга олиб келган.

Хулоса. Классик либерализм учун инсон эркинлиги ва унинг социал масъулияти бир бири билан чамбарчас боғлиқ. Унинг сиёсий эркинлигини фақатгина ҳуқуқий давлат таъминлаши мумкин. Шунингдек, либерализмни гуманизм тушунчасидан ажратиш бўлмайди. Инсон, унинг эркинлиги ва ҳуқуқи либерализмнинг асосий ғоявий манбаини ташкил этади.

Фикримизча, либерализм инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларни механизми сифатида амал қилади,

жамиятдаги сиёсий тузум ва инсонлар эҳтиёжларининг такомиллашиши натижасида ўзгариб боради. Бундан шундай хулосага келиш мумкин–ки, давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги демократик муносабатлар моҳиятда сиёсий, ижтимоий ва маданий жараёнларни демократик бошқаришни англатади.

Бугунги кунда дунёда либерализм элементлари бўлмаган миллий мафкура деярли йўқ. Гарчи амалда бу мафкура фақат муҳолиф сиёсий партиялар ва айрим фуқаролар томонидан тан олинадиган, амалга ошириладиган бўлса-да, келажак либерализмга тегишли.

Либерал ғоя ва тамойилларнинг тан олинишидаги энг муҳим омил уларнинг халқаро муносабатлар илгор назарияси, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган тамойил ва нормалари, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари соҳасидаги умумэтироф этилган халқаро стандартларнинг асосини ташкил этишидир. Бунинг сабаби – либерализм алоҳида олинган бир инсон ёки давлат бўлишидан қатъи назар, инсонлараро ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатлар қонуниятларига мос келади.

Бу, шунингдек, инсон ва жамият табиатига мафкуравий кутбланиш ва қарама-қаршилик призмаси орқали қараш мумкин эмаслигининг эътирофи. Дунёда умуминсоний муштарақлик устувор бўлиши керак, буни либерал мафкура энг яхши шаклда намоён қила олди.

Асосий ғоя – бу, инсон ва унинг эркинлиги ғояси. Шунинг учун либерализм эркинлик ва шахс тараққиётига қаратилган миллий мазмун касб этади. Эҳтимол, бу ерда миллий аҳамиятга молик бошқа неолиберал дунёқарашнинг пайдо бўлиши учун зарур шарт-шароит яратилгандир.

Онгли либераллаштириш жамият ва давлатни демократлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш учун зарурий шартдир. Бу жараён ўзаро боғлиқ. Чунки, либерал-демократик амалиёт ҳам тегишли онгли шакллантириш омили сифатида хизмат қилади. Шу сабабли онглининг ўзгариши бир-бирига боғлиқ бўлган турли йўللар орқали содир бўлади. Оммавий сиёсий онгли сифат жиҳатидан ўзгартириш кўрсаткичлари – бу, реал фактлар, феноменлар, ҳодисалар ва ижтимоий ҳаёт тенденцияларидир.

Либерал ғоя, қадрият, тамойил ва бошқаларнинг оммавий сиёсий онга таъсири мавжуд ва ҳуқуқий тизим, давлат ва жамият қурилиши, иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларини либераллаштириш бўйича олиб борилаётган мақсадли амалиёт туфайли демократик ислохотлар ривожланиб, янада мустаҳкамланиб бормоқда.

Республикализм миллий мафкураси шаклланиши жараёнида либерализм ғоялари ривожланиш муаммолари таҳлили, олимларнинг ижтимоий онгли либераллаштиришнинг бошқа жиҳатлари билан боғлиқ фикрлари, либерализмнинг ривожланиш омиллари, субъектлари хақидаги мулоҳазалар бу муаммонинг долзарблигини кўрсатиб, чуқур ўрганишни талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Алексеев С.С. Философия права. – М.: Норма, 1997. – б. 303.
2. Балашов Л. Е. Либерализм и свобода. –М.: ACADEMIA, 1999. – б. 19.
3. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. – М.: Логос, 1997. – 371 б.
4. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – б. 127–128.
5. Мизес Л., Либерализм в классической традиции: инглизчадан таржима. –М.: “Начала-Пресс”, – 1994. http://www.libertarium/l_libmies_liber-12#chl.
6. Милль Ж.С. О свободе. – СПб.: В.И.Губинский нашри, 1901. – б. 12–13.
7. Токвиль А. Демократия в Америке. – М., 1994. – б. 373.
8. Хайек Ф. Дорога к рабству // Новый мир. № 7. –1991. – б. 183.

Хайитгул МУЗАФФАРОВА,
Жиззах давлат педагогика университети катта ўқитувчиси
xayitgulmuzaffarova@gmail.com

ТерДУ Педагогика институти доценти, н.ф.ф.д Ш. Қосимов тақризи асосида

TECHNOLOGIES FOR ORGANIZING THEORETICAL TRAINING ON THE METHODOLOGY OF TEACHING PRESCHOOL SPEECH THERAPY

Annotation

In the article, the goals and objectives of organizing lectures on the topic of preschool speech therapy in higher education are: informative (informational) - to describe the knowledge system; motivational - awakening interest in mastering the content of the subject and professional motivation of the future specialist; create a basis for the future assimilation of the target educational material; the formation of a conscious attitude to the educational process is highlighted.

Keywords: Lecture, modular system, informativeness (providing information), professional motivation, educational process, independent work, academic subject, student, thinking.

МАКТАБГАЧА ЛОГОПЕДИЯНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ БЎЙИЧА НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Аннотация

Мақолада олий таълимда мактабгача логопедия фанинидан маъруза машғулотларини ташкил этишнинг мақсад ва вазифалари: информатив (маълумот бериш) – билимлар тизимини баён этиш; мотивацион – ўқув фани мазмунини ўзлаштиришга бўлган қизиқишни ва бўлажак мутахассиснинг касбий мотивини уйғотиш; мўлжал олдирувчи-ўқув материални келажакда ҳам ўзлаштирилишини учун асос яратиш; тарбиявий-таълим жараёнига онгли муносабатни шакллантириш ёритилган.

Калит сўзлар: Маъруза, модули тизим, информатив (маълумот бериш), касбий мотив, тарбиявий-таълим жараёни, мустақил ишлаш, ўқув фани, талаба, тафаккур.

ТЕХНОЛОГИИ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ПО МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ДОШКОЛЬНОЙ ЛОГОПЕДИИ

Аннотация

В статье целями и задачами организации лекций по теме дошкольная логопедия в высшей школе являются: информативные (информационные) - описать систему знаний; мотивационная - пробуждение интереса к овладению содержанием учебного предмета и профессиональной мотивации будущего специалиста; создать базу для будущего усвоения целевого учебного материала; выделяется формирование осознанного отношения к образовательному процессу.

Ключевые слова: Лекция, модульная система, информативность (предоставление информации), профессиональная мотивация, учебный процесс, самостоятельная работа, учебный предмет, студент, мышление.

Кириш. Маъруза ўқув жараёнини ташкил этишнинг асосий шаклларида бири ҳисобланиб, ўқитувчи томонидан ўқув материалларини оғзаки равишда, монологик шаклда, тизимли, маълум бир кетма-кетликда баён этишни назарда тутди. Олий таълим пайдо бўлганидан буён маъруза асосий ўқитиш шакли бўлиб қолмоқда (маъруза - лотин тилидан олинган бўлиб, lection – ўқиш деганидир). Маърузада ўқитувчи тизимли равишда янги билимларни беради ва ўқув курси бўйича мураккаб бўлган муаммолар тушунтириб берилиши дозим. Маъруза ўқув машғулотлари орасида етарли даражадаги мураккабликка эга машғулот тури ҳисобланади, шунинг учун ҳам уни нисбатан тажрибали ўқитувчиларга ишониб топширилади [1].

Маърузанинг вазифалари қуйидагилардир: ўқув фани бўйича билимлар тизимини шакллантириш; илмий материалларни аргументларни келтириб (асосли равишда) баён этиш малакасини шакллантириш; касбий фикрлаш доирасини ва умумий маданиятни шакллантириш; дарслик ва ўқув қўлланмаларида хали ёритилмаган янги билимларни баён этиш. Маърузанинг вазифалари қуйидагилардир: информатив (маълумот бериш) – билимлар тизимини баён этиш; мотивацион – ўқув фани мазмунини ўзлаштиришга бўлган қизиқишни ва бўлажак мутахассиснинг касбий мотивини уйғотиш; мўлжал

олдирувчи-ўқув материални келажакда ҳам ўзлаштирилишини учун асос яратиш; тарбиявий-таълим жараёнига онгли муносабатни шакллантириш, мустақил ишлаш ва мутахассисликни ҳар томонлама эгаллашга интилиш, ўқув фанига қизиқишни ривожлантириш, талабаларнинг тафаккурини фаоллаштиришга кўмаклашиш.

Ҳозирги кунда машғулотларни маъруза методида олиб борилишига қаршилик қилувчиларнинг сони ортиб бормоқда. Уларнинг фикрларига кўра маърузанинг камчилиги, авваломбор, талабалар фаоллигининг етарли эмаслиги, улар томонидан маълумотларни етарлича ишланмаслиги талабаларнинг ижодий фаолиятининг мавжуд бўлмаслиги, уларнинг танқидий тафаккурини, маълумотларни амалий қўллаш ва уларни мустақамлашни сўндиришидадир. 1980-йилларнинг охирида олиб борилган илмий ишларнинг кўпчилигида маърузаларда ўтириш талабаларнинг ўрганиши учун доимо ҳам самарали йўл бўла олмади деган фикр таъкидланиб, кейинги йилларда маърузалар миқдорининг камайиши кузатилади[2]. Аммо маъруза ҳозиргача ҳам талабаларнинг таълимий тажрибасининг учун муҳим қисм бўлиб қолмоқда, ҳатто масофали таълим олаётган талабалар ҳам интернет орқали ёзилган маърузаларни кўришлари ва тинглашлари, ёки реал вақтда онлайн маърузаларда видео-конференция технологиялари орқали иштирок этишлари

мумкин. Шундай фикрлар ҳам борки, маърузаларнинг сақланиб қолганлигига охириги ўн йил давомида Буюк Британияда талабалар сонининг сезиларли ошганлигига сабаб бўлган. Чунки билимларни етказишнинг бошқа самарали воситалари ҳам мавжуд.

Кузатишларимиз шуни кўрсатдики яхши тайёрланган маъруза талабаларнинг фанга қизиқишини ортганлигини кузатилади. Бунинг натижасида, учта жиҳат – қизиқишни уйғотиш ва уни сақлаб туриш, талабаларни жалб этиш, ва яхши структура муҳимлиги – батафсил кўриб чиқилди.

Намунали ўқитиш мисоллари турли фанлардан дарс берадиган баъзи ўқитувчилар ўқитиш жараёнини маъруза орқали қандай тузиши ва бу орқали қўйилган натижаларга қандай эришишини кўрсатиб беради. Синф ҳажми ошиб бориши билан ўқитувчи олдида мураккаб бўлган иккита алоҳида масала юзага келиши мумкин. Биринчиси, модулли тизимда маърузаларга турли йўналишда таҳсил олаётган ва турли билим ва кўникмаларга эга бўлган талабалар иштирок этиши мумкин. Бу ўқитувчига маърузани қайси йўналишда олиб бориш ва унда иштирок этаётган талабалар қизиқишини қандай сақлаб қолиш бўйича жиддий вазифанинг сабаби бўлиши мумкин[3].

Иккинчиси, ўқитувчига аудиторияда талабаларнинг кўп сони туфайли тартибни ушлаб туришида қийинчилик туғдириши мумкин, чунки бу ҳолат турли университетларда ҳар хил ўқув йўналишларида кузатилади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, маърузадан вож кечиш талабалар тайёргарлигининг илмий даражасини пасайтиради, шунинг учун ҳам маъруза худди аввалгидек, олий таълим муассасаларида ўқув жараёнини ташкил этишнинг асосий шакли бўлиб қолмоқда[6].

Ўқув жараёнида таълимнинг маъруза шакли бошқа бир шаклдаги машғулот билан алтиришнинг иложи бўлмаса бир қатор вазиятлар юзага келади:

- «янги ўқитилаётган курслар бўйича дарсликлар мавжуд бўлмаган вазиятда маъруза – асосий маълумот манбаи ҳисобланади;

- маълум бир мавзу бўйича янги ўқув материали ҳали дарсликдан ўрин эгалламаганда ёки унинг бўлимлари эскирганда ҳам маъруза – асосий маълумот манбаи ҳисобланади;

- дарсликнинг айрим мавзулари мустақил ўзлаштириш учун мураккаб бўлиб, маърузачи томонидан методик қайта ишланишини талаб этади;

- курснинг асосий муаммолари бўйича қарама-қарши концепциялар мавжуд бўлганда маъруза уларнинг объектив ёритилиши учун муҳимдир;

- маъруза маърузачининг талабаларнинг дунёқарабини шакллантириш мақсадида шахсий ҳиссий таъсир этиши талаб этилганда жуда муҳим ҳисобланади ва ҳеч бир машғулот тури билан алмаштириб бўлмайди. Маърузанинг ҳиссий безаклари чуқур даражадаги илмий мазмун билан уйғунлашиб, тингловчилар билан фикр, сўз ва идрок орасидаги мувофиқликни яратади. Маърузанинг ҳиссий таъсири ижтимоий фанларни ўқитишда муҳим ўринни эгаллайди[5].»

Яхши тайёрланган маъруза қўйидаги жиҳатларга эга бўлиши лозим: •маълумотлар билан бойитилган, қизиқарли ва жалб этувчи бўлиши;

•мазмун яхши ташкиллаштирилган ва тинглашга осон. Талабалар аргументнинг ишлаб чиқирилишини, ёки

маълумот ва ғояларнинг кетма-кетлиги мантигини тушуна олишади.

- Талабалар ўзларини жалб этилган деб ҳис қилиши. Бу фаол қатнашиш, улар қўллай оладиган мувофиқ намуналар орқали ўзларининг фикрини билдира олиши орқали таъминланиши мумкин. Гуруҳнинг ҳажмидан қатъий назар, талабаларни уларга савол бериш орқали маъруза мазмунига жалб этиш талабаларни қизиқтиришнинг муҳим усули.

- Талабалар вақт тез ўтганини сезмай қолишади

- Талабалар гуруҳ хонасидан маълум бир маълумотни эгаллаган ҳис билан чиқишади, ва кўп ҳолларда манбаларни қидириб, кўпроқ маълумот олишга илҳомланишади[4].

Маъруза машғулотида мақсаднинг тўғри белгилаш омили маърузанинг олиб борилиши ва эришилаётган натижаларни таҳлил қилишда муҳим саналади, амалиётда олий таълим муассасаси педагоглари томонидан маъруза машғулотларида мақсадни тўғри, эришимли, регламентга риоя этган ҳолда белгилашга етарлича эътибор берилмаётганлиги кузатилади. Маърузанинг тузилишини кўриб чиқамиз. Маърузанинг одатий тузилма элементларида кириш, асосий қисм, хулоса киритилади.

Кириш – аудиторияни ўқув материални идрок этишга қизиқтириш ва йўналтириш мақсадида эга бўлган маърузанинг бир қисмидир. Маърузанинг бу қисмига: маъруза мавзусини баён этиш, унинг касбий аҳамиятини, янгилигини ва унинг ўрганилганлик даражасини, маъруза мақсадини тавсифлаш, маърузада кўриб чиқилиши лозим бўлган асосий муаммоларни қамраб олган маъруза режасини баён этиш, аввалги маърузада кўриб чиқилган саволларни ёдга солиш, уларнинг янги материал билан боғлиқлигини, унинг ушбу фандаги аҳамияти, ўрнини, шунингдек, бошқа фанлар тизимидаги ўрнини белгиллашни қамраб олади.

Асосий қисм – таклиф этилган режага қатъий амал қилган ҳолда маъруза мазмунини баён этиш. Маъруза мавзусини очиб берувчи концептуал ва далилли материалларни, уларни таҳлили ва баҳоланишини, илгари сурилаётган назарий қоидаларни турли усулларда аргументлаш ва исботлашни қамраб олади. Маърузанинг турига қараб иш тури аниқланади.

Хулоса – маърузани умумий хулосалаш, материалларни умумлаштириш, маъруза мавзуси бўйича хулосаларини баён этиш; талабаларнинг саволларига жавоб бериш. Талаба маърузани яхши тушуниши учун маъруза яхши ташкил этилган бўлиши лозим. Маърузаларнинг ёки берилган тақдиротларнинг кўп матнлари мавзу бошига, ўртасига ва охирига (яъни маърузанинг умумий анатомиясига) эътибор бериш ҳақида гапиради ва бу жиҳатлар кўплаб ўқитувчиларга мос келади. Намунали ўқитишлар тажрибали ўқитувчилар томонидан маърузаларни[6] шакллантиришда қўлланиладиган баъзи стратегияларни кўрсатади. Бироқ кўп ҳолларда шундай муаммо пайдо бўладики, ўқитувчи маърузани тўлиқ тушунарли деб қабул қилади, аммо у талабага баъзан тушунарсиз бўлиб қолади. Бунинг сабаби шундаки, ўз фанини яхши биладиган ўқитувчи талабани маъруза давомида йўналтириб борадиган сигнал ва жиҳатларни беришда хато қилади, натижада талаба умумий структурага қарамай, асосий нуқталарни йўқотади ва тушунмайди. Браун тажрибаларига амал қилган ҳолда талабаларга, уларга керак бўлган сигнал ва нуқталарни беришнинг бир қатор оддий йўллари таклиф этилди (1-жадвал)

Савол бериш амалиёти:	• маърузаларингиз қай даражада яхши ташкиллаштирилган?
	• маърузаларингиз бўлимлари яхши ташкиллаштирилиб, бошқа мавзулар билан боғланганми?
	• талабалар йўналтирувчи асосий нукталарни билишадими?
Белгилар. Қуйидаги жумлалар маърузанинг структурасини ва йўналишини белгилайди:	Ўтган ҳафта бизлар кўриб чиқдик, ва бу ҳафта мен ушбу ғояларни батафсилроқ ишлаб чиқаман бугун мен кўриб чиқмоқчиман биринчи навбатда бизлар қараймиз иккинчидан ... тавсиф бериш учун вақт ажаратамиз
Шунингдек маъруза давомида мавзуларнинг охирини кўрсатувчи белгилар ҳам мавжуд:	• ҳуллас, бу асосий жиҳатларини умумлаштиради.
Боғланишлар:	Маъруза қисмларини бирлаштирувчи жумлалар ёки жиҳатлар мавжуд бўлиб, улар кўп ҳолларда риторик саволлар сифатида ишлатилади
Мавзу охирига келиб сиз, масалан, қуйидагича айтишингиз мумкин:	хўш, бу амалиётда нимани билдиради? Келинг, ... бир кўриб чиқайлик • бундан хулоса қилишимиз мумкинки.... Аммо бу бизга ҳақиқатда нима айтмоқчи? Демак, агар бизлар бошига қайтиб келсак, шунга айтишимиз мумкинки.... • демак, сиз кўришингиз мумкинки, бу жараённинг сўнгги ҳаракатидир. Энди нима? Агар бизлар ушбу шу усулда амалга ошишини билсак, кейинги келиб чиқадиган ҳаракатлар нима бўлади? Келинг, шунга ҳозир кўриб чиқамиз.
Ургу.	Асосий жиҳатларни таъкидлаб кўрсатувчи ва уларга ургу берувчи жиҳатлар мавжуд • бу жараённинг энг муҳим вазияти • бажарилиши лозим бўлган учта энг зарур ҳаракатлар мавжуд Браун маълумотларидан фойдаланиб мослаштирилган.

Тажриба шунга кўрсатадики, маърузаларнинг самарасини ошириш учун шахсларнинг кўпроқ шижоати ва кучи талаб қилинади. Ўқитувчи талабаларни маърузанинг бошидан оқ банд этиши сўнг уларнинг бандлик жараёнини маъруза давомида кузатиб бориши зарур. Иш тажрибаларимиз шунга кўрсатдики маърузанинг биринчи бир неча дақиқаси энг муҳим пайт ҳисобланиб, у дарс муҳитига таъсир қилиб дарсни қизиқарли ўқишига ёрдам беради. Дарс жараёнида Мнемоникага оид усулни

қўллаш яхши натижа беради. Мнемоника нима? Мнемоника (юнонча мнемоника эслаб қолич санъати) сунъий ассоциациялар ҳосил қилиш йўли билан эсда олиб қолишни осонлаштирувчи ва хотира ҳажмини кенгайтирувчи усуллар тизими. Умуман, механик равишда ёд олишга қараганда маъносига тушуниб ёд олиш маъқул ва самарали усулдир. Мнемоникага оид Интро кириш қисми учун жуда фойдали ҳисобланади.

Қизиқиш:	дарс давомида қизиқиш ва синчковликни ушлаб боришга ҳаракат қилиш, бу маърузаларнинг кунлик материалига ёки маърузага алоқадор саволлар тайёрлашда ёрдам беради.
Керакли:	талабаларга маъруза қандай ва қанчалик муҳим эканлигини кўрсатиб бериш. Бунга талабаларни имтиҳонга тайёрлаш ва маълумотни ўзлаштиришга қўмаклашиш ҳам қиради ва албатта янада муҳим қисми маърузада келтирилган фикр ва ғояларни талабаларга етказиб бериш.
Вақт тақсимооти	маъруза учун ажратилган соатни қандай самарали ўтказишни кўрсатиб бериш, бунда маъруза, фаолият, ўтган ҳафта маърузаларини қайта қараб чиқиш тажрибаси ва шу сингарилар.
Тури	Дарс программаси маъруза давомида қамраб олинмайдиган маълумотни ва шу билан бирга қамраб олинмайдиган маълумотни изоҳлайди.
Таҳлил	Ва албатта дарс таҳлили энг муҳим қисмлардан бири, унинг натижаси дарс жараёнини боришига боғлиқ.

Баъзи талабалар бошқаларидан олдин машғулотни тугатган ҳолатларда ёки мураккаб машғулотларни бажаришда баъзи техник воситаларни қўллаш яхши самара беради:

1. Дарсда машғулоти бошқалардан илгари тугатганлар учун “follow up” яъни кетма кетлик усулини қўллаш зарур.

2. Топширик билан банд талабалар атрофида айланиб юриб, уларнинг ишини кузатиш ва керак бўлса уларга ёрдам бериш, йўл-йўриқ кўрсатиб бориш керак.

3. Кичик турдаги фаолиятларни вақт билан чеклаб уларни муайян вақт мобайнида бажарилишини кузатиш бориш зарур.

4. Топширик бажарилиши керак вақтни чеклаб талабаларга вақтни тақсимлашни ўзларига қўйиб бериш

ҳам ишни муваффақиятини оширади. Мисол учун, гуруҳни уч қисмга ажратиб ҳар бир қисмга алоҳида вазифа бериш ва вақтни чеклаб уларнинг фаолиятини кузатиб борилади. Зерикари маъруза жараёнида талабаларнинг машғулоти хохламай бажаришларидан ёмон иш бўлмаса керак. Шунинг учун машғулоти давомида Power Point программасидаги презентация ишлари маърузани биров қизиқарли қилиб талабаларнинг этиборини тортади. Талабалар маъруза давомида ўзларини қандай хис этишлари ва маърузалар давомида техник ёки фан машғулоти билан банд бўлишлари жуда зарур. Талабаларни маъруза давомида банд қилишнинг турли хил усуллари мавжуд.

Биринчидан, талабаларнинг ўзларида бунга нисбатан хоҳиш бўлиши керак, бази бир талабалар билан

мулоҳаза давомида гуруҳчаларга бўлиш. Мисол учун: кутиш мобайнида талабалар билан суҳбатлашинг ва шу ҳолдан сўнг талабаларнинг сизга нисбатан бўлган муомаласини кузатинг ва талабалар билан иложи борида дўстона муносабатда бўлинг.

Иккинчидан, техник усулларнинг базилари маъруза бўлимлари учун айнан мос келиб талабаларни қизиқтиради ва маърузанинг яхши ўтишини тaminлайди. Маъруза давомида дидактик усул бироз муаммоли бўлиши мумкин, бундай ҳолатларда талабалар маърузанинг биринчи 20 дақиқасида этиборли бўла олишади ҳолос (Stuard and Rutherford) ва бу ҳолат муаммони ечимини топишга ундайди. Учинчидан, жуда ҳам муҳим аспектлардан бири талабаларнинг бандлигини ва маърузадаги иштирокини тaminлаш.

Хулоса ўрнида қуйида берилган тавсиялар маърузаларни самаралироқ ўтказиш ва қўйилган мақсадга эришишга ёрдам беради:

- талабалар учун саволлар тайёрлаб уларни гуруҳларда муҳокама қилиш;

- талабаларга муаммони индивидуал равишда хал қилишга қўйиб бериш;

- талабалардан содир этилган хатоларни тўғрилаб боришни сўраш;

- DVD клиплар намойиш этиш ва буни талабалар билан муҳокама қилиш;

- талабаларни жалб этувчи презентациялар ишлатиш;

- талабаларни кичик тестлар ўтказишини сўраш;[6]

Олий таълим муассасасида маъруза машғулотларига мақсад белгилашда “Мнемоника” мезонларидан фойдаланишнинг имкониятлари тавсия этилди. Ҳар қандай жараён учун белгиланган мақсад, унинг натижаси билан тенглаштирилади. Юқоридаги мақсадларнинг машғулот якунида эришилган натижалар билан тенглаштирилишида ўлчамлилик, аниқлик, вақт назорати каби мезонлар билан баҳолашда мутаносибликларга риоя этиш муҳим шартлардандир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаева Қ.М. Махсус фанларни ўқитишда бўлажак ўқитувчиларнинг касбий билим ва қўникмаларини шакллантиришнинг методик асослари: Дис. ... пед. фан. ном. – Т.: 2006. – 82 б.
2. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. –Т.: “Молия”, 2003, –Б.92.
3. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества. – Киев: “Освита”, 1991. – 10 с.
4. Голиш Л. Замонавий таълим технологиялари // «Халқ таълими». – Т.: “Ўқитувчи”, 2000. – №3. – 24-32 б.
5. Ғуломов С.С., Алимов Р.Х., Лутфуллаев Х.С. Ахборот тизимлари ва технологиялари. Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 390
6. Handbook for Teaching and Learning in Higher Education, published 2009 by Routledge 270 Madison Ave, New York, NY 10016, chapter IV: Planning teaching and learning Curriculum design and development, Lorraine Stefani, 61-
7. Толипов Ў.Қ., Сайидахмедов С.Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технологиялар. –Т., “Фан ва технология”, 2014.–Б.32

УДК: 369.258

Азамат ПРИМБЕТОВ,

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали ўқитувчиси

E-mail: azamat.1383@mail.ru

ҚҚДУ доценти, н.ф.б.ф.д.(PhD), Б.К.Ерембетов тақризи асосида

ЭРКИН КУРАШ БЎЙИЧА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада хотин-қизлар спортини ривожлантиришда ҳар-бир спорт турида, жумладан эркин курашда малакали хотин-қизларни тайёрлаш жараёнларини ривожлантириш ҳамда хотин-қизлар орасидан иқтидорли спортчиларни саралаш масалалари ўрганилган.

Калит сўзлар: хотин-қизлар спорти, кураш, эркин кураш, дастур, тизим, саломатлик, тайёргарлик, машғулоти, режалаштириш, юклама.

ПУТИ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ЖЕНЩИН В ВОЛЬНОЙ БОРЬБЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие процессов подготовки квалифицированных женщин в каждом виде спорта, включая вольную борьбу в развитии женского спорта, а также отбор талантливых спортсменов из числа женщин.

Ключевые слова: женский спорт, борьба, вольная борьба, программа, система, здоровье, подготовка, тренировка, планирование, нагрузка.

WAYS TO DEVELOP WOMEN'S PHYSICAL FITNESS IN FREESTYLE WRESTLING

Annotation

This article discusses the development of the processes of training qualified women in each sport, including freestyle wrestling in the development of women's sports, as well as the selection of talented athletes from among women.

Keywords: women's sport, wrestling, freestyle wrestling, program, system, health, preparation, training, planning, load.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш ишларига давлат ва жамият ҳаётининг асосий устувор йўналишларидан бири сифатида ёндашилмоқда. Ушбу йўналишда хотин-қизлар спортини ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилиб, миллат саломатлигини таъминлаш воситаси сифатида қаралмоқда. Хотин-қизлар спортига бундай ёндашув аёллар орасида жисмоний тарбия в спортнинг оммлашишига олиб келиб, соғлом авлоднинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий Олимпия ўйинларининг тикланиши даврида тарихан ривожланган ва кескин авж олган эркалар ва аёллар қарашлари ўртасидаги узок муддатли қарама-қаршилик аёлларнинг деярли барча спорт турларини, шу жумладан илгари соф эркак деб ҳисобланган спорт турларини, шу жумладан эркин курашни ўзлаштиришга олиб келди.

Олимпия ўйинлари аёлларнинг эркин кураши яхши ташкил етилган ва жуда кизиқарли спорт тури эканлигини ва аксарият спортчиларнинг техник ва тактик устуңлиги аллақачон эркалар даражасига яқинлашганлигини ва дуелларнинг ҳиссийлари ва интенсивлиги жиҳатидан кам эмаслигини аниқ кўрсатди.

Ўзбекистонда ҳам, аёллар томонидан эркин курашнинг бундай жадал ривожланиши чет элда зудлик билан ушбу спорт тури бўйича аёл спортчиларни тайёрлашнинг турли жиҳатларини чуқур илмий тадқиқ қилиш ва аёл танасининг ишлаш хусусиятларига мослаштирилган ўқув жараёнининг режалари ва дастурларини ишлаб чиқишни талаб қилади.

Тадқиқот мақсади. Хотин-қизлар спортини ривожлантиришда ҳар-бир спорт тури, яъни эркин курашда малакали хотин-қизларни тайёрлаш жараёнларини ривожлантиришни тажрибада асослаш.

Тадқиқот вазифаси. Хотин-қизлар спортини ривожлантиришда эркин кураш усулларини ва ролини аниқлаш.

Тадқиқотнинг услуби. Педагогик кузатишлар, анкета сўровлар, назорат тестларидан фойдаланилди.

Тадқиқот натижалари. Ушбу ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, биз аёлларнинг машғулоти ва рақобатбардош фаолиятининг асосий хусусиятларини кенг ўргандик жинсий диморфизм нуқтаи назаридан турли хил малака ва ёшдаги эркин курашчилар сифатида ушбу тадқиқотлар натижасида аёллар курашчиларини тайёрлаш бош бўлимларининг кўп йиллик дастурини сезиларли даражада модернизация қилиш учун йиғма маълумотлар олинди. Турли жинсдаги спортчиларнинг диморфик фарқларини ҳисобга олган ҳолда бундай модернизация қилиш учун асос эди:

-биологик хусусиятларига кўра-спортчиларнинг ишлашидаги циклик ўзгаришлар, морфо функционал хусусиятлар, стресс гиперандрогенизми;

-жисмоний тайёргарлик билан боғлиқлик - аёл курашчилар тайёргарлигининг бу томони тузилишининг ўзига хос хусусиятлари, уни назорат қилиш учун тестлар таркибининг хусусиятлари;

-рақобатбардош фаолият бўйича-техник ва тактик ҳаракатлар таркиби, спорт ва техник кўрсаткичлар динамикаси, спортчиларнинг рақобат бардош фаолиятининг ишончлилиги ва шовқин иммунитетини параметрларининг ўзига хос хусусиятлари;

-касбий спорт фаолияти омилларини аёл курашчилар томонидан мотивация – мотивация структурасининг хусусиятлари, паст баҳолари бўйича;

-таълим усуллари бўйича-амалий таркибни қўллаш зарурати воситалари, такрорий ўқитиш методининг аҳамиятининг ортиб бориши;

-тикланиш йўли билан-тикланиш воситаларининг юқори қиймати аёл курашчиларни тайёрлаш, ушбу маблағлар ҳажмини ошириш зарурати;

-жароҳатланишларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра – спортчиларнинг травматизми ортиб боради.

Асос сифатида намунали спорт машғулоти дастурлари қабул қилинди БЎСМ, ИБЎСМ, ОЗК ва ОСММ[1,2], эркак курашчилар учун мамлакатнинг етакчи мутахассислари томонидан ишлаб чиқилган. Ушбу дастурларда тахминий ўқув дастурлари мавжуд курашчиларнинг узоқ муддатли тайёргарлиги (соатларда), ўқув ишларининг усуллари ва жисмоний, техник ва спорт машғулотида қўйиладиган талаблар, узоқ муддатли турли босқичларда йиллик циклларда машғулот кўрсаткичлари ва рақобат бардош ўқитиш, ҳар-хил турдаги машғулоти учун вақтни тақсимлаш (йилга соатларнинг умумий сонидан фойзда), УЖТ ва МЖТ қабул қилиш ва ўтказиш стандартларига мувофиқ курашчиларнинг ёши ва машғулот босқичлари, шунингдек, ушбу материалдан кураш амалиётида фойдаланиш бўйича жуда батафсил услубий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Ушбу дастурларнинг мазмунига асосий эътирозларга эга бўлмаслик ва қабул қилиш умумлаштирувчи маълумотларнинг аксарияти асос бўлиб, биз уларга сезиларли ўзгаришлар киритдик ва шу билан дастурнинг асосий бўлимларини жинсий диморфизмни ҳисобга олган ҳолда аёллар эркин кураш амалиётига мослаштирдик.

Ҳажм параметрлари ҳақидаги илмий маълумотларнинг умумийлигини умумлаштириш кўп йиллик машғулоти давомида курашчиларнинг юклари ва аёллар спорти мутахассисларининг спорт тайёргарлигининг таъкид ва услубий масалалари бўйича тавсияларини ҳисобга олган ҳолда биз тахминий ўқув дастурини модернизация қилдик ва аниқлаштирдик тренингнинг барча асосий босқичларини ўз ичига олган эркин кураш

бўйича аёллар спортини тайёрлаш жараёни қамраб олинди. Ушбу ўқув дастури жадвалда кўрсатилган.

Жадвал мазмунидан кўриниб турибдики, ишлаб чиқилган ўқув режаси аёл курашчилар учун ҳар бир босқич талабларига мувофиқ ва жинсий диморфизмни, спортчиларнинг малакаси ва ёшини ҳисобга олган ҳолда нисбатни ўз ичига олади ўқув машғулотида асосий бўлимларининг юк ҳажми ва ўқув йиллари бўйича соатларнинг умумий сони олинган. Ушбу режа эркак курашчилар учун ишлаб чиқилган ўхшаш режалардан бир нечта муҳим фарқларга эга[1, 2]:

1) реабилитация тадбирлари ҳажмининг сезиларли даражада ошиши: машғулот босқичида - 21 соат (20.2%), спортни такомиллаштириш босқичида – 55 соат (25. 0%), юқори спорт маҳорати босқичида – 76 соат (27,7%); психологик тайёргарлик: босқичдаги машғулотида – 7 соат (16,2%), спортни такомиллаштириш босқичида – 12 соат (17,6%), юқори спорт маҳорати босқичида - 20 соат (22,2%); тиббий назорат: машғулот босқичи ва спортни такомиллаштириш босқичида – 8 соат (томонидан 66.7%), бўйича енг юқори спорт маҳорати босқичида-20 соат давомида (27,7% учун)

2) машғулотида дастлабки босқичида умумий жисмоний тайёргарлик ҳажмининг сезиларли ўсиши: ўқишнинг биринчи ва иккинчи йилларида 10 соатга (5-8-6, 6% га) ва 20 соатга ўқишнинг учинчи йилида (11,6% га);

3) юклари босқичма-босқич ошириш принципи талабларига мувофиқ спортчиларнинг малакасига ва кураш бўйича машғулоти давомидаги қараб умумий йиллик соат сонининг ижобий динамикаси.

Шундай қилиб, аёл курашчиларни узоқ муддатли тайёрлашнинг модернизация қилинган дастури аниқ гуманистик йўналишга эга ва спортчиларга репродуктив функцияни бузмасдан юқори спорт натижаларига эришишга имкон беради саломатлик учун хавф минимал даражага туширилган.

Жадвал.

Курашчи хотин-қизларни узоқ муддатли тайёрлашнинг тахминий ўқув дастури (соатларда)

Тайёргарлик бўлимлари	Г У Р У Х Л А Р												
	Бошланғич тайёргарлик			Ўқув-машқ				Спортда камолотга эришиш			Олий спорт маҳорати босқичи		
	11	22	33	11	22	33	44	11	22	33	11	22	33
Назарий тайёргарлик	12	14	14	21	33	36	40	48	52	56	60	60	60
Умумий жисмоний тайёргарлик	162	182	192	212	218	224	230	232	204	178	178	172	172
Махсус жисмоний тайёргарлик	46	70	78	112	148	192	220	260	300	335	350	350	350
Техник-тактик тайёргарлик	62	92	112	163	230	240	264	304	334	360	454	564	564
Психологик тайёргарлик	10	12	12	20	35	40	50	60	70	80	95	110	110
Мусобакага тайёргарлик	4	16	16	24	36	45	56	74	86	90	110	140	140
Йўриқчилик ва хакамлик қилиш амалиёти	0	0	4	6	10	12	14	26	30	34	34	40	40
Қабул қилиш ва кўчириш синовлари	12	12	12	14	16	19	21	24	26	28	28	36	36
Тикланиш тадбирлари	0	10	18	40	90	110	125	200	230	275	310	350	350
Тиббий гуруҳлаштирилган комплекс	4	8	10	12	16	18	20	20	20	20	45	50	50

текширув													
Жами соатлар сони	312	416	468	624	832	936	1040	1248	1352	1456	1664	1872	1872

Ўтказилган тадқиқот натижалари ҳамда илмий адабиётларнинг таҳлили асосида хотин-қизлар эркин курашини ривожлантириш бўйича қуйидаги хулосаларни бериш мумкин:

Биринчидан, ҳар бир спорт турини ташкил қилиш ва ривожлантириш аҳолини қамраб олиш имкониятларини оширади. Хотин-қизлар спортини ривожлантиришда ҳам ушбу воситани қўлаш ўз самарасини беради. Жумладан, хотин-қизлар ўртасида эркин курашни ривожлантириш уларни спортга жалб қилишда муҳим аҳамият касб этади;

Иккинчидан, хотин-қизлар орасида эркин курашни ривожлантиришда ушбу йўналишда аёл мураббийларни тайёрлаш зарур ҳисобланади. Хотин-қизларни мураббийлик фаолияти жалб қилиш, уларни тайёрлаш ишларининг

сифатини оширишга қаратилган тизимли ишларни ташкил қилиш керак бўлади;

Учинчидан, хотин-қизлар жисмоний тайёргарлигини ривожлантиришга қаратилган махсус дастурларни ишлаб чиқиш орқали хотин-қизлар спортга махсус ёндашиш. Бу жараёнда уларнинг жинсий-физиологик имкониятлари асосида жисмоний машғулотларни ташкил қилишга эътибор қаратиш керак бўлади;

Тўртинчидан, хотин-қизлар ўртасида спорт турларини ривожлантиришда уларнинг психологик билим ва тажрибаларни ошириб бориш лозим. Айниқса, эркин курашда мусобақаларни ташкил қилишда ҳамда хотин-қизлар жисмоний тайёргарлиги бўйича машғулотларни ташкил қилиш жараёнида руҳий зўриқишларни олдини олишда психологик билимлар керак бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 ноябрдаги “Спорт таълими тизимини тубдан такомиллаштириш орқали олимпия ва паралимпия спорт турлари бўйича спортчилар захирасини шакллантириш сифатини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5279-сонли қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 5 ноябрдаги “Спорт-таълим муассасалари фаолиятини 2025 йилгача ривожлантириш дастури тўғрисида”ги ПҚ-5280-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021-йил 5-ноябрдаги “2024-йил Париж шаҳрида (Франция) бўлиб ўтадиган XXXIII ёзги Олимпия ва XVII Паралимпия ўйинларига спортчиларимизни комплекс тайёрлаш тўғрисида”ги ПҚ- 5281-сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 29 июлдаги “Спорт курашларининг олимпия турларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-336 сонли қарори.
5. Абдиев А.Н. Яқкакураш спорт турларида ихтисослашувчи талабаларда мураббийнинг касбий кўникмаларини шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари. Пед. фан. док. ... дис. –Т.:ЎзДЖТИ нашриёти, 2004. – 210 б.
6. Подливаев Б.А. Греко-римская борьба: примерная программа спортивной подготовки для детско-юношеских спортивных школ, специализированных детско-юношеских школ олимпийского резерва/ Б.А. Подливаев, Г.М. Грузных. – М. : Совет-ский спорт, 2004. – 272 с.
7. Радзиевский А.Р. Женщина в современном спорте высших достижений/ А.Р. Радзиевский// Теория и практика физической культуры. – 2004. – №10. – С. 58-63.
8. Соболева, Т.С. О проблемах женского спорта/ Т.С. Соболева// Теория и практика физической культуры. – 1999. – №6. – С. 56–63.
9. Тараканов Б.И. Перспективы совершенствования системы подготовки женщин, занимающихся спортивной борьбой/ Б.И. Тараканов// Совершенствование системы подготовки высококвалифицированных борцов в государственных образовательных учреждениях физической культуры: материалы Всероссийской научной конференции. – М., 2004. – С. 79–84.
10. Федоров Л.П. Психомоторные и возрастные особенности скоростно-силовой подготовки в женском спорте/ Л.П. Федоров// Научные исследования и разработки в спорте. – 1994. – №2. – Вып. 2. – С. 5–8.
11. Хуцинский Т. Спортивная подготовка женщин-баскетболисток в аспекте по-лового диморфизма: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук/ Хуцинский Т. ; С.-Петерб. гос. акад. физ. культуры им. П.Ф. Лесгафта. – СПб., 2004. – 53 с.

УДК: 325.111 (575.1) (098)

Файрат РАСУЛОВ,
Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: rgayrat@bk.ru

Ўзбекистон халқаро ислом академияси доценти, (PhD) М.Хўжаев тақризи асосида

FEATURES AND MODERN CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF A NEW ATTITUDE TO HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

Аннотации

The article analyzes the work done in Uzbekistan in the field of historical and cultural heritage during the years of independence. The article analyzes the relationship between world and Uzbek experience in this area. It also provides information on laws relating to the preservation of historical and cultural heritage.

Keywords: UNESCO, national value, archaeological sites, tangible heritage, intangible heritage, historical memory, cultural heritage, material and spiritual wealth, handwritten sources, laws, reforms, cultural and historical object.

ОСОБЕННОСТИ И СОВРЕМЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ОТНОШЕНИЯ К ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ НАСЛЕДИЮ

Аннотации

В статье анализируется работа, проделанная в Узбекистане в области историко-культурного наследия за годы независимости. В статье анализируется взаимосвязь мирового и узбекского опыта в данной сфере. Он также предоставляет информацию о законах, касающихся сохранения исторического и культурного наследия.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, национальная ценность, археологические памятники, материальное наследие, нематериальное наследие, историческая память, культурное наследие, материальные и духовные богатства, рукописные источники, законы, реформы, культурно-исторический объект.

ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ МЕРОСГА ЯНГИЧА МУНОСАБАТНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ ВА ЗАМОНАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тарихий-маданий мерос йўналишида амалга оширилган ишлар таҳлил қилинган. Мақолада соҳага оид ишларнинг дунё ва Ўзбекистон тажрибаси ўзаро боғлиқ ҳолда таҳлил қилинган. Шунингдек, тарихий-маданий меросни асрашга оид қонунлар ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: ЮНЕСКО, миллий қадрият, археологик ёдгорликлар, моддий мерос, номоддий мерос, тарихий хотира, маданий мерос, моддий ва маънавий бойлик, қўлёзма манбалар, қонунлар, ислохатлар, маданий-тарихий объект.

Кириш. Жаҳон миқёсида тарихий-маданий мероснинг инсоният тараққиётидаги ўрни ва ролига қизиқишни ортиши тенденцияси ўзининг мураккаб парадигмал жиҳатлари билан алоҳида ажралиб туради. БМТнинг фан, таълим ва маданият масалалари бўйича ташкилоти ЮНЕСКО XX асрнинг 90-йилларидаги ижтимоий ўзгаришлар жараёنларида янгича қараш, ривожланишнинг кенг яхлит истиқболларини ҳисобга олган ҳолда Марказий Осиё мамлакатларининг тарихий-маданий меросини сақлаш ва ўрганишга йўналтирилган кўплаб халқаро конвенцияларни амалга оширишга алоҳида эътибор берилмоқда. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳозирги замонда глобаллашув жараёни халқаро муносабатлар қўламини ва маданий алоқалар соҳасини кенгайтириб, миллий маданият анъаналарини қайта тиклаш, уларнинг ўзига хослигини сақлаб қолиш зарурлигини тақозо этмоқда. Шу нуқтаи назардан, халқ амалий санъатини тиклаш ва номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш йўналишида давлатлараро муносабатларни ривожлантиришда миллий маданиятни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Минглаб маданий анъаналарга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё минтақасида етакчи ўринни эгаллайди.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистонда тарихий-маданий мерос кўплаб тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб, ушбу масалага оид ёндашувлар ва асарларининг тарихшунослик нуқтаи назаридан таҳлили муаммони ушбу гуруҳларга ажратиш имконини беради. Биринчи гуруҳни, ўтмишдан бизга

моддий ва номоддий кўринишда этиб келган ёдгорликлардир. Бу ёдгорликлар ўтмишнинг турли моддий ва номоддий кўринишдаги мероси сифатида бизнинг давримизга этиб келган ва бу халқнинг ўтмишдаги бой ижодининг ишончли манбаси ва бевосита гувоҳидир. Ушбу масалалар В.В.Бартольд, К.К.Рисбергенова, Т.Х.Мирбобоева, О.П.Кобзева, Ў.Мавлонов, А.Хўжаев ва бошқа каби тарихчи олимлар ўз асарларида батафсил очиб берилган.

Мавзу тарихшунослигининг иккинчи гуруҳи тарихий-маданий мерос муаммосини ўрганишнинг тарихий асослари ва илмий-назарий таҳлилини ёритишга қаратилган. А.А.Марушенко, А.П.Окладников Г.Е.Марков М.Э.Воронец С.П.Толстов Б.М.Кастальский ва бошқа шу каби бир гуруҳ тадқиқотчиларининг бир қисми қадимги тош даврига оид манзилгоҳлар ва улар маданий қатламларидан археологик қазилма натижасида олинган манбалар марказий Зарафшон, кейинчалик эса Сурхон воҳасини қамраб олганлигини аниқлаганлар [1]. Шунингдек, А.Аскарлов [2], Э.Ртвеладзе [3], К.Шониезов [4] тарихий-маданий мероснинг археологик ва тарихий аҳамиятини очиб беришга эътибор қаратишган.

Шунингдек, Сурхондарё ва Амударё ҳавзасидан топилган мил. авв. II ва мил. I-II асрларга оид ёзув намуналари масаласи ҳам кўплаб тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлди. Улар Сурхон воҳаси археологияси ва тарихий-маданий меросига оид ёзма манбалар таҳлили орқали бу ҳудудда кечган ижтимоий ва этномаданий жараёнларнинг ўзига хос ривожланиш

тенденцияларини кўрсатиб ўтадилар [5]. Шунингдек, М.Е.Массон, Э.В.Ртвеладзе, Яхё Гуломов, А.Ю.Якубовский ва бошқалар Сурхондарё вилоятидаги Эски Термиз ва Айритом, Зарафшон воҳасидаги Шаҳри Вайрон, Дабусия ҳамда Кампир Девор тарихий ёдгорликларида муҳим археологик экспедицияларни амалга оширганлар. Ўзбекистонда тарихий-маданий меросга янгича муносабат концепциясининг ишлаб чиқилиши ҳамда тадқиқот мавзусига оид масалаларининг ёритилиши Республика миқёсида ташкил этилган кўплаб илмий-амалий конференция материаллари ва О.Бўриев [6], А.Қаюмов [7], М.Азимов [8], Н.Жўраев [9], К.Назаров [10], С.Отамуродов [11], Э.Бобомуродов [12], Д.Абдуллаев [13], А.Очилдиев [14], А.Бегматов [15] каби олимларининг илмий изланишларида ёритиб ўтилган.

Танланган мавзунинг тарихшунослиги тахлили шуни кўрсатадики, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тарихий-маданий меросга янгича муносабат концепцияси, тарихий хотира ва тарихий меросни тиклаш масалалари ёритилиши ижтимоий-гуманитар соҳа олимларининг доимий диққат марказида турган ва мазкур мавзунинг илмий жиҳатдан ўрганиш борасида бир қатор муҳим ишлар бажарилган. Жумладан, М.Жўраев [16], С.Турсунов [17], Э.Қобилов [18], Т.Пардаев [19], М.Имомназаров [20], М.Каххарова [21], Ў.Мавлонов [22], А.Маврулов [23], А.Муминов [24], Ф.Сулаймоновалар [25] тарихий-маданий мероснинг маънавий-ахлоқий ҳамда ғоявий аҳамиятини тадқиқ этишган. Бундан ташқари, Ш.Шайдуллаев, Т.Аннаев, М.А.Мирзаев [26], Х.С.Исламходжаев [27], А.Р.Абриев [28] ва бошқа бир қатор тадқиқотларда тарихий маданий меросни асраб-авайлашга доир изланишлар олиб боришган.

Унинг ердаги бойликлари ҳам, маънавий бойликлари ҳам дунё аҳлини доимо қизиқтириб келган. Шу боисдан ҳам хорижлик олимлар томонидан бу юртнинг тарихий-маданий меросига қизиқиш ҳозирги кунда ҳам тобора ортиб бормоқда. Ана шундай олимлар жумласига Этьен де ла Васьер, Алиреза Шапур Шахбази, Йозеф Маркварт ва бошқа кабиларни киритишимиз мумкин [29].

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон маданий меросни муҳофаза қилиш, миллий кадриятлар ва анъаналарни ҳолис ўрганиш ҳамда уларни тиклашнинг ташкилий - ҳуқуқий асослари яратилди. Ушбу масалага Ўзбекистон Республикаси Конститутциясида ҳам “Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб – асрашга мажбур ва маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасида” эканлиги таъкидлаб ўтилган [30]. Шунингдек, мустақиллик йилларида “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги [31], “Музейлар тўғрисида”ги, “Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари қабул қилинди. Мазкур қонунларнинг ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тегишли қарорлар ишлаб чиқилиб, ҳаётга тадбиқ этилмоқда.

Ҳозирги кунда ҳам миллий маданий меросни ўрганиш, тарғиб этиш, ва улардан Республика маънавий – маърифий ҳамда иқтисодий салоҳиятини оширишда унумли фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада қилинган ишлар сирасига:

- давлат муҳофазасига олиган маданий мерос ёдгорликлари рўйхатининг сезиларли даражада кенгайтирилиши;

- жаҳон цивилизациясида ўзига хос ўрин тутган тарихий шаҳар марказлари ва уларда бунёд этилган

миллий меъморчиликнинг нодир намуналарини “Бутунжаҳон маданий мероси рўйхати” га киритилиши;

- уларни республика дунё миқёсида чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш бўлган эътиборнинг кўчайтирилиши;

- республика миқёсида туризмининг ривожлантиришда айнан тарихий – меъморий ёдгорликлардан фойдаланиш масаласининг мамлакатнинг ижтимоий салоҳиятини оширишда қаратилган давлат дастурлари доирасида киритилиши шулар жумласидандир [32]

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “туризм индустриясини жадал ривожлантириш, иқтисодиётда унинг роли ва улушини ошириш, туристик хизматларини деверсификация қилиш ва сифатини яхшилаш туризм инфратузлмасини кенгайтириш” да тарихий меъморий меросдан унумли фойдаланиш масаласига алоҳида эътибор қаратилган [33].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Қадимдан Ўзбекистон Марказий Осиё цивилизациясининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳудуддир. “Буюк тарихда ҳеч нарса исиз кетмайди. У халқларнинг қониди, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир” [30]. “Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади” [31]. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев таъкидлагандек, “тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва келажак авлодга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири ҳисобланади” [32]. Бугунги кунда, Ўзбекистонда 7 минг 476 та моддий маданий мероснинг кўчмас мулк объекти давлат муҳофазасига олинган бўлиб, шундан 4 минг 308 таси археология объектлари, 2 минг 79 таси архитектура объектлари, 694 таси монументал санъат асарлари, 395 таси диққатга сазовор жойлар ҳисобланади. Шу билан бирга, 2,5 млн. та моддий маданий мерос объекти ҳисобланган музей ашёлари ва коллекциялари сақланмоқда [33]. Ҳақиқатдан ҳам, Ўрта Осиё халқлари томонидан ривожланган цивилизациянинг яратилганлиги қадимги Сўғд, Бактрия, Ўрхун, Хоразм ёзувлари асосида битилган ёдгорликлар, деворларда тасвирланган санъат асарлари ва ҳайкалчалар, архитектура буюмлари гувоҳлик беради. Шунинг учун, Ўзбекистоннинг тарихий-маданий бойлиги бутун минтақанинг тарихий маданияти ва цивилизациясининг кетма-кет пайдо бўлиши ва ривожланишини ўзида тўлиқ намоён эттиради.

Хулоса ва тақлифлар. Юқорида келтириб ўтилган маълумотлардан кўришимиз мумкин-ки, тарихий-маданий меросга янгича муносабатни шакллантиришнинг ўзига хос жиҳатларини кенг ўрганилган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар ва йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ этилган. Ўзбекистонда тарихий-маданий меросга янгича муносабат концепциясининг ишлаб чиқилиши ва амалиётга жорий этилишига оид тадқиқотларни қиёсий таҳлил қилиш, тарихий хотира ва мерос масалалари ёритилган қисмларини халқ оммасига тушунарли тарзда етказиш долзарб вазифалардан биридир.

АДАБИЁТЛАР

1. Окладников А.П. Неандертальский человек и следы его культуры в Средней Азии (Предварительные данные и выводы о раскопках в гроте Тешикташ), СА, № VI, 1940, с. 7, рис 1, с.8. рис 2.); Окладников А.П. Древнейшие археологические памятники Красноводского полуострова., ТЮТАКЭ, № 11. 1953; Он же. Изучение памятников каменного века Туркмении. (По данным работ 9-отряда ЮТАКЭ в 1952 г. ИИАНТССР. Ашхабад 1953; Он же. Пещера Джебел-памятник древней культуры Прикаспийских племен Туркмении., ЮТАКЭ, Т.7.1956.
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т.: ТДПУ, 2007. -288 б.;
3. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. –Т., 1999. -280 с.
4. Шониёзов Ш.К. Ўзбек халқининг келиб чиқиши. –Т.: Шарқ, 2001. -240 б.
5. Исхаков М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – С. 77–85.; Литвинский Б.А. Буддизм и буддийская культура Центральной Азии (древность) // Московское востоковедение. Очерки, исследования, разработки. – М., 1997. – С. 57–59.; Литвинский Б.А. Буддизм // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, язык, религия. – М., 1992. – С. 442–443; Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2007. – Б. 146–166.
6. Бўриев О., Шаймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек онласи тарихидан. (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари аҳолиси турмушидан тарихий-этнографик лавҳалар). – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Бўриев О. Жанубий Ўзбекистон аҳолиси этник тарихидан // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. – Тошкент: Академия, 2001.
7. Қаюмов А.Р. Шеробод воҳаси аҳолиси (XIX – XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент, 1998. – № 3. Ўша муаллиф. Ўзбекистон этномаданият муҳитида «катагон» этноси // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий-методологик ёндашувлар: «Академик Карим Шониёзов ўқишлари туркумидаги» халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2004; Ўша муаллиф. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат. –Тошкент: Adabiyot ushqunlari, 2015.
8. Азимов М. Катагонлар. –Қарши: Насаф, 2014.
9. Жўраев Н. Ўзбекистонда янгиланишлар концепциясининг яратилиши, эволюцияси ва амалиётда қўлланилиши. Сиёсий. фан. док. дисс... Автореф. –Т., 2001. -54 б.; Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi (Milliy istiqloq davri). 3-kitob. –Т.: Sharq, 2011. -736 b.
10. Q.Nazarov va boshqalar. Milliy g'oya va O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi: o'quv qo'llanma. –Т., O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2019. -236. // Назаров Қ.Аксиология. Қадриятлар фалсафаси. –Т.: Маънавият, 1998. 176 б.
11. Атамуратов С. Национальная культура и национальное самосознание в процессе обновления общества (Социально-философский аспект): Автореф... док. Филос. Наук. –Т., 1992. -54 с.
12. Бобомуратов Э.Х. Духовное обновление общества и изменение общественной психологии молодежи Узбекистана. (Социально-философский анализ): Автореф... док. филос. наук. –Т., 1997. -54 с.
13. Абдуллаева Д.С. Миллий тарихий хотиранинг моҳияти ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари (ижтимоий-фалсафий таҳлил): дисс. ... фал. Фан. Ном. –Т., 2006. -155 б.
14. Ачилдиев А.С. Проблема взаимодействия национального самосознания и национальной культуры: Автореф... канд. филос. наук. –Т., 1994. -22 с.
15. Бегматов А. Маънавият фалсафаси ёхуд ислом Каримов асарларида янги фалсафий тизимнинг яратилиши. –Т.: Шарқ, 2000. -94 б.
16. Жўраев М. Бойсун халқ тақвимида доир материаллар // Бойсун тарихи ва миллий маданияти. Бойсун илмий экседияси тўплами. 2-нашр. – Тошкент, 2005.
17. Турсунов С., Пардаев Т., Курбонов А., Турсунов Н. Ўзбекистон тарихи ва маданияти-Сурхондарё этнографияси.- Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006; Турсунов С., Турсунов А., Тоғаева М. Шеробод тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Yangi-nashr, 2014; Турсунов С. Сурхондарё этнографияси. – Тошкент: Tafakkur, 2020.
18. Kabulov E., Rajarova, S. Horse-breeding of the Oasis of Surkhan // Bulletin of Science and Practice, 2019, № 5(11).
19. Турсунов С., Пардаев Т., Турсунов А., Тоғаева М. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи. –Тошкент: Мухаррир, 2012; Турсунов С., Пардаев Т., Махмадиев Н. Сурхондарё – этнографик макон. – Тошкент: Akademnashr, 2012.
20. Imomnazarov M. Milliy ma'naviyatimiz asoslari. –Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. -448 b.
21. Каххарова М. Жамиятда маънавий-ахлоқий муҳит: муаммо ва ечимлар. Автореф. ... фал. фан. док. –Т., 2012. -56 б.
22. Мавлонов Ў., Абдувоситова И. Тарихий маданият мерос – миллий ғояни англаш омили. – Тошкент: Академия, 2014. -176 б.
23. Маврулов А. Маънавий баркамол инсон тарбияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 80 б.
24. Муминов А.Г. Национальная политика независимого Узбекистана и пути её реализации в духовно – культурной сфере (теория и практика): Автореф.... дисс. док. полит. наук. –Т., 1999. -54 с.
25. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Т.: Ўзбекистон, 1997. – 415 б.
26. Мирзаев А.М Ўзбекистонда тарихий ва маданият ёдгорликларни муҳофаза этиш ва ўрганиш ишининг ташкил топиши ва ривожланиши (1917-1941 йиллар). Т.ф.н. дисс. –Тошкент, 1994.
27. Исламходжаев Х.С. Государственное управление в области охраны и использования памятников истории и культуры Узбекистана. Дисс. К.ю.н. –Тошкент, 1998.
28. Абриев Р.Б. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тарихий-меморий обидаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш тарихи (Зарафшон воҳаси мисолида). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. –Тошкент, 2018.
29. Etienne de la Vaissiere, Is there a „Nationality of the Hepthalites?“ in Bulletin of the Asia institute. New series. Volume 17. 2003. [2007], p. 129—130.; Shapur Shahbazi, A. «SASANIAN DYNASTY». Encyclopædia Iranica Online Edition. Retrieved 2012-09-03.; Marquart J. Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen. Berlin, 1901. S. 51.; Christensen A. L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen, 1944. P. 280.; Altheim F. Geschichte der Hunnen. Bd. 1. Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa. Berlin, 1959. S. 45-46.; Werner R. Das früheste Auftreten des Hunnennamens Yüe-č'i und Hephthaliten // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1967.; Bd. 15. H. 4. S. 544

УДК: 301.085:15(045)

Ирода РАСУЛОВА,
Шаҳрисабз давлат Педагогика институти катта ўқитувчиси
E-mail: akbar.kudratov.85@bk.ru

Психология фанлари номзоди Файзиева Мавлюда Худаяровна тақризи асосида

LEVEL OF STUDY OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF VIOLENCE IN FAMILY RELATIONS IN UZBEK PSYCHOLOGY

Abstract

It is known that the behavior of parents in family relationships and the environment in the family is a central factor in the development of violence. Therefore, consideration of the problem of studying family relations in the modern family shows the relevance of our research. Domestic violence is an act of violence, and if we look at the global statistics and general trends, it is clear that women and children are the main victims. But this is not absolute, that is, in the family, it is observed that a man lives under the pressure of his wife or parents by children or other family members. This is also considered a form of domestic violence. As a result, the victim may develop serious psychosomatic diseases or other unfortunate situations. Despite the wide range of problems developed, a number of problems have not yet been solved: national values as factors ensuring family strength have not been studied as a separate subject. The purpose of the article is social psychological characteristics, manifestation and prevention of violent behavior in family relations.

Key words: Interpersonal violence, behavior, family, personality, social, psychological, spiritual, moral, harassment, victim, behavior, prevention.

УРОВЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НАСИЛИЯ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В УЗБЕКСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

Известно, что поведение родителей в семейных отношениях и обстановка в семье является центральным фактором развития насилия. Поэтому рассмотрение проблемы изучения семейных отношений в современной семье показывает актуальность нашего исследования. Насилие в семье – это акт насилия, и если мы посмотрим на мировую статистику и общие тенденции, то увидим, что основными жертвами являются женщины и дети. Но это не абсолютно, то есть в семье наблюдается, что мужчина живет под давлением жены или родителей со стороны детей или других членов семьи. Это также считается формой домашнего насилия. В результате у пострадавшего могут развиваться серьезные психосоматические заболевания или другие неблагоприятные ситуации. Несмотря на широкий круг разработанных проблем, ряд проблем до сих пор не решен: национальные ценности как факторы, обеспечивающие прочность семьи, не изучались как отдельный предмет. Цель статьи – социально-психологическая характеристика, проявление и профилактика насильственного поведения в семейных отношениях.

Ключевые слова: Межличностное насилие, поведение, семья, личность, социальное, психологическое, духовное, нравственное, домогательство, жертва, поведение, профилактика.

ЎЗБЕК ПСИХОЛОГИЯСИДА ЗЎРАВОНЛИКНИНГ ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДАГИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАРИНИ ЎРГАНИЛГАНЛИК ДАРАЖАСИ

Аннотация

Маълумки, оилавий муносабатларда ота-оналарнинг ҳулқ-атвори ва оиладаги муҳит зўравонлик ривожланишининг марказий омилдир. Шунинг учун ҳам замонавий оиладаги оилавий муносабатларни ўрганиш муаммосини кўриб чиқиш бизнинг тадқиқотларимизнинг долзарблигини кўрсатади. Оилавий зўравонлик – бу зўрлик акти бўлиб, жаҳон миқёсидаги статистика ва умумий тенденцияларга назар ташласак, бундан асосан аёллар ва болалар жабр кўраётгани маълум бўлади. Ривожланган кенг қўламли муаммоларга қарамай, бир қатор муаммолар ҳалигача ҳал қилинмаган: оила мустаҳкамлигини таъминловчи омиллар сифатида миллий қадриятлар алоҳида предмет кўринишида ўрганилмаган. Мақола мақсади ҳам зўравонликка мойил ҳулқ-атворнинг оилавий муносабатлардаги ижтимоий психологик хусусиятлари, намоён бўлиши ва профилактикаси ташкил этади.

Калит сўзлар: Шахслараро зўравонлик, ҳулқ-атвор, оила, шахс, ижтимоийлик, психологик, руҳий, ахлоқий, таъйик, жабрланувчи, ҳатти-ҳараткат, профилактика.

Кириш. Жаҳон халқлари ҳаётида мустаҳкам оилавий муносабатлар оиланинг фаровонлиги унда юзага келадиган шахслараро зўравонлик келиб чиқиш сабаблари, омилларини урганиш жамият тараққиёти учун долзарб муаммо сифатида ўрганилишни тақозо қилмоқда. Шахснинг шаклланиши, маънавиятининг, дунёқарашининг ривожланишида оиланинг ўрни бекиёсдир. Оила муносабатлари ижтимоий фанларнинг турли соҳалари: социология, фалсафа, педагогика, ҳуқуқшунослик, тиббиёт, сиёсатшунослик ва психологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Бу бежиз эмас, чунки оила давлатдан кўра анча илгари ташкил топган, инсонларнинг

ижтимоий бирлашмасининг энг қадимги шаклларида бири бўлганлиги тарихдан маълум.

Оила муаммоларини илмий тадқиқ этиш борасида ўзига хос аъналар шаклланган. Жумладан, ўрганилаётган масалага оид илмий атамалар, тушунчалар таҳлил қилинган. Турли ўрганиш предметлари мавжуд: замонавий оила тушунчаси, оилавий муносабатлар тушунчаси ва миллий қадриятлар алоҳида ўрганилган. Психологларнинг ишларида оила муносабатларни ўрганиш XX аср бошларида жадал йўлга қўйилганлиги қайд этилади. Ижтимоийлаштиришнинг асосий институти сифатида оила тарихи турли хил тадқиқотларда очиб берилган.

Ушбу тадқиқотларда қўйидаги соҳалар урганилган ва тавсифланган: оилавий муносабатлар ва унда юзага келадиган зўравонлик турлари, зўравонлиқнинг келиб чиқиш сабаблари, омиллари, оилада болага нисбатан зўравонлиқнинг намоён бўлиши, эр-хотин муносабатларидаги агрессив хулқ омиллари, зўравонлик хулқи оқибатлари натижалари таҳлил қилинган. Шу билан бирга оилавий муносабатлардаги ҳозирги ҳолати назарий жиҳатдан ҳам, ижтимоий психологиянинг тадқиқот амалиётида ҳам ўрганилди. Юқоридаги эътироф этилган мавжуд муаммолар бутун дунё миқёсидаги оилавий муносабатларни барқарорлигини таъминлашдаги асосий муаммолардан бири сифатида эътироф этилмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Дарвоқе, қадриятлар тизимига миллат, халқлар, умумбашарий қадриятлар эмас, балким социологик сўровлар, психологик интервьюлар асосида аниқланган устунлик қилинадиган ва вақт синовидан ўтмаган тизимлар киритилган. Сўров натижаларини умумлаштириш сифатида немис психологи Клаус Schneewind (Герман К. Schneewind) фикрини келтириш мумкин: “Оила - бу тўрт мезонга жавоб берадиган шахслар тўплами: оила аъзоларининг ақлий, маънавий ва ҳиссий яқинлиги; вақтинчалик чеклашлар; ёпиқлик, шахслараро яқинлик; муносабатларнинг давомийлиги, бир-бирлари учун жавобгарлик ва бир-бирлари олдидаги бурч”. Шахс оиладан нисбий мустақилликка эга бўлди, оилавий муносабатларни идрок қилиш табиати ўзгарди. Эркин танлашга асосланган оилавий муносабатлар энг аҳамиятлиси, бу оилада асосий ўринни эгаллайди. Ажралишлар сонининг кўпайишининг кўплаб сабаблари орасида турмуш ўртоклар ўртасидаги кундалик муносабатларнинг шаклланмаган кўникмалари ёки хулқ-атвор стереотиплари (одатлари, муносабатлари) қайд этилган.

Усул ва усуллардан фойдаланган ҳолда никоҳ ва оилавий муносабатларни махсус ижтимоий-психологик, этнопсихологик тадқиқот предмети сифатида ўрганиш алоҳида қизиқиш уйғотади. Муаллифлар орасида Эидемиллер Э.Г., Юстицкис В., Либи́на А., Либи́н А. [1] таъкидлаганидек, психологияда тадқиқотнинг алоҳида соҳаси унинг хатти-ҳаракати билан одамнинг ҳиссий ва рационал тартибга солиш механизмларини ўзгаришдир.

Ўзбек оилаларнинг ўзига хослиги ва этнопсихологик томондан бетақдорлиги Расулова З.А.(2019) тадқиқотларда кенг ёритилган. Айнан ушбу иш методологик асос сифатида замонавий ўзбеклар никоҳ оила муносабатларини ривожланишида миллий қадриятларни ўрнини ўрганишга замин яратади.

Замонавий оиладаги оилавий муносабатларни ўрганиш муаммосини кўриб чиқиш бизнинг тадқиқотларимизнинг долзарблигини кўрсатади. Ривожланган кенг кўламли муаммоларга қарамай, бир қатор муаммолар ҳалигача ҳал қилинмаган: оила мустаҳкамлигини таъминловчи омиллари сифатида миллий қадриятлар алоҳида предмет кўринишида ўрганилмаган.

Тадқиқот методологияси. Ўзбек халқнинг энг яхши кунларидан бири туй ўтказиладиган кунлар ҳисобланади [2]. Ушбу ижтимоий установкани асосини нима ташкил этади. Бу ғояни ўзгариши ва қадриятини пасайишини сабаби нимада эканлигини англаш муҳим вазифа саналади. Айни дамда ажралишларни сони шуни таъкидлайдики никоҳ муносабатларига ёшларнинг қараши ўзгариб келмоқда. Айниқса ўспирин қизларда ушбу ғоя аниқ шакланиб қолиши ва кўзга ташланиши мумкин. Жумладан, инстаграм ва телеграм каналларини таҳлил қилиш натижасида шуни аниқладикки 15 -18 ёшли ўспирин ва катта ўсмир қизларда никоҳга нисбатдан салбий қараш мавжуд [3]. Буни сабаби нимада эканлигини аниқлашимиз лозим. Никоҳ ва оила тушунчаларига тўхталиб ўтамиз.

“Никоҳ” сўзининг ўзбек тилида икки хил луғавий маъноси бор. Азалдан Осиёда никоҳнинг диний мазмунга эга бўлганлиги аниқ. Никоҳ исломга хос диний шакли. Уни асосини шариатда бўлган шарт шароитлар ва қоидалар устун бўлган. Никоҳни асосий мақсад эркак ва аёллар ўртасидаги муносабатларига тартиб ўрнатиш ва турли хил нохуш ва маданиятга зид бўлган ўзгаришларни бартараф этишдир.

Никоҳ (арабча -уйланиш, эр-хотиннинг қовушиши) эр-хотинлиқни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда имомхатиб томонидан ўқиладиган шартнома. Шариат оилавий муносабатларни тартибга солиди ва никоҳга биринчи навбатда икки томоннинг мажбурияти ва ҳуқуқларига асосланган шартнома сифатида қарайди. Собиқ иттифоқ пайтидан бошлаб никоҳни янгича кўриниши яъни дунёвий мазмунга эга бўлган шакли кириб келди. Дунёвий маъносига кўра, никоҳ эр хотиннинг ўзаро розилиги билан ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилган оилавий иттифоқи; эр хотинлик. Шўро пайтидан ҳозирги кунгача турмуш қураётган эркак ва аёлнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органида(ФХДЁ) рўйхатдан ўтишни англатади. Шу кундан бошлаб оила деб ҳисобланади. Диний жиҳатдан никоҳ ўқитилиши сақланаб қолган ва ота боболаримиздан қолган дин ва мерос сифатида маъросимлар яширинча бўлса ҳам олиб борилган. Мустақиллик даврдан бошлаб эркак ва аёлларни эркинлиги, инсоний ҳуқуқлари инobatта олинганлигини асословчи ҳужжат сифатида қабул қилинганлиги учун танлаш имконияти пайдо бўлди ва шахслараро муносабатлар турли шаклда ривожлана бошлади. Шўро ҳукуматини янги киритган имкониятларни тўғри талкин қилишда Жади́дларни катта ҳиссаси кўшилган. Жумладан, никоҳ нафақат эркак ва аёлларни муносабатларни ўз ичига кириши, балки оила муққадаслигини, айниқса бола тарбиясидаги алоҳида ўрни борлигини англашга ва миллий қадрият даражасига олиб чиқишга замин яратди (А.Авлоний, Чўлпон, А.Фитрат). Шу жумладан Фитрат оилага нисбатдан қарашларига асос қилиб эркак, эр,ота, аёл, рафика, она тушунчаларининг мазмунини уларни шахсий ҳусусиятларига эътибор берган. Никоҳни иттифоқ деб атаб ундаги ўзига хослигини ёритиб берган: “никоҳ - бу ҳаётда дўст, бахт ва бахтсизликда шерик, ғам-қайғу вақтида ҳамдам, хушнуд дамларда бир бирларига ёр бўлишни истаган эркак ва аёлнинг шахсий ва ижтимоий вазибаларни биргаликда бажаришлари лозим бўлган иттифоқдир”[4]. Ушбу ғоя нафақат оилани қадриятлар сифатида балки оилани шахс тарбиялашдаги алоҳида ўрнини белгилаб берган. Фуқаро сифатида ўз шахсини яхши томонларини юзага чиқаришда оила идеаллаштирилганлиги айнан “Фозил инсонлар шахри”да ҳам ифодаланган. Оила бу идеаллардан йироқ эканлиги аёлларни мавқеи паст бўлган шароитда Шўро пайтида улар ривожланишига замин яратилади деб ваъдалар ва эркинликлар берилган. Таълим олиш ҳуқуқи, ижтимоий ҳаётда ишлаб маош олиш. Раҳбарлик лавозимларда эштирок этиш, турмуш ўртоғини танлаш каби ҳуқуқларни кириб келиши ўз ўзидан ажралишларни келтириб чиқиши аниқ бўлган. Шуни олдини олган ҳолда совет иттифоқи даврда ажралишларни қабул қилмасдан мажбурий яшашга кўпроқ даъвад этилган. “Никоҳ эр - хотин ўртасидаги тенглик ва ўзаро ҳоҳиш асосида тузилган аҳду паймон битими, муҳаббат ва меҳр билан ҳаётда шерик бўлиш демакдир”[5]. Бир томондан бу ғоя ажралишлар сонини кўпайтирар эди, чунки оила асосини тенглик ва ҳоҳиш орасидаги низо пайдо бўлиши, ҳоҳиш истаклар ва мажбуриятлар орасидаги низолар ташкил эта бошлади. Никоҳ оилани сақлаб қолиш ва Давлат томондан бошқаришни асосий йўли бу давлат томонидан назоратни кучайтириш бўлган. Никоҳ жамият томондан тасдиқ-

ланган насл ва жинслар ўртасидаги муносабатлар қолдиришни тартиблашдир. Таҳлил 1 - жадвал шаклида шаклини ўзида ифода этади, яъний жинсий алоқа ва насл келтирилган.

1 - жадвал.

“Оилани ижтимоий мазмунига қараб келиб чиқадиган муаммолар таҳлили”

№	Оилани ижтимоий мазмунига қараб келиб чиқиши	Мавжуд асорат, оқибатлар	Мавжуд муаммо ва сабаби	Қадриятлар тизими бузилиши
1	1.1. Никоҳ	Никоҳ диний шаклда асосий кўринишида. (Ажралиш расмий қайд этилмайди. Фарзандларнинг ҳақ ҳуқуқи бир томонланма ҳал бўлади)	Давлат томондан эр хотин ва фарзандлар муносабатлари тасдиқланмаганлиги ва шу борада келиб чиқадиган муаммолар (уй-жой масаласи, васият, боқувчисини ёқотиш, кўп хотинлик ва ҳ.к.)	Муаммони юзага келишда Шариятда асосланган оилани ҳимояси (яъни маҳр ва уй жой билан таъминлаш билан боғлиқ). Талоқ учун бўлган жавобгарлик ва маъсулият. Қадриятлар тизими: шарият тизимига оид; Дунёвий қадриятлар устунлигидаги ҳолати.
	1.2. ФХДЁ томонидан белгиланган расмий никоҳ	Бир-бирига бўлган муносабатларнинг расмий белгиланиши.	Ажралиш жараёнинг низоли ўтиши уни муҳокама этишда нафақат оила аъзолари балки махсус комиссия ҳам ҳулоса қабул қилади	Оила номи, шаъни ва оила аъзоларнинг ўзаро адовати натижасида салбий ўзгаради ва ўзига хос равишда шаклланади.
	1.3. Никоҳсиз тузилган муносабатларнинг турли кўринишлари	Эркинликни олдинга суриб. Маъсулиятни ўзига хослиги муносабатларни устун этиш.	Шахсий муносабатлар оила тизимидан устун бўлса ижтимоий ролларини бажаришда ўзига хослиги мавжуд. Низони бартараф этишда кўпроқ бир хил ёндашув бўлади. Фарзандларнинг ҳимояси Давлат зиммасида.	Оила никоҳнинг муносабатлари кийин кечади ўзига хос ўзгаришлар пайдо бўлади. Дин томонидан Давлат томонидан юридик жиҳатдан заиф муносабатлар.
2.	Эр - хотин муносабатлари	-турмуш тарзи; -келиб чиқиши; -маълумот даражаси; -интеллектуал даража; -турмушдаги тажриба; -қадриятлар тизими	Эр-хотин муносабатлари ижтимоий роллини қўйлаётган натижалари ва ўзига хос ижроси намуна бўлади. Шу намунага тўғри келмаса бир неча йўналишда муносабатлар	Инсонийлик муносабатларига путр етказилиши. Оила қадриятига ишончликни пасайиши.
	Ота-она билан фарзандлар орасидаги муносабатлар	Отанинг роли Онанинг роли Эркакнинг оиладаги маъсулияти Аёлларнинг оиладаги маъсулияти; Фарзандлараро муносабатлари.	Ота ролини тўлиқ бажарилмаслиги; Онанинг ролини тўлиқ бажарилмаслиги; Фарзанд тарбиясида ўзига хослиги; Кийин моддий шароит; Бепўшглик муаммоси ва уни бартараф этиш имкониятлари; Кўпхотинликдаги фарзандларнинг тарбиясида қийинчилиги; Моддий муаммолар ва уларни ечими. Ўғай онани қабул қилиш муаммолари; ўғай отани қабул қилиш муаммолари.	Ота-онани қадрлаш; Таълим-тарбия кадр сифатида.

Таҳлил ва натижалар. Мустақиллик пайтидан бошлаб Оила Кодекси қайта қурилиб чиқиб фуқароларнинг танлаш ҳуқуқлари қайтарилиб берилган ва никоҳ икки хил диний ва дунёвий мазмунга эганлиги тасдиқланиб келинган[6]. Ушбу иккиламчи ҳолат иккиланишга ва қарор топишга, маъсулиятни қай даражада ўзлаштиришга ноаниқлик киритади ва ажралишларни сабаб оқибатларида алоҳида аҳмамиятга эгаллигини исботлайди. Замонавий тушунчасига кўра Оила бу:

1. Эр-хотин бирга яшовчи кишилар;
2. Эр-хотин ва уларнинг болалари;
3. Эр-хотин ва уларнинг болалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бўлган кишилар мажмуи;
4. Хонадон.

Ижтимоий психологияда оила бу кичик гуруҳ. Ушбу гуруҳ никоҳга асосланган бўлиб, унинг аъзолари рўзгорининг бирлиги, ўзаро ёрдами ва маънавий масъулияти билан бир бирига боғланган. [7] Шўро даврида оила –жамият бўлаги деган ғояни асосий мақсади оилани бошқартириш ва ягона партияни хизматида бўйсунтириш эди: “Оила – жамиятнинг бир бўлаги- (бошланғич гуруҳи) эр - хотин ва қариндошчилик алоқалари иттифоқи асосида тузилган шахсий ҳаётнинг муҳим шакли”[8]. Бу даврда оилада устун равишда жамиятчилик ва шахсларни эркинларини инобатга олмаслик билан ажралиб туради. Жумладан, бир томонланма оила бу қадрият, лекин оддий реал ҳаётда оила бу шунчаки бутун катта механизмни кичкина бўлаги.

Қадриятсизланиши оилани қашшоқлаштиришга олиб келган. Маълумки баъзи ҳолларда ноҳақ бўлиб халқ душмани деб айбланган шахс оила аъзоларидан ўз ота онасидан ёки фарзандидан воз кечилиши талаб этилган. Маълум даражада қамокқа тушган инсон фарзандлари олий маълумотли бўлишга йўл фақат бир ҳолатда мумкин бўлар эди, қачонки оиласидан воз кечганида. Бундай ҳолатлар оилага бўлган босим ва оилали инсонни заиф томонлари барчага маълум бўлишидан қўрққанлар эса оилада бўлаётган зўриқишларни яшириб келишган ва шу туфайли жабрланишган. Мустақиллик даврида оилани мустаҳкамлашга ва оилалардаги бўлаётган муаммолар ҳақида ойдин очик гапиришга шароит яратилган. Бир томондан оила учун шарт шароитларни яратиш иккинчи томондан муаммоларни ойдин муҳокама этишга ва маҳалаларда аниқ ва раво ҳал қилишга имконият айнан мустақиллик даврига тўғри келган. Инсон шахс нафақат ресурс каби қаралган балким, алоҳида қадрият даражасига етказилган. Ушбу қадрият оила муҳитида шаклланиб экан аввалом бор оилага имконият қаратилиши лозим. Айнан шу давридаги қурилган оилалар мустаҳкам деб биламиз (1991-2005 йил). Мустақиллик даври умумий дунёдаги глобализм ва ахборот технологиялари даврига тўғри келганлиги ҳам рост. Кечагина мустақилликни неъмат бўлиш фарзандлар вояга етиб улғайишди замонавийлашган сари хорижий давлатларга чиқиш ва тажриба алмашиш имкони бўлди, ёшларимиз айнан нафақат чет элдан билим, маблағ, кўникма, тажриба балки турмуш тарзини кўриб маданияти сифатида аста секинлик билан олиб келди. Чет эл маданиятини ўзига хос аъёнлари, турмуш тарзи, ғоя ва қадриятлари, стереотип ва установкалари, барча барчаси ўз тарихидан келиб чиққан. Бундай ҳолатларда ўзга халқнинг ўзига хослиги ўзини халқининг тили, турмуш тарзи, қадриятларини ҳурмат қилишга қаратилган бўлса, иккинчиси уни қарама қаршиси. Яъни ўзгалар менталитетидан олинган бир қисмини ўз ва ўзгаларни ҳаётига сингдиришдан иборатдир. Секинлик билан кирган ғоялар (бир жинслик ҳаёт тарзи, фарзандлардан воз кечиш ва ўзи учун яшаш, фоҳишаларни устун қилиш, қондаларга риоя қилмаслик, ота онага беҳурматлик ва оила ришталарни инкор этиш ва шу каби иллатлар ҳам пайдо бўлиши бошлади. Нафақат оила, балким шахсий ҳаётга ҳурмат қолмаган ва турли хил муҳокамалар пайдо бўлиши бир томондан очик ойдинликдан иккинчи томондан эса ўсиб келаётган янги авлодда оилага нисбатдан ишончсизликка асос бўлиб қолган. 2007 йилдан 2018 йилгачан ажралишларни сони юқори кўрсаткичлари аниқланди. Ажралишларни сабаби айнан оила қадриятини пасайишида эканлиги аниқ кузатилади ва бу ҳолат умумий қоникмаслик даражаси билан боғлиқ эканлиги тасдиқланади (Серибаева У., 2005). Демак, замонавий оилага таъриф беришдан олдин оиланинг ижтимоий мазмунига қараб оила одатда уч ўзаро алоқадаги ижтимоий гуруҳ-оила асоси сифатида - никоҳ, никоҳнинг натижасида эр хотин муносабатлари, эр хотин муносабатларининг натижаси сифатида фарзанд-

лардан ташкил топган. Шу борада қуйидаги муаммолар оилани ажралишгача олиб келишга асос бўлади.

Хулоса ва тақлифлар. Шахслараро зўравонликка мойил хулқ-атвор шаклланишининг ижтимоий психологик хусусиятлари (оилавий муносабатлар мисолида) мавзусини ўрганишга доир илмий-назарий, эмпирик маълумотларни тизимлаштириш асосида қуйидаги хулосаларни шакллантирдик:

1. Оилавий муносабатлари муваффақиятини сақлаш ва мустаҳкамлашда миллий қадриятлар алоҳида ўрин тутди. Миллий қадриятлар оилавий муносабатлардаги эр-хотиннинг хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш, ҳиссий ва оқилона тартибга солиш ижтимоий-психологик ва амалий аҳамият эгадир.

2. Тадқиқотда оилада шахслараро зўрлик ва зўравонлик тушунчасининг таркибий қисмлари: Зўрлик бу мажбурлаш, қўрқитиш билан жабрланувчининг соғлиғи, ҳаётига қарши қаратилган ғайриижтимоий ҳаракат сифатида ҳис қилиш ва бошқа шу каби атамалар моҳияти очиб берилди. Шунингдек, ҳақоратлаш, мажбурлаш, зўрлаш, иқтисодий чекловлар қўйиш, мунтазам руҳий қийноққа солиш каби ҳолатлар ҳам зўравонлик сифатида намоён бўлиши урганилди.

3. Оилавий муносабатларда юзага келадиган зўравонлик иқтисодий таъминотдаги камчиликлар, феъл-атворнинг мос келмаслиги, болалар тарбиясига муносабат ота-она угай бўлган оилаларда бўлиши аниқланган. Бу эса оилада соғлом муносабатни шакллантиришга профилактика ва реабилитация масалаларини қўллаш заруратини юзага келтирди.

Тадқиқот натижалари ва улар асосида шакллантирилган умумий хулосалар қуйидаги амалий тавсияларни тақлиф этиш имконини берди:

1. Тадқиқотда шахслараро зўравонликка мойил хулқ-атвор шаклланишининг ижтимоий психологик хусусиятлари оилавий муносабатлар мисолида бўйича аниқланган натижалардан амалиётчи психологлар, педагог-мураббийлар, маҳалла мутахассислари жамиятда тарбиявий жараёни амалга ошириш учун психопрофилактик (ОАВда чиқишлар), психоконсултация ва психокоррекцияда фойдаланиши мақсадга мувофиқ.

2. Таълим-тарбия жараёнида амалиётчи психологлар болага нисбатан зўравонликни намоён бўлишида ота-она муносабатлари таъсирини ўрганиш, оила-турмуш муносабатларидаги мавжуд муаммоларни ҳамкорлик асосида таҳлил этиш орқали ўқувчилар билан коррекцион ишлар олиб боришда унга алоҳида эмас, балки микро-, референт гуруҳ орқали таъсир кўрсатиш самарали натижа беради.

3. Зўравонликка мойил хулқ-атворнинг оилавий муносабатлардаги ижтимоий психологик хусусиятлари ўч олиш, бўйсундириш, рашк, мол-мулкка эга бўлиш, жабрланувчидан қутулиш каби мотивлар ҳамда оилавий қадриятларнинг пасайиши, бегоналаниш, салбий тарбия ва муносабат оқибатлари илмий тадқиқот натижаларига таянган ҳолда асосий омил эканлиги исботланган.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаева Д.У. Она ва бола муносабатлари Шарқ мутафаккирлари назарида //Бола ва замон. – Тошкент, 2019. № 2. Б. 67-69. (19.00.00. 2019. №1).
2. Расулова, З.А. Замонавий ўзбекларнинг оила-никоҳ муносабатлари.-Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёт, 2013.-456
3. Рўзикулова А.Т. Oila – nikoh munosabatlarida islom xuquqi manbalarinin gtarbiyaviy ahamiyati. Imom Buxoriy saboqlari, ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal. Samarqand 3 son 2020 y.
4. Эргашева М. Фитрат меросида никоҳ ва оила масалалари// Қонун химоясида.-2003.-№4(88).-Б.28.
5. Семья. Социально-психологические и этические проблемы...-С.12
6. Расулова, З.А. Замонавий ўзбекларнинг оила-никоҳ муносабатлари.-Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёт, 2013.- Б.46
7. Оила/ Ислон. Энциклопедия. А-Х/З Хусниддинов таҳр. Ост –Ташкент, 2003.-Б.313

Ismoil RAXMONOV,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: irakhmonov94@gmail.com

p.f.n., dotsent M. Nishonov taqrizi asosida

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGI KO'NIKMAALARINI RIVOJLANTIRISHNING YANGI BOSQICI

Аннотация

Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarda hayot faoliyati xavfsizligi ko'nikmasi rivojlanishining yangi bosqichi haqida, yoshlarimizning mustaqil fikri va dunyoqarashi shakllanishiga ko'maklashish, hayotda o'z pozitsiyasi va yondashuvini bilib olishga yordamlashish, ularni yon-atrofdagi voqealarga beparvo bo'lmaslik, daxldorlik tuyg'usi bilan yashashga o'rgatish haqidagi fikrlar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Hayot faoliyati xavfsizligi, faoliyat, samarali ta'lim, xavf-xatar.

НОВЫЙ ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье речь идет о новом этапе развития навыков безопасности жизнедеятельности у будущих учителей, помочь нашей молодежи сформировать самостоятельное мышление и мировоззрение, помочь им освоить свою позицию и подход к жизни, помочь им не быть равнодушными к событиям вокруг них, выдвигаются идеи о том, как научить жить с чувством сопричастности.

Ключевые слова: Безопасность жизнедеятельности, деятельность, эффективное обучение, риск.

A NEW STAGE FOR DEVELOPING LIFE SAFETY SKILLS FOR FUTURE TEACHERS

Annotation

This article is about a new stage in the development of life safety skills in future teachers, to help our young people to form independent thinking and worldview, to help them learn their position and approach to life, to help them not to be indifferent to the events around them. ideas about teaching to live with a sense of belonging have been put forward.

Keywords: Life safety, activity, effective education, risk.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizmining ayni vaqtdagi rivojlanishining yangi bosqichi tub o'zgarishlar bilan tasniflanib kelinmoqda. Har bir insonni kundalik hayotda xavf va favqulodda vaziyatlar ta'qib qiladi. Hozirgi tahlikali zamonda xavfsizlik masalalari yanada keskinlashdi. Fan, texnologiya, sanoatning rivojlanishi odamlar uchun yangi xavf-xatarlarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Kimyoviy fanlar yordamidagi yutuqlar atrof-muhitni zaharli moddalar bilan ifloslanishiga olib kelmoqda.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi yangi informatsion xavflarning

paydo bo'lishiga olib keladi. Ilmiy va texnologik taraqqiyot natijasida insoniyat turli xil xavf-xatarlarga duch kelmoqda, shuning uchun jamiyat doimiy ravishda hayot faoliyati xavfsizligi muammolarini hal qilishda odamlar va atrof-muhitni turli xavf va tahdidlarning ta'siridan himoya qilishga majbur dirlar. Bo'lajak o'qituvchilarda hayot faoliyati xavfsizligi ko'nikmalarini rivojlantirish muhim muammolardan bir hisoblanadi. O'qituvchilarda hayot faoliyati xavfsizligi ko'nikmasi yaxshi rivojlansa, jamiyatda tan jarohatlari, aholi o'rtasida kasallik, avariylar, yong'inlar, baxtsiz hodisalar, tabiiy ofatlar yuz bergan vaqtda to'g'ri harakatlanish, birinchi yordam ko'rsatish, o'zi va o'zgalar hayotini saqlab qolishlari mumkin. Hozirgi kunda bo'lajak o'qituvchilarda hayot faoliyati xavfsizligi ko'nikmasi kundan kunga shakllanib bormoqda. Moddiy va ma'naviy yo'qotishlarni pasayish tendensiyasi mavjud bo'lsa-da, u yuqori darajada saqlanib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu muammoni tubdan hal qilish bu – o'zlarining xavfsizligini boshqalarning xavfsizligidan yuqori darajada, rivojlangan ma'naviy fazilatlar, ko'nikmalar va qobiliyatlar darajasida ta'minlay oladigan xavfsiz shaklda tarbiyalashdir. Xavfsiz turdagi shaxsni

shakllantirishning asosiy elementi sifatida ta'lim turadi. K. Ushinskiyning ta'kidlashicha, "ta'lim hayotimizga tahdid soladigan xavflarni kamaytiradi, qo'rquv sabablarini qisqartiradi va xavfni o'lchash va uning oqibatlarini aniqlash imkoniyatini beradi, bu xavflarni hisobga olgan holda qo'rquvning kuchlanishini kamaytiradi".

Bo'lajak o'qituvchilarning ta'lim xususiyatlarini ko'rib chiqishdan oldin, uning uslubiy qoidalariga to'xtalib o'tmoqchimiz.

Hozirgi vaqtda sivilizatsiya davrida bo'lajak o'qituvchilar samarali faoliyat ko'rsatishlari uchun yetarli darajada bilim, ko'nikma, malakaga ega bo'lishlari lozim. Shu munosabat bilan ta'limning asosiy vazifasi haqiqiy kasbiylashtirish asoslarini shakllantirish, kasbiy mehnat sohasida malakali shaxsni tayyorlashni ta'minlashdan iborat. Shu bilan birga, samarali ta'lim tez o'zgaruvchan sharoitlarni, hayot faoliyati xavfsizligi rivojlanishini va jadal takomillashib borayotgan soha ekanligini ko'rish imkonini beradi. Bu shuni anglatadiki, hayot faoliyati xavfsizligi bilim, ko'nikma, malaka faoliyati orqali hosil bo'ladi va ta'lim bu jarayonning zaruriy aqliy tomonidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Samarali ta'lim hayot faoliyati xavfsizligini yana bir o'ziga xos xususiyati hisoblanadi: natijani ta'lim jarayoniga joriy etish, o'quvchilarning turli xil faoliyatini tashkil etish va ularning individual ta'lim dasturini amalga oshirish hayotning har bir jabhasida amaliy tajriba talab etadi.

Ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilar hayot faoliyati yondashuvining asosiy g'oyasi faoliyatning o'zi bilan emas, balki bolaning subyektivligini shakllantirish va rivojlantirish vositasi bilan bog'liq bo'ladi. Ya'ni, hayot faoliyati xavfsizligi ko'nikmasini rivojlanish shakllari, uslublari va usullaridan foydalanish jarayonida va natijasida ma'lum turdagi harakatlar

nafaqat o'qitiladi va dasturlashtiriladi, balki tanlash qobiliyatiga ega bo'lgan Shaxs tug'iladi, o'zini o'zi rivojlantirish, o'zini o'zi anglash ehtiyojlarini qondiradigan faoliyat turlarini baholash, dasturlash va loyihalash. Shunday qilib, inson o'z hayot faoliyatini amaliy o'zgartirish obyektiga aylantirishga, o'zini davolashga, o'zini baholashga, o'z faoliyati usullarini tanlashga, uning borishi va natijalarini boshqarishga qodir bo'lgan umumiy maqsad sifatida qaratiladi.

Tahlil va natijalar. Bo'lajak o'qituvchilar xavfsizligi bu – nafaqat olingan bilimlar yig'indisi, balki turli vaziyatlarda o'zini to'g'ri tutish qobiliyatidir. Bundan tashqari, bo'lajak o'qituvchilar ko'chada va uyda oldindan aytib bo'lmaydigan vaziyatlarga tushib qolishlari mumkin, shuning uchun ularning mustaqilligi va mas'uliyatini rivojlantirishni rag'batlantirish kerak. Bo'lajak o'qituvchilarning xulq-atvori va tajribasining ma'lum mahoratini egallashga qaratilgan turli xil faoliyat turlarini tashkil etishga ko'proq e'tibor berish kerak. Zero, bo'lajak o'qituvchilarga o'rgatilgan hamma narsani ular hayotda, amalda qo'llay olishi kerak. Bo'lajak o'qituvchilar nafaqat bilimlarni o'rganishlari, balki uni hayotda qo'llashga harakat qilishlari kerak. Biz doimo tabiat va salomatlik haqida gapiramiz, lekin uyda qanday xavf-xatarlar kutmoqda, kundalik hayotda qanday ekstremal vaziyatlar bo'lishi mumkin. Bu savollar ko'pincha bizning amaliyotimizdan chiqib ketadi. Shuning uchun muayyan vaziyatlarda to'g'ri harakat qilishga o'rgatish juda muhimdir. O'qituvchilarni turli xil qiyin, ba'zan xavfli hayotiy vaziyatlar bilan uchrashuvga tayyorlash kerak. Bo'lajak o'qituvchilar aniq nimani bilishlarini, o'ylashlarini, his qilishlarini tushunish uchun suhbatlar, munozaralardan foydalanish kerak, bu ularga allaqachon ma'lum bo'lgan yoki tushunarsizligi yoki haqiqiy hayotdan uzoqligi sababli foydalana olmaydigan bilimlarni uzatishdan qochadi. Shu bilan birga, mavjud bo'lgan bilim va g'oyalarga asoslanib, maxsus treningni o'tkazish kerak bo'lgan sohalarni aniqlash va tegishli metodologiyani (dars, o'yin, o'qish, suhbat, trening) tanlash mumkin. Ba'zan mavzu har doim ham bitta darsga to'g'ri kelmaydi, shuning uchun alohida mavzular bo'yicha bir nechta darslarni o'tkazish yoki turli mashg'ulotlarda bu ishni kuchaytirish kerak. Jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor qoidalariga rioya qilish uchun to'g'ridan-to'g'ri, deklarativ talab ko'pincha samarasiz bo'lib chiqadi. Shunga qaramay, qat'iy rioya qilishlari kerak bo'lgan xatti-harakat qoidalarini ajratib ko'rsatish mumkin, chunki ularning salomatligi va xavfsizligi bunga bog'liq. Buning uchun bo'lajak o'qituvchilarga ushbu qoidalarini tushuntirishning adekvat usulini topish va keyin ularning bajarilishini nazorat qilish juda muhim.

Hayot faoliyati xavfsizligi bo'lajak o'qituvchilarda tevarak dunyoni faol ravishda o'rganish va bu dunyoning bir qismiga aylanish imkoniyatini beradigan shart va vositadir. Faoliyat, ayniqsa, birgalikdagi faoliyat, ijtimoiy tajribani uzatishning o'ziga xos maktabidir. So'zda emas, balki amalda bola atrofida qanday xavf-xatarlar borligini, qanday qoidalar va tavsiyalarga amal qilish kerakligini ko'radi va tushunadi. Faoliyat ko'plab shaxsiy fazilatlarini shakllantirish shartini ta'minlaydi. O'z munosabatini ko'rsatish va uni aks ettirish qobiliyatini egallaydi harakatlar va amalda turli xil xavfli vaziyatlarda namoyon bo'ladi.

Bo'lajak o'qituvchilarda hayot faoliyati xavfsizligi ko'nikmasini rivojlantirishning yangi bosqichidagi barcha harakatlarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

Birinchi guruhga o'yin va vizual faoliyat kiradi.

Ikkinchi guruhga odamlar dunyosiga real tarzda qo'shilish imkonini beruvchi faoliyat kiradi. Bu ob'ektiv faoliyat, mehnat, kuzatishdir. Shunday qilib, turli vositalar orqali xavfsizlik asoslari bilan tanishadi. Ular dunyoni bilish manbasidir. Har bir vosita o'z-o'zidan va yagona pedagogik jarayonda tashkil etilgan boshqa vositalar bilan birgalikda muhim ahamiyatga ega.

Hayot xavfsizligi ko'nikmasini rivojlanish asoslari bilan tanishtirish usullariga quyidagilar kiradi:

- 1) taqqoslash usuli;
- 2) vaziyatlarni modellashtirish usuli;
- 3) takrorlash usuli;
- 4) tajriba o'tkazish usuli;
- 5) o'yin texnikasi.

Taqqoslash usuli. Ushbu usuldan foydalanganda, qaysi taqqoslashni boshlash kerakligini aniqlash kerak: o'xshashlik yoki qarama-qarshilik bilan taqqoslash. Taqqoslash usuli bolalarga guruhlash va tasniflash vazifalarini bajarishga yordam beradi.

Vaziyatni modellashtirish usuli. Bo'lajak o'qituvchilar ob'ektlarni kosmosda joylashtirishni, ularni o'zaro bog'lashni, xaritani "o'qishni" o'rganadilar. "Reja tuzamiz – maktab, sinf xaritasi, xavfli joylarni qizil doiralarda bilan belgilaymiz" kabi topshiriqlar. Bunday vaziyatlarni simulyatsiya qilish: sinfda tutun, qo'shni uyda tutun, suv quvuri yorildi. Nima qilmoqchisiz, qaysi yo'l to'g'ri. Vaziyatlarni simulyatsiya qilish bolaga olingan bilimlarni amalda qo'llash uchun amaliy ko'nikmalar beradi va fikrlash, tasavvurni rivojlantiradi hamda bolani hayotdagi ekstremal vaziyatlardan chiqish qobiliyatiga tayyorlaydi.

Takrorlash usuli. Eng muhim didaktik prinsip bo'lib, ularsiz bilimlarni o'zlashtirish va his-tuyg'ularni tarbiyalash kuchi haqida gapirish mumkin emas. Sinfda u yetakchi usul yoki metodik texnika sifatida harakat qilishi mumkin. Bo'lajak o'qituvchilar o'rganganlarini takrorlay olishlari kerak. Takrorlash umumlashmalarining paydo bo'lishiga olib keladi, xulosalarni mustaqil shakllantirishga yordam beradi, kognitiv faollikni oshiradi.

Tajribalar. Bolaga o'z g'oyalarini mustaqil ravishda hal qilish, tasdiqlash yoki rad etish imkonini beradi.

O'yin nayranglari. Ular kognitiv materialni o'zlashtirish sifatini yaxshilaydi va his-tuyg'ularni mustahkamlashga hissa qo'shadi. Hiylalardan biri xayoliy vaziyat bo'lishi mumkin: qadimgi odamlarga xayoliy sayohat, xayoliy qahramonlar bilan uchrashuv va boshqalar.

Farzand tarbiyasida oilaning o'rni shubhasizdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun ota-onalarning me'yori qanday? Bular "ideal ota-onalar", ya'ni oilada uyg'un munosabatlarni dunyoviy donolik, sabr-toqat, o'zaro tushunish, hurmat, haqiqat, go'zallik, mehr-oqibat asosida quradiganlardir. Bular o'z farzandlariga ijobiy o'rnak ko'rsatadigan ota-onalardir. Ota-onalar, agar o'zlari har doim ham unga rioya qilmasalar, boladan hech qanday xulq-atvor qoidalariga rioya qilishni talab qilish mumkin emasligini tushunishlari muhimdir. Bu ota-onalar yig'ilishida birgalikdagi ishlar to'g'risida xabardor qilish va ularda faol ishtirok etishni rag'batlantirish, suhbatlar, maslahatlar paytida, aniq bilim va tavsiyalarni o'z ichiga olgan dolzarb voqealarni aks ettiruvchi "ota-onalar burchaklaridagi" ma'lumotlardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Haftalik dars jadvali ota-onalarga ko'p narsa aytmaydi. Lekin ular farzandlarining hafta davomida nima qilishlarini bilishga qiziqishadi. Ba'zan bolalarga beriladigan "uy vazifasi"ga kattalar ham o'z xohishi bilan qo'shilishlari mumkin. Har bir bo'lim uchun ota-onalar bilan maslahatlashiladi.

Maktab hayoti xavfsizligi kursi bu – bolaning kundalik hayotda xavfsiz xatti-harakatlari nazariyasi va amaliyotini qamrab oluvchi bilim sohasi. Kurs maktab o'quvchilarida shaxsiy xavfsizlik masalalariga ongli va mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga qaratilgan.

Zamonaviy xavf-xatarlar hayot xavfsizligini o'rgatishning zamonaviy usullarini ham belgilaydi. Yuqori axborot mazmuni talabalarning yuqori ko'rinishi, mustaqilligi va iloji bo'lsa, amaliy faoliyati bilan birga bo'lishi kerak. Faqat bu holatda uyda xavfsiz xulq-atvor qoidalarini o'rgatish samarali bo'ladi, o'quvchilarni haqiqiy vaziyatga imkon qadar yaqinlashtiradi, barcha yodlash kanallaridan foydalanadi.

Bolalar uchun muhim bo'lgan bilimlarni o'zlashtirish jarayonini optimallashtiradigan va oxir-oqibat ularning hayotini saqlab qoladigan amaliy tavsiyalar berilishi mumkin.

1. Hayot faoliyati xavfsizligi fani quyi sinflarda (1-sinf dan 4-sinf gacha) fan o'qituvchisi tomonidan o'qitilishi zarur.

2. Notanish yoki tajovuzkor odamlar bilan uchrashganda xavfsiz xatti-harakatlar masalalariga alohida e'tibor qaratish lozim.

3. Maktab o'quvchilarining ota-onalari va bolalarni maktabga kuzatib boradigan odamlar uchun maslahatlar zarur.

4. Maktab psixologi boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan psixologik trening o'tkazishi kerak, bu ularga to'g'ri "xavfsiz" xulq-atvor turini shakllantirish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar Conclusion/Recommendations

Shunday qilib, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini individual

bosqichda rivojlanishi o'z ichiga quyidagilarni olishi kerak:

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida eng yuksak maqsad va qadriyatlarni

shakllantirish;

- insonlarning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga ta'sir qiluvchi

shaxsiy sifatlarini rivojlantirish;

- hayot faoliyatining barcha sohalarida xavfsizlikni ta'minlash borasidagi

bilim, ko'nikma va tajribalarni singdirish;

- hayot faoliyatining xavfsizligiga dalil keltirish.

ADABIYOTLAR

1. Бельский В. Ю. Философия образования К. Д. Ушинского: дис. д-ра филос. наук. М., 2004. 363 с.
2. Струминский В. Я. Константин Дмитриевич Ушинский. М.: Молодая гвардия, 1943. 72 с.
3. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании Пед. сош. в 6 т. М: Педагогика, 1988. Т. 1. С. 195- 256.
4. Ушинский К. Д. О. Пользе педагогической литературы // Пед. сош.: в 6 т. М.: Педагогика, 1988. Т. 1. С. 160- 172.
5. Ушинский К. Д. Шеловек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии Собр. сош.: в 10 т. М.; Л.: Акад. пед. Наук РСФСР, 1950. 576

UDK: 358.283

Mohinur SAIDOVA,
*BuxDUPI dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent N.Alimov taqrizi asosida

MASOFAVIY TA'LIM VOSITASIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHISINING MUSTAQIL FAOLIYATINI TASHKIL ETISH

Аннотация

Maqolada masofaviy ta'lim, masofaviy faoliyat mazmuni va ahamiyati, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining masofaviy ta'lim vositasi orqali mustaqil ta'lim olish imkoniyatlari yoritilgan. Qolaversa, masofaviy ta'lim orqali bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining metodik tayyorgarligini takomillashtirishdagi asosiy omillar izohlangan.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, mustaqil ta'lim, integratsion yondashuv, o'qitish mazmuni, ta'lim samaradorligi.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ СРЕДСТВАМИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается дистанционное обучение, содержание и значение дистанционного обучения, а также возможности будущих учителей начальных классов учиться самостоятельно посредством дистанционного обучения. Кроме того, разъясняются ключевые факторы совершенствования методической подготовки будущих учителей начальных классов посредством дистанционного обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение, самостоятельное обучение, комплексный подход, содержание обучения, эффективность обучения.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT ACTIVITY OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER BY MEANS OF DISTANCE LEARNING

Annotation

The article discusses distance learning, the content and importance of distance learning, and the opportunities for future elementary school teachers to learn independently through distance learning. In addition, the main factors in improving the methodological training of future primary school teachers through distance learning are explained.

Keywords: distance learning, independent learning, integrated approach, teaching content, educational effectiveness.

Kirish. Hozirgi kunga kelib, ta'lim jarayonidagi tub islohotlar va yangiliklar har bir fan o'qituvchisi oldiga ham kasbiy, ham metodik talablarni qo'yadi. Ayniqsa, oliy ta'lim tizimida o'qitishining masofaviy ko'rinishini keng miqyosida ommalashib borayotgani quvonarli holat. Masofaviy o'qitish tizimi o'zining qullayligi, modulliligi, xalqaroliligi bilan an'anaviy o'qitish tizimidan farqlanadi. Aynan, respublikamiz ta'lim tizimida ham masofaviy o'qitish shaklini kiritilishiga ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni olib kirish mazmunida qabul qilinayotgan qator qaror va farmonlar asos bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Zamonaviy jamiyatda bugungi kunga kelib, ta'lim sohasida arzon, sifatli, qulay va samarali tomonlariga katta e'tibor qaratilmoqda, bu quyidagi muhim fundamental tamoyillarga rioya qilingan taqdirda amalga oshishi mumkin:

o'z-o'zini tarbiyalash – ta'limning yetakchi funksiyasi sifatida;

ta'limning individuallashtirilganligi;

o'ziga jalb qilishi va qiziqarli o'rganish;

o'qitishning amaliy yo'nalishi;

kafolatlangan bilim darajasi.

Oliy ta'lim tizimidagi ko'plab ta'lim muassasalari amaliyotiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan yangi o'qitish metodikasi ishonch bilan kirib kelmoqda. Masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitish tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Ushbu qoidalarini amalga oshirish mustaqil o'rganish qobiliyati tufayli amalga oshadi. Talabalar o'rtasida bunday bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish asosiy muammolardan

biri bo'lib, ko'p jihatdan butun pedagogik faoliyatni takomillashtirishga bog'liq.

Ayniqsa, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining masofaviy ta'lim jarayonida mustaqil ishlarini tashkil etish uchun quyidagi vazifalarga e'tibor berish lozimligi ta'limni rivojlantirishni quyi bosichdan boshlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi:

bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchining kasbiy bilimlarini chuqurlashtirish, kengaytirish va ularning o'quv va bilim faoliyatiga qiziqishini shakllantirish;

bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarni bilish jarayonining texnikasini egallashga o'rgatish;

bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining mustaqilligini, faolligini, mas'uliyatini rivojlantirish;

bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish.

Hamma zamonda jamiyatni axborotlashtirish, oliy ta'limning muvaffaqiyatli faoliyat yuritish jarayoni mustaqil ishlarga asoslanishi kerak.

Masofadan o'qitish tizimida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning yangi pedagogik nazariyasi va amaliyoti masalalari, uning didaktik va metodik asoslari, shuningdek, umumiy va oliy kasbiy ta'limni optimallashtirish va modernizatsiyalash konsepsiyasining asosiy qoidalariga bag'ishlangan muammolarni o'zbekistonlik olimlar A.Abduqodirov, M.Aripov, A.D. Asqarov, U.Begimqulov, D.Sayfurov, M.X. Lutfillayev, N.Muslimov, R.Isyanov, Sh.K. Mardonov, A.Ye. Ibraymov, N.Taylaqov, J.Yo'ldoshev va S.A. Usmonov, MDH davlatlarda A.A. Andreyev, V.D. Vorinina, M.N. Krasnyanskiy, V.M. Kuznetsov, V.A. Kuklev, M.V. Moiseyeva, V.M. Monaxov, Ye.S. Polat, M.Yu.

Buxarkina, M.I. Nejurina, N.V. Nikulicheva, B.L. Tokarskiy, V.P. Tixomirov, A.N. Tixonov, D.F. Romanenkova, I.V. Sergiyenko, S.A. Inkijanova, N.V. Chicherina, A.A. Zaysevskaya ning ilmiy ishlarida o'rganilgan.

A.N. Leontiyev mustaqil ishni tashkil etish vositalarga bog'liq, deb hisoblagan [1]. V.A. Slastenin fikricha, mustaqil ish talabalarining bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish vositasi bo'lib, mustaqil ish eng muhim shaxsiy sifat – talabani to'laqonli mustaqil izlanish faoliyatini tarbiyalash uchun xizmat qiladi [5].

Sigarkina Larisa Nikolayevna ta'kidlashicha, talabalarining masofaviy ta'lim jarayonini rivojlantirishning asosiy tendensiyalariga quyidagilar kiradi:

masofaviy ta'limni tashkil etish, mazmuni va usullarining telekommunikatsiya va axborot texnologiyalari rivojlanishiga bog'liqligi;

talabalar uchun masofaviy ta'limning individual usullaridan foydalanishdan didaktik o'qitish va monitoring dasturlarini yaratishga o'tish;

masofaviy ta'limning zamonaviy texnologiyalarini loyihalashning pedagogik asoslarini mustahkamlash;

oliy kasbiy ta'limning istiqbolli turi sifatida masofaviy ta'limni qonun hujjatlarida mustahkamlash masofaviy ta'limni sifatli tashkil etishga asos bo'ladi [6].

Guryeva Irina Ivanovna "Masofaviy ta'limni modernizatsiya qilish universitetda talabalarni kasbiy tayyorlash sifatini oshirish sharti sifatida" degan nom ostida ilmiy izlanish olib borgan [7]. Guryeva Irina Ivanovna quyidagicha maqsadli izlangan:

1. Oliy ta'limni modernizatsiyalash sharoitida masofaviy ta'lim tizimini takomillashtirishning nazariy shart-sharoitlarini tadqiq qilish.

2. Masofaviy ta'limning jahon va mahalliy nazariya va amaliyotini o'rganish asosida sirtqi kasb-hunar ta'limini modernizatsiya qilish sharti sifatida undan foydalanishning ilmiy-uslubiy asoslarini aniqlash.

3. Universitetda sirtqi ta'limning tashkiliy-boshqaruv modelini ishlab chiqish.

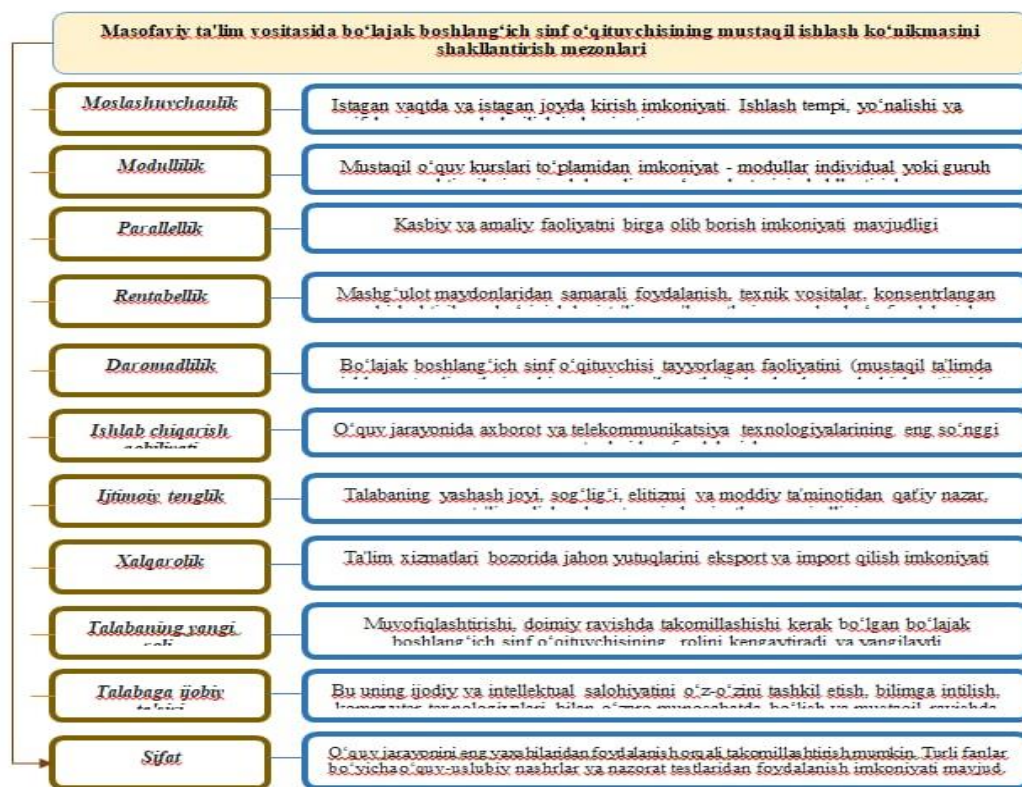
4. Sirtqi bo'lim talabalari uchun masofaviy ta'lim samaradorligini oshirishning pedagogik shartlarini aniqlash, mustaqil faoliyatni oshirish yo'llari va ularni tajriba-sinov ishlarida sinab ko'rish.

Olimaning fikricha, masofaviy ta'limni modernizatsiya qilish sharti – universitetda masofaviy ta'limni boshqarishning barcha darajadagi boshqaruv, tarkibiy bo'linmalari harakatlarini ta'lim sifatini oshirishda integratsiyalashuviga imkon beruvchi moslashtiruvchi tashkiliy-boshqaruv tuzilmasini yaratish hisoblanadi. Qolaversa, o'quv jarayonini qurishning subyektiv yo'naltirilgan tizimini yaratish, zamonaviy o'quv-metodik ta'minlash, eng yangi kompyuter va audio, videotexnika vositalaridan foydalangan holda bilimlarni faol o'zlashtirish rolini kengaytirish, bilimlarni sintez qilish asosida sirtqi va masofaviy ta'lim integratsiyasi, ilmiy va ishlab chiqarish jarayonlari universitetdagi masofaviy ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Masofaviy ta'limni modernizatsiya qilish an'anaviy o'qituvchi, murabbiy, trener, boshqaruv maslahatchisi, fasilitator rollarini o'zida mujassamlashtirgan va talabalarining bilimdan tushunish orqali ijodiy faoliyatga, so'ngra shaxsiy rivojlanishga o'tishiga ko'maklashuvchi o'qituvchi-repetitorlar institutini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Mulohaza va natijalar. Masofaviy ta'limni tizimli tashkil etish ta'lim sifat va samaradorlikni rivojlantirishi va mustaqil ishlash ko'nikmasining oshishi mumkinligini olimlarning fikrlaridan yana bir marotaba bilish mumkin.

Zero, masofaviy ta'limni tashkil etish ham o'z o'rnida talabada mustaqil ishlash faoliyatini tizimli yo'lga qo'yishdan iboratdir. Aynan masofaviy ta'lim vositasida mustaqil ishlashni odat qilgan va ko'nikmaga aylantira olgan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi ijodiy, ilmiy, nazariy va amaliy bog'liqlik o'rtasida aloqa o'mnata oladi va yangi g'oyalar yaratish, solishtirish imkoniyatiga ega bo'ladi (1-rasm).

1-rasm. Masofaviy ta'lim vositasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirish mezonlari.

Masofaviy ta'limdan foydalanishning asosiy shakli bu mustaqil holatda bilim olishdir.

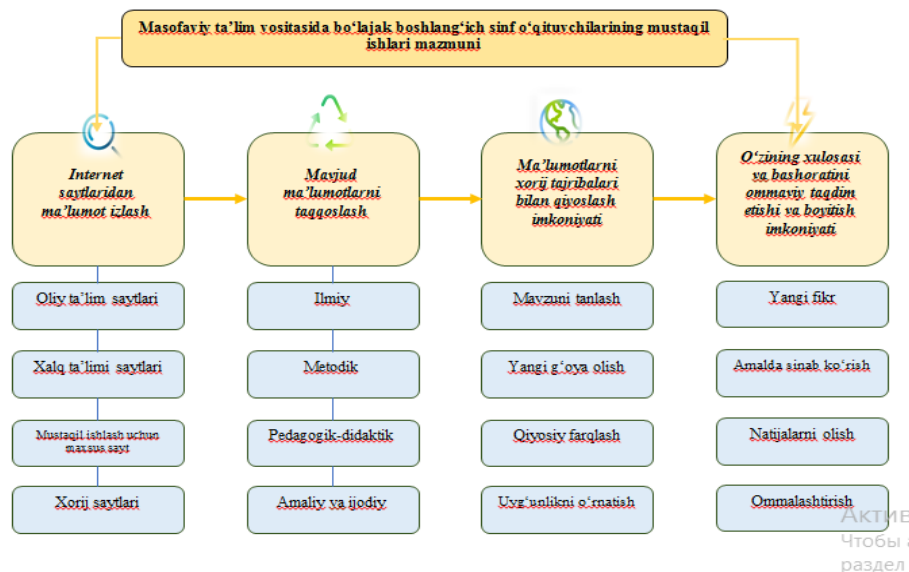
Mustaqil ishlar mustaqil faoliyat yuritish malakasiga ega mutaxassisni tayyorlashda ko'maklashadi. Mustaqil faoliyat yuritish sifatiga ega mutaxassis faqatgina ko'rsatmalarga binoan faoliyat ko'rsatuvchi oddiy ijrochi emas, balki, masalalar yechimiga ijodiy yondashib, yangiliklar yaratuvchilik qobiliyatiga ega bo'ladi.

Mustaqil bilim olishda avtonomlik – o'qitish maqsadlari, tamoyillari, mazmuni, metodi va vositalarini aniqlash hamda tanlash, ularni qiynalmasdan, tashqi ta'sir yordamisiz amalga oshirish qobiliyatidir.

Talabalarning mustaqil ishlarini rejalashtirish va tashkil etishga bag'ishlangan tadqiqotlarda (L.G. Vyatkin, M.G. Garunov, B.P. Esipov, V.A. Kozakov, I.Ya. Lerner, M.I.

Maxmutov, N.A. Polovnikova, P.I. Pidkasisty va boshqalar) umumiy didaktik, psixologik, tashkiliy faoliyati, bu faoliyatning uslubiy, mantiqiy va boshqa jihatlar ko'rib chiqiladi, o'rganilayotgan muammoning ko'p jihatlar, ayniqsa, an'anaviy didaktik rejada ochib beriladi. Shu bilan birga, o'quvchilarning mustaqil sinf va sinfdan tashqari bilish faoliyatini motivatsion, protsessual, texnologik ta'minlash masalalari alohida e'tiborni talab qiladi - o'quvchilarning individual qiziqishlari, qobiliyatlari va moyilliklarini hisobga oladigan yaxlit pedagogik tizim.

Masofaviy ta'lim vositasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mustaqil ishlari mazmuni tashkil etish bevosita ta'lim saytlaridan foydalanish, o'rganish, sinab ko'rish, g'oyaga ega bo'lish, amalda tatbiq etish, yaratish va ommalashtirish kabi izchil ketma-ketlikdan iborat (2-rasm).

2-rasm. Masofaviy ta'lim vositasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mustaqil ishlarining didaktik mazmuni.

Shunday qilib, masofaviy o'qitish ta'lim jarayonining asosini ta'lim oluvchining maqsadga yo'naltirilgan va nazorat qilinadigan intensiv mustaqil ishi tashkil etadi. U belgilangan jadval bo'yicha o'zi uchun qulay joyda mustaqil o'qishi, tyutorlar bilan telefon, faks, elektron pochta orqali aloqa o'rnatishi mumkin.

Masofadan o'qitishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ta'lim oluvchining pedagogsiz kompyuter bilan foal mustaqil ishlashi, bu o'z navbatida, ta'lim oluvchi zamonaviy telekommunikatsiya vositalaridan foydalanishi kerakligidir. Olimlarning fikricha, yangi termin "masofaviy o'qitish" telekommunikatsiya va zamonaviy axborot texnologiyalaridan pedagogik jarayonlarda maqsadga muvofiq samarali foydalanish bilan bog'liq, bu esa o'quv jarayonini samaraliroq boshqarish imkoniyatini beradi.

Afzalliklari haqida fikr yuritilganida, albatta, masofaviy o'qitishning an'anaviy o'qitishga nisbatan tashkiliy-pedagogik, mazmun, texnologik, moliyaviy hamda ta'limni individuallashtirish va differensiyallashtirish tomonlaridan bir qator afzalliklari, ustunliklari mavjud hisoblanadi.

Yuqoridagi ta'kidlangan barcha fikrlardan kelib chiqsak, masofaviy o'qitishda mustaqil ishlashning ta'lim tizimida ustunliklari quyidagilardan iborat:

masofaviy ta'limda mustaqil ishlash ochiq hisoblanadi, hamma xohlovchilarga ta'lim olish imkoniyatlarini beradi;

masofaviy ta'limda mustaqil ishlash turli xil darajadagi o'quv dasturlaridan foydalanish imkonini beradi;

masofaviy ta'limda mustaqil ishlash ta'lim oluvchining bilim olishga bo'lgan ehtiyojini qondirishga, ularning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi;

masofaviy ta'limda mustaqil ishlash individuallashtirish va differensiyallashtirish o'qitishning vazifalarini yechishga imkoniyat yaratadi;

masofaviy ta'limda mustaqil ishlash ta'lim oluvchiga yashash joyini o'zgartirmasdan, ishdan ajralmagan holda o'qish imkoniyatini yaratadi;

masofaviy ta'limda mustaqil ishlash kadrlarni tayyorlashdagi ustunligi, tyutorning kasbiy mahorati darajasini oshirishga imkoniyat yaratadi, xodimlarning yetishmasligini kompensatsiya qilish va o'quv kursining davrli takrorlanishini qisqartirish imkonini beradi;

masofaviy ta'limda mustaqil ishlash mahalliy va xorijiy elektron ta'lim resurslaridan keng foydalanish imkoniyatini yaratadi;

uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari va hayot muammolarini hal qilishga yordam beradigan bilimlarni uzluksiz egallash imkoniyatini beradi;

qondirish imkoniyatlari kengayadi;

aholining ijtimoiy va kasbiy moslashuvchanligi, uning tadbirkorlik va ijtimoiy faolligi bo'yicha ongini va mustaqil fikrlash qobiliyatini oshiradi.

Xulosa. Umuman olganda, masofaviy ta'limda mustaqil ishlashdan uzluksiz ta'lim tizimida foydalanish bo'yicha jahonda yetarlicha tajriba to'plangan va ularning tahlilining ko'rsatishicha masofaviy o'qitish, an'anaviy ta'lim muassasalaridagi o'qitishga qaraganda arzonroq tushadi [2].

Kelajagi haqida fikr yuritilganda, o'qitishning masofaviy shakli jahonda kundan-kunga kengayib bormoqda, XXI asr oxiriga borib, masofaviy ta'limda mustaqil ishlash butun dunyoni qamrab olishi kutilmoqda. Shuningdek, ko'pchilik olimlar tomonidan masofaviy o'qitish uchinchi

ming yillikda istiqbolli ta'lim tizimi bo'lishi mumkinligi ta'kidlangan.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risidagi 2022-yil 28-yanvardagi 60-sonli Farmoni.
2. Saidova M.J. Ta'limda multimedia texnologiyalardan foydalanish. 2022. 295-b
3. Тайлоков Н.И., Ахмедов А.Б., Пардаева М.Д., Абдуганиев А.А., Информатика ва ахборот технологиялари. Дарслик. 2018. 65-б.
4. Калмыкова В.В. Организационно-методическое обеспечение развития педагогических коммуникаций в условиях функционирования информационной среды дистанционного обучения. — Дисс. ... канд. пед. наук. — М., 2006. — 140 с.
5. Слостенин В.А. Культура умственного труда студентов. — М.: «МПГУ», 1994. — 264 с
6. Сигаркина Л.Н. Педагогические пути совершенствования дистанционного обучения студентов в современных вузах. Дисс авт. ... канд. пед. наук. — М., 2007. — 26с.
7. Гурьева И.В. Модернизация заочного обучения как условие повышения качества профессиональной подготовки студентов в вузе: на примере университета. Дисс авт. ... канд. пед. наук. — М., 2007. — 26с.

Равшанбек САУРОВ,
Урганч давлат университети таянч докторанти

ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ ИММАНЕНТ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Давлат бошқарувининг тарихан шаклланган имманент жиҳатлари ва уларнинг келиб чиқиш шарт-шароитлари ёритиб берилган бўлиб, унда Қадимги Ғарб ва Шарқ давлатларининг кратологик характери таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. ҳокимият, дифференция, давлатчилик, бошқарув институтлари, марказий идора, ижтимоий адолат.

SOCIO-HISTORICAL IMMANENT FEATURES OF PUBLIC SERVICES

Abstract

This article discusses the historically formed immanent aspects of public administration and the conditions of their origin, and analyzes the cratological character of the Ancient Western and Eastern states.

Keywords: power, differentiation, statehood, institutions of governance, central government, social justice.

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ИММАНЕНТНЫЕ ЧЕРТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются исторически сформировавшиеся имманентные стороны государственного управления и условия их возникновения, анализируется кратологический характер Древних западных и восточных государств.

Ключевые слова: власть, дифференциация, государственность, институты управления, центральная власть, социальная справедливость.

Кириш. Давлат бошқарувининг ижтимоий демократик асосларидан бири шуки, жамиятдаги ижтимоий фикрни бошқарув институтлари, айниқса марказий идора томонидан қўллаб қувватланишидир. Жамиятдаги ўзгаришлар ва давлат бошқарув институтларининг фаолияти ҳақида мудом маълум бир ижтимоий фикрлар мавжуд бўлади, бу фикрларни рационал томонга йўналтириш ва умумманфаатли, конструктив ва ижобий таъсирли қилиш кўп жиҳатдан сиёсий институтлар муносабатларига боғлиқдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шарқона давлат хизматлари кўрсатиш ҳам жамиятнинг социодинамик ривожланишига мувофиқ юзага келган. Италиялик файласуф Ж.Виконинг “ҳар бир жамият юзага келиш, гуллаб янаш ва таназулга юз тутиш” босқичларини босиб ўтади, деган фикри [1] Шарқ конгломерати ва социумига ҳам тааллуқлидир. Кратологик тадқиқотлардан маълумки, Шарқ, Осиё давлатларида аҳолининг ўзига ўзи хизмат қилиши Ғарбникидан аввал шаклланган [2,3,4,5]. Туркий халқлар давлатчилигини махсус тадқиқ этган сиёсатшунослик фанлари доктори, профессор Т.Алимардонов Шарқона демократик тажрибалар ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Туркий халқларда империя асосини Римнинг ҳарбий ҳукмдорлигидан фарқли ўлароқ, Кенгаш олий ҳокимият ташкил қилган. Кенгаш хонни сайлаш билан бирга унга ижро ҳокимияти ваколатини берган. Мутлақ олий ҳокимият Кенгаш тасарруфиди сақланиб қолган. Ҳокимиятнинг кўпчилик томонидан шакллантирилиши, муносиб номзодларнинг сайланиши, аynи пайтда, қучлар нисбати ва мувозанатини таъминлаш империя маданиятининг сиёсий табиятини ташкил қилган. Қабиаларни шу тарика ихтиёрий бирлашмасига эришган туркий халқларда катта ҳудудларга эгалик қилиш имкониятлари бўлган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, қадимги туркий давлатлар сиёсий ҳокимиятининг тартибот шакли бугун халқаро стандартга айланган. Фақат унинг фалсафий назарий асослари анча такомиллаштирилган кўринишларда ўзлаштириб олинганлигига гувоҳ бўлиб турибмиз [6]. Муаллиф Ғарб демократик бошқаришни турклардан ўзлаштирган, олган,

деган фикрни билдираяпти. Буни асослаш қийин, Афина демократиясининг қадимий экани эса барчага маълум. Аммо туркий давлатчиликда, барча давлатчиликдагидек, сиёсий мақсадларга, юришлар пайтида эса қўшинга, ҳарбий мақсадларга садоқат билан хизмат қиладиган кишилар қўллаб қувватланган, давлатга, шоҳга хизмат қилишнинг турли шакллари ва хизматкорлар шакллантирилган. Оддий кишилар лашкарга, унинг эҳтиёж-ларига хизмат қилган. Шу тарика ҳарбий бошқариш тизимида лашкарга, шоҳга хизмат қилувчи алоҳида қатлам, хизматкорлар ташкил этилган. Т.Алимардонов ёзади: “Ўз даври табиятига хос бўлган туркийлар учун ҳарбий маҳорат ва сиёсий ташкилотчилик муҳим аҳамият касб этган. Абжир ва қобилиятли етакчилар ўз қабиласига четдан даромад келтирган ва шу билан унинг яхлитлигини сақлашга хизмат қилган. Бундай етакчининг қурбон бўлиши билан қабила ҳам тарқалган, жамоалар пароканда ҳолатга келган, хизматлар тизими издан чиққан. Шунинг учун туркий халқлар учун бирламчи идеал ғоя бу адолатли хон тимсоли ҳисобланган. У қудратли давлатнинг шавқатли ҳокони. Халқнинг орзу умидларини бирлаштиришга ва рўёбга чиқаришга қодир сиймо. Туркий халқлар ҳокимият табиятига биноан ҳукмдор бўлса да, сиёсий мақомига кўра мутлақ монарх эмас эдилар” [6]. Бу билан муаллиф хон ва ҳукмдор халқ хизматчиси эди, демокчи бўлади. Монарх эмас, халқ хизматкори, чунки уни жамоа сайлаган. Агар шундай бўлса, хонлар династияси, шажараси қандай пайдо бўлган? Давлат бошқаруви, ҳокимият авлоддан авлодга ўтиб келганини инкор қилиб бўладими? Подшоҳнинг баъзан адолатли қарорлар қабул қилгани, зўравонни тийишга интилгани ҳали унинг халқ хизматкори, замонавий тил билан айтганда, давлат хизматларини амалга оширувчи субъект бўлганини билдирмайди. Сарой ҳаёти билан халқ ҳаёти ўртасида катта масофа, тўсиқ бўлганига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Хуллас, демократик йўл билан бирорта империя тузилган, яратилган эмас, империялар моҳиятан монархистик ёки тоталитар бошқарувлар, ёндашувлар орқали бунёд этилган. Бошқача бўлганида, биз Александр Македонский

империясини дунёдаги биринчи ва энг демократик давлат деб аташимиз лозим бўларди, чунки шохнинг адолатпарвар, оқил ва довюрак рахбар бўлгани ҳақида Шарқу Ғарбда афсоналар тўқилган, минг минглаб асарлар, дostonлар ёзилган. Лекин бирор тарихчи ҳам Александр Македонскийни демократ, унинг империясини эса демократик давлат, деб атамайди. Ҳа, Т.Алимардоновнинг куйидаги фикрларига қўшилиш лозим. У шундай ёзади: “Туркий халқлар маданиятининг ёрқин ва энг йирик ютуқларидан бири бу уларнинг ижтимоий уюшқоқлиги, давлат ташкил этиш маҳорати. Бу қадимий халқ азалдан қатъий ташкил этилган маълум жамият тизими тартибида яшаганки, ҳар қандай талатўпларда ҳам ўз яшовчанлигини сақлаб қолишга муваффақ бўлган. Улар мустаҳкам оила тартиботларига, уруғ қабила қондаларига, жамоавий иттифоқ ва унинг бирлашмалари аҳдларига суянган. Шунинг учун давлатлар ташкил топган, таназзулга юз тутган, лекин мавжуд қадриятлар мустаҳкам қолаверган. Бу илдизлар уларни яна қайтадан тез фурсатда янги давлатчиликни яратиш учун замин бўлиб хизмат қилган. Мисол учун Хуннлар давлатидан тортиб, то Турк хоқонлиги, ундан кейин Салжуқийлар, Қорахонийлар, Сомонийлар даврида бир неча бор қайта тикланади ва бу қадриятлар вақти келиб Соҳибқирон (Амир Темур) салтанатининг пойдеворини мустаҳкамлашга хизмат қилади [6]. Давлат хизматлари маълум бир қадриятлар негизидан ва маълум бир анъаналар тарзида давлатлардан давлатларга ўтиб келган. Масалан, бирорта ҳам давлат ҳарбий хизматни, молия банк хизматини, ҳудудларни бошқариш ва солиқ, ўлпон йиғиш хизматини, суд хизматини, бозор хизматини, савдо сотиқлар хизматларини қайта ва қайта ташкил этмаган. Ҳар бир давлат мавжуд тартибларга риоя этган ҳолда ўша хизматлардан самарали фойдаланишга, ўзининг мавқеи ва қудратини оширишга интиланган. Бу ўринда аҳоли ўртасидаги ўзига ўзи хизмат қилиш билан давлатга, саройга хизмат қилишнинг бир биридан принципиал фарқ қилишини билиш лозим. Аҳолининг ўзига ўзи хизмат қилиши ижтимоий ҳаётнинг, Э.Дюргейм назарда тутган меҳнат тақсимотининг объектив кўриниши, шарти эди. Меҳнат тақсимоти турли касб эгаларини бозор муносабатларига, ижтимоий ҳаётига олиб чиққан, дифференция уларнинг табиий ҳолати эди. Кимдир, ҳунармандчилик, кимдир савдо сотиқ, кимдир бозор ҳаётини бошқариш ва ташкил этиш, кимдир бозорни тозалаш, савдо сотиқ учун жой тайёрлаш қабилар билан шуғулланган, Абу Наср Форобий бундай дифференцияни “фуқароларнинг бир бирига эҳтиёжи”, яъни бир бирига хизмат қилиши орқали авлодлардан авлодларга хизмат турлари ўтиб, фуқаролик жамияти шаклланишини қайд этган [7]. Аҳолининг ўзига ўзи хизмат қилиши ижтимоий иқтисодий муносабатларнинг ривожланишини таъминлаган, бу муносабатлар халқ фаровонлигига, турмуш тарзи ва этномаданиятига ижобий таъсир кўрсатиб, ҳар бир ҳудудда ўзига хос муҳит ва макон яратган. Бозор туман ёки шаҳарлар марказларида, аҳоли бозор хизматида баҳраманд бўлиб, ранг баранг эҳтиёжларини бозорда амалга ошириладиган хизматлар билан қондирган. Шунингдек, аҳолига турли хизматлар кўрсатувчи марказлар Пичоқчилар маҳалласи, Заргарлар маҳалласи, Бешикчилар маҳалласи, Элакчилар маҳалласи, Сувоқчилар маҳалласи, Қазичилар маҳалласи қабилар ҳам ташкил топганки, аҳоли ўз эҳтиёжларига қараб ушбу марказларга мурожаат этган. Тарихий этнографик манбалар шуни кўрсатадики, бозорлар асосан хон ва сарой аҳли яшайдиган қўрғон, қалъадан ташқарида бўлган. Бу ҳам аслида аҳолининг [8] қатламлашишига мисолдир. Мунтазам қўриқланадиган сарой дарвозаси ҳар кимга ҳам очилавермаган. Сарой аҳлининг ўзига яқин кишилари бозорларга чиқиб, хон ва унинг оиласи учун зарур

нарсаларни қалъадан ташқаридаги бозордан харид қилган, қалъа кўриқчилари бу кишилари яхши билишган, уларнинг кириб чиқиб туришига рухсат беришган. Бозорлар аҳолининг ўзига ўзи хизматлар кўрсатишни динамика воқеликка айлантирган, иқтисодийнинг талаб ва эҳтиёж қонуни амал қилган. Давлат хизматлари аҳолининг ўзига ўзи хизматлар кўрсатишидан мутлақ фарқ қилган.

Тадқиқотнинг методологияси. Марказлашган бошқаришнинг шаклланиши билан бутун аҳоли, ҳудудлар маълум бир сиёсий ҳокимиятга бўйсундирилган, буни аҳоли, этнослар объектив эҳтиёж сифатида қабул қилган. Давлат, сиёсий ҳокимият атрофида бирлашиш қавмлар ва этносларни кучли қилган, улар тинч савдо сотиқ ва меҳнат қилиб яшаш имконига эга бўлган. Давлатчилик тарихидан шуни билишимизки, қавмлар ва этнослар бирлашиши натижасида империялар вужудга келган, бу эса, ўз навбатида, маълум бир хизматлар кўрсатишни давлатнинг зиммасига юклаган. Масалан, аҳолини ташқи душманлардан қўриқлаш хизмати. Лашкар тузиш, уни сақлаш ва зарур нарсалар билан таъминлаш, уни душманга қарши қўйиш алоҳида хизматларни тақозо этган, албатта. Аҳоли лашкар учун ўлпон, солиқ тўлаган. Натижада лашкар саройни ҳам, аҳоли тинчлигини ҳам кўриқлаган. Ҳозирги тилда буни ҳарбий хизмат дейишади. Замонавий лашкар, армия мутлақ янги тузилма, унинг функциялари давлат ва мамлакат ҳавфсизлигини таъминлаш, унинг хизмати давлатнинг ҳарбий хизматлар кўрсатиш функциясидир. Фақат давлатгина бундай хизматлар кўрсатиш ҳуқуқига ва имконига эга бўлган.

Амир Темур салтанатини ўрганган мутахассислар унинг давлатни бошқаришда 12 тамойилни илгари сурганини қайд этишади. Бу тамойиллар хусусида кўп ёзилган, уларни очиб бериш бизнинг вазифамизга кирмайди. Давлат хизматлари кўрсатиш Амир Темур салтанатида ижтимоий адолатни қарор топтириш орқали таъминланганини кўришимиз мумкин. “Хукмдор сиёсатининг адолатпеша бўлиши ва аъёнларнинг шу ахлоқ тарбиясида танланиши мамлакатда жорий қилинган тартибларнинг фуқаро манфаатлари асосида ташкил этилишини таъминлашга олиб келган. Айни пайтда, адолатпешалик, халқпарварлик подшоҳ ҳукми қудратини мустаҳкамлайди ҳамда унга ғараз ниятли кучларнинг аралашishi имкониятларини чеклайди. Агар ҳукм адолатли тартиб қондаларга эмас, фақат хоҳиш иродага асосланса, унга қарши турувчи тарафларнинг таъсир кўрсатиш имконияти ошади. Шу тариқа адолат кучлар мувозанатини таъминловчи омил бўлиб, турли манфаатдаги аъёнларни шарият тартиби асосига қўрилган сиёсий бошқарув талабларининг ижросини таъминлашга мажбур қилган. Амир Темур сиёсий ҳокимият тамойиллари ишонч асосига қўрилган умумий манфаатлар ифодаси ҳисобланиб, жамоавий мақсадларнинг иродаси, адолатли қарорлар қабул қилиш салоҳияти билан муштарак бўлиб кетади. Мазкур масалаларни чуқур ўрганган М.Иванин Амир Темур бошқарувининг адолатли қондаларига катта аҳамият қаратади. Жумладан. У шундай баҳо беради: “У тузган тadbирларнинг амалга ошишини изчиллик ва талабчанлик билан кузатиб борар, уларни амалга оширишда ўз амалдорларини мажбур қилиш ва қаттиққўллик йўли билан эмас, балким мазкур тadbирнинг тўғрилиги ҳамда фойда келтиришига ишонтириш йўли билан ишга жалб қилади” [9,6]. Шарқ крaтологиясида адолат тамойили улуғланади, бошқариш ва хон амаллари, ҳаёти ва режалари ана шу адолат тамойилига мувофиқлиги билан ўлчанган. Ҳусайн Воиз Кошифий ўзининг “Ахлокий муҳсиний” асарида адолатни куйидагича таърифлайди: “Адолатнинг маъноси халқнинг ҳуқуқий тенгчилигини таъминлашдир. Адл шундай зийнатдирки, мамлакатга осойишталик беради, у шундай

бир куёшки, унинг нури билан зулмат ёруғликка айланади. Ҳадисларда ёзилишича, бир саотлик адолат тарози палласи олтимиш мукаммал ҳаждан оғирроқ экан. Негаки, ҳажнинг натижаси, яъни фойдаси ҳожилардан ўзга кишига бўлмайди, адолат фойдасидан эса катта-ю кичик баҳраманддир. Дин ва давлатнинг ривож ва шавкати унинг барокатидан барқарор бўлади, мулк-у миллат асбоби унинг ёрдами билан тўғри бўлади. Адолатнинг савоби чегарасиздир ва ақл қиёсидан ташқаридадир” [10]. Махсус тарихий ва кротологик изланишлар ҳам адолатли давлат ҳақидаги фикрлар Ўзбекистон ҳудудида бундан уч минг йиллар аввал мавжуд бўлган Хоразм, Бактрия, Сугдиёна, Марғиёна ва Парфия каби давлатларда амал қилганини кўрсатади. “Авесто”да қайд этилишича, давлат бошқарувидаги адолатпешалик поғонама поғона бошқариш тамойилини амалда эканида кўзга ташланади. Бу бошқариш тизими демократик иерархия хусусиятга эга. У уй кўрғон раҳбари

(иманопати) қишлоқ жамоаси раҳбари (виспати) туман бир неча туман раҳбари (дахъопати) мамлакат раҳбари (кави) [11].

Хулоса ва таклифлар. Муҳими шундаки, ўзини ўзи бошқаришга қурилган бу демократик иерархия тамойили аҳолининг ўзига ўзи хизмат қилишини қўллаб қувватлаган, савдо сотиқ, дипломатия, халқаро алоқалар, аҳолини қўриқлаш, меҳнат қилишга зарур шароитлар яратиш каби вазифаларни ихтиёрий, сайлов тарзида тайинланган кишилар олиб борган. Демак, давлат бошқаруви аҳолининг ўзини ўзи бошқаруви ва ўзига ўзи хизматлар кўрсатишидан алоҳида олиб бориладиган феномен эмас, улар ички, имманент хусусиятларига кўра бир бирларига диалектик боғлиқ. Ҳа, адолат давлат хизматларида амал қилиниши талаб этиладиган тамойил. Давлат хизматларининг ўзига хос имманент хусусиятлари ҳам борки, айнан улар туфайли бошқарув ўзининг мақсадларига ва режаларига эришади.

АДАБИЁТЛАР

1. Философия. Основные идеи и принципы. 2 изд. Москва: Политиздат, 1990. –С. 171.
2. Властители Азии. Москва: Восточ. Лит. РАН, 2007; Тулешов В.У. Азиатский путь; история XXI века. Часть первая. Алмати, “Алматикитан баспаси”, 2010. –С. 214.
3. Сунь цзи. Трактат о военном искусстве. Москва Ленинград, Наука, 1950. –С. 304.
4. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. Тошкент: Академия, 2006. –Б. 246.
5. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. Москва: Рипол, 2009. –С. 402.
6. Алимардонов Т. Амир Темур империяси (сиёсий фалсафий талқин). Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. –Б. 23.
7. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993. –Б. 234.
8. Тошкент маҳаллалари: этнографик очерклар. Тошкент: Маънавият, 1998.
9. Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Тошкент: Фан, 1994. –Б. 164.
10. Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлокий муҳсиний. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. –Б. 47.
11. Бобоев Ҳ., Ҳасанов С. “Авесто” маънавиятимиз сарчашмаси. Тошкент: “Адолат”, 1998. – Б. 38-54.

УДК: 30.303(7)

Ирода СИРОЖИДДИНОВА,
Андижон машинасозлик институти доценти
E-mail: siroziddinovairoda@gmail.com

Андижон давлат университети профессори, п.ф.д.Азимова З. тақризи асосида

IMPROVING THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE ENGINEERS BASED ON THE CLUSTER APPROACH - AS A SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract

This article talks about the creation of the theoretical foundations of project activities, pedagogical science and modern pedagogical methodology, emerging problems and topical issues of the effectiveness of a number of methodological technologies.

Key words: Invariance, equivalence, discreteness, trajectory, plan

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА - КАК СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В данной статье говорится о создании теоретических основ проектной деятельности, педагогической науки и современной педагогической методики, возникающих проблемах и актуальных вопросах эффективности ряда методических технологий.

Ключевые слова: Инвариантность, эквивалентность, дискретность, траектория, план.

КЛАСТЕРЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК МУХАНДИСЛАР КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ - ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада лойиҳалаштириш фаолиятининг назарий асосларини яратиш, педагогик фан ва замонавий педагогика методологияси, юзага келадиган муаммолар, бир қатор методик технологиялар самарадорлигининг долзарб масалалари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Инвариантлик, эквивалентлик, дискретлик, траектория, лойиҳалаштириш.

Кириш. Мамлакатимизнинг узлуксиз таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг фанлар доирасидаги назарий ва амалий билимларни ўзлаштиришлари билан бир қаторда уларни жаҳон андозаларига мос равишда касбий компетенциялар билан қуроллантириш, касбий малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш зарурати ҳам пайдо бўлмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январда Парламентга қилган Мурожаатномасида барча соҳалар каби таълим тизимида амалга оширилаётган ҳамда режалаштирилаётган ислохотларнинг ҳам устувор жиҳатлари қайд этилди. Хусусан, Мурожаатномада мактабгача таълим тизимида бошланган ислохотларни самарали давом эттириш, умумтаълим мактабларида таълим ва тарбия сифатини яхшилаш, олий таълимнинг академик илм-фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциясини кучайтириш орқали таълим тизимининг барча босқичлари орасида ўзаро узвийлик, боғлиқликка эришиш, натижада, бутун узлуксиз таълим тизимини янги босқичга олиб чиқишга қаратилган устувор жиҳатлар ўз ифодасини топган. Ўқитувчининг таълим муассасасининг инновацион компоненти сифатидаги лойиҳалаштириш фаолиятига таълим тизимларининг ҳар қандай иерархик категориясининг маҳсулдорлиги кўрсаткичи сифатида қараш мумкин. [1]. Педагогика ва менежмент соҳасидаги тадқиқотларнинг таҳлили ҳамда ўқитиш жараёнини технологик жиҳатдан жиҳозлаш бўйича экспериментал иш ҳар қандай лойиҳа илғорилари келадиган режимда бутун педагогик фаолиятни муайян доираларда тасвирлаши, ҳамда стратегик ва тактик вазифаларга, ташқи муҳитни ва ички шароитларни таҳлил қилиш, режалаштириш ва амалга ошириш, назорат қилиш ва

баҳолаш, лойиҳанинг толерантлиги ва ҳоказоларга қўйиладиган талабларга мувофиқ келиши зарур. Лойиҳани ишлаб чиқишда ҳар қандай фаолиятни амалга оширишнинг : ташкилий, назорат, рағбат ва ислоҳ қилиш каби тўрт турини тушуниш мумкин [2].

Таҳлил ва натижалар. Кўп ҳолларда назарий тадқиқотлар ички зиддияти мавжуд ҳулосаларга ёки уларни эмпирик маълумотларга мос келмаслигига олиб келади шу сабабдан асосланмаган моделлар тарзида тақдим қилиш ҳоллари ҳам назариянинг бекор бўлишига олиб келиши мумкин. Замонавий педагогик ёндашувлар кўп асрлик педагогик тадқиқотлар тажрибасини ўзида мужассам қилгани туфайли, унинг методологик асоси бошқаларидан кўпроқ мослашувчан ва маҳсулдор ҳисобланади ва шу билан бирга деярли ҳар қандай жараёнларда фойдаланиш ва қўллаш имконини беради.

Лойиҳалаштириш фаолиятининг назарий асосларини яратиш педагогик фан ва замонавий педагогика методологияси атамалар тизимидаги фарқлар туфайли биров мураккаблашади. Бироқ юзага келадиган муаммолар бир қатор методик технологиялар билан ечилади. Биринчидан, психологик-педагогик таҳлилнинг мантикий асосланганлиги математик таркибий қисм билан тўлдирилади, бу еса эҳтимолий ҳатоликларни бартараф қилиш имконини беради. Иккинчидан, одатда педагогик тадқиқотларда аниқланган статистик қонуниятлар назарий манбаларнинг табиий давомига айланади, сифат ҳулосаларини тасдиқлаш, эмпирик маълумотларнинг олинган миқдорий нисбатларга мос келишини таъминлайди. Учинчидан, педагогика фани олинган ҳулосаларнинг ўзгармаслигини ва универсаллигини таъминлайдиган қатъий илмий фан белгиларига асосланади. Мантиқан асосланган фан назарияларининг ўзаро алоқалари назарий

қурилмаларнинг ажралмас белгиси ва бу ифодалаш лозим бўлган хулосаларнинг субъектив таркибий қисмини бартараф қилиш имконини беради.

Ўқув дастурини ишлаб чиқариш, мутахассиснинг касбий педагогик шаклланиш траекториясини шакллантириш ва ўқитишнинг методик тизимини яратиш бўйича лойиҳалаштириш фаолиятига нисбатан ушбу тамойиллар универсаллик табиатига эга, бу еса тадқиқотнинг энг маҳсулдор йўналишларини танлаб олишга асосий методологик ёндашувларни аниқлаш имконини беради.

Таълим жараёнининг инвариантлиги давлат таълим стандартини амалга оширишни тақозо этади, бу еса талабаларнинг ўзини ўраб турган социумда ўз имкониятлари, қобилиятлари ва салоҳиятларини рўёбга чиқаришга имкон берувчи касбий компетентликнинг кафолатланган даражасига эришишда акс этади. Ўқув жараёнини лойиҳалаштиришнинг қайси педагогик технологиялари қўлланилаётганидан қатъий назар бу тамойилга ҳеч истисноларсиз риоя қилиниши шарт. Бундан ташқари, якуний натижага йўналтирилган таълим жараёнининг инвариантлиги у ёки бу педагогик технологиянинг самардорлиги мезоний педагогик технология натижаси ҳисобланади. Лойиҳалаштириш фаолиятининг таклиф қилинаётган модели ёрдамида касбий компетентликнинг юқори даражасига эришиш билан тадқиқотчи танланган технологик ёндашувнинг маҳсулдорлигига эришади.

Педагогик лойиҳалаштириш тамойили натижаси ўқитишнинг методик тизими мавжуд қонуниятларини тўғри акс эттира олишга қодир мустақил кузатувчининг алоҳида ролidir. Мустақил кузатувчи гарчи бошқа тенденциоз фикларга ёхуд ҳукмларга эга бўлиши мумкин бўлса ҳам субъектив идрок қилишнинг бундай хусусиятларидан холи емас. Айнан шу сабабли ўқитиш методикаси тизими ҳолатини нафақат сифатли квалиметрик анкеталар балки дидактик тест синовлари орқали ҳам мутахассис баҳолай олиши мумкин.

Таълим жараёнининг инвариантлик тамойили эквивалентлик тамойили билан бевосита боғлиқ ва унга қуйидагича таъриф бериш мумкин: мутахассиснинг касбий шаклланиш траекториясини таълим маконида шакллантиришдаги лойиҳалаштириш фаолиятининг ишчи майдони мустақил ташқи тадқиқотчи томонидан тегишлича адекват тарзда тасвирланади. Таълим макони субъектларнинг ташқи томондан (ташқаридан) ислох қилувчи таъсирни сезаётган структуралаштирилган тизимидан иборат [3].

Ушбу таъриф таълим маконининг турли-туман психологик-педагогик жараёнларни тасвирлаш учун қўлланиладиган ўзига хос ҳисоб тизими сифатидаги очиклигига урғу беради. Бундай тизимнинг (бошқалардан) алоҳида ажратилганлиги дарҳол амалга оширилаётган таълим жараёнини давлат таълим стандартлари талаблари билан таққослашнинг имконсизлигига олиб келади. Бинобарин, таълим объектининг лойиҳалаштириш фаолияти ишчи майдонини тасвирлай олишга қодир ташқи тадқиқотчининг мавжудлигини тақозо этиши зарур [4].

Субъектлари ўқитувчилар, талабалар ва уларнинг ота-оналари бўлиши таълим маконидан фарқли ўлароқ таълим жараёнини шакллантириш бўйича лойиҳалаштириш фаолиятининг ишчи майдони ўз ичига қуйидагиларни олиши зарур:

давлат таълим стандарти асосида тузилган ўқув тахминий дастурларининг мавзулари ва бўлимлари таркибига кирувчи ўқув материаллари;

талабаларнинг билим, малака ва кўникмаларига қўйиладиган талаблар. Бу билимлар, малакалар ва кўникмалар асосида мутахассиснинг касбий компетенлиги шаклланади;

ўқув материаллари орасида фанлараро алоқалар мавжуд профилли ва умумқасбий фанлар;

мутахассиснинг касбий компетентлигининг кафолатланган даражасига эришиш учун зарур бўлган махсус ўқув фанлари.

Касбий шаклланиш жараёнлари тартиб-таомилини тадқиқ қилинаётган ҳодисани лойиҳалаштириш фаолиятининг ишчи майдони ёрдамида тасаввур қилиш имконини берувчи педагогик тамойиллари асосида ўрганамиз. Замонавий педагогик технологияларига мувофиқ, жараёнларнинг ҳар бир нуктасида тадқиқ қилинаётган кўрсаткичнинг ифодаланганлик даражасини ифодалаган маълум бир катталики бериш тартиб-таомилини билдиради. Бизнинг ҳолатимизда ишчи майдон – таълим маконида талабаларга мутахассиснинг касбий компетенлиги кафолатланган даражасига эришишни таъминлайдиган асосий педагогик метод кўрсаткичларни бериш усулидир.

Бинобарин, талабаларнинг касбий компетенлиги даражалари асосий катталиклар ҳисобланмасада, педагогик ҳаракат билан ифодаланган таълим жараёнининг ўзини ҳар қандай кузатувчи тан олиши шарт, зеро бу жараён ахборотнинг муайян ҳажмининг ўзлаштирилишига олиб келган. Демак, натижанинг ҳар қандай тизими ўз аҳамиятини ва қайд қилиш шаклини ўзгартирмайдиган инвариант катталикларни киритиш имкониятини пайдо қилади.

Педагогик ҳаракат деганда биз таълим жараёнининг эришган ютуқлари, ўзгариши ҳамда талабаларнинг педагогик характерлайдиган универсал инвариант катталик деб тушунамиз. Педагогик ҳаракат ўзгарувчан қатталик бўлиб, унинг ёрдамида мутахассиснинг касбий шаклланиш траекториясини кириш ташхисидан бошлаб битирувчиларнинг касбий компетенлигини якуний назорат қилиш билан тугатиб тасвирлаш мумкин. Инсон ўз олами билишида ўзини тўхтата олмайди. Воқеликни идрок этишнинг тегишлилиги, адекватлиги ва социумда ҳулқ-атворнинг табиийлиги, индивиднинг умуминсоний ва касбий сифатлари қўп жиҳатдан унинг саводлилиқ даражасига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ўқитиш жараёнини биз бошланғич, асосий, ўрта, олий ва қўшимча таълим турларини ҳисобга олган ҳолда узлуксиз жараён деб тушунамиз. Бироқ, таълим жараёни субъектлари орасидаги узлуксиз ахборот ўтказиш жараёнини тасаввур қилиш мумкин эмас. [5]. Ўқув дастурининг мантиқан тугалланган ҳар бир элементи ўзидан олдинги ва ўзидан кейинги элементдан ажратган бўлиши зарур. Бунда талабалар олинган ахборот муҳимлигини англашлари учун уларга бир муддат вақт бериш лозим. содда даражада ўқитиш жараёни бир дастурий масаладан бошқасига босқичма-босқич ўтилади. Ўқитувчи ҳар доим талабаларга берадиган ахборотни тартибга солишга интилади. Уни ўзлаштириш давомида таълим жараёнининг нофаол субъектлари олинган билимлар, малакалар ва кўникмаларни “тоқчаларга бирма-бир тахлаб қўйишади”. Замонавий педагогик технологиялар методологияси узлуксиз ва дискрет хоссаларга эга объектларни бир-бирдан фарқлаш имкониятини беради.

Лойиҳалаштириш фаолияти жараёнида дискретлик тамойили жиддий роль ўйнайди. Ўқув элементлари мавзулари, бўлимларининг асосий структурасига эришиш жуда муҳимдир. Буни фақат ҳар бир элементнинг ушбу ўқув фанини ўзлаштириш учун мазмуний аҳамиятини аниқлаш учун эксперт баҳолаш асосида амалга ошириш мумкин. Ўқув дастурининг структуравий элементларини танлаб олишда тадқиқотчи улар орасидаги ўзаро алоқадорликни таҳлил қилишга ва асосий параметрлар бўйича дастурий материални мантиқан асосланган ҳолда тизимлаштиришга қодир.

Замонавий педагогик жараён ҳар қандай таълимий жараёнинг оптимизация қилиш шарт-шароитларининг бажарилишига масъул бўлган методологик тамойили энг кам ҳаракатлар таъсир тамойили деб аталади. Педагогик жараёнинг дискретлиги ўқув жараёнини оптималлаштириш учун барча шароитларни яратади. Замонавий педагогик жараён билан ўхшашлик асосида таққослашни амалга ошириб, микрообъектларнинг дискрет хоссаларини тасвирлаш учун олим Луи де Бройль тўлқин функциясини киритишни таклиф қилган. Даврийлик хоссасига эга бўлган тўлқин функцияси зарранинг сакрашга ўхшаш ҳулқ-атворини тасвирлар эди ва уни маконнинг эҳтимоллигидан бошқа ҳеч қандай бошқа маълумотни олишнинг имкони йўқлиги аниқланди. Шунинг учун, ўқув жараёнининг дискрет характерини ўрнатиб, педагогик жараёнинг квантини аниқлаб лойиҳалаштириш фаолиятининг ишчи майдонини тўлқин функциялари ёрдамида давомли структура сифатида тасвирлаш ўринли ҳисобланади.

Педагог мутахассислар касбий компетентлигининг кафолатланган даражасига эришиш жараёнида педагогик технология фани энг асосий калит фан ҳисобланади. Ушбу факт замонавий педагогик жараён методологияси ва педагогик объектларни куриш бўйича лойиҳалаштириш фаолияти орасида янада чуқурроқ таққослашни ўтказишни тақозо этади Педагогик технология курсини ўрганиш асосига замонавий илм-фаннинг назарий умумлаштиришлари даражасига чиқадиган энг кўп тарқалган дасрликларни қўйиш мумкин.

Чет эл мамлакатларидаги педагогик технология курслари ҳам педагогикадаги шахсга қаратилган концепцияга ва рационалистик парадигмага максимал тарзда мос келади. Ричард Фейнманнинг машҳур маърузалар курсини уларнинг биринчиси деб ҳисоблаш лозим. Ушбу курснинг сўнгги тахрирдаги нашри мамлакатимизда 1977-1978 йилларда амалга оширилган [7]. Нафақат дунёқараш таркибий қисмга балки таклиф қилинаётган ўқув дастурининг ҳар бир структуравий элементини ўрганишнинг амалий мақсадга мувофиқлигига ҳам таянадиган ўта кучли мотивацион таркибий қисми ушбу нашрнинг ажратиб турадиган хусусиятидир. Курснинг жиҳозланиш дидактик аспектлари иккинчи даражага сурилган, чунки мотивацион

таркибий қисмда улар аҳамиятли иштирок этишмайди. Ўқувчилар ўқитувчи ва олимнинг сеҳрли муҳитига маҳдиё бўлиб қоладилар ва бу ўқитиш натижаларининг квалиметрик кўрсаткичларини умуман аҳамиятсиз нарсга айлантиради. Уларнинг ҳар бири таклиф қилинаётган материални тушуниш нега зарурлигини ва ушбу катта устоз каби фикрлашни ўрганиш қанчалик фойдали эканлигини тушунади. [8].

Бизнинг мамлакатимиздаги анъанавий нуқтаи назардан педагогик технологияларни тадбиқ этишда Р.Фейнманнинг маърузалар курсининг ностандартлигига алоҳида урғу бериш лозим ва бу уни ўқитиш жараёнига жорий қилишни жиддий қийинлаштиради. Бундан ташқари, муаллифнинг ўзига хос хислатларини ўқитувчилик фаолиятида ҳатто энг юқори малакали мутахассис ҳам амалга оширганда тақрорлашнинг амалда имкони йўқ. Бироқ айнан Р. Фейнманнинг маърузалари мана шундай ўзига хос хусусиятлари кўп йиллар давомида ёшларни ўзига жалб қилиб келмоқда. Давлат таълим стандартига мос келиши-келмаслигидан қатъий назар, курсни эгаллаган ўқитувчи ўз профессионал малакасини квалификациясини ҳар қандай шароитларда тасдиқлай олади.

Шундай қилиб, замонавий педагогик технология методологияси бир неча таълим жараёни каби мураккаб кўп омилли бўлмаган жараёни тадқиқ қилишда қўлланиладиган мантқан асосланган фикрларни (қарашларни) ривожлантириш имконини беради. Кластер тахлили асосида педагогик объектларни лойиҳалаштиришга технологик ёндашувнинг методологик асосини яратишда замонавий педагогик технология соҳасида кўп марта текширилган назарий ёндашувларни педагогик илм-фанга тўғри ўтказиш назарда тутилади.

Инвариантлик, эквивалентлик, дискретлик, энг кам таъсир қилиш ва тадриж тамойиллари замонавий педагогик технологияларнинг энг муҳим тамойиллари ҳисобланади. [9].

Хулоса. Мақолани ёзиш жараёнида қуйидаги хулосага келдик.

Таълим жараёни ҳолати кузатувчининг субъектив нуқтаи назарига боғлиқ эмаслиги инвариантлик тамойилининг моҳиятини ташкил этади. Ўқитишнинг методик тизимида мавжуд қонуниятларни имкони борича аниқ акс эттиришга қодир мустақил кузатувчининг алоҳида роли ушбу тамойилнинг натижасидир. Талабаларнинг касбий компетентлик даражалари инвариант катталиклар бўлмаслигига қарамай, ҳар қандай кузатувчи педагогик фаолият билан ифодаланган таълим жараёнини тан олиши зарур чунки бу жараён ахборотнинг муайян микдорини ўзлаштиришга олиб келган.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020 йил 24-январь
2. Монахов В.М. Введение в теорию педагогических технологий: Моно-графия. М., 2006. 542 с.
3. Сафонцев С.А. Образовательная квалиметрия в системе повышения квалификации: Монография. Ростов н/Д.: Ростов, гос. ун-т, 2003. 160 с.20\
4. Фейнман Р., Лейтон Р., Сэндс М. Фейнмановские лекции по физике: В 9 т. М., 1977.
5. Сафонцев С.А., Сафонцева Н.Ю. Разработка теста входного контроля по курсу образовательной квалиметрии // Стандарты и мониторинг в образовании. 2005. № 5. С. 16-22.
6. Sirojiddinova I M- Improving the professional training of future engineers based on the cluster approach. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development Volume 02, May, 2022
7. Mahammadovna S. I. (2021)Needs and Factors for Developing Professional and Creative Abilities of Students of Higher Educational Institutions //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. – T. 25. – №. 6. – C. 2804-2810
8. Iroda M. Et al. Rational Methods Awakening and Stimulating University Students Professional and Creative Abilities //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.
9. Pulatova O.Kh., Poziljonova Z. (2020) Pedagogical approach to the development of economic culture .Archive of Conferences Jun 10, 2020 GSHSA-Florida. Page 18-20

Гулчеҳра ТЕМУРОВА,
Жиззах Давлат Педагогика университети
Махсус педагогика кафедраси катта ўқитувчиси
gulchehratemurova587@gmail.com

ТерДУ доценти, н.ф.ф.д Ш.Қосимов тақризи остида

PRINCIPLES OF SKILLS FORMATION IN TECHNOLOGY LESSONS IN THE SCHOOL OF HEARING IMPAIRED STUDENTS

Annotation

In the article, the necessary requirements for the level of preparation of primary school students according to the state educational standard and program for the formation of knowledge, skills and abilities in the process of training hard-of-hearing students to work, the technical stages of paper production for hard-of-hearing students, to have information about their creation processes, methods of working with paper, paper, types of paper and their characteristics, to acquire general concepts about professionals in the direction of paper production.

Keywords: Work, knowledge, skills, skills, geometric shapes, paper, cutting, folding, gluing, elements, application, technology, technical stages of paper production.

ЗАИФ ЭШИТУВЧИ ЎҚУВЧИЛАР МАКТАБИДА ТЕХНОЛОГИЯ ДАРСЛАРИДА КЎНИКМА-МАЛАКАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ТАМОЙИЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада заиф эшитувчи ўқувчиларни меҳнатга ўргатиш жараёнида билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш бўйича давлат таълим стандарти ва дастури бўйича бошланғич синф ўқувчиларни тайёргарлик даражасига қўйиладиган зарурий талаблар, заиф эшитувчи ўқувчилар қоғозни ишлаб чиқаришни техник босқичлари, уларнинг яратилиш жараёнлари тўғрисида маълумотга эга бўлиш, қоғоз билан ишлаш усуллари, қоғоз, қоғоз турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, қоғоз ишлаб чиқариш йўналиши бўйича касб эгалари ҳақида умумий тушунчаларни эгаллаш.

Калит сўзлар: Меҳнат, билим, кўникма, малака, геометрик шакллар, қоғоз, қирқиш, буклаш, елимлаш, элементлар, аппликация, технология, қоғозни ишлаб чиқаришни техник босқичлар.

«ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ В ШКОЛЕ СЛАБОСЛЫШАЩИХ УЧАЩИХСЯ»

Аннотация

В статье установлены необходимые требования к уровню подготовки учащихся начальных классов по государственному образовательному стандарту и программе формирования знаний, умений и навыков в процессе подготовки слабослышащих учащихся к труду, технические этапы бумажного производства для слабослышащих студентов, иметь информацию о процессах их создания, способах работы с бумагой, бумаге, видах бумаги и их характеристиках, получить общие представления о специалистах в направлении бумажного производства.

Ключевые слова: Работа, знания, умения, навыки, геометрические фигуры, бумага, раскрой, складывание, склейка, элементы, применение, технология, технические этапы производства бумаги.

Кириш. Заиф эшитувчи ўқувчиларни меҳнатга ўргатиш жараёнида билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш бўйича давлат таълим стандарти ва дастури бўйича бошланғич синф ўқувчиларни тайёргарлик даражасига қўйиладиган зарурий талаблар, заиф эшитувчи ўқувчилар қоғозни ишлаб чиқаришни техник босқичлари, уларнинг яратилиш жараёнлари тўғрисида маълумотга эга бўлиш, қоғоз билан ишлаш усуллари, қоғоз, қоғоз турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, қоғоз ишлаб чиқариш йўналиши бўйича касб эгалари ҳақида умумий тушунчаларни эгаллаш. Қоғоз турларидан фойдаланиб, геометрик шакллар асосида қирқиш, елимлаш, буклаш усулларида турли ўйинчоқлар, миллий кийим ва таомлар, дўппи, Ўзбекистондаги хайвон ва паррандалар, манзара, композиция ҳамда табрикномалар тайёрлаш малакасини эгаллаш;

Ўқувчиларни ижодий қобилиятларини техник моделлаштириш орқали ривожлантириш. Содда турли техникавий мосламаларни яшаш, ўқувчиларни лой ёки пластилин билан ишлаш кўникмаларини ўстириш. Пластилин ва лойдан турли ўйинчоқлар, ҳайкалчапар яшаш кўникмаларини эгаллаш, табиий материаллар билан

ишлаш жараёнида ўқувчиларнинг тасаввури, ижодий қобилиятини ўстириш, ташландиқ ва бадий материаллардан турли қирқиш, елимлаш, бириктириш усуллари орқали хайвонлар, паррандалар, кушлар, уй-рўзгор буюмлари, қизиқарли ўйинчоқлар яшаш кўникмасини эгаллаш, бошланғич синф ўқувчиларида миллий бадий куриш-яшаш санъатининг содда элементлари асосида аппликация, мозайка усулларида фойдаланиб, манзара, буюмлардан композиция куриш-яшаш малакасини эгаллаш.

Бошланғич синфларда ўқувчиларни умумтехник тайёргарлигига пойдевор қўйилади. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг меҳнат таълими ва тарбияни тўғри йўлга қўйилганлиги ўқувчиларнинг меҳнат жараёнида бевосита ва маълум бир тизимда иштирок этиш таълимининг бу босқичида ўқишга онгли ёндашишни, шахсни ақлий, ахлокий, жисмоний ривожлантиришни тарбиялашда жуда зарур бўлган омил ҳисобланади. Бошланғич синфларда меҳнат таълими ўқувчиларининг ягона таълим – тарбия ривожланиш тизимининг таркибий қисми ҳисобланади. Дастурда қуйидаги меҳнат турлари ажратилган: қоғоз билан ишлаш, газлама билан ишлаш, турли хил хом-ашёга бадий ишлов бериш асослари ва

қишлоқ хўжалиги меҳнати. Дастурда ҳар бир мавзуга онд ўқувчиларнинг билим, малака мазмуни белгиланган кузатиш ва тажрибаларга характеристика берилган. Болалар томонидан тайёрлашга тавсия этиладиган буюмлар рўйхати кўрсатилган.

Тадқиқот методологияси. Биз ўз олдимизга махсус мактабда технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантириш тизимини ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўйган едик. Бу мақсадимизни амалга оширишимизда 3-синфлар учун тайёрланган Заиф эшитувчи ўқувчилар махсус мактаблари учун меҳнат таълими бўйича Давлат таълим стандарти ва дастури асос бўлиб хизмат қилди. Махсус услубиятнинг умумий тамойиллари умуман махсус педагогик жараён тузилишини белгилайди, уларни амалга ошириш тил ўқитишнинг барча вазифаларини ҳал этишни таъминлайди. Хусусий тамойил меҳнат таълими бўйича қилинадиган ишларнинг тузилишига онд услубий талабларни белгилайди. Ушбу тамойилларда тил тизимидаги ҳар бир компонентнинг ўзига ҳосликлар, заиф эшитувчилар тилдаги лексика, грамматика, нутқнинг оғзаки ва ёзма турлари ва шакллари ўзлаштиришларининг психологик хусусиятлари акс этади. Меҳнат таълими умумдидактик ва махсус тамойилларидан келиб чиққан ҳолда биз заиф эшитувчи болаларга технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантиришга йўналтирилган тамойилларни қуйидаги тартибда бердик:

Технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантиришнинг бошқа таълим турлари ва босқичлари билан узлуксизлиги ва таълим мазмунининг узвийлиги тамойили;

Технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантиришда таълим мазмунининг инсонпарварлик тамойили;

Технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантиришнинг мазмуни, шакли, воситалари ва усулларини танлашда инновацион технологияларга таяниш тамойили;

Технология дарсларида билим, малака, кўникма шакллантиришда коммуникатив йўналтирилганлик тамойили, нутқни тилдан коммуникация мақсадларида, яъни матндаги (фикр-мулоҳазалардаги) маълум қилинаётган (қабул қилинаётган, қайта ишланаётган) ахборот ёрдамида ўзаро тушунишни йўлга қўйиш учун фойдаланишдан иборат фаолият деб тушунишга таянади. Бу тамойил ўзлаштириш давомида мулоқот функцияси сифатида фойдаланишни назарда тутлади.

Дидактик жиҳатдан коммуникация тамойили нутқни мулоқот воситаси ва фикрлаш курали сифатида шакллантириш мақсадидан келиб чиқади. У тил ўқитиш жараёнининг амалий йўналтирилганлигини таъминлаши лозим. Бу тамойил тил материални қўллаш жараёнида ундан (бевосита ва билвосита, ўқиш ва ёзиш тарзида) мулоқот қилиш, атроф дунё тўғрисида билим орттириш мақсадида фойдаланиш жараёнида ўзлаштирилади. Коммуникация тамойили махсус мактабда ўқитишнинг дастлабки пайтида заиф эшитувчи боланинг деярли мутлақо нутқи бўлмаган ҳолларда айниқса изчил ифодаланади. Нутқи нисбатан шаклланган заиф эшитувчи болаларда коммуникация тамойили нутқни тузатиш, ривожлантириш ва такомиллаштириш талаби билан қўшилиб намоён бўлади. Тилни амалий ўзлаштириб, ундан кейингина уни фан сифатида ўрганишга киришиш мумкин. Бироқ кейинчалик ҳам нутқ ривождаги камчиликларнинг ўрнини тўлдирадиган катта ишларни амалга ошириш керак бўлади.

Нутқнинг ривожланмаганлиги семантик (маъновий) тусдаллиги ҳисобга олиниб, тил ўқитишдаги

коммуникатив йўналтирилганлик тамойили ўқувчиларнинг онгини атроф дунё тўғрисидаги тасаввур ва тушунчалар билан бойитиб боради, уларнинг нутқини фикрлашининг мазмуний томонини ривожлантириш билан узвий равишда боғлаган ҳолда ўстиради.

Қар болалар пассив ва актив нутқни ўзлаштиришларидаги изчиллик уларнинг нутқини ўстиришда алоҳида рол ўйнашини ҳисобга олган ҳолда технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантиришда нутқ фаолиятининг репродуктив, реконструктив ва продуктив жиҳатларини ва босқичларини фарқлаш тамойили қўлланилди.

Заиф эшитувчи ўқувчиларнинг нафақат фикр-мулоҳаза тузишда, балки ўзгалар фикр-мулоҳазаларини қабул қилиш ва тушунишда қийналишлари тадқиқотда аниқланди. Ушбу қийинчиликларни бартараф этиш нутқ фаолиятининг барча томонларига (ёки нутқ ҳаракатининг барча компонентларига: қабул қилишга, тушунишга, сўзлаштишга) махсус услубий ёндашувларни талаб қилади. Ўқувчилар тил қонуниятларини англаган ҳолда ўзлаштиришлари асосида нутқ кўникмаларини автоматлаштириш тамойили, мазкур тамойилни амалга ошириш тилни махсус ўқитишда, нормал ривожланувчи болаларда юзага келадиган тилни ўзлаштиришдаги психологик шарт-шароитлар йўқлигининг ўрнини босишини таъминлайди. Махсус равишда танлаб олинган, ташкил қилинган ва услубий жиҳатдан ишланган материал асосида шакллантириш тамойили. Ушбу тамойил заиф эшитувчи ўқувчилар тақлид қилиш, фаол равишда қайта ишлаш ва ўзлаштириш учун тил материали олиб туришлари керак бўлган сунъий нутқ муҳитини яратиш оқибатидир. Технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантириш жараёнини тезлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш учун махсус шарт-шароитлар яратиш тамойили. Махсус мактабга илк бор ўқишга келган заиф эшитадиган болаларда тил умумлашмалари мавжуд эмас, шаклланмаган ёки жуда паст даражададир. Ўқитишнинг махсус равишда ташкил қилинган шароитларида нутқий мулоқот амалиётининг ўзи заиф эшитувчи болаларда тўла қийматли тил умумлашмаларини ҳосил қилиш учун этарли бўлмайди. Шу сабабли диалог, оғзаки ва ёзма монолог нутқи шаклидаги нутқ амалиётини мумкин қадар бойитиш учун шароит яратишга, ўқувчиларда фонетик, лексик ва грамматик умумлашмаларни шакллантиришни тезлаштиришга ва уларни ривожлантириш самарадорлигини оширишга қаратилган алоҳида машғулотларни киритиш кўзда тутилган. Аслида бу машғулотлар ҳам нутқ амалиётидир. Лекин махсус равишда танлаб олинган фонетик, лексик ва грамматик материал асосида алоҳида тарзда тузилган машқлар тизими шаклида ташкил қилинган нутқ амалиётидир.

Махсус машғулотлар тизимидан фойдаланиш орқали тил умумлашмалари барча дарсларда ва дарсдан ташқари машғулотларда хилма-хил нутқ амалиёти давомида мустаҳкамланади. Эшитиш қолдиқларидан кенг микёсда фойдаланишга таяниш тамойили. Бунда ўтиладиган (ёки такрорланадиган) материал экран ортидан қулоқнинг ўзига ёки эшитишни кучайтириб берувчи аппаратлар ёрдамида берилади. Ўқувчилар нутқининг ҳолатини мунтазам ўрганиш жараёнида қилинадиган маълумотларни ҳисобга олиш асосида ўқитишни тузиш тамойили. Бу тамойилга риоя этилмаса, педагогик жараёни тузиш ўзининг конкретлигини йўқотади, ўқитувчи уни бошқариш имкониятидан маҳрум бўлади.

Юқорида қайд этилган тамойиллар асосида заиф эшитувчи болалар технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантириш тизими ишлаб

чикилди ва дастур, дарслик, йиллик режалаштиришлар шаклида илмий ва амалий жиҳатдан асослаб берилди.

Таҳлил ва натижалар. Таълим мазмунининг ўзаги ҳисобланган стандарт воситасида мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли муассасаларда таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шарти амалга оширилади. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўз моҳиятига кўра ўқув дастурлари, дарсликлар, қўлланмалар, низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Заиф эшитувчи ўқувчилар махсус мактаблари учун меҳнат таълими бўйича Давлат таълим стандарти ва Дастурнинг белгиловчи хусусиятлари (умумий мақсадга йўналтирилганлик, тузилиши, материал танлаб олиш ва қобилятлар, кўникмалар, билимларга ва уларни ўзлаштиришдаги изчилликка қўйиладиган талаблар ҳажмини белгилаш) ўқитишнинг асосий мақсадига – Технология дарсларида билим, кўникма, малакаларни шакллантиришга эришишга қаратилди. Меҳнатга ўргатиш жараёнида билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш бўйича давлат таълим стандарти ва дастури бўйича меҳнат таълими фанидан ўқувчилар қуйидаги билим, кўникма ва малакаларга ега бўлишлари керак.

Мазкур Давлат таълим стандартида махсус ўрта таълим мактабларида меҳнат таълими таянч мазмуни меҳнат ва касб танлашга тайёргарлик даражасинининг меъёрлари ифодаланади.

Ушбу стандарт махсус ўрта таълим мактаблари учун меҳнат таълими фанидан ўқув дастур, дарслик, қўлланма ва бошқа расмий меъёрий материалларини ишлаб чиқиш, ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш ҳамда илмий тадқиқотлар олиб бориш учун асос сифатида хизмат қиладиган меъёрий ҳужжатдир. Меҳнатга ўргатиш жараёнида билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш бўйича давлат таълим стандарти ва дастури бўйича меҳнат таълимининг мақсади заиф эшитувчи ўқувчиларни билиш фаолияти ҳаракат кўникмаларини ривожлантиришни кўзда тузувчи меҳнат шакллари ҳамда касб тури билан таништириш, уларда бошланғич меҳнат кўникмалари ва малакаларини, меҳнатга қизиқиш ва меҳнат-севарликни шакллантириш, уларни меҳнат ва касбларни кадрлашга, уларнинг аҳамиятини тушунишга ўргатиш, онгли равишда касб танлашга тайёрлаш орқали касбга тайёргарликни амалга ошириш ҳамда жамият фаровонлиги йўлида меҳнат фаолиятига қўшилишларига шарт шaroит яратувчи ўқувчи нутки, характер хусусияти ва тафаккурини ривожлантиришдан иборат.

Хулоса. Меҳнатга ўргатиш жараёнида билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш бўйича давлат таълим стандарти ва дастури бўйича меҳнат таълимининг вазифалари: заиф эшитувчи ўқувчилар меҳнатсеварлик, меҳнаткашларга ҳурмат, ижтимоий мулкка ехтиёткорлик ва тежамкорлик муносабатиди бўлиш каби ҳислатларни тарбиялаш.

АДАБИЁТЛАР

1. Зайцев Д.В. Интегрированное образование детей с ограниченными возможностями / Д.В. Зайцев // СОЦИС. - 2004. - № 7. - С. 127 - 132.
2. Зикеев А.Г. Развитие речи слабослышащих учащихся. – М.: Педагогика, 1996. – 240 с.
3. Зыков С.А. Методика обучения глухих детей языку. – М.: Просвещение, 1997. – 200 с.
4. Измайлова Л.С. // Социально-педагогическая реабилитация лиц с нарушением слуха // дисс. кандидат педагогических наук 2010 г.
5. Корсунская Б.Д. Воспитание глухого дошкольника в семье. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
6. Кукушкина О.И. Новый инструмент сурдопедагога — динамическая педагогическая классификация детей с кохлеарными имплантами / О.И. Кукушкина, Е.Л. Гончарова // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. - 2014. - №8. - С.3-9.
7. Кодирова Ф.У. Бошланғич синф кар ва заиф эшитувчи ўқувчилар сўзлашув нутқини шакллантириш. Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2006. – 23 б.
8. Лаговский Н.М. Обучение глухонемых устной речи. 2-е изд. М.: 1911. С. 119.
9. Лебединский В.В., Никольская О.С., Баенская Е.Р. Либлинг М.М. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция-М.: изд-во «МГУ», 1990- 197с.
10. Муминова Л.Р., Шомахмудова Р. Ш. Имконияти чекланган болаларни индивидуал коррекцион-ривожлантириш дастурининг методик асослари. –Т.: “Раззоков О.Ж. босмахонаси”. 2007.-27 б..
11. Муминова Л.Р. Теоретические основы коррекционно-педагогической работы по преодолению речевого недоразвития у детей дошкольного возраста. Автореф. дисс. ... док. пед. наук. – Т.: ТГПИ, 1992. – 39 с.

УДК: 316.751 (575.1)

Саидикромхўжа УСМОНОВ,

Ўзбекистон Миллий университети ҳарбий тайёргарлик ўқув маркази

цикл бошлиғи, фалсафа доктори (PhD)

E-mail:saidikromu@mail.ru

Қуrollи кучлар академияси профессори, ф.ф.н. Д.М.Бозаров тақризи асосида

МАФКУРАВИЙ ТАРБИЯ АСОСИДА ФУҚАРОЛАР МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада мафкуравий тарбия асосида фуқаролар маданиятини шакллантиришнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари фалсафий тафаккур тараққиёти билан боғлиқ ҳолда таҳлил этилган. Кўпмиллатли давлатларда миллий ўзлиқни англаш, миллий бағрикенглик, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий жиҳатда мафкуралар хилма-хиллигига эришишнинг зарурияти асосланган. Фуқароларнинг фаол ҳаракати ҳар бир жамият тараққиётини таъминловчи куч ҳисобланади. Зеро, фуқаро бўлмаса жамият бўлмаганидек, унинг фаол ҳаракатсиз тараққиётнинг бўлиши ҳам мумкин эмаслигига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: жамият, фан, фаолият, мафкура, инсон, ғоя, сиёсат, иқтисод, фуқаро, маданият.

PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF CITIZEN CULTURE ON THE BASIS OF IDEOLOGICAL EDUCATION

Annotation

The article seeks to analyze the socio-philosophical aspects of forming citizen culture on the basis of ideological education in relation to the development of philosophical thought. The need of achieving national consciousness, national tolerance, social, economic and political diversity is substantiated. The active participation of citizens is the force that defines the development of every society. For, just as there is no society without citizens, there is no progress without active citizen participation.

Keywords: society, science, idea, activity, ideology, human, politics, economy, citizen, culture

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ОСНОВЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация

В статье ставится задача проанализировать социально-философские аспекты формирования гражданской культуры на основе мировоззренческого воспитания в связи с развитием философской мысли. Обосновывается необходимость достижения национального самосознания, национальной толерантности, социального, экономического и политического многообразия. Активное участие граждан — это сила, определяющая развитие любого общества. Ибо, как нет общества без граждан, так нет и прогресса без активного участия граждан.

Ключевые слова: общество, наука, идея, деятельность, идеология, человек, политика, экономика, гражданин, культура.

Кириш. Жамиятнинг бир бўлаги бўлган фуқаро-нинг жамиятни ривожлантириш борасидаги фаолияти ранг-баранг бўлиб, улар амалиётда илмий, сиёсий, иқтисодий, диний, бадий ва бошқа йўналишларга бўлинади. Фуқаролар фаолиятида ушбу йўналишлар нисбатан хусусийлик касб этади, яъни ҳар бир фуқаро ўз қизиқиши, интилиши ва қобилиятидан келиб чиққан ҳолда бу йўналишлардаги соҳаларнинг бири билан шуғулланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, жамиятда фуқаролар учун нисбатан хусусий йўналишлар ичида барчанинг бирдек англаши, билиши ва фаолият юритиши лозим бўлган йўналиш ҳам борки, бу йўналиш жамиятнинг сиёсий йўналишидир. Сиёсий йўналишдаги фаолиятнинг барча учун дахлдорлиги давлат бошқарувида бевосита кўпчилиكنинг иштирокини таъминловчи ҳамда жамиятда демократиянинг асосий белгиларидан бири бўлган озчиликни кўпчиликка бўйсунтириш таъминловчи қарор топтирувчи асосий омил ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўзбекистон Республикаси ҳозирда кучли давлат негизига кучли фуқаролик жамиятини барпо этишга интилоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев “бу йўл — эркин, демократик, инсонпарвар давлат қуриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш, Ватанимиз иқтисодий қудратини юксалтириш ва янада раванқ топтиришнинг мустақкам замини”[1], дея таъкидлайди.

Тарихнинг барча давлрларда жамиятда бирор-бир янгилик - ислохотни амалга ошириш мушкул иш бўлган. Чунки, ҳар бир жамиятда онгли равишда тушуниб янгиликни қабул қилувчи ва уни қўллаб-қувватловчи кишилар қаторида ислохотлар заруриятини тушунмай-диган, консерватив кишилар тоифаси ҳам мавжуд бўлганки, бундай кучлар ўзларининг лоқайдликлари, тушунмасликлари ҳамда сиёсий томондан билимсизликлари туфайли доимо жамият тараққиётига тўсиқ бўлиб келган. Мазкур кучлар жамият тараққиётига тўғоник бўлишда тарихан ташқи кучлар билан тез тил топишган, уларнинг манфаати учун жамият манфаатларини топтаган.

Таҳқиқот методологияси (Research Methodology). Обьективлик, системалилик, анализ ва синтез, тарихийлик ва мантикийлик, ворисийлик, умуминсонийлик ва миллийликнинг ўзаро бирлиги, герменевтик, киёсий таҳлил каби методлар қўлланган ҳолда мафкуранинг моҳияти ва фуқароларда сиёсий маданиятни шакллантиришнинг ўрни асосланган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Маълумки, тарихнинг барча давлрларда ҳам ижтимоий онгда ижобий характердаги воқеликни қарор топтириш осон кечмаган. Бу жараёнга ўз-ўзидан стихияли тарзда ёки бузғунчи кучларнинг таъсири натижасида вужудга келадиган ғоялар, қарашлар тўсқинлик қилган. Шунга кўра ҳозирги жамиятда сиёсий маданиятни ривожлантириш муаммоси биздан, бирданга икки вазифани

бажаришни талаб этмоқда. Мазкур вазифаларнинг бири, бевосита фуқароларда соғлом сиёсий эътиқод негизида сиёсий маданиятни ривожлантириш бўлса, иккинчиси, кишиларнинг сиёсий онгида бузғунчиликни келтириб чиқарувчи кучларнинг қарашлари ва ғояларини бартараф этиш ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, жамият ҳаётида бу икки вазифани бирданига ҳал этишда ҳеч қайси ижтимоий ёки сиёсий тузулма жамият мафкурасичалик самара бера олмайди. Мафкура том маънода бу икки вазифани бир вақтда ва бирданига ҳал эта оладиган улкан куч ҳисобланади.

Юқоридаги ҳолатлар ҳисобга олинган ҳолда Ўзбекистонда мустақил тараккиёт даврида жамиятдаги кенг қўламдаги ислохотлар қаторида мафкура соҳаси ҳам тубдан ислох этила бошланди. Чунки, мустақилликнинг дастлабки йилларида қўлга киритилган тажрибалар “мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррарлигини кўрсатди” [2].

Мана шундай сабаблар туфайли бугунги давр ушбу соҳа олимлари олдига қатор вазифаларни қўймоқда. Бу мураккаб вазифани бажариш иши куйидаги йўналишларни ўз ичига олди. Улар: “1) Идеологик концепцияларни илмий асосланган энг муҳим принциплар ва миллий манфаатлар негизида шакллантириш; 2) Оммавий онга таъсир кўрсатиш ҳамда жамият сиёсий маданияти билан алоқани таъминлаш; 3) Мафкурaviй ишни, тарғиботни уюштириш, мафкурaviй ишни такомиллаштириш механизмларини ривожлантириш” [3] ва бошқалардир.

Мазкур вазифалар ичида миллий мафкура концепцияси учун ғоялар, принцип ва категорияларни ишлаб чиқиш асосий ва катта илмий салоҳият талаб қиладиган вазифа сифатида белгиланди. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов ўз фикрини билдириб: “Мен миллий мафкура хусусида бош қотираётган олимларимиз, маънавият ва маърифат соҳаси ходимларига ер юзида инсоният ва давлатчиликни пайдо бўлганлигидан буён шаклланиш жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини теран ўрганиш, кишилик тарихининг юксалиш ва таназзул давларини, тараккиётни ана шу инкирозлардан омон сақлаб қолувчи ижтимоий – маънавий омилларни ҳар томонлама тадқиқ этган ҳолда бирор хулосага келишини тавсия этган бўлур эдим” [2], -дея таъкидлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев эса барча соҳалар қатори мафкура соҳасига ҳам инновацияларни жорий этиш лозимлигини уқтирган ҳолда, “бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади” [4], дея изоҳлайди.

Албатта, Президентимиз томонидан миллий мафкура концепцияси учун янги ғоялар, принциплар ва категорияларни ишлаб чиқиш жараёнига долзарб вазифа сифатида эътибор қаратилиши бежиз эмас. Чунки, миллий мафкурани янгиланишнинг объектив ва субъектив томонлари мавжуд бўлиб, у объектив томондан, илмий қонун-қоидаларга, жамиятимиздаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий муҳитга, давлатимизнинг имкониятлари ва ўзбек халқнинг миллий менталитетига нечоғлик мос бўлишига боғлиқ бўлса, субъектив томондан эса, у ишлаб чиқувчиларнинг илмий салоҳияти, истеъдоди ва ижодий илҳомига боғлиқ ҳисобланади.

Мафкуралардаги идеал образларни ифодаловчи категориялар фуқаро шахсида ва жамиятда вужудга келиши керак бўлган воқеиликни мафкурaviй мақсаддан

келиб чиққан ҳолда ёрқин “бўёқлар” билан ифодалайди. Бу категориялар ҳиссий ва рационал томондан, аввало, фуқароларга таъсир кўрсатиб, уларга ўзида вужудга келиши керак бўлган “мен”ни ҳамда мамлакатда барпо этилиши зарур бўлган жамиятнинг идеал “қиёфа”сини тушунтириб беради. Идеал образларни ифодаловчи категорияларда илгари сурилган образлар дастлаб номоддий ва мавҳум бўлсада, кейинчалик бу категорияларнинг амалиётдаги изчил ва узлуксиз ҳаракати туфайли улар конкрет ва моддий воқеиликка айланади. Бу турдаги категориялар фуқароларга ҳиссий ва рационал томондан таъсир этиши натижасида уларда шахсий ва ижтимоий мақсадни шакллантиради. Фуқароларда бу икки мақсаднинг шаклланиши эса, уларни сиёсий фаол фуқарога айланишига олиб келади. Сиёсий фаоллик амалий томондан фуқаро сиёсий маданиятнинг ривожланишини таъминловчи асосий омил ҳисобланади.

Ҳар бир мафкура таркибида мавжуд бўлиши керак бўлган мазкур категориялар мафкурaviй амалиётда доимо бирга бир-бирини тўлдириб, ўзаро қонуний боғланган ва комбинациялашган ҳолда ҳаракатланади. Мафкура таркибида уларнинг бирини бўлмаслиги мафкура структурасидаги мукамалликни бузади. Структурaviй камчилиққа эга бўлган мафкура ижтимоий-сиёсий ҳаётда етарлиқ натижа бермайди.

Таъкидлаш лозимки, миллий мафкура структура-сида ҳам ҳозирда мана шундай жиддий камчиликлар мавжуд. Аниқроқ қилиб айтганда, юқорида тилга олинган турдаги категорияларнинг аксарияти миллий мафкура таркибида учрамайди, мавжудлари эса ҳозирда ҳам, аниқ функция бўйича комбинациялаштирилмаган ва системага солинмаган.

Маълумки, миллий мафкура структурасидаги бундай камчилик амалиётда фақат мафкурaviй камчилик бўлиб қолмайди. Бу камчилик туфайли, жамиятнинг мафкура таъсир этадиган барча соҳаларида ўзига хос муаммолар келиб чиқади. Бу ҳолат, албатта, жамиятнинг сиёсий соҳасига ҳам таъсир этади, яъни миллий мафкура таркибидаги камчилик туфайли, кишилар сиёсий маданиятини ривожлантириш жараёнида дўст ва душман дихотомиясини кўрсатиш мумкин бўлмай қолади. Сиёсий соҳада бу вазифани миллий мафкура томонидан бажарилмаслиги эса, жамият учун бутунлай ёт, бегона мафкураларнинг ҳаракати учун катта имкониятни вужудга келтиради.

Тарихий ва бугунги амалиётдаги мафкураларнинг таркибий тузилишини ўрганиш орқали биз уларнинг мафкурaviй амалиётда қўллаган тажрибaviй билимларига эга бўламиз. Мафкурaviй амалиётда ушбу тажриба ва билимлардан ижодий ёндашган ҳолда фойдаланиш миллий мафкурани структурaviй жиҳатдан мукамал ва ўта рақобатдош мафкура бўлиб шаклланишига олиб келади. Структурaviй жиҳатдан мукамалликка эриша борган сари миллий мафкуранинг жамиятни барқарор ривожлантиришдаги таъсир қўлами ҳам кенгайиб боради. Албатта, бу ҳолат у орқали жамиятда фуқаролар сиёсий маданиятини ривожлантириш муаммосини ҳал этишда катта имкониятни вужудга келтиради.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, миллий мафкуранинг структурaviй жиҳатдан мукамаллашув жараёни унда фақат категорияларни шакллантириш тиланина ҳал бўлмайди. Бу жараён миллий мафкура таркиби учун зарур бўлган бир қатор тамойилларни ҳам мафкурaviй амалиётга жорий этишни тақозо этади.

Тарихдан маълумки, амалиётдаги аксарият мафкуралар ўзларидаги ғояларни кишилар онгига сингдиришда айланма йўللardan фойдаланишган. Яъни, улар муайян ғояни тўғридан-тўғри инсон онгига йўналтирмасдан уни турли образлар, восита ва усуллар орқали сингдирган. Тарихий мафкураларнинг бу

тажрибаси мафкуравий амалиётда “ғоя демасдан туриб ғояни сингдириш” [5] тамойилини вужудга келтирган.

“Ғоя демасдан туриб ғояни сингдириш” тамойили мафкуравий амалиётдаги энг қадимий қоидалардан бири бўлиб, у қарийб инсоният тарихидаги илк мафкуралар билан тенгдошдир. Мазкур тамойил бугунги кунда ҳам барча мафкураларда мавжуд бўлиб, мафкуравий амалиётда у мафкуравий назария ва амалиёт сирини кенг халқ оммасидан сақлашда асосий ролни ўйнаб келмоқда.

Бизга маълумки, мафкуравий амалиётда мафкуранинг акс таъсири ҳам мавжуд бўлади. Амалиётда мафкуранинг акс таъсири бевосита муайян ғояни кишилар онига тўғридан-тўғри (жозибасиз, қизиқарсиз ҳолда) йўналтирилиши ҳамда кенг халқ оммасини мафкуравий назария ва амалиёт сиридан хабардор бўлиб қолиши натижасида пайдо бўлади. Бу вазиятда ғояни сингдиришдан кўзланган мақсад амалга ошмайди, аксинча, унинг тескари натижаси вужудга келади. Амалиётда бу ҳол мафкуранинг акс таъсири, деб аталади.

Мазкур жараёнда жамиятда мафкуравий амалиёт қандай ташкил этилаётганлиги, кимлар мафкурачи эканлиги, миллий мафкуранинг структуравий тузилиши, мафкуравий амалиётда қандай усул ва воситалар қўлланилаётганлиги ва бошқа шу каби махсус мафкуравий билим ва маълумотлар кенг халқ оммасига ошқор этилмайди. Яъни, мафкура субъект сифатида ўз объекти бўлган халқ оммасига таъсир этади, лекин бу жараёнда у ўз структурасини намоён этмайди.

Бизнинг фикримизча, миллий мафкура амалиёти учун зарур бўлган яна бир тамойиллардан бири бу “ғоявий жиҳатдан ўз-ўзини тарбиялаш” тамойилидир.

Ҳозирда бу тамойил ижтимоий-гуманитар фанларда ўз-ўзини тарбиялаш тамойили кўринишида маълумдир. Унга кўра ўз-ўзини тарбиялаш – бу “ички туйғулар ёрдамида миллий қадриятларни, инсон ҳаётидаги ютуқ ва муаммоларни, тажрибаларни ўрганиш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, яъни мустақил ривожланиш жараёнидир. Таълим-тарбия жараёни қандай ташкил этилмасин, ўз-ўзини тарбиялашсиз уни амалга ошириб бўлмайди” [6].

Бу тамойил бўйича ҳар бир мафкура ўз объекти бўлган инсонга мафкуравий амалиёт орқали ҳаётнинг барча ижобий ва салбий жиҳатларини кўрсатиб унинг мафкуравий манзарасини намоён этади. Ўз мақсадидан келиб чиққан ҳолда борлиқнинг мафкуравий манзараси намоён этиш орқали мафкура инсонни бу жараёнда мустақил фикрлашга, ҳаётда ўз ички таъсирига яъни, муайян позицияга эга бўлишига ундайди. Инсонда шаклланидиган “бундай позицияга муайян ижтимоий ҳаракатларни амалга оширишга қаратилган ички эътиқодни, жамият ривожига салбий таъсир этувчи ҳодисаларга нисбатан муросасизликни, бундай ҳодисаларга қарши курашга тайёргарликни, ўзи бажараётган иш учун юксак ижтимоий масъулиятни, жамоа манфаатларини ўз шахсий манфаатлари деб билишни, эгалик ҳиссининг ривожланганлигини киритиш мумкин” [7].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Албатта, фуқароларда ички таъсирни яъни, ҳаётий позицияни шакллантирадиган мафкуравий амалиёт жараёни мажбурий характерга эга бўлмайди балки, унда “ғоявий жиҳатдан ўз-ўзини тарбиялаш” тамойили бўйича фуқароларга фикрий эркинлик, ўз-ўзини муҳофафа қилиш ва баҳолаш имконияти берилади. Мафкуравий амалиётни кўр-кўрона ва мажбурлов асосида ташкил этиш эса, айнан мана шу тамойил орқали рад этилади. Бугунги кунда, фуқаролар онига миллий мафкура таъсирини янада кучайтириш масаласи уни жамиятимиз мисолидиги пирамидани юқоридан қуйига қараб эмас, балки қуйидан юқорига қараб тарғиб этиш кераклигини кўрсатади. Бу жараёнда, миллий мафкурадаги ғоялар, категориялар ва тамойилларнинг мазмунини, аввало, яқка шахс – индивидга йўналтирилиши, унинг манфаатлари ва муаммоларини акс эттириши лозим бўлади. Агар, миллий мафкура жамият ривожига ҳар бир индивиднинг роли мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда, инсон мақсад-муддаоларини ўзида акс эттирса ҳамда бу жараёнда унга қўмаклашса аниқки, миллий мафкура жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта таъсирга эга бўлган кучга айланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 8-б.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 4-б.
3. Тожиёв Х. Миллий мафкуранинг назарий ва методологик масалалари. – Тошкент: Мехнат, 1999. – 53-б.
4. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 13-б.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. (2017 йил 22 декабрь). – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 20-б.
6. Тоҳириён А. ва бошқалар. Миллий ғоя ва маънавият асослари. – Тошкент: Navro'z, 2015. – 48-б.
7. Джураев Р.Х. Турғунов С.Т. Таълим менежменти. – Тошкент. “Voriz-Nashriyot”, 2006. – 256-б.
8. Одиқориев Х.Т. Раззоқов Д.Х. Сиёсатшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 332-333-б.

Жаҳонгир ҲАМРАҚУЛОВ,
Фарғона давлат университети ўқитувчиси
E-mail: jahongirhamrokulov0@gmail.com

ФарДУ профессори Т.Эгамбердиева тақризи асосида

QUESTIONS OF INTEGRATIVE METHODOLOGY FOR FORMING ECOETHICAL COMPETENCE OF STUDENTS

Abstract

The article deals with experimental works that increase the effectiveness of the formation of eco-ethical competence among students, their content, the scientific significance of the results and their role in the development of society, the methods for their development. The results of the experimental work carried out in the course of the study, the definition of the form, methods and means, including pedagogical methods related to the problem, the role of innovative and traditional methods that contribute to the development of eco-ethical competence among students are described.

Key words: Ecologist, ecoethical competence, experimental work, moral competence, innovative and pedagogical activity, integrative methodology.

ВОПРОСЫ ИНТЕГРАТИВНОЙ МЕТОДИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЭТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассматриваются экспериментальные работы, повышающие эффективность формирования у студентов экоэтической компетентности, их содержание, научная значимость результатов и их роль в развитии общества, методика их разработки. Описаны результаты экспериментальной работы, проведенной при выполнении исследования, определение формы, методов и средств, в том числе педагогических методов, связанных с проблемой, роль инновационных и традиционных методов, способствующих развитию экоэтической компетентности у студентов.

Ключевые слова: Эколог, экоэтическая компетентность, экспериментальная работа, нравственная компетентность, инновационно-педагогическая деятельность, интегративная методика.

ТАЛАБАЛАРДА ЭКОЭТИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИНТЕГРАТИВ МЕТОДИКАСИ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақолада талабаларда экоэтик компетентликни ривожлантириш самарадорлигини оширувчи тажриба-синов ишлари, уларнинг мазмун-моҳияти, натижаларининг илмий аҳамияти ва жамият тараққиётидаги ўрни, уларни ривожлантириш методикаси ҳақида фикр юритилади. Тадқиқотни амалга оширишда олиб борилган тажриба-синов ишларининг самараси, шакл, метод ва воситаларини аниқлаш, жумладан, муаммага оид педагогик усуллар, талабаларда экоэтик компетентликни ривожлантиришга ёрдам берувчи инновацион ва анъанавий методларнинг ўрни баён қилинади.

Калит сўзлар: Эколог, экоэтик компетентлик, тажриба-синов ишлари, ахлоқий компетентлик, инновацион-педагогик фаолият, интегратив методика.

Кириш. Бугунги кунда мамлакатимизда экологик кадрларни тайёрлаш тизимини ислоҳ қилиш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Мазкур жараёнда талабаларда экоэтик компетентликни шакллантириш ҳам замонавий эколог шахсиятини шакллантиришда муҳим ижтимоий талаб ҳисобланади. Шу боис, бугунги олий таълим тизимида нафақат экологлар, балки бошқа соҳа кадрларида ҳам экологик ахлоқий масъулиятни шакллантириш, атроф-муҳитга оқилон муносабатда бўлиш, табиатни асраб-авайлаш қўникмаларини ривожлантириш масалалари долзарблик касб этмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Экологик хавфсизлик муаммоси аллақачонлар миллий ва минтақавий доирадан чиқиб, бутун инсониятнинг умумий муаммосига айланди[1]. Айниқса, Марказий Осиё давлатларида табиатни муҳофаза қилишга оид қонунчилик ривожланмоқда ва такомиллашмоқда[1]. Юртимизда экологик этика муаммоларига бағишланган илмий изланишлар ҳам олиб борилмоқда. Хусусан, ўзбек олимларидан З.Абдуллаев, А.Нигматов, Л.Абдуназаров, Ш.Муҳамедов, И.Ҳошимова қабилар томонидан экологик масъулият, экологик ахлоқий қадриятлар, экологик онг ва фаолият, экологик таълим-тарбия методикасига доир бир қатор тадқиқотлар олиб борилган [4].

Биз олиб борган изланишларда экоэтик компетентликни ривожлантириш самарадорлигини оширувчи тажриба-синов ишларининг мазмуни, натижаларининг илмий аҳамияти ва жамият тараққиётидаги муайян ўрнини тадқиқ этиш мақсад қилинган. Тажриба-синов ишлари ҳам замонавий қиёфага эга, рақобатбардош, кучли иродали кадрлар авлодини тарбиялашда экологик ахлоқий масъулиятни ривожлантиришнинг аҳамияти ва уни ривожлантириш методикасини яратишга қаратилган. Зеро, “улкан иқтисодий ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлган Осиё китъаси ва Марказий Осиё мамлакатлари мураккаб жараёнларга дуч келмоқда. Бу, аввало, экология, демография, миграция, ҳаёт ва таълим даражаси пастлиги билан боғлиқ муаммолардир”[2].

Тадқиқот методологияси. Мақолада педагогик, психологик ва методик адабиётларни ўрганиш, назарий ва қиёсий таҳлил, ижтимоий сўров (анкета, суҳбат, интервью, таъхис), педагогик кузатиш, моделлаштириш, баҳолаш, умумлаштириш ва статистик таҳлил методларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Талабаларда экоэтик компетентликни ривожлантиришга йўналтирилган маълум бир илмий ёндашувлар тизими, тадқиқот иши гипотезаси олиб борилган ишлар доирасида тажриба-эксперимент натижалари ва уларнинг солиштирув

хулосаларига асосланади. Тажрибанинг объектив ва ижтимоий муҳит тўғри танланган ҳолда ўтказилиши унинг натижаларини ҳамда самарадорлигини белгилаб беради. Илмий тадқиқот олиб бориш жараёнида муаммонинг амалдаги ҳолатини ўрганиш, мавжуд маълумотларни таҳлил этиш, муайян хулосаларга келиш, чиқарилган хулосалар асосида умумий ҳолатга баҳо беришга йўналтирилган амалий фаолият алоҳида ўрин эгаллайди.

Талабаларда экоэтик компетентликни ривожлантиришга йўналтирилган тажриба-синов ишларига назарий асос бўлган лойиҳамизнинг моҳияти ва мазмуни қуйидагиларни камраб олади:

Педагогик узвийлик – бу дидактик тамойил, шароит, ҳаракатга келтирувчи куч, таълим, ривожланиш ва тарбия жараёнида мажбурий бажарилиши керак бўлган талаб сифатида изоҳланади. Шу жиҳатдан жисмоний ва руҳий тарбиянинг узвийлиги ҳам ҳар бир босқичда олинган касбга оид назарий билимларни амалиётда такомиллаштириш, таълим мазмунининг муайян кетма-кетликда, тизимли жойлаштирилиши, ўқув-тарбия жараёни босқичларининг давомийлигини таъминлайди.

Олий таълим муассасалари талабаларида экоэтик компетентликни ривожлантиришга қаратилган педагогик жараён қуйидаги вазифаларни бажариш зарурлигини асослади: 1) талабаларда экоэтик компетентликни ривожлантиришда узлуксиз экологик ва ахлоқий таълимий тайёргарлик тизимининг уйғунлигини таъминлаш; 2) олий таълим муассасаси талабаларида экоэтик компетентликни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш; 3) педагогик таълим жараёнининг ҳар бир босқичида талабалар эгаллаши лозим бўлган ахлоқий компетентликни шакллантиришга доир технологияларни ишлаб чиқиш; 4) талабаларда экологик ахлоқий фаоллик, масъулиятлилик, инсонпарварлик сифатларини шакллантириш.

Талабаларда экоэтик компетентликни ривожлантиришнинг педагогик фаолиятида интизомли бўлишлари, масъулиятни ҳис этишлари унинг таркибий унсурларини шакллантиришга ёрдам беради. Тажриба синов ишларида таълим-тарбия жараёнида талабаларда экоэтик компетентликка хос сифатларни ўстиришга имкон берувчи инновацион-педагогик фаолият мазмунини камраб олган таъминот базаси муҳим аҳамиятга эга.

Тажриба-синов доирасида танлаб олинган назорат гуруҳларида экоэтик компетентликни ривожлантиришга

қаратилган дарс машғулоти анъанавий дарс методикаси асосида олиб борилди. Тажриба гуруҳларида тадқиқотчи томонидан ишлаб чиқилган, талабаларда экоэтик компетентликни ривожлантиришнинг самарадор таълим технологияси асосида дарс машғулотлари олиб борилди.

Тадқиқотни амалга оширишда тажриба-синов ишларининг самарали яқунланишини кафолатловчи шакл, метод ва воситаларни аниқлашга ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, муаммога оид қизиқтирувчи, ўстирувчи, ривожлантирувчи педагогик усуллар, семинарлардан фойдаланиш талабаларда экоэтик компетентликни ривожланишига ёрдам берди. Шунингдек, ўқув-тарбия жараёнида инновацион ва анъанавий методлар – маъруза, суҳбат, савол-жавоб; кўргазмали воситалар, видеолар, ҳужжатли фильмларни тайёрлаш ҳам кўзланган мақсадга эришишга катта ёрдам беради.

Тажриба даврида талабаларда экоэтик компетентликнинг ривожланишини аниқлаш мақсадида улар ўртасида жорий назорат синовлари ўтказилди. Жорий назорат синовлари натижаларига кўра тажриба гуруҳларида тадқиқот доирасида ишлаб чиқилган интегрatív методика асосида олиб борилган машғулотларнинг самарадорлиги, талабаларга ижобий таъсири, уларнинг экологик ва ахлоқий имкониятларига ижобий таъсир кўрсатаётганлиги аниқланди. Бу эса, тадқиқот ишида илгари сурилган илмий фаразнинг самарали эканлигини исботлайди.

Хулоса ва тақлифлар. Талабаларда экоэтик компетентлик шаклланиб, табиатни муҳофаза қилиш ҳаёт мазмунига айланиб бориши жараёнида ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий қарашлар эътиқодга, масъулиятга айланиб, амалий экологик фаолиятларда намоён бўлсагина, таълим-тарбия воситаларининг самарадорлигини кўрсатувчи мезонга айланади.

Экоэтик тарбия табиатни муҳофаза қилиш сиёсатининг моҳиятини чуқур тушунишга, инсонга табиат билан муносабатда ахлоқий масъулият ва бурч туйғусини сингдиришга, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш фаол ҳаётий мавқеини шакллантиришдан иборат фаолиятларнинг бирлиги эканлиги маълум бўлади.

Олий таълим муассасалари талабаларида экоэтик компетентликнинг юксак даражада ривожланишида таълим тизимининг самарали йўлга қўйилиши, профессор-ўқитувчиларнинг педагогик тажрибаси, дарс машғулотларида инновацион усуллардан ўринли фойдаланишга ҳам боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 май 434-сонли «Ўзбекистон Республикасида Экологик таълимни ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.05.2019 й., 09/19/434/3189-сон).
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси – Тошкент: Ўзбекистон, 2021.
3. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Тошкент: Ўзбекистон, 2019.
4. Абдуллаев З. Экологические отношения и экологическое сознание. Тошкент: Зиё. – 2004.
5. Бганба-Церера В.Р. Становление экологической этики. Москва: СК Сфера. – 1992.
6. Моисеев Н.Н. Экология и образование. М.: ЮНИСАМ. – 1996.
7. Нигматов А. Экология нима. Тошкент: ТДЮИ нашриёти. – 2002.
8. Нигматов А., Абдуназаров Л., Мухамедов Ш. Касбий экологик таълим ва тарбия. Тошкент: Иқтисодиёт-молия. – 2016.
9. Нигматов А.Н., Абдуназаров Л.М., Тобиров О.Қ. Экологик таълим ва тарбияда хорижий тажриба / Фарғона водийси ресурси салоҳиятидан фойдаланишнинг геоэкологик асослари. Республика илмий-амалий анжумани. Фарғона. – 2017.
10. Нигматов А.Н. Миллий касбий таълимда узлуксиз экологик таълимнинг асосий муаммолари ва истикболлари / Миллий касбий таълимда узлуксиз экологик таълим тизимининг илмий асослари: муаммолари ва истикболлари. Илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент: ЎзМУ нашриёти. – 2012.
11. Нигматов А.Н., Абдуназаров Л.М. Экологик таълимнинг методологик асослари // География жамияти илмий журнали. Тошкент. – 2016. №49.
12. Хошимова И. Диалектика глобального, регионального и локального в экологии: Автореф. дисс. ... докт. филос. наук. – Ташкент. – 1992.

УДК: 343.2.7 ББК 67

Шарофиддин ХАСАНОВ,
исполняющий обязанности доцента кафедры организационно-штабной
деятельности Академии МВД Республики Узбекистана
E.mail: alimjan.matchanov@gmail.com

На основании отзыва начальника отдела Национального центра Республики Узбекистан по правам человека, к.ю.н.,
доцента Хаитбоева Ф.П.

ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗРЕШЕНИЯ ПРАВОВЫХ КОНФЛИКТОВ В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы конфликтных ситуаций возникающих между сторонами обвинения и защиты при расследовании преступлений органами следствия в контексте обеспечения прав человека в соответствии с имеющимися международными стандартами. С целью повышения эффективности борьбы с преступлениями в статье обосновываются положения об обеспечении единства и непротиворечивости уголовного и уголовно-процессуального законодательства со следственной практикой применения права в разрешении возникающих конфликтных ситуаций. Проведен анализ мнения ученых относительно постоянного разрешения правовых конфликтов связанных с имеющимися противоположными интересами сторон уголовно-процессуальных правоотношениях, которые регулируют следственные органы, как представили государственных правоохранительных и судебных органов. При этом особое внимание уделено теоретическим и практическим аспектам деятельности следователя, дознавателя и органов, осуществляющих доследственную проверку полномочия которых предусматривают принятие основанных на уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве постановлений по решению конфликтных ситуаций между сторонами при расследовании преступлений.

Ключевые слова: Конфликт, уголовное и уголовно-процессуальное законодательство, стороны обвинения и защиты, разрешение конфликта органами следствия и суда, расследование преступлений, конфликтные ситуации, конфликт расследования.

ЖИНОЯТЛАРНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШДА ҲУҚУҚИЙ ЗИДДИЯТЛАРНИ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА УЛАРНИ ХАЛ ҚИЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада инсон ҳуқуқларини амалдаги халқаро стандартларга мувофиқ таъминлаш контекстида тергов органлари томонидан жиноятларни тергов қилишда айблов ва ҳимоя тарафлари ўртасида юзага келадиган зиддиятли вазиятлар муаммолари кўриб чиқилади. Мақолада жиноятларга қарши курашиш самарадорлигини ошириш мақсадида жиноят ва жиноят-процессуал қонун ҳужжатларининг юзага келган зиддиятли вазиятларни ҳал қилишда қонунни қўллаш бўйича тергов амалиёти билан бирлиги ва изчиллигини таъминлашга доир қоидалар асослаб берилган. Жиноят-процессуал ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг мавжуд қарама-қарши манфаатлари билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий зиддиятларни давлат ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва суд органлари томонидан тартибга солинадиган доимий ҳал этиш бўйича олимларнинг фикрлари таҳлил қилинди. Шу билан бирга, терговчи, суриштирувчи ва терговга қадар текширувларни амалга оширувчи органлар фаолиятининг назарий ва амалий жиҳатларига, уларнинг ваколатлари жиноят ва жиноят процессуал қонунчилигига асосланган қарорлар қабул қилишни, жиноятларни тергов қилишда тарафлар ўртасидаги зиддиятли вазиятларни ҳал қилиш, алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Зиддият, жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги, айблов ва ҳимоя тарафлари, тергов ва суд органлари томонидан зиддиятларни ҳал қилиш, жиноятларни тергов қилиш, зиддиятли вазиятлар, тергов зиддияти.

FEATURES OF THE ORIGIN AND RESOLUTION OF LEGAL CONFLICTS IN THE INVESTIGATION OF CRIMES

Annotation

The article deals with the problems of conflict situations arising between the parties of the prosecution and the defense in the investigation of crimes by the investigating authorities in the context of ensuring human rights in accordance with existing international standards. In order to increase the effectiveness of the fight against crimes, the article substantiates the provisions on ensuring the unity and consistency of the criminal and criminal procedural legislation with the investigative practice of applying the law in resolving emerging conflict situations. An analysis was made of the opinions of scientists regarding the permanent resolution of legal conflicts related to the existing opposing interests of the parties to criminal procedural legal relations, which are regulated by the investigating authorities as presented by state law enforcement and judicial authorities. At the same time, special attention is paid to the theoretical and practical aspects of the activities of the investigator, the interrogating officer and the bodies carrying out pre-investigation checks, the powers of which provide for the adoption of decisions based on criminal and criminal procedural legislation to resolve conflict situations between the parties in the investigation of crimes.

Keywords: Conflict, criminal and criminal procedural legislation, prosecution and defense parties, conflict resolution by investigative and judicial authorities, investigation of crimes, conflict situations, investigation conflict.

Введение. В современном Узбекистане проводятся коренные реформы связанные с различными сторонам жизни общества, в том числе и с деятельностью

правоохранительных органов осуществляющих охрану общественной безопасности, которые, по мнению главы государства, призваны служить интересам народа. Меры,

принятые Президентом страны создают основы для удовлетворения жизни граждан на основе принципа «не народ должен служить государственным учреждениям, а государственные учреждения должны служить народу» [1]. Это непосредственно связано с разрешением конфликтов между сторонами обвинения и защиты со стороны следственных органов в расследовании преступлений. В сущности, подобные конфликты имеют регулярный характер, так как в человеческом обществе совершаются преступления и в возникающей при этом ситуации имеются две обязательные конфликтующие стороны, а именно обвинение и защита. Проблемы разрешения этих конфликтов возлагаются на государственные следственные органы, которые основываясь на предоставленных полномочиях, действующем уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве принимают необходимые законные решения.

В механизме конфликта и созданной науки «конфликтология» в свете философских категорий взаимоотношения количественных изменений в качественные, закон единства и борьбы противоречий, закон отрицания отрицаемого занимают важное место определяя суть конфликта, его универсальный характер непосредственно направленный на разрешение конфликта в правоприменительной деятельности.

Обзор литературы по теме исследования. Вопросам связанным с особенностями общей характеристики конфликтологии и ее отдельных сторон посвятили свои работы такие ученые как Н.И.Леонов[2] А.Я.Анцупов, А.И.Шипилов [3], С.Л.Прошанов[4], А.В.Лопарев[5]. Особенности юридической конфликтологии были рассмотрены Р.А.Рамашов[6]. Исторический анализ конфликтологии были рассмотрены Е.А.Терешин[7]

Фундаментальные исследования относительно проблем правовой конфликтологии провел В.С. Жеребин определив особенности данного вида общественных отношений[8].

В Республике Узбекистан аспекты конфликтологии были исследованы и проанализированы такими учеными как Б.Алиев[9], Р. Жумаев, Н. Жўраев, А. Мўминов, Ш. Мамадалиев[10], Ш. Пахрулдинов[11], Р. Самаров[12], И. Саифназаров, Б. Тўйчиев[13], У. Убайдуллаев, Б. Умаров[14], М. Куронов, Н. Шермухамедова[15], Б. Хўжанов[16].

Конфликты в ретроспективном аспекте представляли собой жизненные ситуации имеющие под собой правовую, юридическую подоплеку, и в начальный период не исследовались, не некоторые стороны были затронуты в исторических источниках. Происходящие в мире глобальные изменения оказывали влияние и на сущность общественных отношений связанных с конфликтами в правовой сфере.

Например, в античный период происходящие в обществе правовые реформы и зарождающиеся правоотношения продемонстрировала нам различные конфликтные ситуации между аристократией и демосом, а также рабовладением. В средние века также имелись различного рода правовые коллизии, которые вызвали конфликтные ситуации. Последующие периоды истории показали, что в новое время ученые высказывали свои представления о правовых конфликтах и необходимости их цивилизационного решения. Л.Г.Агеева определяет противоречие как философию конфликта связанного с его универсальностью. По ее мнению, которую разделяют многие ученые, указывая, что противоречия закладывают основу конфликта, который является одним из состояний или свойств противоречия[17].

Методология исследования. Решения поставленных задач в процессе исследования особенностей

возникновения и разрешения правовых конфликтов в расследовании преступлений были использованы такие философские методы как теоретический анализ и синтез, моделирование правового механизма международного сотрудничества государств по защите прав и свобод человека в правоприменительной деятельности органов следствия. Также были использованы методы связанные с изучением и анализом научной литературы, проведения экспертных опросов, моделирование ситуаций, формирование статистических выборок, расчеты средних выборочных величин, определение статистической значимости результата и другие.

Анализ и результаты исследований. Проблема конфликта и в частности возникновения и разрешения правовых конфликтов в процессе расследования преступлений всегда была актуальна в общественной жизни. Различного рода конфликтные ситуации связанные с социальными формами направленными на борьбу с преступностью, межличностные и межгрупповые конфликты в общественной жизни, бытовые конфликты, суицид как способы разрешения конфликтов имеют актуальный характер.

Длительность исследования наукой проблемы конфликта влияет на качество и количество полученных знаний. Начало изучения конфликта в рамках конкретной дисциплины определялось по времени опубликования первых работ, посвященных данной проблеме[18].

В то же время юридическая конфликтология развивалась комплексно включая в себя элементы социального конфликта, которые являются не только выраженное внешне поведение людей, но и их внутренние установки, ценности, взгляды и чувства, потребности и интересы участников уголовно-процессуальных правоотношений, то есть их индивидуальная и корпоративная психология.

Возникающие проблемы при разрешении правовых конфликтов в расследовании преступлений всегда были актуальными в жизни человеческого общества. Данные конфликтные ситуации является радикальным способом их разрешения, влияющим на безопасность общества и граждан. Быстрый рост количества возникающих и требующих своего разрешения конфликтов в расследовании преступлений свидетельствует о том, что эти проблемы должны быть оперативно разрешены и должен быть создан действенный механизм их своевременного рассмотрения и принятия законного решения. В сущности, происходит формирование возможностей конструктивного разрешения конфликтов.

Такое понимание особенностей возникновения и разрешения правовых конфликтов в расследовании преступлений невозможно без помощи науки. Для того чтобы оценивать принимаемые решения и предупреждать возникновение и разрешения правовых конфликтов в расследовании преступлений каждый человек, и особенно следователь как лицо ответственное за расследование преступлений, должен обладать необходимыми знаниями об этом явлении и знать особенности механизма конфликтной ситуации. В Узбекистане особенности возникновения и разрешения правовых конфликтов в расследовании преступлений связаны со степенью понимания данного вида конфликта еще не позволяет получить знания, которые можно было бы эффективно использовать для объяснения и их регулирования.

Следует признать, что конфликтная ситуация присуща в расследовании преступлений возникающая между сторонами обвинения и защиты. Это вызывает необходимость учета соответствующих условий возникновения, развития и логического завершения, которые являются этапами специальной науки, занимающейся

изучением, прогнозированием и регулированием конфликтов.

По своей сути юридическая конфликтология имеет важное значение в процессе расследования преступлений и вносит весомый вклад в изучение данного вида конфликта. В данном случае объектом выступают общественные отношения, возникающие при разрешении конфликта противостоящими сторонами в лице участников уголовно-процессуальных правоотношений. При этом предметом юридической конфликтологии является деятельность следователя, дознавателя, органа осуществляющего доследственную проверку как представителей государства наделенных полномочиями разрешить возникшую конфликтную ситуацию.

При совершении преступления, как уже отмечалось выше возникает конфликтная ситуация, которую должен разрешить следователь посредством применения соответствующего уголовного и уголовно-процессуального законодательства. Обеспечение единства и непротиворечивости уголовных и уголовно-процессуальных норм с судебной практикой применения права и разрешение возникающих конфликтных ситуаций являются одними из первоочередных задач уголовного процесса, решение которых ведется на протяжении всего развития правового государства. В то же время постоянное противоборство сторон, несовершенство норм, непостоянство следственной практики приводят к столкновению интересов участников досудебного производства по уголовному делу к соответствующим конфликтам сторон.

Н.С. Железняк отмечает, что выявление неразрешенных конфликтных ситуаций в законодательстве, описание в связи с этим возможного развития нештатных ситуаций в практике представляется полезным и актуальным. Обнаружение и анализ пробелов в законе позволяет сгруппировать их, отнеся либо к «белым пятнам», либо к «черным дырам» [19].

Именно правовые нормы определяют наличие или отсутствие совокупности процессуальных гарантий, определяющих конфликтность складывающихся ситуаций при производстве по уголовному делу.

Уголовно-процессуальные гарантии, по мнению С.И. Гирько представляют собой установленные законом средства, создающие условия для достижения целей уголовного процесса. В более узком понимании процессуальные гарантии при разрешении конфликтных ситуаций это способы обеспечения прав и обязанностей участников уголовно-процессуальных правоотношений. Таким образом, реальные гарантии в уголовном процессе можно разделить на две группы: гарантии осуществления гражданами своих прав и гарантии-обязанности государственных органов действовать определенным образом [20].

Конфликтную ситуацию, по мнению некоторых учёных можно воспринимать как обобщенное понимание

закономерностей и механизмов включения правовых норм в процессы саморегуляции правового поведения личности должно основываться на реальной оценке их регулятивных возможностей [21].

Особенности возникновения и разрешения правовых конфликтов в расследовании преступлений выражаются в рассматривании действий следователя и иных должностных лиц ответственных за расследование уголовных дел посредством правовых норм на личностном, собственно психологическом уровне. Из этого следует, что в качестве важнейшей предпосылки в рассматриваемой ситуации является то, что сами по себе, независимо от личностных условий и вне процессов саморегуляции поведения личности, правовые нормы никакого регулятивного потенциала не несут.

Выводы. Исходя из вышеизложенного можно с уверенностью сказать, что конфликты, возникающие при расследовании преступлений, являются отражением правовой действительности возникающей в конфликтной ситуации при расследовании преступлений. Это выявляет пробелы и вскрывает несовершенство уголовного или уголовно-процессуального законодательства, а также следственной практики, обуславливает необходимость внесения изменений в действующее уголовно-процессуальное законодательство и иные нормативные правовые акты, направленные на совершенствование уголовно-процессуальной деятельности и правового положения всех участников расследования преступления. Это в свою очередь свидетельствует о наличии в уголовном и уголовно-процессуальном законодательствах норм, требующих уточнения и разъяснения со стороны Пленума Верховного Суда Республики Узбекистан.

Таким образом, для юридической конфликтологии, можно предложить следующий вариант понятийно-категориальной схемы его описания. Она включает в себя такие категории как: сущность, структура, классификация, функции, динамика, эволюция, генезис, системно-информационное описание, предупреждение, диагностика, исследование и завершение конфликта.

Возрастающий интерес к конфликту и конфликтологии при расследовании преступлений имеет под собой два основания. Во-первых, особенности возникшей конфликтной ситуации между сторонами обвинения и защиты в сфере юриспруденции. Отсутствие взаимопонимания между участниками уголовно-процессуальных отношений т.е. постоянное усложнение самой проблемы конфликта в ходе расследования преступлений, делают юридическую конфликтологию важной и актуальной. Во-вторых, мы сегодня оказались в новых реалиях развития информационно-коммуникационных технологий, что накладывает отпечаток на взаимоотношения между различными участниками уголовно-процессуальных правоотношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Конституция – халқимизнинг сиёсий-ҳуқуқий тафаккури махсули, арий қадриятларимизнинг бекиёс тимсолидир» мавзuidaги маърузаси (2017 йил 8 декабрь).
2. Леонов Н. И. Конфликтология. Учебное пособие. М.: Юрайт, 2019. 396 с.
3. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. М.: Питер, 2020. 560 с.
4. Анцупов А. Я., Прошанов С. Л. История отечественной конфликтологии. М.: Проспект, 2018. 448 с.
5. Лопарев А. В., Знаменский Д. Ю. Конфликтология. Учебник. М.: Юрайт. 2017. 290 с.
6. Ромашов Р. А. Юридическая конфликтология. Учебник. М.: КноРус, 2021. 280 с.; Самыгин С. И., Коновалов В. Н. Конфликтология в социальной работе. Учебное пособие. М.: Дашков и Ко, 2019. 300 с.
7. Терешина Е. А. История конфликтологии. Учебное пособие. М.: Проспект, 2018. 238 с.;
8. Жеребин В. С. Проблемы правовой конфликтологии: диссертация ... доктора юридических наук: Нижний Новгород, 2001. – 395 с.
9. Б.Алиев, А.Рахмонов фуқаролик жамияти қуришнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари. – Т.:IQTISOD-MOLIEA,2013. – Б. 9

10. Мамадалиев Ш. О. Халқ хоқимияти: назария ва амалиёт. – Т.: ИИВ Академияси, 2003. – Б. 25-47.
11. Пахрутдинов Ш.И. Угрозоустойчивое общество в качестве фактора развития государства и общества. Журнал. Конфликтология., Издательство. Фонд Развития Конфликтологии. Т.4. – Санкт-Петербург, 2016. – С. 67–83.
12. Самаров Р.С. Қуролли Қучлар феминизациялашувининг ижтимоий-фалсафий ҳусусиятлари. Монография. – Тошкент: Зиё, 2005. – Б. 168.
13. Туйчиев Б.Т. Роль информатизации общества в развитии политической культуры. Мустақил Ўзбекистон: фалсафанинг долзарб муаммолари. – Тошкент, 1997.
14. Умаров Б. Глобаллашув зиддиятлари. – Тошкент: Маънавият. – 2006.
15. Шермухамедова Н. Фалсафа. – Тошкент, 2018.-
16. Жумаев Р.З. Конфликтология асослари / Р. З. Жумаев, У. А. Убайдуллаев, Б. А. Хўжанов. – Тошкент, «Академия» нашриёти. 2000. – 207 б.
17. Агеева Л. Г. Конфликтология: краткий теоретический курс: Учебное пособие. – Ульяновск, 2010. – 200 с.
18. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. — М., 2000. – 551 с.
19. Железняк Н.С. О путях совершенствования некоторых положений главы 1 ФЗ «Об оперативно-розыскной деятельности» // Проблемы совершенствования оперативно-розыскного законодательства: Матер. «круглого стола», посвящ. 10-летию принятия Федерального закона «Об оперативно-розыскной деятельности» / Под ред. В.И. Елинского. М.: ВНИИ МВД России, 2004. С. 74.
20. Гирько С.И. Вопросы совершенствования дознания, проводимого органами внутренних дел, с учетом последних изменений в уголовно-процессуальном законодательстве // Совершенствование деятельности органов внутренних дел, других субъектов системы профилактики по предупреждению безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних в Чеченской Республике: Матер. науч.-практ. конф. (6 октября 2007 г.). М.: ВНИИ МВД России, 2008. С. 15.
21. Чернова Г. Р., Сергеева М. В., Беяева А. А. Конфликтология. Учебное пособие для СПО. М.: Юрайт. 2019. 204 с.; Власова Н.А. Теоретические предпосылки введения сокращенного досудебного производства // Проблемы предварительного следствия и дознания: Сб. науч. тр. М.: ВНИИ МВД России, 2006. С. 16.

Фарход ХАТАМОВ,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети тадқиқотчиси

Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессори, сиёс.ф.д В.Х.Қўчқоров тақризи асосида

HARMONIZATION OF THE CONCEPTS OF HUMAN RIGHTS AND CIVIL SOCIETY

Abstract

This scientific article analyzes the trends in the development of the human rights system in the new conditions, the mutual harmony of the idea of human rights as its organizational and institutional foundations. First of all, it is emphasized that the national instrument, that is, the totality of the basic institutions of civil society, government bodies, social, economic and political mechanisms for protecting the rights of citizens.

Key words: human rights, civil society, laws, reforms, new stage, democratic development.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ КОНЦЕПЦИЯЛАРИНИНГ УЙҒУНЛАШУВИ

Аннотация

Мазкур илмий мақолада инсон ҳуқуқлари тизимининг янги шароитларда ривожланиш тенденциялари, унинг ташкилий ва институционал асослари сифатида инсон ҳуқуқлари ғоясининг ўзаро уйғунлашуви таҳлил этилган. Аввало, бу инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун миллий воситалар, яъни фуқаролик жамиятининг турли институтлари, давлат идоралари, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий механизмлар мажмуи ҳисобланиши алоҳида таъкидланади.

Калит сўзлар: инсон ҳуқуқлари, фуқаролик жамияти, қонун-қоидалар, ислохотлар, янги босқич, демократик тараққиёт.

ГАРМОНИЗАЦИЯ ПОНЯТИЙ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной научной статье анализируются тенденции развития системы прав человека в новых условиях, взаимная гармония идеи прав человека как ее организационно-институциональных основ. В первую очередь подчеркивается, что национальный инструмент, то есть совокупность базовых институтов гражданского общества, государственных органов, социальных, экономических и политических механизмов защиты прав граждан.

Ключевые слова: права человека, гражданское общество, законы, реформы, новый этап, демократическое развитие.

Кириш. Том маънодаги инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали воситаларини яратиш учун қўп меҳнат қилиш талаб этилади. Шу нуктаи назардан, агар жамият аъзолари ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини яхши билсалар, инсон кадр-қимматини эъозласалар, ўз ҳуқуқларини қандай ҳимоя қилишни билсалар, қандай ва қаерда ҳимоя қилишга тайёр бўлсалар фуқаролик жамияти самарали ва ишончли воситага айланади. Шунини таъкидлаш керакки, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари – инсоннинг қундалик ҳаёти бўлиб, қанчалик прадакс бўлмасин, мансабдор шахслар, давлат органлари ва давлатнинг ўзи таҳдид солади. Ваҳоланки уларнинг ўзлари фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафили бўлиб хизмат қилиши лозимдир.

Табиийки, ҳуқуқлари бузилган ёки эркинликлари чекланган ҳар бир шахс вужудга келган вазиятни адолатли ва ҳалол қўриб чиқиб, ўзини ҳимоя қила оладиган ҳокимият вакиллари топишга интилади. Амалиётдан кўриниб турибдики, инсон ҳаёти, эркинлиги, ҳафсизлигини ҳимоя қилиш ва ҳаёт учун нормал инсоний шароитлар яратилганига қарамай, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига доимий таҳдид айнан айрим давлат ҳокимияти органлари ҳамда давлат хизматчиларидан келиб чиқади. Ўзини ва яқинларини ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлиш учун ҳимояни қўпчилиқ ҳолларда фуқаролик жамиятидан излашлари кераклиги аён бўлади. Бир вақтлар давлат ва унинг машинаси ҳеч қандай раҳм-шафқат ва ҳимоя бўлмайдиган қудратли, шафқатсиз ва бераҳм ҳайвонни Левиафан деб номлангани бежиз эмас. Турли объектив ва субъектив омиллар сабаб одамлар ҳимоя механизмларини ўзлари яратиши зарур, деган фикрга келилади. Улар айнан турли фуқаролик жамияти институтлари, яъни: жамоат комиссиялари; ҳарбий хизматчилар, олимлар, шифокорлар ассоциациялари;

ногиронлар, фахрийлар бирлашмалари; аҳолининг турли гуруҳлари ва қатламларининг ташкилотлари, масалан, аёллар, турли соҳалардаги ишчилар, нафақахўрлар; шунингдек, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг ҳар хил марказлари ва ҳ.к.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Фуқаролик жамиятининг асосий ячейкаси ҳисобланган жамоат бирлашмалари турли хил миссияларни бажара туриб, давлат бошқарувидаги қўллаб-қамчилик (пробел)ларни тўлдириб боришади. Улар аҳолининг ижтимоий, сиёсий, маданий ва мафкуравий жиҳатдан уюштишга ҳамда шахснинг фаол фуқаро сифатида шаклланишига кўмак беради. Бу борада жамоат бирлашмаларига Р.Тернер ва Л.Киллиан берган таъриф ҳам диққатга сазовор. Улар: “жамоат бирлашмалари ва ижтимоий ҳаракатлар – бу узок муддат фаолият олиб боровчи, асосий мақсади жамиятдаги ижтимоий ўзгаришларга ёрдам бериш (ёки қарши туриш) ҳисобланган жамоавий уюшмадир”[1], дея таъкидлашади.

Фуқаролик жамияти институтларини самарали ва тўла маънода тадқиқ қилиш ҳамда уларнинг давлат ва жамият ҳаётида иштирокини таҳлил қилиш мақсадида фуқаролик жамияти институтларини қуйидагича классификация қилиш мумкин:

1) фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасида фаолият олиб боровчи фуқаролик жамияти институтлари – адвокатура, инсон ҳуқуқлари ташкилотлари, нотариал идоралар ва бошқ.;

2) сиёсий соҳада фаолият юритувчи фуқаролик жамияти институтлари – сиёсий партия ва ҳаракатлар;

3) ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий соҳада фаолият олиб боровчи фуқаролик жамияти институтлари – нодавлат ношароит ташкилотлари (ННТ), жамоат фондлари, бирлашмалар, касаба уюшмалари,

оммавий ахборот воситалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органлари ва б.

Тадқиқот методологияси. Масалан, Т.Пейн ўзининг “Инсон ҳуқуқлари” (1791-1792) номли асарида фуқаролик жамияти қанчалик мукаммал бўлса, у ўзини ўзи бошқаради ва ушбу жабҳада ҳукуматга кам имкониятлар қолдиради, дейди[2]. Унга қўра, агар табиий ҳуқуқлар инсонга табиатан хос бўлса, фуқаролик инсон ҳуқуқлари қабила жамиятидан давлатга ўтиш жараёнида одамлар ўз табиий ҳуқуқларининг бир қисmini “умумий фонд”га ўтказиш натижасида шаклланади. Шунинг учун ҳам у ҳокимият давлатга фақат уни исталган вақтда қонуний равишда қайтариб олишга қодир фуқаролар розилиги асосида берилишини таъкидлагани ҳолда, ҳукуматнинг мутлоқ ҳокимият юритишини истисно қилади.

Маълумки, фуқаролик жамияти инсониятнинг тарихий тараққиёти маҳсули сифатида ўз вақтида ҳуқуқий давлат шакллана бошлаган даврга тўғри келади. Фуқаролик жамияти пайдо бўлишининг зарурий шарти барча фуқаролар учун хусусий мулк асосида иқтисодий мустақиллик имкониятининг пайдо бўлиши ҳисобланади, гарчи бу жараён зиддиятли ва нафақат ижобий, айрим ҳолларда у ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Фуқаролик жамияти пайдо бўлиши ва шаклланиши учун зарур шартлар орасида энг муҳими, субъектдан унга тенг келадиган бошқа барча фуқаролар билан тенг қонуний ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган фуқарога айланадиган инсон шахсининг тобора ортиб бораётган аҳамияти бўлди. Фуқаролик жамияти билан параллель равишда вужудга келадиган қонун устуворлиги фуқаролик жамиятининг сиёсий асосидир ва давлат позициясидан келиб чиқиб, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайди. Айнан шу шароитда инсоннинг хатти-ҳаракати унинг манфаатлари билан белгиланади, шу билан бирга, у бошқа шахсларнинг қонуний манфаатларини ҳурмат қилиш шарти билан ўз эркинлигини, инсоний кадр-қимматини ҳамма нарсадан устун қўяди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Бугунги кунда “учинчи сектор” дея номланувчи турли ННТларнинг энг муҳим вазифаларидан яна бири бу – жамиятда ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам ва дискриминацияга учраётган гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилиш (advocacy) ҳисобланади. Бундан ташқари, экологик муаммолар, инсон ҳуқуқларини ҳимояси, коррупцияни олдини олиш, жамоатчилик назорати каби «умумий фаровонликни кўзловчи» (watchdog) вазифаларни бажаришда ННТлар ҳам катта аҳамият касб этади[3].

Ҳеч қандай шубҳа йўқ-ки, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг асосий миллий воситаси куч ва ваколатларни сиёсий жамиятнинг қўллаб-қувватлаш субъектлари ва институтлари ўртасида тақсимладиган, уларни шакллантириш тартиби ва ўзаро таъсир усулларини белгиладиган бу миллий Конституциясидир. Ҳар бир муассаса фаолиятининг мақсади ва сиёсий муносабатлар тизимининг ҳар бир субъектининг

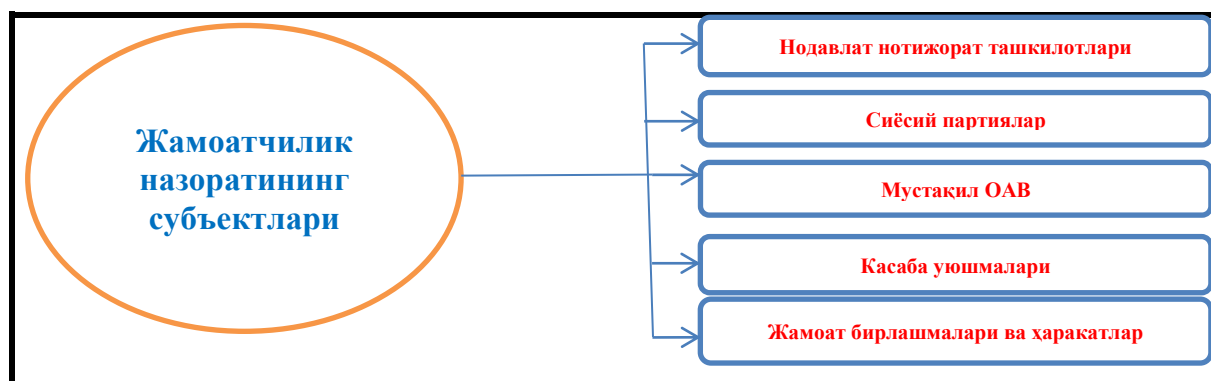
мажбуриятлари аниқ белгиланган. Шу билан бирга, агар Конституциянинг ўзи ҳақиқатан ҳам оммавий, умуммиллий бунёдкорликнинг натижаси бўлса, унда маълум бир жамият учун сиёсий ташкилотнинг энг яхши шакли белгиланади ва илҳом беришга барча фуқароларнинг манфаатлари мувозанати давлат ҳудуди ҳисобга олинади, уларнинг барчаси қонуний ва ахлоқий, баъзан эса диний меъёр сифатида қўллаб-қувватланади ва унинг бузилиши одамлар томонидан оғир жиноят сифатида қабул қилинган, деб ҳисобланади.

Мамлакатимизда бугунги кунда демократик ривожланишнинг янги бир босқичига ўтиш жараёни юз бермоқда. Демократик сайловлар, кўппартиявийликнинг мустақамланиб бориши, фуқаролик жамияти институтларининг фаолият доирасининг тобора кенгайиб бориши, парламентдаги партия фракцияларининг ижро ҳокимиятини шакллантиришдаги иштирокининг ҳуқуқий асосларини мустақамланиши – булар ҳаммаси ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидаги собит қадамлардир[4].

Фуқаролик жамияти – ижтимоий ҳаётнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий соҳаларида асосий нодавлат тузилма (уюшма, партия)ларни вужудга келтирадиган жамиятдир. Мазкур жамият ўз фаолиятида давлатдан, унинг идораларидан холи бўлган хусусий шахслар, гуруҳлар ва институтларнинг муштарак тизимидир. Фуқаролик жамиятини мамлакатдаги давлат-ҳокимият тузилмалари доирасига кирмайдиган ижтимоий муносабатлар, алоқалар жамулжами тарзида таърифлаш мумкин.

Фуқаролик жамияти институтлари томонидан давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари фаолияти устидан ижтимоий ҳаётда адолат ва қонунийлик таъминланиши, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини руёбга чиқарилиши борасида, жамият манфаатлари муҳофаза-ланиши юзасидан амалга ошириладиган жамоатчилик назорати ҳам давлат назорати каби кенг қўламли тарзда шакллантирилиши бугунги кунда долзарб аҳамият касб этмоқда. Зеро, фуқаролик жамиятининг муҳим хусусияти унинг давлат органлари фаолиятини самарали назорат қила олишидир. Фуқаролик жамиятида давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати унинг институтлари томонидан амалга оширилади. Жамоатчилик назоратини кучайтириш – давлат органлари фаолиятида қонунийликни таъминлашнинг ишончли механизми сифатида майдонга чиқади.

Шу муносабат билан фуқаролик жамиятининг муҳим институтларидан бўлмиш “жамоатчилик назорати” тушунчасига тўғри ижтимоий-сиёсий таъриф берилиши амалий ва назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга масаладир. Чунки “жамоатчилик назорати” тушунчасига хорижий ва миллий адабиётларда берилган таърифларда олимлар яқдил фикрда эмас. Бу борада муайян бир ёндашувни шакллантириш учун ўқув ва илмий адабиётларда жамоатчилик назорати тушунчаси қай тарзда талқин этилиши борасида эътибор қаратиш зарур. Жамоатчилик назоратининг асосий субъектлари.

Тадқиқотчи Ж.Чоршанбиев фуқаролик жамиятини шакллантиришда жамоатчилик назоратининг аҳамияти ҳақида фикр юритиб, “жамоатчилик назорати жамиятда ижтимоий адолат барқарор бўлишида шахс, жамият ва давлат алоқаларида тенглик, масъулият ва жавобгарлик бўлиши учун хизмат қиладиган муҳим омилдир. У инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари нафақат давлат томонидан кафолатланиши, балки давлат органлари фаолиятида уларнинг устувор бўлишини таъминлайди. Жамоатчилик назорати – фуқаролар томонидан амалга ошириладиган назоратдир”[5].

Ҳуқуқшунос олим Ж.Абдуллаев фуқаролик жамиятини шакллантиришда оммавий ахборот воситаларининг ўрни масаласида фикр юритади. “Давлат ҳокимияти органлари устидан кучли жамоатчилик назоратининг мавжудлиги – фуқаролик жамиятининг энг муҳим шартларидан биридир. Бинобарин, фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида фуқароларнинг фаоллиги, ижтимоий ҳодисаларга бефарқ бўлмаслиги ҳамда ҳар бир давлат хизматчиси ўз фаолиятининг жамоатчилик назорати остида эканлигини чуқур ҳис этиши муҳим аҳамиятга эгадир”[6].

Фуқаролик жамиятининг муваффақиятли ишлаши учун зарур шарт-шароитлар ҳам ажратилган бўлиб, улар орасида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1) биринчи навбатда мулк, бу биринчи шарт бўлган мулкдир, яъни мулкнинг мавжудлиги мажбурийдир; 2) иккинчи шарт турли хил ижтимоий-сийсий ижтимоий тузилманинг етарлича ривожланишини назарда тутди, жамиятдаги барча манфаатларнинг қўпчилиги ифода этгади, бу, авваломбор, сийсий гуруҳлар, иттифоқлар, партиялар, ташкилотлар, босим гуруҳларининг хилма-хиллиги; 3) шахсни ривожлантириш, жамоат ўзини ўзи бошқаришда фаол, онгли иштирок этиш – бу учинчи шарт бўлиб, фуқаролик жамиятини фақат шундай ривожланиш даражасидаги шахс билан яратиш мумкинлигини ҳисобга олсак, уни биз ҳам ижтимоий, ҳам шахсият деб атаймиз маънавий ва психологик маънода, бу ҳар қандай фуқаролик жамиятининг у ёки бу институтида иштирок этиш билан тўлиқ ташаббусни назарда тутди.

Давлат раҳбари томонидан мамлакатни ўрта истикболда тараққий эттиришнинг бешта устувор йўналиш бўйича бош дастури – Ҳаракатлар стратегияси, унинг мантикий давоми сифатида қабул қилинган Янги Ўзбекистоннинг “Тараққиёт стратегияси” тақдим этилар экан, бу ҳужжатларда ҳам жамият ҳаётида фуқаролик жамияти институтлари, хусусан, оммавий ахборот воситаларини ролини ошириш, нодавлат ташкилотлар фаолиятини такомиллаштириш, барча соҳаларда жамоатчилик назорати тизимини амалга оширишнинг таъсирчан механизмларини ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этиш масалалари асосий вазифа сифатида қайд этилганини кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев илгари сурган “Халқ давлат идораларига

эмас, давлат идоралари халққа хизмат қилиши керак”[7], деган ташаббус асосида фуқароларнинг давлат бошқарувида иштирокини амалда таъминлаш масаласи кун тартибига олиб чиқилганидан сўнг демократик ислохотларни амалга оширишда нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда фуқаролик жамияти бошқа институтларининг фаоллиги сезиларли равишда оша бошлади.

Жумладан, халқ манфаатларини қўзлаб қабул қилинаётган қонунлар, фармонлар, қарорлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, энг аввало, умумхалқ муҳокамасига ҳавола этилаётгани, жамоатчилик экспертизасидан ўтказилаётгани, ОАВ ва ижтимоий тармоқларда давлат органлари ва уларнинг раҳбар-мутахассислари ишига аҳоли томонидан билдирилаётган танқидий муносабатлар натижасида қўплаб камчилик ва муаммолар, қонунбузилиш ҳолатларига чек қўйилмоқда.

Ўз навбатида, инсон ҳуқуқ-манфаатларини таъминлаш, одамлар билан мулоқот қилиш, халқнинг дарду ташвишлари, ҳаётини муаммо ва эҳтиёжларини яхши билиш ва ҳал қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал ва Халқ қабулхоналари ташкил этилди. Мазкур тузилмалар давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг самарадорлиги, шунингдек, жойлардаги муаммоларни чуқур таҳлил этиш механизми ва давлат органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг жамият олдидаги масъулиятини ошириш, уларнинг фаолиятини баҳолаш мезонига айланди. Мурожаатлар билан ишлаш тизимининг қонунчилик асосларини янада мустаҳкамлаш мақсадида “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги Қонун янги тахрирда қабул қилинди.

Янги Ўзбекистонни шакллантириш йўлидаги ислохотлар жараёнида, Тараққиёт стратегиясида белгиланган вазифалар доирасида қабул қилинаётган ҳар йилги Давлат дастурлари лойиҳасини тайёрлашда ҳам, биринчи галда аҳоли томонидан кўтариб чиқилган долзарб масалалар, ечимини кутаётган муаммолар эътиборга олинди, фуқаролик жамияти институтлари, нодавлат ташкилотларнинг тақлифлари, шунингдек, оммавий ахборот воситалари ҳамда ижтимоий тармоқларда тарқатилаётган танқидий чиқишлар инобатга олинмоқда. Дастур лойиҳаси ишлаб чиқилганидан сўнг ҳам у умумхалқ муҳокамасига ҳавола этилиб, оддий одамларнинг, мутахассис-экспертлар, шунингдек, халқаро ташкилотлар вакилларининг фикр-мулоҳазалари, тақлиф-таъсиялари инобатга олинганидан сўнггина қабул қилиниб, ижрога йўналтирилмоқда.

Шулардан келиб чиқиб, давлат раҳбарининг ғояси асосида мамлакатнинг барча ҳудудларида ННТлар уйлари барпо этилиб, бирин-кетин фуқаролик жамиятининг мустақил институтлари ихтиёрига топширилмоқда, уларга миллий ва халқаро грантлар танловларида иштирок этиб ғолиб бўлишлари йўлида ҳуқуқий билимлар бериб борилмоқда, халқаро ташкилотлар билан узвий ҳамкорликни йўлга қўйишларида амалий ёрдамлар

кўрсатилмоқда. Мухтасар айтганда, ижтимоий адолатни қарор топтириш учун шахс, жамият ва давлат алоқаларида мувозанат, тенглик, ўзаро масъулият ва жавобгарликка хизмат қилувчи ННТлар ҳар томонлама фаол қўллаб-қувватланмоқда[8].

Кўрилатган чора-тадбирлар самараси ўлароқ, мамлакатда фуқаролик жамияти институтлари фаолиятида аста-секинлик билан бўлса-да, жонланиш кузатишмоқда. Айниқса, ўтган йили – пандемия шароитида ННТлар ташаббуси билан коронавирусга қарши кураш доирасида амалга оширилган ишлар, хайр-саховат, меҳр-оқибат акциялари, фуқаролар соғлиғини сақлаш борасидаги саъй-ҳаракатлар низоҳатда самарали бўлганини таъкидлаб ўтиш лозим.

Фармонга кўра, 2021 йил 1 апрелдан бошлаб Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг очиклик индекси жорий қилинади ва ҳар йил якунлари бўйича нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан

амалга оширилган ишлар, ижтимоий шериклик даражаси, ажратилган субсидия, грант ва ижтимоий буюртмалар натижадорлиги ва бошқа муҳим фаолият кўрсаткичлари асосида уларнинг рейтинги тузилади.

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса ўрнида айтганда, Ўзбекистоннинг тадрижий тараккиёт йўлида учинчи секторнинг ўрни нақадар муҳим ва зарур эканини барчамиз теран англашимиз лозим. Бу борада Президентимиз Ш.Мирзиёев давлат, фуқаролар ва фуқаролик жамияти институтларининг давлатни ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган саъй-ҳаракатларини бирлаштирувчи замонавий шаклдаги тизимли ҳамда самарали мулоқотини йўлга қўйиш борасида долзарб ҳаётий ғоя ва ташаббусларни илгари суриб, уларнинг амалдаги ижросини таъминлаш йўлида самарали ҳаракатларни ташаббусқори бўлмоқда. Эндиликда эса мазкур вазифаларни ижтимоий ҳаётимизга самарали Татбиқ этиш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Turner R., Killian L. Collective behavior. — N.Y., 1972. — P. 308.
2. Пейн Т. Права человека// Американские просветители. Избр. Произведения. М.:1969. –Т. 2.–С.64.
3. Саидов С. Ижтимоий капитал – фуқаролик жамиятининг муҳим мезони. -Т., 2019. –Б. 67-68.
4. Yuridik fanlar axborotnomasi-Вестник юридических наук-Review of Law Sciences 1 (2017) 25-32.
5. Chorshanbiyev J. Jamiyatni demokratlashtrirish, inson huquqlarini himoya qilishda jamoatchilik nazoratining roli // Jamiyatni demokratlashtrirish va inson huquqlarini ta'minlash – O'zbekiston tajribasi mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – T.: Chashma Print, 2009. – B.336.
6. Abdullayev J.M. Fuqarolik jamiyatini shakllantirishda ommaviy aborot vositalarining roli (nazariy-huquqiy masalalar). Yurid. fan. nomz. ... dis. avtoreferati. – T., 2008. – B.27.
7. Туляков Э. Давлат бошқаруви тизимидаги ислохотлар учинчи ренессанс сари дадил қадам. <https://strategy.uz/index.php?news=1070>
8. Саттарова Г. Давлат дастурида ННТларни қўллаб-қувватлаш хусусида... https://uza.uz/uz/posts/davlat-dasturida-nntlarni-qollab-quvvatlash-xususida_240877

Максуда ХАЖИЕВА,
Урганч давлат университети профессори, ф.ф.д.

АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСИЙ ВА САЪДИЙ ШЕРОЗИЙНИНГ ПЕДАГОГИК ҒОЯЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада, Абулқосим Фирдавсий инсоннинг дунё сирларидан, илоҳий амаллардан хабардор бўлиши, одам норозилик билдирмаслиги ва шикоят қилмаслиги ҳамда Саъдий Шерозийнинг ёшлар, шогирдлар (курсантлар) тарбияси учун ғоят мазмунли ва ҳикматли, илм ўрганиш тўғрисидаги фикрлари ва шу билан бирга руҳий ҳаётнинг ҳақиқий кўриниши - бахт, кайғу, дард, шифо, инсоннинг орзу-умидларини, ҳис-туйғуларини бошқариш борасидаги ғоялари таҳлил этилади.

Калит сўзлар: ёлғон ва барбод дунё, ҳақиқий келажак, ҳаёт-мамот масаласи, яхши ва адолат, бойлик, олтин-кумуш, ёмон ҳулқ-атвор, шодлиқ ва бахт, меҳр-оқибат, зоҳид ва тиланчи, савдогар, қароқчи, деҳқон ва хунараманд.

PEDAGOGICAL IDEAS OF ABULQASIM FIRDAVSI AND SAADI SHIRAZI

Abstract

In this article, Abulqasim Firdausi's opinions about the human being aware of the secrets of the world, divine actions, and the fact that a person should not protest and complain, as well, Saadi Shirazi's thoughts on learning science, which are very meaningful and wise for the education of young people, students (cadets), and at the same time the true manifestation of spiritual life - happiness, sadness, pain, healing, the control of human desires and emotions are analyzed.

Key words: complaints, false and broken world, real future, matter of life and death, good and justice, wealth, gold and silver, bad behavior, joy and happiness, kindness, ascetic and beggar, merchant, a pirate, a farmer and a craftsman.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ АБУЛКАСИМА ФИРДАВСИ И СААДИ ШИРАЗИ

Аннотация

В этой статье представлены мнения Абулкаси́ма Фирдоуси о том, что человек знает тайны мира, божественные действия и то, что человек не должен протестовать и жаловаться, а также очень содержательные и мудрые мысли Саади Ширази о познании науки. для обучения молодежи, студентов (курсантов), и в то же время анализируются истинные проявления духовной жизни - счастье, печаль, боль, исцеление, контроль человеческих желаний и эмоций.

Ключевые слова: жалобы, ложный и разбитый мир, настоящее будущее, вопрос жизни и смерти, добро и справедливость, богатство, золото и серебро, дурное поведение, радость и счастье, доброта, аскет и нищий, купец, пират, крестьянин и ремесленник.

Кириш. Миллий маданиятни ўрганиш, уни тарғиб қилиш ёшларнинг асосий вазифаларидан биридир. Бу йўналишда ўзлигини англаш, ватанпарварлик туйғуси юқори бўлган ёшлар салмоқли ҳисса қўшиши мумкин. Глобаллашув ва цивилизациялар тўқнашуви авжига чиққан бир пайтда бу борада муҳим ўрин ва мақомни - билимли, истеъдодли, қобилиятли, ватанпарварлик қадрига етган ёшларни эгаллаш зарур. Ҳар бир халқни ўрганиш учун аввало унинг маданиятига назар ташлаш керак. Бугун ёшларимиз энг аввало ўзининг бой маданиятига эргашиши, кейин бошқа халқ ва миллатлар маданиятини ўрганиши, ундан баҳраманд бўлиши керак. Ҳозирги жамиятимиз миллий маданиятни ўрганиш билан бирга бошқа халқлар маданиятини ҳам ўрганишга муҳтож.

Талабаларни тарбиялаш ва жалб қилишнинг кўплаб усуллари мавжуд бўлиб, улардан бири буюк зотлар насиҳатлари, диний ва дунёвий нормалардир. Талабаларнинг асосий вазифаси фанни пухта эгаллашдир. Бу борада аждодларимиздан таълим-тарбия жараёнида таянадиган кўплаб маслаҳат ва ҳикматларга эгамиз. Мутафаккирнинг бир неча мисра шеър ёки бирон бир руҳий гап айтиши тингловчининг диққатини тортади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Фирдавсий инсон яратгандан кейин Аллоҳ таолонинг бандасига берган биринчи нъмати ақл ва инсон тафаккури, деб ҳисоблайди. Улар ўзини яхшилаши учун берилган. Ақл - бу қалбнинг хотиржамлиги ва инсоннинг нутқи ва ҳаракатларининг сақловчиси, унинг ҳаётида яхшилик ва бахтга эришиш учун асосдир. Фирдавсий жамият ишларида ақлга даъватнинг аҳамиятини таъкидлайди.

Ақлга эргашмаган ҳукмдор ва давлат арбоби ўз мавқеи ва бойлигидан фойда қўра олмайди. Ақлни ишлатмайдиган ҳукмдорлар амр ва буйруқларида хатоликларга дучор бўладилар, улар амалга ошмаган умидлар ва ишларда қоладилар. Ақлли ва билимли одам ҳар доим муваффақиятли ва муваффақиятли бўлади, чунки ақли қашшоқ одамни тан олинган, мағлубиятга учраган ва кулаш қайта туғилишга олиб келади, адашган, йўл кўрсатади ва химоя қилади [1].

Абулқосим Фирдавсийнинг фикрича, дунё ва инсонни яратиш фалсафаси Аллоҳ таолонинг бирлиги ва унинг чексиз қудратининг тасдиғи бўла олади, чунки барча тирик мавжудотлар яшайдиган дунё уни яратувчига муҳтождир, чунки барча тирик мавжудотларнинг яратувчиси бордир.

Абулқосим Фирдавсий позициясидан бевақт ўлим ҳолатларида, айниқса, тождор ёки зодагоннинг ўлими ёки ўлдирилишидан сўнг кайғу ва маъсуслик ичида бўлиб, ҳар бир улуг зотнинг шеърӣ ҳаёт йўлини таърифлайди, дунё ва дунё ҳақида фикр юритади. унинг тез бузилиши. Фирдавсий қадим анъаналарга қўра, у ёки бу буюк зотнинг вафоти ҳақида ҳикматли фикр ва тарғибот билдиришда масъул деб ҳисоблаган ҳолда, бу таълимотни келажак авлодларга амалиёт ва тажриба сифатида қолдиришни истайди. Шу муносабат билан у қўпинча ўлим ва ҳаётнинг моҳияти ҳақида сўрайди, ўзининг маълумотлар фалсафасини шакллантиради.

Абулқосим Фирдавсий дунёни ўткинчи, боқий эмас, мангу ўзгариш ичида тасаввур қилади, шу муносабат билан тақдирдан нолийди, одатий қарамликдан, кундалиқ ташвишлардан халос бўлишни

хоҳлайди. Дунё абадий пушаймонликдан иборат, ҳаёт фақат азоб-укубат ва камбағалларга хизмат қилишдан иборат бўлиши керак, бу бутунлай ёлғон ва беқарорлик, унга абадий боғланиб бўлмайди, чунки ҳаёт узоқ ўлчанган бўлса-да, ўлим ҳақ ҳисобланади [2].

Абулқосим Фирдавсий дунёни, оламни, ҳаётни на илм билан, на жаҳолат билан англаб бўлмайди, унга золимлик билан ҳам, эзгу амал билан ҳам етиб бўлмайди. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”даги жаннат ва дунё ҳақидаги таълимотларидан шундай хулоса чиқаришимиз мумкин: Абулқосим Фирдавсийнинг диний онгида барча муаммолар – каттаю кичик, қайғу ва юк, шодлик ва қайғу - ҳамма нарса ўздан келиб чиқади, деган ғояни акс эттиради. қудратли ижодкор ва инсоний ахлоқ ва ҳаракатга мансубдир. Бинобарин, Абулқосим Фирдавсий шеърятда унинг диний-фалсафий қарашларига ишора қилувчи, ҳаёт-мамот фалсафаси, дунёнинг беқарорлиги ҳақида хулоса чиқаришга сабаб бўладиган фикрларни учратиш мумкинки, Ҳақ таоло “Бўл!” деб амр этиши биланок. ", бу амалга ошади ва у "Бўлман!" деган амри биланок, Худонинг хоҳиши дарҳол амалга ошади. Фирдавсийнинг фикрича, дунё ва замон айланмасида ўз-ўзидан Аллоҳнинг иродасидан бошқа нарса йўқ, унинг амри эса Аллоҳнинг адолати ёки қонунидир [3].

Абулқосим Фирдавсий инсоннинг дунё сирларидан, илоҳий амаллардан хабардор бўлиши ҳақида баҳслар экан, буни инсоннинг иши эмас, деб ҳисоблайди. У Худо томонидан инсонга юборилган ҳамма нарса адолатли ва қонунидир, жумладан, инсоннинг ўлими - инсон учун тушунарли энг сирли сирлардан бири, деган фалсафий позицияда туради. Шу сабабли одам норозилик билдирмаслиги ва шикоят қилмаслиги керак. Фирдавсийнинг ҳаёт ва ўлим ҳақида шундай бир фалсафаси борки, ўлим ҳақ, ҳаёт илоҳий адолатни таъминлаш учун яратилган. Шу боисдан ҳам ҳар бир қаҳрамоннинг ўлимига мотам тутиб, у қайси қабила – туронлики, эронлик бўлишидан қатъи назар, Абулқосим Фирдавсий борлиқ ва ҳаёт ҳақидаги ғазабли ибораларда уларнинг алдамчи, меҳрсиз, ғайриоддий эканлигини қайғу билан таъкидлайди. У борлиқ ва ҳаётни фирибгарлар, абадий бўлмаганлар деб атайди ва ёлғон ва шамолли дунёга қалб билан боғланиб қолмаслик, ҳаётнинг ўткинчи аччиқ ва ширинликларидан сабоқ олиб, дунёда яхшилик билан яшаш кераклигига ишонч билдиради. ва фазилат.

Хуллас, Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”-сидаги қўлаб шикоят ва шикоятлар ёлғон ва барбод дунё ҳақиқий, чинакам келажақ ҳаётининг ўзига хос лойиҳаси эканлиги ҳақиқатини акс эттиради. У келажақ авлодларга ўхшаш ҳикоялардан бу ҳаётнинг тажрибадан фойдаланиши тавсия қилади. Демак, Абулқосим Фирдавсий ҳаёт-мамот масаласида, айниқса, яхши ва адолатли, муносиб инсонлар ёки ёмон одамлар, бадкирдорлар ва золимларнинг ўлимига нисбатан барқарор позицияни эгалламайди. Шу боисдан ҳам Абулқосим Фирдавсий инсоннинг бойлик, олтин-кумуш орттиришга қаратилган орттириш ҳаракатлари беҳуда, айниқса, бу бойлик бошқаларга зулм қилиш йўли билан орттирилган бўлса, беҳуда деб ҳисоблайди.

Амалиёт шуни кўрсатадики, қийинчиликларга тўла ҳаёт ўткинчи ва қисқа, унинг натижаси ўлимдан бошқа нарса эмас. Демак, бу фоний дунёга қалбимиз билан ёпишиб, қалбимиздаги мухаббатни ундан узиб юбормаслигимиз керак. Шу боисдан Абулқосим Фирдавсий бизга ўткинчи дунё тушунчасига асосланган ҳаёт-мамот фалсафасининг меросини қолдирди.

Тадқиқот методологияси. Устоз Саъдий Шерозийнинг ёшлар, шогирдлар (курсантлар) тарбияси учун ғоят мазмунли ва ҳикматли, илм ўрганиш ва илм ўрганиш учун яратилган шеърятига назар ташлаймиз:

“Устанинг зулми ота меҳридан афзалдир!”

Ҳақиқатан ҳам устозларнинг қаттиққўллиги туфайли бугун ҳаётда ўз кадр-қимматимизни топдик, деб ўйлаш мумкин. Энди ёшларга устоздан билим, тажрибани қатталардан олиш кераклигини эслатамиз.

Ҳар доим нарсаларни амалда қўллашга ҳаракат қилиш керак. Мақсадга эришиш учун бирор нарса қилиш керак, айниқса илм-фанни оширувчи, инсонни жамиятда машҳур қиладиган иш билан шуғулланиш керак, бошқаларнинг ёмон хулқ-атвори, қарғишига сабаб бўладиган иш эмас. Дарҳақиқат, шодлигимиз ва бахтимиз, азиз ва меҳр-оқибатимиз тўғри йўлга, илм ўрганишга боғлиқ бўлиб, жамиятда ҳамиша юксак ва ҳурматда бўламиз.

Саъдий ёшлигидан илм-фан ва адабиёт ўрганишга қаттиқ қизиқиб, бошланғич таълимни олгач, 13-14-асрларда Бағдоддаги “Низомийя” ва ўрта асрлардаги “ал-Мустансирия” мадрасаларида таҳсил олди. Ўқишни тамомлагандан сўнг Саъдий 20 йил Шарқ мамлакатларида саёҳат қилиб, зоҳид ва тиланчилар, савдогарлар, қароқчилар, деҳқонлар ва хунармандлар билан учрашиб, аҳолининг турли қатламлари ҳаётидан хабардор бўлиб, одамларга, уларнинг хатти-ҳаракатларига, орзу-умидларига доимо катта қизиқиш билдиради.. У борган ҳар бир шаҳарда масжидлар, бозорлар, уйлар ва қабристонларда одамларни атрофига тўплаб, уларга ваъз-насихатлар қилган [4].

Таҳлил ва натижалар. Саъдий ўз маърузаларида одоб-ахлоқ, амалий ҳикмат ва жамоатчилик билан алоқалар масалаларини муҳокама қилиб, фикрини ҳаётини мисоллар, ҳаётини манзаралар, халқ мақоллари билан мустаҳкамлаган. Саъдий суҳбатлари тўғри ва самимий ҳикояларга айланиб, охир-оқибат унинг “Бўстон” ва “Тулистон” асарига айланган. Саъдий саёҳатдан (1257) қайтгач, жамиятнинг турли қатламлари, турли мамлакатлар халқлари ҳаётини ўрганиш натижасида тўпланган бой билим ва тажрибалар, ахлоқ ва покиза мухаббат билан ўз асарларини яратишга киришади. Инсон гўзаллигига бўлган ишқ шоирнинг шўх ғазалларида кўпроқ тараннум этилган. Саъдий руҳий ҳаётнинг ҳақиқий кўриниши - бахт, қайғу, дард, шифо, инсоннинг орзу-умидларини, ҳис-туйғуларини, ҳис-туйғуларини ғазалда маҳорат билан ва бадиий тасвирлаб бергани, одамларни ҳамма жойда, ҳамиша ҳаяжонга солган. Мутафаккирнинг барча эзгу ниятларига қарамай, одамларни хурсанд қилиш орзуси амалга ошмади. Эксплуатацион жамият шароитида Саъдийнинг насихатларини киритиш:

Нима ёмонлики ёқтирмасанг ҳам,

Ҳеч ким билан бўлманг, укам.

Умид беҳуда, тасаввур эса беҳуда эди. Саъдийнинг бу ғоявий чекланиши унинг инсонпарварлигида яққолроқ намоён бўлади. Саъдий халққа раҳм-шафқат туфайли уни моддий эҳтиёждан, камтарона ҳаётдан қутқариш йўлини кидирди. Бироқ, у мураккаб ижтимоий ҳодисаларнинг ҳақиқатини тушуна олди ва ижтимоий бахтсизликлар сабабини камбағалларни эксплуатация қилишда кўра олди:

Унга ёмонлик қилиш ҳаромдир.

Камбағалнинг қорнини тўлдириш.

Қорним илон захари ва чаёнга тўла,

Бу эса халқнинг дардига тасалли беради.

Саъдий камбағаллар, етим-есирлар, уй-жойсизлар ҳисобига қорнини тўйғазадиган очкўз, очкўзлардан кўра, илон ва чаёнлар емокни афзал қўради. Бундай ҳолат, яъни камбағал, камбағал, етим ва норасидаларни эксплуатация қилиш, зулм қилиш жамиятнинг юқори қатламлари азобланишини қаттиқ қоралади ва ҳоказо. Инсон тарбиялаш бу билан чекланмайдиган жараёндир. У бутун инсониятни барча инсонлар унинг ажралмас қисми бўлган ягона мавжудот сифатида қўради. Шу нуқтаи назардан,

ирки, дини ва эътиқодидан қатъи назар, барча инсонларга ғамхўрлик кўрсатиш инсонийликнинг юксак даражаси ҳисобланади. Бировнинг дардига бефарқ одамни Саъдий билмайди.

Бугун ёшларимизнинг ўз-ўзини билиш, ўзлиқни англаш, миллий ўзлиқни англаш тушунчалари бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини эркин баён этаётгани мамлакатимиз бунёдкор авлодида ватанпарварлик ва ўзини-ўзи билиш мафқураси шаклланишининг исботидир.

Ёшлар ўртасида тарбиявий ишларни ривожлантириш ҳал қилувчи рол ўйнайди. Таълим ва тарбия миллий хусусиятларга эга бўлса, тарихий кадриятларимизни асраб-авайлаш, ўз-ўзини билиш, миллий гуруҳ туйғуларини юксалтиришда барқарор бўлади. Бу борадаги ҳар бир қадам юртимиз олимлари, мутахассислари, ёшлари ўртасида фойдали семинар ва анжуманларни юқори савияда ташкил этиш ва ўтказишдир.

Маданият инсоннинг барча хулқ-атвори, жумладан, мулоқот қилиш, овқатланиш, юриш, кийиниш, фикрлаш, одамлар ўртасидаги мулоқот ва алмашиш одоблари йиғиндиси. Шунинг учун, Ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш миллий маданият ва анъаналарни, давлат мустақиллиги устунларини, умуминсоний кадриятларни тиклашга асосланиши керак. Марказий Осиё халқларининг энг яхши маданият ходимлари ўзларининг жаҳонга машҳур асарлари билан халқимизни бошқа халқлар қаторида намоён этиб, бугунги кунга етказа олдилар.

Хулоса ва таклифлар. Хуллас, маълумки, миллий маданиятнинг келиб чиқиши халқ миллат сифатида

шаклланимаган даврлардан бошлаб алоҳида этник гуруҳлар авлодлари тарбиясига бориб тақалади. Болаларнинг ҳар томонлама камол топишида, айниқса, уларнинг тўқ, гўзал бўлишида таълим-тарбия жараёнида халқ педагогикасидан фойдаланиш жуда муҳим. Кишиларнинг эстетик туйғулари уларнинг ҳаётида муҳим ўрин тутди. Гўзалликни кўриш, англаш, яратиш қобилияти инсоннинг маънавий ҳаётини бойитади, уни қизиқарли қилади, юксак маънавиятдан баҳраманд бўлишига имкон беради. Биз ҳар бир инсоннинг ахлоқий шахсини ҳар томонлама камол топтиришга интиламиз, шунинг учун ҳар бир боланинг ҳис-туйғуларини нафосат, санъат ва гўзалликка асосланган ҳолда ривожлантиришимиз керак. Инсоннинг гўзаллиги ва жирканчлиги, меъморчилиги ва виждонсизлиги, қувонч ва қайғу ва бошқалар. Тушунишга қараб, унинг онгли хулқ-атвори ва муносабати аниқланади. Бундан келиб чиқадики, инсон гўзалликка нисбатан реал қараш ва идеалларга эга бўлиши керак.

Иккинчидан, замонавий фан тармоғи сифатида этнопедагогиканинг муҳим ва долзарб муаммоларидан бири маданий-тарихий ва бадий-диний ёдгорликларни ўрганишдир. Тарихий-диний характердаги ёзма меросни ўрганиш инсониятнинг цивилизация сифатидаги таракқиёт жараёнини акс эттириш ва инсон тафаккурини такомиллаштириш учун зарур шарт-шароит яратади. Бадий ва диний ёдгорликларни ўрганиш улардаги ғоялар, қоидалар ва мотивларнинг санъат асарларига кириб бориш даражасини аниқлаш учун ахборот майдонини кенгайтиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Фирдоуси А. Рустам и Сухраб. Сказания из "Шахнаме"; [пер. с фарси С. Липкина, В. Державина]. - Москва : Эксмо, 2013. - 221 с.
2. Фирдоуси А. Слова-алмазы Абулькасима Фирдоуси [Текст] : [Отрывки из поэмы "Шахнаме"] / [Пер. с фарси и предисл. Ц. Бану-Лахути]. - Ташкент : Изд-во худож. лит., 1971. - 63 с.
3. Раджабов М. Формирование нравственных качеств личности в "Шахнаме" Абулькасима Фирдоуси : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.01. - Душанбе, 2002. - 179 с.
4. Гуломов А. О. Просветительско-педагогические воззрения Саади Ширази и их отражение в учебно-воспитательном процессе общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан : диссертация ... кандидата педагогических наук. - Душанбе, 2019. - 158 с.

Рустам ХУРРАМОВ,
ТерДУ Бошланғич таълим кафедраси стажёр-тадқиқотчиси
E-mail:rustamkhurramov@mail.ru

Бухоро давлат университети профессори, (DSc) А.П.Хамроев тақризи асосида

THEORETICAL FOUNDATIONS OF HEURISTIC LEARNING TECHNOLOGY IN PRIMARY CLASS MOTHER LANGUAGE EDUCATION

Abstract

This article focuses on issues such as the development of tools that reveal the possibilities of using the taxonomy of ethnopedagogical goals, which is widely used in world pedagogy, the research of the methodology of using some methods of teaching in the mother tongue, the comparative study of the specific characteristics of these methods at the educational stages based on the analysis. Also, effective ways of using advanced educational methods in teaching topics related to the verb phrase in the mother tongue have been developed.

Key words: educational technologies, taxonomy of pedagogical goals, cognitive field, modern education, knowledge, understanding, application, analysis, synthesis, assessment.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭВРИСТИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОМ КЛАССЕ РОДОЯЗЫЧНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются такие вопросы, как разработка инструментария, раскрывающего возможности использования таксономии этнопедагогических целей, которая широко используется в мировой педагогике, исследование методики использования некоторых методов обучения на родном языке, сравнительное исследование особенностей этих методов на этапах обучения на основе анализа. Также были разработаны эффективные способы использования передовых образовательных методов в преподавании тем, связанных с глагольной фразой на родном языке.

Ключевые слова: образовательные технологии, таксономия педагогических целей, когнитивное поле, современное образование, знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА ЭВРИСТИК ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада жаҳон педагогикасида кенг қўлланиб келинаётган этнопедагогик мақсадлар таксономиясидан фойдаланиш имкониятларини очиб берадиган воситаларни ишлаб чиқиш, она тили таълимида ўқитишнинг айрим усулларидан фойдаланиш методикасини тадқиқ қилиш, таълим босқичларида бу усулларнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлиллар асосида қиёсий ўрганиб чиқиш каби масалаларга эътибор қаратилган. Шунингдек, она тилидаги феъл сўз туркумига доир мавзуларни ўқитишда илғор таълим методларидан фойдаланишнинг самарали йўллари ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: таълим технологиялари, педагогик мақсадлар таксономияси, когнитив(билишга оид) соҳа, замонавий таълим, билиш, тушуниш, қўллаш, анализ, синтез, баҳолаш.

Кириш. Бошланғич таълим узлуксиз таълим тизимининг мустақил, шу билан бирга, ўта мураккаб таркибий қисмидир. Аввало, бошланғич таълим узлуксиз таълимнинг дастлабки бўғинидир. У ўзига яраша дастур, дарслик, ўқув қўлланмаларига эга. Бошланғич синфларда алоҳида тайёргарликдан ўтган ўқитувчилар ишлайди. Бошланғич таълим муаммоларини таҳлил ва тадқиқ ишлари билан мутахассис олимлар шуғулланади. Шунингдек, бошланғич таълим маълум ўқув йилларидан ташкил топади. Булар бошланғич таълимнинг мустақил бўғин эканлигидан далолат беради. Қолаверса, бошланғич таълим узлуксиз таълим тизимининг мураккаб бўғини ҳисобланади. Бола ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш техникасини илк бор бошланғич синфда эгаллайди. У тўрт ўқув йили мобайнида ҳозирги замон фани, ишлаб чиқариш технологиясининг умумий асосларини ўзлаштиради ва фикрлашни ўрганади. Болалар бошланғич синфларда ўқитилиш орқали таълим жараёнида фаол иштирок этиш йўллари, воситаларини эгаллайди. Улар мустақил фикрлаш, ҳаётда ўз ўрнини эгаллаш сирларидан воқиф бўлади, 5-9-синфларда она тили ўқув предметининг тўлиқ курсини ўзлаштиришга тайёргарлик кўришади[1]. Булар

бошланғич таълимнинг ўта мураккаб эканлиги билан изоҳланади.

Юқоридагилардан аён бўладики, умуман мактабларни, бизнинг шароитда бошланғич синфларни ислоҳ қилишнинг иккинчи сифат босқичида бошланғич таълим моҳиятини ўрганишни давом эттириш, бошланғич синф ўқувчиларининг реал ўқув имкониятларини педагогик ва методик жиҳатдан атрофлича ўрганиш, бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, болаларда мустақил фикрлаш лаёқатларини тарбиялаш, болага ўз фикрларини она тилида раво, тушунарли баён қилиш воситалари, усулларини тадқиқ қилиш қабилар она тили методикаси соҳасида ҳам энг зарурий ва долзарб масалалар саналади. Ана шуларни инобатга олиб, диссертациянинг ушбу фаслида Давлат таълим стандартларининг методик қиммати ҳамда бошланғич синф она тили дарсликлари, шунингдек, уларнинг она тили методикаси учун аҳамияти, Давлат таълим стандартлари билан таълимни ижодий ташкил этиш масалаларини узвий алоқадорлигини муҳокама қиламиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Компетенцияга асосланган ёндашув назариясида иккита

асосий тушунча ажралиб туради: компетенция ва компетентлик, биринчиси эса, маълум бир доирадаги объектлар ва жараёнларга нисбатан ўзаро боғлиқ бўлган шахсий хусусиятлар тўпламини ўз ичига олади, иккинчиси шахснинг тегишли компетенцияга эгаллиги, шу жумладан унинг унга ва фаолият предметига шахсий муносабати. «Компетенция» ва «компетентлик» тушунчаларини, умуман, инсон фаолиятига нисбатан, баркамол мутахассиснинг моҳиятини ҳисобга олган ҳолда назарий таҳлил қилишга В.В. Баталов, М.Г. Эвдокимова, И.А. Зимняя, Н.В. Кузмина, А.К. Маркова ва бошқа тадқиқотчилар катта ҳисса қўшдилар.

Тадқиқот методологияси. Дидакт ва методистлар таълим жараёнининг самарадорлиги деб ўқув-тарбия жараёнида қўйилган мақсад ва эришилган натижа ўртасидаги фарқни изоҳлайдилар. Таълим жараёнида қўйилган мақсад ва эришилган натижа ўртасидаги тафовут қанча кам бўлса, таълим шунча самарадор саналади. Самарадорлиқнинг сифат кўрсаткичлари билим ва фаолият усулларини эгаллашга кўра аниқланади. Микдор кўрсаткичлари эса таълим мақсади ва ўқувчилар эришган билим, кўникма, малакалар орасидаги фарққа кўра аниқланади. Самарадорликни ошириш қуйидаги йўналишлар бўйича синовдан ўтказилади: таълим сифати (ўқувчилар билимининг кўлами, умумлаштиришлар даражаси, билимларни ишлаб чиқаришга татбиқ эта олиш, билим ва малакалардан зарурат туғилганда фойдалана билишни яхшилаш; таълим натижасининг қўйилган мақсад (билим, малака, ижодий фаолият тажрибасини Давлат таълим стандартлари даражасида ва ундан юқори даражада ўзлаштиришга) яқинлаштириш; таълим воситаларининг таълим-тарбия жараёни моҳиятига мослигини таъминлаш; вақт бюджетини оқилона тақсимлаш. Қайд қилинган йўналишлар педагогик тажриба мақсадини аниқлашни маълум даражада осонлаштиради: ижодий таълимни илмий асосланган лойиҳалаштириш воситалари негизида ташкил этиш, бошқариш, назорат қилишнинг самарадорлик даражасини дидактик жиҳатдан белгилаш педагогик тажрибанинг мақсади ҳисобланади[6].

Маълумки, таълим мазмуни, унинг вазифасини бажариш усули, реал таълим жараёнида фаолият кўрсатиш шакли бугунги кунда мавжуд бўлган шаклда шахс камолоти қонуниятларига амалда мос келмайди. Ижтимоий тажрибага изоморф бўлган модернизация бўйича замонавий ҳужжатларда акс эттирилган таълим мазмуни анъанавий равишда унинг тўртта асосий таркибий элементидан иборат: 1) унинг натижалари (билим) шаклида мустақамланган когнитив фаолият; 2) фаолиятнинг маълум усулларини амалга ошириш (репродуктив қобилиятлар шаклида); 3) ижодий фаолият («ижодий» кўникмалар шаклида); 4) ташқи дунёга ҳиссий-қадрият муносабатлари тизимини ўзлаштириш (шахсий йўналишлар ва устуворликлар шаклида). Ушбу тўрт жиҳатдаги мазмунни ўзлаштириш, маданиятшунослик концепциясини ишлаб чиқувчиларнинг фикрига кўра, янги таълим стандартининг асоси бўлган «компетентлик» ёндашувини амалга ошириш имконини беради.

Таҳлил ва натижалар. Анъанавий таълим парадигмасининг инкирозига сабаб бўлган сабаблар орасида замонавий шароитда маълумотларнинг эскириши табиий ўқув цикли тугашидан анча тезроқ содир бўлади, бунинг натижасида зарур билимлар захирасини узатишга анъанавий муносабат йўқолади. унинг маъноси. Бундан ташқари, меҳнат бозорида билимларни қандай эгаллашни ўрганиш жуда муҳимроқ бўлади, чунки талаб қилинадиган нарса бу ўз-ўзидан билим эмас, балки мутахассиснинг уларни амалда қўллаш, муайян ва ижтимоий функцияларни бажариш қобилиятидир (Ф. Ялолов).

Шу муносабат билан касб-хунар таълимининг амалий йўналишини кучайтириш, лекин унинг фундаментал моҳиятини сақлаб қолган ҳолда таълим мазмунини янгилаш вазифаси қўйилди. Амалий йўналтирилган таълим рус таълими учун анъанавий фундаментал фанларни технологик ёки ижтимоий йўналишдаги амалий фанлар билан биргаликда ўрганишни ўз ичига олади. Янгиланган таълим рус жамиятининг барқарор ривожланиши учун зарур бўлган амалий фанларни ривожлантириш билан бир қаторда фундаментал фанни сақлашда асосий роль ўйнаши керак.

Ушбу стандарт доирасида биз таълим мазмунининг фаоллиги ва когнитив жиҳатларининг маълум бир уйғунлиги ҳақида гапиришимиз мумкин, уларнинг бирликлари кўникмалар (интеллектуал ҳаракатлар алгоритмлари) ва тушунчалар тўпламини ўз ичига олади, яъни объектлар, ходисалар, қонунлар ва фактларнинг муҳим хусусиятлари ва хусусиятлари. Шу сабабли, фаоллик ва когнитив жиҳатларда мавзу билимлари ва маънолари (қадриятлари)нинг махсус тузилишида намоён бўладиган тизимли табиатнинг мазмунини, шунингдек, ўқувчиларга уларнинг келажакдаги фаолиятидаги ваколатлари амалга оширишга имкон берадиган ҳаракатларни амалга оширишнинг боғлиқ усулларини ажратиш кўрсатиш муҳимдир.

Эркин ва фаол фикрлаш, ишлаб чиқариш жараёни моделилаштириш, янги гоялар ва технологияларни мустақил ишлаб чиқиш ва амалга оширишга қодир бўлажак мутахассиснинг малака даражасини ошириш муаммоси замонавий ижтимоий-иқтисодий шароитда долзарб ҳисобланади. Биринчидан, малакали мутахассис бутун ишлаб чиқариш жараёнига ижобий таъсир кўрсатади; иккинчидан, у ўз фаолиятида яхши натижаларга эриша олади; учинчидан, ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради.

Компетенцияга асосланган ёндашувнинг тоифали асоси ўқув жараёнининг мақсад ва вазифалари билан боғлиқ бўлиб, унда компетенциялар ўқувчининг кўникма ва қобилиятларининг энг юқори, умумлаштирилган даражасини белгилайди ва таълим мазмуни тушунчалар (билим, малака, ижодий фаолият тажрибаси, қадрият муносабати тажрибаси ва бошқалар) асосий таълим мазмуни билан белгиланади[7].

Шахсий компетенция одатий ва ностандарт вазиятларда муаммоларни самарали ҳал қилиш учун зарур бўлган шахсий ресурсларни (билимлар, кўникмалар, қобилиятлар ва шахсий фазилатлар тизимида ташкил этилган) сафарбар этишга тайёрлик сифатида таълимнинг яхлит натижаси сифатида махсус компетенциялар ва асосий компетенцияларни ўз ичига олади. Биринчиси, шахснинг вазифаларнинг маълум бир синфини (лойиҳалаш, диагностика ва бошқалар) муайян вазиятга адекват равишда самарали ҳал қилиш қобилиятини ифодалайди, иккинчиси фаолият тури ва турига нисбатан ўзгармасдир. Биринчиси бир ёки бир нечта ўқув фанлари доирасида шакллантирилиши (ва баҳоланиши) мумкин, иккинчиси эса тубдан ортиқча мавзудир. Ҳар иккисининг ривожланиши шахснинг фаолият йўлини ўзлаштириш (қобилиятни ривожлантириш) жараёни билан боғлиқдир.

Ўқувчиларнинг нутқий компетенциясини компетенцияга асосланган ёндашув доирасида шакллантириш учун нутқий компетенцияси даражаси учун замонавий таълим талабларига жавоб бермайдиган ва рағбатлантиришга ҳисса қўшмайдиган мавжуд таълим тизимини оптималлаштириш керак. қундалик мактаб ҳаётидаги инновациялар. Бугунги кунда анъанавий таълимнинг эски дидактик тизими, унинг таркибий қисмлари, айниқса, олий ўқув юртларида ўқувчиларни ўқитиш технологиясида жамиятдаги қадрият йўналишларининг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда, жиддий ўзгаришлар рўй бермаган.

Мактабларда нутқ компетенциясини ўзлаштириш жараёни, афсуски, баъзан жуда қийин. Биз турли фанлар ўқитувчиларининг технократик тафаккурининг инерциясини ва нутқ маданиятини ривожлантириш ғоясининг нафақат ҳозир, балки яқин келажақда ҳам муҳимлигини тушунмасликни енгитиб қолди.

Инновацион технологияларда амалга ошириш индивидуалдир. Ижодий ёндашув ўқувчиларда ўзларининг «мен»нинг идеал киёфасини шакллантиришни ўз ичига олади: мен уста, ижодкор бўлиш учун нима бўлишим керак. Бу келажақдаги мутахассиснинг мотивацион соҳасини қайта қуриш билан боғлиқ. Бундайларнинг ички максадлар, ўқувчиларнинг нутқий билимлари ва кўникмаларининг «шахсий маъноси» ни англаш натижаси ростилаш ҳодисасидир.

Шу муносабат билан ўқувчиларда қуйидаги фазилатлар шаклланиши керак:

-ўз-ўзини ривожлантириш учун вазифаларни мустақил равишда шакллантириш ва уларни ҳал қилиш стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш қобилияти;

-илмий ва маълумотларни олишда мустақиллик ва ундан қўйилган вазифаларни ҳал қилишда фойдаланиш қобилияти;

-кељажақдаги мулоқотда зарур бўлган муаммолар ва вазифаларни ҳал қилишда янги билимларни эгаллаш қобилияти.

Тилнинг фонетик жиҳатини ўзлаштириш ўқувчилар тафаккурини ўстириш билан алоқадорликда ташкил этиш учун ҳар бир нутқ товуши сўз таркибида ўргатилади. Нутқ товушларини сўз таркибида ўргатиш талаби она тили таълимини ижодий ташкил этиш имкониятини ҳам оширади. Масалан, шундай топшириқ берилган бўлсин: ҳар иккала бўғинида “и” ҳарфи ёзиладиган тўртта сўз топиб ёзинг. Бундай ижодий ишлар болаларда изланиш лаёқатларини тарбиялайди, имло саводхонлигини оширади, болалар талаффузини тартибга туширади[8]. Топшириқни бажаришда бола дарсликдан ўз тезаурусидан сўзлар излайди. Бу ўқувчи фаолиятида изланиш лаёқатини ўстиради, бола нутқида сўзларнинг фаоллашуви сабаб бўлади.

Нутқ товушини сўз таркибида ўргатиш болаларнинг фонематик эшитишини тараккий этириш билан бирга жуда кўп сўзларнинг маъноларини тушунишларини ҳам таъминлайди. Шу туфайли нутқ товушларининг сўз маъноларини ажратишга оид жиҳатларини таҳлил қилишга оид билув топшириқларидан фойдаланиш эҳтиёжи туғилади. Ҳақиқатан ҳам, хуш (яхши) ва хуш (ақл, хуш), хол (юздаги қора нукта) ва хол (аҳвол), хурма (идиш) ва хурма (итнинг вовуллаши), шох (дарахт шох, сигир шох) ва шох (подшох), хатлаб (хатта олинган, ёзиб олинган) ва хатлаб (сакраш), ҳам (букилган) ва ҳам (боғловчи) каби жуда кўп сўзларнинг маъноларини чоғиштириш йўли билан аниқлаш мумкин. “Х” ва “х” ҳарфли сўзларнинг юқоридаги хусусиятлари асосида таққослашга оид қуйидагича топшириқдан фойдаланилади.

Топшириқ. Икки устунда “х” ва “х” ҳарфидан бошлаб ёзилган сўзлар берилган. Уларни ўзаро таққослаб, ҳар бир сўзнинг маъносини тушунтиришга тайёрланинг.

1-устун 2-устун

хуш хуш

хол хол

хурма хурма

шох шох

хатлаб хатлаб

ҳам ҳам

Тилимизда бир унли товушга (бор, бер, бар, бур, бўр, бир), шунингдек, бир ундош товушга кўра (ғўр, тўр, зўр, кўр, қўр, тўр) маънолари фарқ қиладиган сўзлар кўп топилади. Нутқ товушларининг шу хусусиятларини

инобатга олиб, билув топшириқлари тузиб, таълимга татбиқ этса, ўқитишнинг самарадорлиги юқори бўлади.

Топшириқ. Ўн иккита сўз берилган. Ўйланг-чи, шу сўзларни қандай қилиб олтитадан икки гуруҳга ажратиб ёзса бўлади?

ғўр, бор, бер, бар, жўр, зўр, кўр, бур, бир, тўр, бўр.

Келтирилган топшириқни аъло баҳолашга ўқийдиган 4-синф ўқувчиларига юқоридаги шаклда тавсия қилса бўлади. Аммо бундай топшириқни синфнинг барча ўқувчилари бажара олмайди. Ана шуни ҳисобга олиб, топшириқни қуйидагича нутқий кўрсатмалар (НК) воситасида мураккабдан осонга қараб бориш йўли билан яхши, ўрта, ўртадан паст ўзлаштирадиган ўқувчиларга мослаштирилса бўлади.

1-нутқий кўрсатма: ўн иккита сўз берилган. Улар бир унли товушга, турли ундош товушларга кўра фарқ қиладиган иккита гуруҳга ажратиб ёзиш мумкин. Ўйланг-чи, топшириқни қандай бажарса бўлади.

2-нутқий кўрсатма: ўн иккита сўз берилган. Уларни бир унли товушга кўра, бир ундош ва бир унлига кўра фарқ қиладиган олтитадан сўзни гуруҳларга ажратиб ёзинг.

3-нутқий кўрсатма: Ўн иккита сўз берилган. Уларни намунадагидек икки гуруҳга ажратиб ёзинг.

1-қатор: бор

2-қатор: гўр

Бошлангич синф она тили таълимида сўз маънолари устида ишлаш алоҳида аҳамиятга эга. Сўз маънолари устида ишлаш она тили ўқув предметининг барча таркибий қисмлари билан алоқадорликда ташкил этилади. Бинобарин, сўз маъноларини изоҳлашда унинг товуш томонига, товушларни тўғри талаффуз қилиш ҳамда тўғри ёзиш, ўқувчилар нутқини ўстириш ишлари комплекс амалга оширилади.

Шу билан бирга, ривожлантирувчи таълим назарияси ва технологиясини ишлаб чиқиш, айниқса, олий ўқув юртларида ҳали тўлиқ эмас. Бундан ташқари, ривожланиш таълимининг турли хил тушунчалари мавжуд бўлиб, у ҳатто мутахассислар томонидан ҳам бир маънода талқин қилинишидан йироқ.

Ривожланаётган таълимнинг биринчи таърифларидан бири В.В. Давидовнинг ўз асарларида таъкидлашича, ривожланиш - бу шахс томонидан тарихан шаклланган фаолият турларини ва уларга мос келадиган қобилиятларни қайта ишлаб чиқариш, уларни ўзлаштириш ва шунинг учун ўзлаштириш жараёнида (кенг маънода уни таълим ва тарбия жараёни сифатида ифодалаш мумкин) - ақлий инсон ривожланишининг универсал шакли.

Келажақда ривожлантирувчи таълим технологияси ривожланиши билан яна бир тушунча - ўқув фаолияти биринчи ўринга чиқди, уни ривожлантириш назарий тафаккурни ривожлантириш билан бирга ривожлантирувчи таълимнинг асосий вазифаларидан бирига айланди.

Ривожланаётган таълим концепциясининг яна бир талқини инсон билимлари ҳақидаги тизимли ғояларга асосланади. Шундай қилиб, масалан, Н.И. Чуприкованинг таъкидлашича, «когнитив тузилмалар ва жараёнларнинг дифференциацияси ақлий ривожланишнинг етакчи мазмуни (Вернер, Виткин) ва ҳукмларда турли хусусиятлар ва муносабатларни ажратиш тўғридан-тўғри хиссий билишдан мавҳум фикрлашга ўтишнинг асосий моменти» Ва бундан кейин: «Ақлий ривожланиш муаммосининг асосий муаммоси - бу ривожланиш субстратини таъкидлаш, ёш ва ўқув жараёнида аниқ нима ривожланишини аниқлашдир. Замонавий психология субъектнинг ички когнитив тузилмаларини ривожланишнинг бундай субстрати сифатида кўриб чиқишга имкон беради.

Юқорида кайд этилган талқинлар бир-бирини истисно этмайди, балки бир- бирини тўлдиради, чунки ўқув жараёнида маълум билимлар тизими яратилиши, маълум фикрлаш услуби ва билим олиш ва ундан фойдаланишнинг илғор фаолият технологияси ишлаб чиқиши керак.

Ривожланаётган таълимнинг қизиқарли таҳлилини В.В.Репкин беради, у қонуний савол беради - ўрганиш ривожланмаган бўлиши мумкинми? Саволни бундай шакллантиришнинг парадоксал табиати деярли аниқ. Дарҳақиқат, ўқувчига нима ўргатмайлик, у ёки бу тарзда ривожланади, онгида, шахсиятида, қобилиятида қандайдир ўзгаришлар бўлади. Турли хил машғулотлар ривожланишга турли хил ҳисса қўшиши, бошқа ривожланиш эффектини бериши мумкин, аммо бу бошқа масала – ривожланиш таъсирини баҳолаш. Бу таълимни ривожланаётган ва ривожланмайдиганларга ажратишга асос берадими? Шубҳасиз, ҳар қандай машғулот ривожланиш билан ички боғлиқ бўлиб, унинг натижаларидан бири ривожланишдир. Муаммо шундаки, ўрганиш ва ривожланиш ўзаро боғлиқдир.

Таълим ва ривожланиш жараёнларининг нисбати ҳар хил бўлиши мумкин. Шундай қилиб, вариантлардан бирида ҳар қандай тренинг натижаси ривожланишдаги баъзи силжишлар деб ҳисобланади, аммо улар тўғридан-тўғри натижа, таълим йўналтирилган маҳсулот ёки шунчаки ён таъсирдир. Тренинг инсонни ривожлантиришга эмас, балки унинг функционал тайёргарлигига қаратилган бўлиши мумкин. Бундай ҳолда, машғулот одамнинг қандай ривожланишини ҳисобга олмайди. Мана

яна бир мезон: инсон қандай қилиб муайян функцияларни бажаради. Бундай тренингнинг мақсади билим, кўникма ва кўникмаларни оптималлаштириш шаклидаги маълум бир минимумдир. Ривожланиш содир бўладими? Ҳа, бу содир бўлади, лекин режалаштирилмайди, у ўз-ўзидан ва олдидан айтиб бўлмайдиган тарзда давом этади, у катта, кичик ва ҳоказо бўлиши мумкин. Ривожланиш бу ерда ўрганиш учун зарурий шарт бўлиб хизмат қилади ва гўё ўз-ўзидан пайдо бўладиган натижалардан, ривожланишнинг ўз-ўзидан ютуқларидан фойдаланади, уларга мослашади, ҳисобга олади ва ҳоказо. (масалан, машғулотларни қизиқиш, қобилиятга қараб дифференциация қилиш; синовдан ўтказиш, танлаш ва бошқалар). Аммо шу билан бирга, тренингнинг ўзи ривожланишни режалаштирмайди, йўналтирилмайди ва унга мўлжалланмаган.

Хулоса ва таклифлар. Бошланғич синфларда она тили таълимида эвристик таълим воситалардан бири - билув топшириқлари. Улар болаларнинг тафаккурига мўлжаллаб ўтказилиши, ўқувчиларда мустақил фикрлашни ривожлантиришга йўналганлиги, ўқувчиларни мустақил хулосалар чиқаришга одатлантириш жиҳатлари билан бошланғич синф она тили таълимини эвристик таълим воситаси саналади. Шу билан бирга, билув топшириқлари она тилидан ўтказиладиган машқ ҳамда она тили таълимида ташкил этиладиган ўқув муаммолари ўртасидаги оралик ҳалқа саналади. Бинобарин, билув топшириқларини таълимга узлуксиз татбиқ қилиш йўли билан ўқувчилар ўқув материалларини ижодий ўзлаштиришни эгаллаб олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Хамраев А. (2018). Моделирование деятельности учителя при проектировании творческой деятельности учащихся. Педагогичні інновації: ідеї, реалії, перспективи, (2), 23-26.
2. Каримова В.М. Суннатова Р. ва бошқалар. Мустақил фикрлаш. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма.- Т.: Шарқ, 2000.- 112 б.
3. Каримова В, Нишоновна З. Мустақил ижодий фикрлаш ва шахснинг ҳиссий, иродавий ва интеллектуал ҳислатлари орасидаги боғланиш // Ж. Халқ таълими, 2001. № 3-6.-Б.-64-69.
4. Болтаева Ш.Т. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини шакллантириш, Монография, Тошкент 2013 й.32-33 б.
5. Хуторский А.В. Развитие одарённости школьников: методика продуктивного обучения . – М.: Владис, 2000. – 320 с.
6. Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари. Пед. фанл. докт. илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. –Т.: 2003. -280 б.
7. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. –М.: Просвещение, 1977. -240 с.
8. Ибрагимов Р. Бошланғич синф ўқувчилари билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари: Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.– Тошкент: Қори Ниёзий номли ЎзПФТИ, 2002. – 265 б.
9. Amiri F. IT-literacy for language teachers: should it include computer programming System, Volume 28, Issue 1, 2000, -P. 77-84.
10. Ҳамроев Р. (2014). Бошланғич таълимни ижодий ташкил этиш истиқболлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха, 22(1), 53-58.
11. Sayfiddinovich, R. K. (2022). The importance of using ethnopädagogy in primary school students. Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali, 2(4), 92-97.

Feruza SHAROPOVA,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti
E-mail: feruzavaliyevna@mail.ru

NavDPI dotsenti v.b., p.f.n. X.Q.Qurbonova taqrizi asosida

PREPAREDNESS OF TEACHERS TO EDUCATE READING COMPREHENSION

Abstract

The following article contains the information about how to form and develop reading comprehension which is one of the main elements of language acquisition. Moreover the article gives information about reading comprehension in texts and also talks about the level of preparedness of school teachers for this process. Reading is a secondary linguistic skill based on oral communication skills. Reading comprehension takes place through the human visual organ and the visual information processing system. The majority of those who conducted research on the development of learners' reading comprehension skills comprise of foreign linguists.

Keywords: language skills, text, reading comprehension, ways of development, program, educational content, metacognition, linguistic and extralinguistic factors.

ГОТОВНОСТЬ УЧИТЕЛЕЙ К ОБРАЗОВАНИЮ ПРОЧТЕННОГО ПОНИМАНИЯ

Аннотация

В следующей статье содержится информация о том, как формировать и развивать понимание прочитанного, которое является одним из основных элементов овладения языком. Кроме того, в статье дается информация о понимании прочитанного в текстах, а также говорится об уровне подготовленности школьных учителей к этому процессу. Чтение – это вторичный лингвистический навык, основанный на устных навыках общения. Понимание прочитанного происходит через орган зрения человека и систему обработки визуальной информации. Основную часть ученых проводивших исследования над развитием навыков восприятия текста у школьников составляют иностранные лингвисты.

Ключевые слова: языковые навыки, текст, понимание прочитанного, способы развития, программа, образовательный контент, метакогниция, лингвистические и экстралингвистические факторы.

O'QITUVCHILARNING O'QIB TUSHUNISH BILAN BOG'LIQ TA'LIM JARAYONIGA TAYYORLIK HOLATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada til o'rganish ko'nikmalaridan biri bo'lgan "o'qish" faoliyatining shakllanishi va rivojlanishi, matnni o'qib tushunish ko'nikmasi hamda maktabda faoliyat olib boradigan o'qituvchilarning mazkur holatga tayyorliklari haqida so'z yuritiladi. O'qish – insonning ikkilamchi lisoniy ko'nikmasi bo'lib, u og'zaki nutq ko'nikmasi asosiga quriladi. Matnni o'qib tushunish insonning ko'rish a'zosi va vizual ma'lumotni qayta ishlash tizimi orqali amalga oshadi. O'quvchilarning matnni o'qib tushunish ko'nikmalarini shakllantirish yo'nalishida ilmiy ish olib borgan olimlarning asosiy qismini xorij tilshunos olimlari tashkil qiladi.

Kalit so'zlar: til ko'nikmasi, matn, o'qib tushunish, rivojlantirish yo'llari, dastur, ta'lim mazmuni, metakogniziya, lingvistik va ekstralingvistik omillar.

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston hukumati tomonidan ta'lim sifatini yaxshilash va ona tili ta'limini rivojlantirish maqsadida qator qarorlar qabul qilindi. 2019-yil 8-oktabrda "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni e'lon qilindi[8]. Unda, ta'lim sifatini oshirish va takomillashtirish maqsadida xalqaro tajribalarni tahlil qilish orqali oliy ta'limning yangi me'yorlarini joriy etish, jumladan, o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga qaratilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish, ya'ni ta'lim mazmunini sifat jihatidan yuqori bosqichga ko'tarish, o'qitish metodikasini rivojlantirish maqsad qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'quvchilarning matnni o'qib tushunish ko'nikmalarini shakllantirish yo'nalishida ilmiy ish olib borgan olimlarning asosiy qismini xorij tilshunos olimlari tashkil qiladi. Ingliz tilshunosi Cheryl J.Gowiening "Psycholinguistic strategies for improving reading comprehension" maqolasi, P. David Pearson va Gina Cervettining "The roots of reading comprehension instruction" kitobi, Sandra Ann Kentning "A qualitative study of selected fourth-grade teachers' knowledge and beliefs about reading comprehension", Jongsma Eugene Allenning "An analysis of

the language patterns of standardized reading comprehension tests and their effect on the reading comprehension of fourth grade students", Smuck, Melissa "Reading is thinking: Improving reading comprehension using reading strategies"; rus tilshunoslaridan Сорокоумова Елена Александровна "Формирование познавательной активности младших школьников через понимание текста", Матвеева Наталья Васильевна "Механизмы формирования смысла и содержания текста в процессе его понимания", Абрамова Елена Константиновна "Когнитивно-прагматические аспекты непонимания текста" nomli ilmiy ishlari aynan o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirish yo'llari haqida yozilgan[9].

Yuqoridagi kabi ilmiy ishlar bilan tanishish natijasida, matn yaratish va matn tuzish usullarining ona tili ta'limida naqadar muhim ekanligi anglashildi. Shu sababli yaqin yillarda ona tili o'qitish metodikasida ham matn bilan bog'liq ishlarni o'rganish, nazariy bilimlarga tayangan holda amaliy masalalarni hal etishga e'tibor berila boshlandi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matn yaratishni o'rgatish, matn va u bilan bog'liq masalalar ustida ish olib borgan metodist olimi N.I.Bekniyazovanning "Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarni matn yaratishga o'rgatish metodikasi" nomli monografiyasida keltirilishicha,

“Matn lingvistikasi muammolari N.S.Pospelov, I.A.Figurovskiy, T.A.Ladijenskaya, G.Y.Solgalik, L.M.Loseva, I.R.Galperin va boshqa olimlar tomonidan yoritilgan. Shundan keyingi olib borilgan ilmiy ishlarda gapdan katta lingvistik birlik – matn haqidagi ilmiy ishlar yuzaga keldi” [9].

Tadqiqot metodologiyasi. O'qish va o'qishni o'rganish yuzasidan ilmiy tadqiqot olib borgan ba'zi xorij tilshunolarining fikr va izohlari bilan tanishamiz. Ingliz tilshunos olimi Smith (4;22) o'qishni, yozma tildan ma'no chiqarish uchun turli xil bilimlarni (dunyoni bilish, til tizimida) qo'llaydigan faol, konstruktiv jarayon sifatida tasvirlaydi.

Chall (3;87) esa o'qishni o'rganishning ikki turini keltiradi: o'qishni o'rganish va o'rganish uchun o'qish. O'qishni o'rganish bosqichida bolalar narsalarni ravon dekodlaydilar, o'rganish uchun o'qishda mustaqil o'qishdan yangi ma'lumotlarni o'rganadilar, ya'ni qiziq ma'lumotni bilish istagida yaxshi o'qiydilar. Har ikkala tur ham o'quvchilarda o'qishni rivojlantirishga katta yordam beradi.

O'rta boshlang'ich sinf (3-5-sinf) o'quvchilari sodda matnlarni, masalan, kichik hikoyalarni, murakkab bo'lmagan ma'lumotlarni tushunish uchun asosiy ko'nikmalarni o'zlashtirgan bo'ladilar. Kichik yoshdagi o'quvchilar rasmiy ma'lumotlarni qiziqib o'qiydilar va ular yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajara oladilar.

Ivey (5;61) o'rta boshlang'ich va yuqori sinf o'quvchilarining savodxonlik ehtiyojlari bo'yicha tadqiqotlarni ko'rib chiqib, o'quvchilarning savodxonlik ko'nikmalari va maktabning savodxonlik talablari o'rtasidagi nomuvofiqlikni aniqladi:

(a) O'qitish va o'quvchilarning ehtiyojlari o'rtasidagi nomuvofiqlik;

(b) Maktab savodxonligi va maktabdan tashqaridagi savodxonlik o'rtasidagi ziddiyat;

(c) Mazmuni o'rgatish va mazmunli savodxonlikni o'rgatishdagi nomuvofiqlik.

Bunday nomuvofiqliklar odatda 4-sinf dan boshlanishini aytadi.

O'rta boshlang'ich sinf o'quvchilari oldiga har xil shakl, format va janrlardagi turli xil matnlarni tushunish vazifasi qo'yilgan. RAND Reading Study Group (RAND o'qish guruhi) (5;62) o'qib tushunish bo'yicha bilimlar bazasiga ko'ra o'qib tushunish atamasini “yozma til bilan o'zaro ta'sir etish orqali bir vaqtning o'zida ma'no chiqarish va qurish jarayoni” deb ta'riflaydi. Bundan kelib chiqadiki, yaxshi o'qish uchun grafemalarni yaxshilab tanish va o'xshashlarini bir-biridan ajrata olish, shu bilan birga so'zlarni ma'nosini eslab turgan holda o'qish va o'qigan ma'lumotini jumla oxirida o'z so'zi bilan aytib bera olishi kerak.

Muvaffaqiyatli tushunishning yana bir sharti keng ko'lamli lug'at bilimi hisoblanadi. O'quvchilar yangi so'zlarni tasodifiy o'qish yoki takroriy eshitish orqali ko'proq o'zlashtiradilar, buning sababi ular nutqiy jarayon vaqtida kontekstni yaxshi tushunadilar. So'zlarni bu shaklda o'zlashtirish o'quvchi mustaqil ravishda turli xil matn, ma'lumot yoki shunga o'xshash xabarlar bilan tanishganida yuz beradi. Aytish kerakki, yangi so'zni to'g'ri tushunish uchun, uning atrofidagi boshqa so'zlarning ma'nolari bilan ham yaxshi tanish bo'lishi lozim. Ba'zi tajriba natija va xulosalariga ko'ra, yangi so'zlarning 10 %igina aniq ko'rsatma va topshiriqlardan o'zlashtiriladi. (5;63)

Turli sinf o'quvchilari o'rtasida bir necha yillar davomida tajriba sinovlarini olib borgan metodist olimlar o'rta sinf o'quvchilari nafaqat kitobxon bo'lishlarini, balki ular turli xil o'qish usullarini ham bilishlarini aytadilar. Ular sinfdan sinfga o'tish davomida metakognitiv qobiliyatlarni egallaydilar. Babbs va Moe *metakogniziyani “o'z tafakkurini kuzatish qobiliyati”* deb ta'riflaydi (2;424). Muallifning aytishicha, o'qituvchilar tushunish faoliyatini mazkur aqliy jarayonni ma'lum tartibda modellashirish, o'quvchilarga turli

xil vaziyatlarda mashq qildirish hamda o'quvchilar o'qish jarayonini bir-birlariga o'rgatishlarini rag'batlantirish orqali meta-idrokni faol ravishda rivojlantirishlari mumkin.

Yaqin yillardan boshlab, Ona tili ta'limida o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini ijobiy tomonga o'zgartirishga harakat boshlandi, bu vazifani yangicha yondashuvlar asosida, ya'ni rivojlangan davlatlar ta'lim tizimiga mos keladigan ko'nikmalarni rivojlantirish orqali bajarishni boshladik. Bunga misol tariqasida mazkur yilda nashrdan chiqqan boshlang'ich sinflar uchun Ona tili va o'qish savodxonligi hamda yuqori (6,7,10-)sinflar uchun Ona tili darsliklarini keltirish mumkin. Topshiriqlarning qiziqarli, noodatiy bo'lishi har qanday o'quvchini (xoh boshlang'ich sinf o'quvchisi bo'lsin, xoh yuqori sinf) o'ziga jalb qilib, matnni to'liq o'qishga undaydi, ularning (rasm, belgi, topshiriq) xilma xil bo'lishi esa matn ma'lumotlarini yaxshiroq tushunishga majbur qiladi.

Tahlil va natijalar. Darsliklarning yangiligi, o'zgaraligiga kelsak, birinchi navbatda, darslikning o'ziga emas, u bilan birga mashq daftarinig, o'qituvchilar uchun esa metodik qo'llanmasining mavjudligi ham o'quvchi, ham o'qituvchi uchun qulaylik yaratgan. Darsliklarda o'quvchi yoshiga mos ravishda shartli belgilardan foydalanilgan. Mazkur usul o'quvchilarning yanada diqqatli bo'lishlari, bajarilajak topshiriqni so'zlar yordamida emas, balki bitta belgi orqali tushunish va uni eslab qolish ko'nikmasini shakllantiradi. Mundarija qismining berilishi ham yosh o'quvchini qiziqtiradi, harflar shakli va topshiriq turlarining rang-barangligi esa ko'z va miya faoliyatini charchatmaydi.

Bizga ma'lumki, xorijiy davlatlar ta'lim dasturida grammatik qoidalar alohida yoki bitta mavzu ko'rinishida emas, balki nutqiy mavzu doirasida qisqa va tushunarli qilib, voqea-hodisaga bog'lash usulida beriladi. Ona tili darsliklarida ham mazkur usuldan foydalanilgan, bu o'z navbatida qoidalarining o'quvchilar tomonidan oson o'zlashtirilishi va ayni damda ularni o'z nutqida, turli vaziyatlarda qo'llay olish ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan.

Darsliklardagi topshiriqlar nafaqat iqtidorli o'quvchilar uchun oson, balki past o'zlashtiruvchi o'quvchilarni ham savolga to'liq javob berish, nazarda tutilayotgan detal yoki fikrni ilg'ay olishga o'rgatadigan darajada tuzilgan. Misol uchun, “Siz uchun eng go'zal joy qayer? U joy haqida 4-5 ta gap yozing. Yozgan gaplaringizda u joy qayerda ekani, u joyga qachon borganingiz, u joyda nimalar borligi haqida ma'lumot bering” (7;9). Yuqoridagi topshiriq uy vazifasi sifatida berilgan, darsda o'tilgan mavzu, o'qilgan matndan kelib chiqqan holda o'quvchi o'zi biladigan, o'z ko'zi bilan ko'rgan va borgan yerni bir nechta gaplar bilan ifodalashi kerak. O'qituvchi o'quvchini savolga to'g'ri va to'liq javob berishini (yozishini) nazorat qilishi lozim, negaki, javob berish davomida o'quvchi so'zlarni (o'rin-joy, vaqt, narsa-buyum nomlari) qo'llashda xato qilmasligi, urg'u qaysi so'zga tushayotganini tushunishi, gapning mazmunini to'g'ri shakllantira olishi lozim. Topshiriqning so'roq olmoshlari bilan berilishi o'quvchida aniq javob berish ko'nikmasini shakllantiradi. Mazkur mavzuda rasmdagi narsalarning nomini so'rash orqali og'zaki nutq, audiomatn orqali eshitib tushunish, berilgan matn yuzasidan savollarga javob berish orqali o'qib tushunish, bir nechta so'zlardan 3-4 tasini tanlab, ular ishtirokida gaplar tuzish orqali yozma nutqni shakllantirish ko'zda tutilgan. Darsliklarda berilgan ma'lumot va topshiriqlardan maqsad mualliflar tomonidan to'liq izohlangan:

Tilni amaliyotda qo'llash, ya'ni matnni o'qish orqali ham grammatika, ham uning qo'llanilishini o'rgatish ko'zda tutiladi. Grammatik savodxonlik doirasida o'quvchining so'z boyligini oshirish, so'zlarning ma'no nozikliklari, farq va o'xshashliklarini his qilish va anglab yetish, bexato talaffuz qilish va yozish, so'zlarni bog'lab gap, gaplardan esa matn tuza olish, birikmalardagi ma'noviy va grammatik, matndagi

mantiqiy xatoliklarni topish va tuzatish, o'zgalar fikrini to'g'ri anglash, bir fikrni turli shaklda ifodalash, uzilgan fikrning davomini tiklash kabi qator mantiqiy operatsiyalarni bajarish, nutq vaziyatini to'g'ri baholash va til imkoniyatlaridan unga mos ravishda foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish va malakasini o'stirishga e'tibor qaratiladi (6;4).

Har bir sinf uchun o'qituvchilar metodik kitobi mavjud bo'lib, unda darslikda berilgan mavzu, topshiriqlar bilan ishlash usullari, maqsadi, o'qituvchining vazifalari tushuntirilgan.

Nutqiy jarayonlar (o'qish, tinglash, gapirish, yozish) ning muvaffaqiyatli bo'lishi boshlang'ich ta'lim davriga bog'liq hamda mazkur jarayonlar birlashgan, integratsiyalashgan faoliyat hisoblanadi. Bugungi kunda mazkur ko'nikmalarni turli ijtimoiy mavzudagi kontekstlarda, har xil ma'lumotlar yordamida shakllantirish zamonaviy usul hisoblanmoqda. Savodxonlikni rivojlantirish uchun boshlang'ich yillardagi ta'lim asos vazifasini bajarishini ta'kidlamaslikning iloji yo'q. Og'zaki nutq qolgan barcha nutqiy jarayonlar uchun poydevor hisoblanadi, ya'ni bola nutqida qanchalik ko'p so'z ishlatsa, uning so'zlarni tushunib qo'llash(o'qiganda, tasvirlab yozganda, eshitganida)da tajribasi shunchalik katta bo'ladi.

Tilning to'rt lisoniy ko'nikmasini o'quvchilarda shakllantirish va rivojlantirish haqida gapirar ekanmiz, avvalo, bularni o'qituvchilarning o'zlari tushunishlari va tushuntira olishga tayyor bo'lishlari lozim. 2022-yilda Respublikaning turli hududlarida faoliyat olib borayotgan umumiy o'rta ta'lim o'qituvchilaridan online shaklda so'rovnoma olindi. Unda o'qib tushunish ko'nikmasidan boshlab, shu yilgacha amalda bo'lgan Ona tili darsliklari, ularda berilgan ko'nikmalarni rivojlantiruvchi mashq va topshiriqlar haqida ustozlarning fikrlari so'raldi. So'rovnomada 855 ta retsipyent ishtirok etdi. Quyida ulardan bir nechtalarini ko'rib chiqamiz:

1.PISA – matnning tushunilishini aniqlovchi xalqaro dastur va uning maqsadi haqida yetarlicha ma'lumotga egamisiz?

- A. To'liq ma'lumotga egaman – 21 %
- B. Ma'lumotga ega emasman – 32 %
- S. Ha, ammo mutlaqo tushunmadim – 19 %
- D. Qisman ma'lumotga egaman – 28 %

Ko'rinib turibdiki, eng ko'p javob PISA haqida umuman ma'lumotga ega emaslikni tashkil qiladi, 100 % dan 32 %. Keyingi katta foiz esa qisman ma'lumotga ega ekanliklarini bildiradi - 28 %. Mazkur javoblardan fahmlash mumkinki, amaliyotda matnning tushunilishini nazorat qilish va rivojlantirish ancha qiyin kechadi.

2. Sizningcha, matnni tushunish yoki tushuntirish haqidagi bilimimiz yetarli darajadami? Foizlarda ko'rsating.

- A. Biz har qanday matnni taxminan 100 % tushunamiz – 20 %
- B. O'rta darajada tushunamiz, taxminan 70 %. – 52 %
- S. Tushunish darajamiz ancha past, taxminan 50 %. – 20 %

D.Eshitishimcha, juda yomon, taxminan 30 %. – 8 %

70 % o'qituvchi matnni o'rta darajada tushunishlarini belgilaganlar. Ammo shu paytga qadar bir necha marta o'tqazilgan ilmiy-tajribalardan ma'lumki, o'qituvchilarimizning qariyb 40 %i mumtoz adabiyot namunalarini tushunishga oid topshiriqlarni hal eta olmagan, aniqrog'i, o'qituvchilar mumtoz parchani tushunmagan (1;97).

3.Matnning o'qib tushunilganligini qanday topshiriqlar orqali aniqlaysiz?

- A. Og'zaki hikoya qilish, savollarga javob berish. – 45 %
- B. Darslikda berilgan topshiriqlar orqali. – 23 %
- S. Savollar tuzish, matnga boshqa sarlavha qo'yish. – 14 %

D. Matn qismlariga alohida sarlavha qo'yish, kalit so'zlarni topish. – 18 %.

Ko'rib turibmizki, 45 % o'qituvchilar matnning qay darajada tushunarli bo'lganligini aniqlash uchun faqatgina darslikda mavjud bo'lgan, shu bilan birga eng oson topshiriqlaridan foydalanadilar, o'zlari qo'shimcha tarzda boshqa metodlar ishlatmaydilar.

4.Quyidagi topshiriqlardan qaysilari boshqalariga qaraganda samarali deb o'ylaysiz, o'zingiz darsda qo'llaydiganlarni belgilang.

A. Og'zaki hikoya qilish, savollarga javob berish, shunga o'xshash boshqa matn yozish yoki aytib berish. – 42 %.

B. "Ha/Yo'q/Berilmagan" topshirig'i, nuqtalar o'rni to'ldirish, testlar – 20 %.

C. Savollar tuzish, og'zaki hikoya qilish, matnga boshqa sarlavha qo'yish – 19 %.

D.Matn qismlariga alohida sarlavha qo'yish, gapirib berish, kalit so'zlarni topish – 19 %

42 % o'qituvchilar yuqorida aytilganidek ancha oson va ommabop topshiriqlaridan foydalanadilar, xuddi shu mashqlar eski Ona tili, O'zbek tili darsliklarida ko'plab uchraydi. "Ha/Yo'q/Berilmagan" topshirig'i, nuqtalar o'rni to'ldirish, test ishlash yoki tuzish kabi baholovchi metodlar esa darslikda berilmagan, bularni fan o'qituvchisining o'zi tayyorlashi kerak edi.

5.Matn ustida ishlash uchun alohida soat ajratish kerak deb o'ylaysizmi?

- A. Ha – 65 %.
- B. Yo'q – 14 %.
- S. O'ylab ko'rmaganman – 12 %.
- C. Shart emas deb o'ylayman – 9 %.

Albatta, har bir nutqiy ko'nikmani rivojlantirish ko'p vaqt va mehnat talab qiladi, bu savolga 65 % retsipyent "kerak" deb javob berishgan.

6.O'quvchilarda matnni o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishga oid o'qituvchilar uchun qanday yordam kerak? (o'quv qo'llanma, mashq daftari, mahorat darslari...)

- A. o'quv qo'llanma – 18 %
- B. mashq daftari – 13 %
- S. mahorat darslari – 19 %
- D. yuqoridagilarning hammasi – 50 %.

Bugungi kunda yangilik bo'lgan mazkur tadqiqot va ko'nikmalar haqida mahorat darslari o'tilmoqda, o'quvchilar uchun mashq daftarlari, o'qituvchilar uchun o'quv qo'llanmalar nashrdan chiqarildi.

7.Amaldagi "Ona tili" darsliklarida o'qib tushunishga oid ko'nikmani rivojlantirishga oid mashq yoki topshiriqlar berilganmi?

- A. Yetarlicha berilgan – 28 %
- B. Aynan o'qib tushunishga mo'ljallanganlari yo'q – 27 %.
- S. Bor, lekin juda kam – 35 %.
- D. Bilmayman, e'tibor bermaganman – 10 %.

Eski darsliklardagi topshiriqlar ham o'quvchilarda ma'lum ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qildi, albatta. Ammo, ularning deyarli bir-xilligi va juda soddaligi o'quvchini zeriktirib qo'yar edi. Misol uchun, savollarga javob berish, qayta hikoya qilish, ikki hikoyaning o'zaro farq va o'xshash jihatlarni aniqlash kabi topshiriqlar deyarli har bir matndan so'ng berilgan. Mazkur topshiriqlar yangi, qiziqarli, o'quvchini jonlantiradigan boshqa metodlar bilan aralash ko'rinishda berilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. O'qituvchilarning 35 %i shunday topshiriqlarning mavjudligi, ammo juda kam ekanligini to'g'ri belgilashgan.

Xulosa va takliflar. Matnni o'qib tushunish malakasini rivojlantirishda so'z ma'nosini kontekst bilan bog'lab berish, matndagi ma'lumotni turli shakllarda ifodalash, tafsilotlarga alohida urg'u berish zarur. Xulosa qilib aytganda, o'qish va o'qib tushunish nutqiy jarayonlari

shaxsning aqliy rivojlanishida asos hisoblanadi, uni turli- o'qituvchining muhim vazifasidir.
tuman usullar yordamida rivojlantirish esa har bir

ADABIYOTLAR

1. Abdiraimov, Sh. Ona tili va adabiyot fanlari o'qituvchilarining badiiy matnni o'qib tushunish malakasini baholash. O'zbekiston: til va madaniyat 2021.1(4): 97.
2. Babbs, P. J., & Moe, A. J. (1983). Metacognition: A key for independent learning from text. The Reading Teacher, 32, 422-426.
3. Chall, J. S. (1983). Stages of reading development. New York: McGraw Hill.
4. Smith, F. (1985). Reading without nonsense. New York: Teachers College Press.
5. Handbook of research on teaching the English language arts. Third edition. Edited by Diane Lapp, Douglas Fisher. © 2011 Taylor & Francis.
6. Ona tili va o'qish savodxonligi 1 Metodik qo'llanma [Matn]: o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma / I. A. Azimova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 4.
7. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: 3-sinfi uchun darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 9-b.
8. “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Toshkent – 2019.
9. Sharopova F. 5-sinf o'quvchilarida matnni o'qib tushunish malakasini shakllantirishning nazariy va metodik asoslari. Mag.diss. 2020. 14-b.

Серобжон ЮЛДАШЕВ,
Фаргона давлат университети
Хуқуқ таълими кафедраси катта ўқитувчиси
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: yuserobjon@mail.ru

ФарДУ доценти, фалсафа фанлари доктори (DSc) Б.Ғаниев тақризи остида

INFLUENCE OF SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES ON THE TRANSFORMATION OF SOCIETY

Abstract

In this article, the necessity of socio-cultural technologies in the transformation of the stage of society's development is scientifically studied. According to the views of researchers on the topic, it is based on the importance of socio-cultural technologies in the development of society. It is researched based on comparative analysis and forecasting methods of philosophy and social approaches.

Keywords: Transformation of society, socio-cultural technology, state and community management, society, modernization, law, renewal.

ВЛИЯНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье научно исследуется необходимость социокультурных технологий в трансформации этапа развития общества. По мнению исследователей темы, в ее основе лежит важность социокультурных технологий в развитии общества. Он исследуется на основе сравнительного анализа и методов прогнозирования философии и социальных подходов.

Ключевые слова: Трансформация общества, социокультурная технология, государственное и общественное управление, общество, модернизация, право, обновление.

ЖАМИЯТ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАШУВИГА ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

Аннотация

Мазкур мақолада жамият тараққиёти босқичининг трансформациялашувида ижтимоий-маданий технологияларни зарурати илмий ўрганилган. Мавзуга оид тадқиқотчиларнинг қарашларига биноан, ижтимоий-маданий технологияларни жамият юксалишида муҳим эканлиги асосланган. Бунда фалсафанинг қиёсий таҳлил ва прогнозлаштириш методлари ҳамда ижтимоий ёндашувларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Жамият трансформациялашуви, ижтимоий-маданий технология, давлат ва жамият бошқаруви, жамият, модернизациялашув, қонун, янгиланиш.

Кирриш. Жаҳондаги глобал ўзгаришлар барча соҳаларда бўлгани каби ижтимоий-маданий тараққиётга ҳам ўз таъсири кўрсатиб келмоқда. Бу ўзгаришлар жамиятнинг ижтимоий-маданий технологияларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиётининг индикатори сифатида давлат бошқарувини модернизациялаш ва ижтимоий трансформациялаш орқали чуқур ислохотларни амалга оширишни тақозо этмоқда. Мазкур жараёнларни илмий ўрганиш ҳамда унинг илмий-назарий қарашларга оид ғояларни шаклланиши янги ижтимоий-маданий технологияларни яратиш заруратидан келтириб чиқармоқда. Бу ўз навбатида жамиятнинг барча соҳаларига самарали тадбиқ қилиш миллий тараққиётимизнинг юксалишига хизмат қилмоқда. Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида ижтимоий-маданий технологияларни жамият ривожига аҳамиятини жамият трансформациялашувининг ҳар бир соҳасига тизимли жорий қилиш ҳамда ижтимоий муаммоларнинг олдини олиш каби рационал фаолиятни амалга оширишнинг устувор вазифаларини ишлаб чиқиш заруратини талаб этмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Жамият трансформациялашувида оид қарашлар Шарқ ва Ғарб мутафаккирлар ижодида қисман очиб берилган. Хусусан, Авестодаги “Покхулқи юрт ҳамиша тараққиёт ва юксалишда бўлади”[1.155.], деб таъкидланади. Бу эса жамият тараққиёти маънавий юксалиш ва покликка таянишга асосланиш зарурлигини

англатади. Низомулмулк ўз асарида “Шоҳ ва ҳокимларни адлу инсофга, сулҳ ва мурувватга, давлатни оқилонга бошқариб тинчлик ва тотувликни таъминлаш учун ҳаракат қилишга даъват этади”[2.10.]. Бу эса жамиятдаги ижтимоий-маданий технологияларни мамлакатдаги ижтимоий-маданий фаровонлик бошқарув тизимидаги раҳбар-кадрларнинг масъулиятига боғлиқ эканлигини билдиради.

Абу Наср Форобий “Ҳақиқий бахт-саодатга эришиш йўлида бир-бирларига ёрдам бериб яхши, гўзал иш амаллар қилувчи одамлар яшайдиган шаҳар фозил шаҳар”[3.239.] деб таъкидлайди, бу қараш жамиятдаги ижтимоий-маданий жараёнлар шахслараро муносабатларнинг қафолати эканлигининг далолатидир.

Файласуф Платон давлат бошқарувида ижтимоий-маданий технологияларнинг моҳияти қонунларга амал қилиш билан боғлиқ эканлиги тўғрисидаги қарашларни илгари суради. Жумладан, “Қаерда қонунлар ҳокимлар устидан ҳукмрон бўлса, ҳокимлар эса қонунга қул бўлса, ўша давлатга ҳудолар неъматлар ёғдиради[4.38.], деган ғоя шаклида намоён қилади.

Ижтимоий-маданий технологияларни жамият трансформациялашувида таъсирини файласуф В.Г. Афанасьев ўз тадқиқотларида ижтимоий ҳаётда жамият бошқарувида ахборотлар тўплами шаклида ўрганган[5.54.]. Шунингдек, Ю.П.Сурминов ва Н.В.Туленковлар ҳам ижтимоий-маданий технология ижтимоий

ривожланиш жараёнларига фундаментал асос бўлишини таъкидлайди. Улар ўз тадқиқотида жамият трансформациялашуви ижтимоий-маданий технологияларни тақозо этишини рационалистик манбаларини ўрганиш кераклиги таъкидлайди.

Хар қандай ижтимоий қайта қуришлар, одамлар ҳаёти сифатининг ошириш билан боғлиқ бўлган жараёнлар, бундай ўзгаришлар мақсадига йўналтирилган янгидан-янги ижтимоий тузулмаларни яратиш ва уларнинг таъсири ҳақида таниқли мутахассис олим П. Друкернинг қарашлари аҳамиятлидир. Жумладан, унинг фикрича, инновацион янгиланган амалга оширишнинг энг самарали воситаси ижтимоий-маданий технологиялар ҳисобланади. Бу эса жамиятдаги мавжуд муаммоларни фуқароларнинг фаоллиги эвазига ҳал этилиши мумкинлигини таъкидлайди[7.9.]. Лекин жамиятдаги мавжуд ижтимоий вазият ижтимоий-маданий технологияларнинг мобил-динамик ривожланишининг асосини билим ва тажриба ташкил этишини инобатга олганда ҳолда таъкидлаш мумкинки, ижтимоий-маданий технологияларни амалга ошириш жараёни индивидларнинг салоҳиятига боғлиқлиги муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида 2017 йилда очилган Президент виртуал қабулхонаси ва Халқ қабулхоналарини жамият трансформациялашувида ижтимоий-маданий технология сифатидаги фаолиятининг таҳлилида ўз ифодасини топади. Жумладан, 2017-2021 йилларда 5 миллион 780 мингдан зиёд мурожаатлар кўриб чиқилди, шундан 3 миллион 288 мингдан ортиғи қаноатлантирилди. Мурожаатларнинг тўлиқ, ўз вақтида ва қонуний ўрганиб чиқиши натижасида уларни қаноатлантириш даражаси ҳам йил сайин ошиб борган. Хусусан, бу кўрсаткич 2017 йилда 47,5 фоиз, 2018 йилда – 53,9, 2019 йилда – 60,9, 2020 йилда 60,4 фоиз бўлса, 2021 йили 86,7 фоизни ташкил этган.

Хал бўлган ҳар бир мурожаат ортида эса наинки бир киши, балки бир қанча оилалар тақдиридаги ўзгаришлар мужассам. Мурожаатлар таҳлили дастурлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини шакллантиришга асос бўла бошлади. Мурожаатлар таҳлили асосида сўнгги беш йилда чегаралар очилиши, яқин қўшничилик алоқалари тикланиши, фуқаролик, прописка тизимлари, афв этиш, пенсия, валюта сиёсатини ислоҳ қилиш, бузиладиган кўчмас мулк объектлари мулкдорларига компенсация бериш, “Обод қишлоқ”, “Обод маҳалла” дастурларини амалга ошириш ва бошқа масалалар бўйича қабул қилинган муҳим ҳужжатлар халқнинг давлатдан рози бўлишига, тизимли муаммолар ҳал қилинишига хизмат қилди. Қатор масалалар бўйича мурожаатлар деярли барҳам топган бўлса, ўнлаб соҳалар бўйича мурожаатлар кескин камайди. Яна бир масала – фуқаролик олиш масаласида ҳам кўплаб аризалар келиб тушарди. Президентимиз ташаббуси билан Ўзбекистон фуқаролигини олиш тартиблари енгиллаштирилгани эса шу масалада мурожаат қилган 100 мингдан зиёд оилаларни рози қилиш имконини берди[8.]. Ижтимоий-маданий технологияларнинг жамият ривожланишига таъсири юқоридаги маълумотларда ўз ифодасини топганини кўришимиз мумкин.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Замонавий жамият тараққиёти яқин вақтгача жамият трансформациялашувнинг услуб (метод)ларини асосан билим олиш усули сифатида ривожланиб келган. Натижада жамиятдаги ижтимоий ҳодисалар моҳияти тўғрисида исбот қилувчи далилларга эга бўлган ҳолда ижтимоий тараққиётнинг мақбул йўналишларига ижобий таъсир кўрсатиш усуллари тўғрисида аниқ тақлифлар бериш, аниқланган муаммоларни ҳал этишнинг самарали йўллари ҳақида тўғри хулосани бериш имконини беради.

Файласуф А.Пригожин таъкидлаганидек, жамият трансформациялашувида ижтимоий-маданий технологиялар хулосаларнинг ишончлилиги ва тақлифларнинг беқарорлиги ўртасида кескин тафовут жамият соҳасининг фақат тадқиқотлар доирасидагина чекланиб қолмай “фаол жамият” босқичига ўтишини ишлаб чиқиш, муаммоларни аниқлаш, уларни ҳал этишни йўллари кўрсатиш натижасида бартараф этилади[9.271.]. Ёки ижтимоий-маданий технология жамиятни ўзгариши учун эҳтиёж туғилганда амалга ошириладиган фаол муносабатлар тизимидир. Бу тизим эса кўрсатма-шаклда стандартлашади.

Жамият ўзгаришидаги ижтимоий-маданий технологияларнинг маданиятни элементи сифатида икки йўл билан пайдо бўлади. Биринчидан, ижтимоий-маданий муҳитнинг эволюцион ривожланишида, иккинчидан жамиятдаги ўзгаришларнинг динамик ҳолатидан келиб чиқадиган қонунларни қабул қилиниши билан яъни, “сунъий ташкилий” вужудга келади. Ижтимоий жараёнларни тобора ривожланиб, ўсиб бораётгани ўзаро боғлиқлик, жўшқинлик ва янгиланиш шароитида инсон ҳаётий фаолиятини оптималлаштириш – самарадорлигини оширишнинг усуллари ва бажарилиши тўғрисида махсус ташкил этилган соҳа сифатида намоён бўлади. Ижтимоий-маданий технологияларни иш тартиби ва оператив шаклини координациялаш, синхронизациялаш, уларни бажарилишини самарали восита ва методлари(усуллари)ни танлаш каби ижтимоий жараёнларни бошқариш методи, такрор ишлаб чиқаришни маълум параметрларида-сифат, хусусият, кўлам, ҳажм, фаолиятнинг бир бутунлиги сифатида намоён бўлади.

Ижтимоий-маданий технологияларни ишлаб чиқиши – бу бошқарув фаолиятининг алоҳида илмий-амалий йўналиши, яъни ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларни аниқлаш мақсадида билимларни трансформациялаш, қарорларни тайёрлаш, уларни ўзгартириш, ривожлантириш ва амалга ошириш шаклини ўрганиш методикасидир.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Шундай қилиб, ижтимоий-маданий технологияларни жамият трансформациялашувидаги таҳлилларнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари қуйидаги тўрт маънода ишлатилиши аниқлашди.

Биринчидан, методлар, воситалар, нарса – предметлар ва ижтимоий жараён ва тизимларга таъсир қилувчи инсон фаолиятини ташкил этиш усуллари сифатида. Яъни, ижтимоий-маданий технологиялар ижтимоий субъектларнинг ўзаро таъсирини мақсадга йўналтирилган тарзда ташкил этади. Бу эса субъектларни – ўзаро ҳаракат ташкилотчиси ва қайта қуришнинг ташаббускори эканлигини билдиради. Объект сифатида ижтимоий субъектнинг ўзаро ҳаракат иштирокчилари салоҳиятини намойиш этади.

Иккинчидан, ижтимоий-маданий технологияларни қўллаш қисқа, ўрта ва узоқ муддатли бўлиши мумкин, яъни ўрганиш бир-уч ойдан икки йилгача муддатни ўз ичига олади.

Учинчидан, фаолиятни қайта қурувчи тегишли методлар ва амалга ошириш тартиби масалаларини кўриб чиқадиган инсон билими соҳаси сифатида ижтимоий технологияни алоҳида мустақил илмий фан эканлигини билдиради.

Тўртинчидан, ижтимоий субъектларни мақсадли тарзда ўзгариши инсон фаолияти билан боғлиқ бўлган энг муҳим ижтимоий трансформациялашувни ҳам ифодалайди[5.86.]. Бу эса жамият ўз кадриятларига таянган ҳолда янгиланиб бориши зарурлигини ифодалайди.

-Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичига

келиб бозор муносабатларига асосланган демократик давлат ва фуқаролик жамияти куришнинг илмий-назарий ҳамда амалий пойдевори яратилди. Бир неча йиллар давомида орттирилган тажриба эса давлат ва жамият бошқарувининг янгича тизимини жорий этишга асос бўлмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Президенти таъкидлаганидек, “Бугунги кунда жамият ҳаётидаги мавжуд муаммоларни самарали ечиш, кенг қўламли ислохотларни изчил давом эттириш зарурати давлат бошқаруви соҳасида мутлақо янги тизим яратишни тақозо этмоқда”[10.89.]. 2017 йил 8 сентябрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5185-сон Фармони қабул қилиниб, унда давлат бошқаруви тизимига стратегик режалаштиришнинг замонавий шакллари, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этиш талаби қўйилди. Бинобарин,

фуқаролик жамиятини барпо этишда ўзига хос ижтимоий-маданий технологияларни жорий этиш билан жамиятни трансформациялашувига оид янги илмий концепциялар яратилмоқда.

Давлат ва жамиятни бошқаришда шахсдан ақл-идроққа асосланиш талаб қилинади. Инсон фаолиятида ақлга мувофиқлик хилма-хил эҳтиёжларни аниқлашда, ижтимоий ва индивидуал фаолиятни режалаштиришда, воқеликни тушуниш ва келажакни башорат қилиш, шунингдек, жамият бошқарувида юзага келган муаммоларни бартараф этишнинг ижтимоий-маданий технологияларини қанчалик жорий этилгани билан боғлиқдир. Бу эса раҳбар кадрларнинг асосий вазифаси сифатида жамият аъзоларини рози қилиш, фуқароларни келажакка ишонч ва умид билан интилишлари учун асосдир.

АДАБИЁТЛАР

1. «Авесто»дан «Шоҳнома»га / Ҳомиджон Ҳомидий. Маъсул муҳаррир Н.Комилов. – Тошкент: Шарқ, 2007.- 155 Б.
2. Низомулмулк. «Сиёсатнома» (“Сияр ул-мулк”). Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. – 304 Б.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 239 Б.
4. Афлотун. Қонулар. Рус тилидан Ўрфон Отажон таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. – 38 Б.
5. Афанасьев В.Г. Социальная информация и управление обществом. Москва. 1975.
6. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Теория социальных технологий: учебное пособие. – К. МАУП. 2004, 608 с.
7. Питер Друкер: Эффективный управляющий. Перевод на русский язык: А. Мкервали. — Москва. 2004.
8. aniq.uz/yangiliklar/prezident-xalq-qabulxonasi-besh-yilda-qancha-murojaat-hal-etildi.
9. Пригожин А.И Нововведения: стимулы и последствия (социальные проблемы инноватики). М.: Политиздат, 1989. 271 с.
10. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Тошкент. Ўзбекистон. 2018.
11. Юлдашев С.У. Роль функции стабилизации и развития общества в научном управлении (как социокультурной технологии). Научный вестник Наманганского государственного университета, 2019. 1 (6), - С. 255-259.
12. Yuldashev, S. (2020). Socio-Cultural Technologies in Uzbekistan: History and Now. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 18(1), 171-173.
13. Yuldashev, S. U. (2019). THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES IN SOCIETY. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 187-192.
14. Yuldashev, S. U. (2019). The role of the function of stabilization and development of society in scientific management (as socio-cultural technology). *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 255-259.
15. Yuldashev, S. U. (2019). TECHNOLOGY OF SOCIAL AND CULTURAL PROJECTION IN SCIENTIFIC MANAGEMENT OF SOCIETY. *Theoretical & Applied Science*, (11), 621-623.
16. Юлдашев, С. Ў. (2022). Жамиятни инновацион бошқаришда илмий ёндашув. *Scientific progress*, 3(1), 20-25.
17. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
18. Юлдашев, С. У. (2021). Давлат ва жамият бошқарувида кадрлар инновацион фаолиятини юксалтиришнинг ижтимоий-маданий хусусиятлари. *НамДУ илмий ахборотномаси-Научный вестник НамГУ*.
19. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
20. Urmonalievich, Y. S. (2021). The essence of socio-cultural design in the process of scientific management of the society. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(7), 236-243.